

Ботурхон Валихўжаев

**МУМТОЗ
СИЙМОЛАР**

(сайланма)

ТОШКЕНТ – 2002

**Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори.
профессор М.Муҳиддинов**

Истиқлолимиз даврининг маҳсули бўлган мазкур асарда ўзбек адабиётининг мумтоз сиймоларидан Маликул калом мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Ҳусайн Байқаро Ҳусайний ва Захириддин Муҳаммад Бобурнинг даври, адабий муҳити, ҳаёти, фаолияти ва меросидан сўз юритилган.

Асар мумтоз адабиёт билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Аллоганинг муҳим тадқиқотлари

**«Самарқанддан етишиб чиққан Ботур
Валихўжаев,**

**Эркин Абдуқодиров, Юрий Буряков, Мухсин Ашуров,
Изида Абдуқодирова, Темур Ширинов, Руслан
Рўзибоқиев сингари таниқли олимлар
мамлакатимизнинг илм зиё салоҳиятини оширишга
муносиб ҳисса қўшиб келмоқда».**

(Ислом Каримов).

Истеъдодли адабиётшунос олим Ботурхон Валихўжаев 1932 йилда Самарқанд шаҳрида туғилган. 1953 йилда Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университетини имтиёзли диплом билан битирган.. Шундан бери дорулфунунимизда ҳормай-толмай меҳнат қилиб келмоқда. У СамДУ даргоҳида поғонама - поғона ўси: шогирдликдан устозликгача бўлган қийин ва шарафли ҳаёт йўлини босиб ўтди. Номзодлик (1960) ва докторлик (1968) диссертацияларини ёқлади. Профессор бўлди (1971).

Ботурхон Валихўжаев ўз меҳнат фаолияти давомида ўқиш-ўқитиш ва илмий-тадқиқот ишларини узвий бирликда олиб борди ва олиб бормоқда. Олимнинг ташкилотчилик ва жамоатчилик, мураббийлик ва устозлик фаолияти ҳам намуналидир. У СамДУда декан, филология марказининг раҳбари, проректор бўлиб ишлаган. У 1974 йилдан буён кафедра мудирини лавозимида ишлаб келмоқда. Унинг илмий раҳбарлигида бешта докторлик ва ўндан ортиқ номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинган.

Ботурхон Валихўжаев Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси (1978), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси. Олимнинг илм-фан, олий таълим ва етук мутахассис кадрлар тайёрлаш соҳасидаги хизматлари давлатимиз томонидан муносиб тақдирланган. У орден ва медаллар, фахрий ёрлиқлар билан мукофотланган.

Академик Ботурхон Набирахўжаевич Валихўжаев сермахсул олим. У 1953 йилдан буён ўз мақолалари билан матбуотда кўриниб келмоқда. Ўтган давр ичида унинг 400 дан зиёд илмий ишлари эълон қилинган. Б.Н.Валихўжаев илмий бисотида алоҳида нашрлар (китоблар) салмоқли ўрин эгаллайди. «Асрлар нафаси» (1970), «Ўзбек эпик поэзияси тараққиёти тарихидан» (1974), «Мирий ва унинг замондошлари» (1977й, ҳаммуаллиф В.Абдуллаев), «Навоий ижоди илҳом манбаи» (1981, ҳаммуаллиф Р.Воҳидов), «Ўзбек адабий танқиди тарихи» (1984, ҳаммуаллиф Ш.Холматов), «Хожа Аҳрори Вали» (1992), «Хожа Аҳрор тарихи» (Техрон, 1997, форс тилида) «Мирзо Улуғбек даври мадрасалари», «Самарқандда олий таълим – мадрасайи олия – университет тарихидан лавҳалар» (2001 й.) ва бошқа китоблар шулар жумласидандир.

Бу илмий асарларда ўзбек мумтоз адабиёти ва у билан боғлиқ бўлган муҳим мавзулар тадқиқ этилган. Бу китобларнинг аксарияти кўпчиликка маълум ва машҳур бўлмаган факт ва ҳужжатларга сероб. Улар мавзуга доир таҳлилнинг теранлиги ва холисоналиги, янги талқин, янги фикр ва илмий хулосаларга бойлиги билан ажралиб туради. Шунингдек улар муаллифнинг ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигининг йирик мутахассиси, зукко олим эканидан гувоҳлик беради. Дарвоқе профессор Р.Мусулмонқулов Ботурхон Валихўжаевнинг илмий асарларидаги ана шундай асосий фазилатларни назарда тутиб, «У адабиёт тарихи қадимий қатламларининг тадқиқотчиси сифатида XX аср маданияти тарихига кирди», - деб ҳақ гапни ёзган эди.

Ботурхон Валихўжаев ижодида Алишер Навоий номи билан боғлиқ бўлган хилма - хил мавзулар салмоқли ўринни эгаллайди ва илмий равишда теран ёритилади. Унинг «Хамсачилик анъанасининг баъзи хусусиятлари ҳақида», «Навоий лирикасининг ўрганилиши», «Навоий ва Шайхимбек Суҳайлий», «Ўзбек эпик поэзиясида Алишер Навоий анъаналари», «Навоий ва унинг издошлари талқинида туюқ», «Навоийнинг шеърӣ миниатюралар яратишдаги маҳорати», «Навоий ва Амир Шохӣ» каби илмий асарлари ана шундан далолат беради.

Ботурхон Валихўжаевнинг «Ўзбек эпик поэзияси тараққиёти тарихидан» номли монографиясида Алишер Навоий анъаналарини ўзбек мумтоз адабиётида давом эттирилиши ва ривожлантирилиши билан боғлиқ бўлган муҳим назарий ва амалӣ масалалар ёритилган. Ўзбек эпик шеърӣ таракқиётининг етакчи хусусиятлари ва асосий босқичлари кўрсатилиб, дostonчилигимизнинг шаклланиши ва ривожланишига доир қизиқарли фикрлар ўртага ташланган. Мумтоз адабиётимиздаги дostonчиликнинг шаклланиши ва асрлар оша ўса бориши Алишер Навоий номи билан – буюк шоир анъаналари билан мустаҳкам боғлиқлиги нодир материаллар, ноёб далиллар асосида исботлаб берилган.

Ботурхон Валихўжаевнинг «Навоийнинг мўътабар дастхат девони», «Навоийнинг ўз қўлёзма девони» мақолаларида ҳам оригинал фикрлар, нодир фактлар бор. Бу мақолаларда Навоийнинг ўз қўли билан ёзилган девони топилганлиги ҳақида қизиқарли маълумот берилган.

Ботурхон Валихўжаевнинг Заҳририддин Муҳаммад Бобур ҳамда Хожа Аҳрори Вали ҳақидаги тадқиқотлари адабиётшуносликда ва умуман илм – фанда янгилик бўлди. Маълумки, совет даврида майдонга келган баъзи асарларда Хожа Аҳрори Вали (1404-1490) шаънига нолойиқ сўзлар ёзилиб бўхтонлар ёғдириб келинди. Ўз даврининг улуғ мутафаккири бўлган бу фуқаропарвар, доно инсон асоссиз ҳолда нуқул қора бўёқларда «таърифланиб», у жамият ва маданият ривожига ғов қора гуруҳчиларнинг раҳнамоси, илм-маърифатнинг ашаддӣ душмани деб эълон қилинди. «Ҳатто Мирзо Улуғбек фожиасининг сабабчиси, унинг Самарқандда қурилган машҳур расадхонасини буздирган, бундаги илмий кучларни қувғин қилган шахс сифатида талқин этилди».

Ботурхон Валихўжаевнинг бу соҳадаги катта хизмати шундаки, у кўпгина тарихий, илмий ва адабий ёдгорликлар ишончли ҳужжатларга таянган ҳолда ана шу жиддий хатоликка қатъий зарба берди. Хожа Аҳрори Валининг тескаричи шахс эмас, аксинча, халқимиз ва мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим рол ўйнаган мутафаккир эканини исботлади. Бошқача қилиб айтганда, Ботурхон Валихўжаев тарихнавислигимиздаги жиддий бир чалкашликка аниқлик киритиб, тарихий ҳақиқатни тиклашга катта ҳисса қўшди.

Ботурхон Валихўжаев олий мактаб талабалари ва ёш тадқиқотчилар учун дарслик, ўқув қўлланмалари ва дастурлар яратиш соҳасида ҳам самарали равишда хизмат қилмоқда. Унинг «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» (1993 йил), «Ўзбек адабий танқиди» (1995 йил), «Ўзбек адабиёти тарихи» (1997 йил), «Маликул калом Мавлоно Лутфий» (1999 йил), «Хусайн Бойқаро шеърляти» (2000 йил), «Навоий шеърляти» (2001 йил) каби дарслик ва қўлланмалари толиби илмларга кўп маълумот ва зарур билим беради. Уларда адабиётимиз тарихининг долзарб мавзулари илмий асосда ўрганилган ва талқин этилган.

Масалан, «Ўзбек адабиётшунослиги тарихи» (X-XV асрлар) ўқув қўлланмасида аввало бу кўп қиррали мавзунини ўрганиш тарихи, бу соҳада қилинган илмий ишлар ҳақида зарур маълумот берилади. Сўнгра қўлланманинг асосий бобларида ўзбек адабиётшунослиги ва адабий тадқиқчилигининг хилма-хил турлари, тараққиёт йўллари, унинг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари, йирик аллома ва шоирларнинг адабий – танқидий қарашлари кенг ёритилади. Қўлланмада Бобур, Мўнис, Махмур, Нишотий, Муқимий, Фурқат хусусан, Алишер Навоийнинг адабий танқидий қарашлари пухта, мукамал таҳлил этилган. Китобда, айниқса, Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мажолис ун-нафоис», «Мезон ул-авзон», «Маҳбуб ул-қулуб» асарларининг етакчи хусусиятлари, асосий мазмуни, моҳияти ҳамда уларнинг илм-фан ривожига роли ва аҳамияти яққол кўрсатилган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Ботурхон Валихўжаевнинг кучига куч, илҳомига илҳом қўшилди. Олим бу янги даврда фаол равишда илмий тадқиқот ишларини бажарди; илмий мавзуларни янги (истиклол мафкураси асосида) тадқиқ ва талқин этишда жиддий ютуқларга эришди. Ўнлаб монография, дарслик, ўқув қўлланмалари ва илмий очерклар яратди. «Ўзбек адабий танқиди», «Ўзбек адабиёти тарихи», «Маликул калом Мавлоно Лутфий», «Хусайн Бойқаро шеърляти», «Навоий шеърляти», «Хожа Аҳрори Вали», «Мирзо Улуғбек даври мадрасалари», «Самарқандда олий таълим- мадрасайи олия-университет тарихидан лавҳалар» каби китоблари мустақиллик даврининг маҳсулидир. Бу илмий ишларда хилма-хил мавзулар истиклол мафкураси асосида ёритилган. Бинобарин, улар янги талқин ва янги фикрларга сероб. Масалан, «Самарқандда олий таълим – мадрасайи олия – университет тарихидан лавҳалар» китобида олий таълим тизимимизнинг асрлар қаърига

бориб тақалиши, жумладан, Самарқанд Давлат дорилфунунининг таъсис таърихи XV асрдан (Мирзо Улуғбек мадрасайи олиясининг таъсис тарихидан) бошланиши ҳар жиҳатдан асослаб берилган.

Шундай қилиб, академик Ботурхон Валихўжаевнинг илм-фан, хусусан адабиётшунослик соҳасида хизмати катта. Бироқ камтар олим ўз илмий фаолиятидан ҳеч қачон қониққан эмас. У ҳамиша изланади, янги истиқболларга, баланд уфқларга интилади. Илмнинг ҳали забт этилмаган чўққилари сари собит ҳаракат қилади. Бинобарин, унинг яна янги-янги илмий асарлар яратишига ишончимиз комил.

Профессор Рустам Холмуродов

**Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат
университетининг ректори**

**Профессор Сайдулла Мирзаев
Ўзбекистонда хизмат қўрсатган фан арбоби**

**Профессор Раҳим Воҳидов,
Филология фанлари доктори.**

20 апрел 2002 йил

Низомиддин Мир Алишер Навоий (даври, замондошлари, ҳаёти, фаолияти, мероси)

ХУ асрнинг иккинчи ярми Мовароуннаҳр ва Хуросонда темурийлар салтанатининг якуний давридир. Бу даврда Мовароуннаҳрда темурийзода Султон Абусаид мирзо (ваф.1468), унинг ўғиллари Султон Аҳмад мирзо (ваф.1494), Умаршайх мирзо (ваф.1494), Султон Маҳмуд мирзо, Бойсунқур мирзо, Султон Али мирзолар салтанати давом этган бўлса, Ҳирот марказлигидаги Хуросонда эса Абулқосим Бобур мирзо (ваф.1457), Абусаид мирзо (ваф. 1468) лардан сўнг 1469 йилдан 1506 йилгача Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик қилди.

Самарқанд марказлигидаги Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад мирзо ҳукмронлиги даврида (1458-1494) нақшбандия сулукининг муршиди-раҳнамоси Хожа Убайдуллоҳ-Хожа Аҳрори Валининг (1404-1490) фаолияти туфайли нисбатан тинчлик ва осойишталик давом этган эди. Бу ҳолни Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам алоҳида таъкидлаб, шундай ёзади:

«Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат (осойишталик ва роҳат) билан ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа (Аҳрори Вали) жиҳатидин адл ва шаръ тариқи била эди» (Бобурнома, Тошкент, Фан, 1961). Шунинг натижасида унда илмий-адабий муҳит ҳам, мадрасаларда таълим ҳам, хунармандчилик ва меъморчилик соҳасидаги фаолият ҳам давом этарди. Бу даврда турли фаннинг алломалари, жумладан Али Қушчи (1470 йилгача), Фазлуллоҳ Абулайсий; шоирлардан Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, мавлоно Риёзий, Мирзобек ва бошқалар фаолият кўрсатган эдилар. Меъморчилик ва хунармандчиликнинг энг яхши намунаси бўлмиш ишратхона оромгоҳи ҳам шу даврда яшаган моҳир меъмор ва санъаткорлар ижодий меҳнати натижасидир.

Ҳирот марказлигидаги Хуросонда Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлик даврининг кўпчилик қисми ҳам унинг дўсти Алишер Навоий, устози Абдурахмон Жомий, амир Шайхимбек Сухайлий, Паҳлавон Муҳаммад ва бошқалар кўмагида самарали тарзда давом этди.

Султон Ҳусайн Бойқаро давридаги Хуросон, хусусан Ҳиротнинг ҳолати Алишер Навоийнинг турли асарларида Мирхонд ва Хондамир «Равзат ус-сафо»сининг еттинчи жилдида, Бобур «Бобурнома» сида, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ёзган «Рисола»сида, Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» ёдномаси ва бошқа асарларда батафсил баён қилинган. Илмий- адабий муҳит хусусиятлари ҳақида сўз юритганда бу ҳолатга кенгроқ тўхталамиз.

XV асрнинг охирларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам нотинчлик юзага кела бошлайди. Бунинг сабаби, бир томондан, амиру амалдорларнинг ўзаро низолари, шоҳзодаларнинг эса тожу тахт учун курашлари сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, Мовароуннаҳр шимолида Дашти Қипчоқ ва Туркистонда Шайбонийхон (1451-1510) бошлиқ гуруҳлар хуружи,

Мовароуннаҳрга ҳужумларининг кучайиши; Хуросон ғарбида эса Табриз марказлигидаги сафавийлар давлатининг мустаҳкамланиб бориши темурийзодалар ҳукмронлик қилаётган ҳудудлардаги барқарорликка таҳдид сола бошлади. Буларнинг ҳаммаси натижасида Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрни қўлга киритиши ва 1507 йилда Хуросон пойтахти Ҳиротнинг босиб олишига сабаб бўлган эди. 1510 йилда Исмоил Сафавийнинг (1486-1524) Шайбонийхон устидан ғалабаси Мовароуннаҳрда Шайбонийлар , Хуросоннинг кўпчилик қисмида эса сафавийлар хонадонларининг ҳукмронликларини юзага келтирди. Фақат Кобул марказлигида Хуросоннинг шарқий ҳудудида темурийзода Захириддин Муҳаммад Бобурнинг салтанати сақланиб қолиб , кейинчалик у Шимолий Ҳиндистонда бобурийлар салтанатини майдонга келтирди.

Мазкур давр сиёсий ҳаётида парокандалик қанчалик кучайиб, оқибатда хонадонлар олмашувини майдонга келтирган бўлса , жамиятнинг маънавий ҳаётида бошқача ҳол кўзга ташланади. Бунинг сабаби шундаки, хожагон тариқатининг ҳазрат Баҳоваддин Нақшбанд томонидан асосланган нақшбандия сулуки бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда Хожа Убайдуллоҳ – Хожа Аҳрори Вали ва Абдурахмон Жомий муршидликларида ниҳоят кенг тарқалиб, жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим мавқега эга бўлди. Чунки бу даврдаги нақшбандия сулуки муршид ва мухлисларининг асосий ҳаракат дастури ўлкада тинчлик ва осойишталикни барқарор этиш, беҳуда қон тўкиш ва келишмовчиликка чек қўйиш, адолат ва қонун (шариат қонунлари) устуворлигига эришишга интилиш, ҳунармандчилик ва тижоратни ривожлантиришга кенг имконият яратиш , илмий-ижодий ишларнинг ривожига маълум даражада кўмаклашиш , комил инсонни тарбиялаш, энг яхши инсоний фазилатларни тарғиб этишдан иборат эди. Бу дастурнинг бажарилишида Хожа Убайдуллоҳ – Хожа Аҳрор Вали фаолияти муҳим мавқега эга эди . Шунинг учун Захириддин Муҳаммад Бобур Мовароуннаҳр подшоҳи Султон Аҳмад мирзо фаолияти ҳақида «Бобурнома»да сўз юритганда бу ҳолни алоҳида ўқтириб ўтганини юқорида келтирган эдик.

Нақшбандиянинг моҳиятини ифода этувчи «дил ба ёру даст ба кор» (кўнгулда ёру қўл ишда) ибораси инсоннинг ўзлигини идрок этиши , қобилятини намоён этишига йўналтирилган эди. Худди шунинг учун мазкур даврдаги илмий, маданий ва адабий ҳаётда эркин фикрлилик , дунёқараш кўламининг кенглиги , санъатнинг турли соҳалари, жумладан рассомликда (масалан, Камолиддин Беҳзод- 1455-1535) – янги тамойиллар - тарихий шахслар – Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Шайбонийхон, Абдулло Ҳотифий ва бошқалар портретларининг яратилгани ва Шарқ рассомчилиги – миниатюрасида портрет жанрининг ривожлангани (худди шунинг учун швед санъатшунос олими Мартин Беҳзодни «Шарқ Рафаэли» деб улуғлаган эди), меҳнат жараёнининг акс эттирилиши (мадраса қурилиши манзараси) кабилар майдонга келди.

Бундай ҳолни мусиқа (Хожа Камолиддин Удий, устод Қулмуҳаммад – Удий, Гижжакий, Қўбузий; Хожа Абдуллоҳ Садр Қонуний), хаттотлик

(Султон Али Машҳадий, мавлоно Султон Али Қоиний) , хунармандчиликнинг бошқа соҳаларида ҳам (масалан, амалий санъат – Ҳожи Муҳаммад Наққош яратган сандуқ соат) кузатиш мумкин.

Илм ва санъатнинг турли соҳалари билан чамбарчас алоқада бўлган адабий муҳитда ҳам ана шундай ривожланиш кўзга ташланади.

Илмий – адабий муҳит.

XV асрнинг иккинчи ярми-«Темурийлар даври ҳақиқатан ҳам илм-фан, маданият ва маорифнинг беҳад раванқ топишини таъминлаган Шарқ уйғониш даври эди»¹

Ўзбекистон Республикаси Президенти муҳтарам Ислоҳ Каримов томонидан жуда адолатли тарзда баҳоланган бу давр илмий-адабий муҳитини чуқур ўрганиш ва ёритишга хизмат қиладиган қимматбаҳо илк манбалар мавжуд, ки улар ўша даврда яшаб ижод этган шоир, насрнавис ва тарихчиларнинг бизгача етиб келган меросларидир. Бу давр ёзма ёдгорликларидаги маълумотлар яхлит тарзда ўрганилганда давр адабий муҳити, унинг хусусиятлари ҳақида аниқ хулосаларга келиш мумкин. Шунинг учун уларнинг айримларини назардан ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

«Равзат ус-сафо» - (покизалик боғи) тарзида машҳур бўлган бу асарнинг тўлиқ номи «Равзат ус-сафо фи сияр ул-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» (Пайғамбарлар, халифалар ва шоҳларнинг таржимайи ҳолидаги покизалик боғи) бўлиб, етти жилддан иборат бу асарнинг муаллифлари Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонд (1-6-жилдлар) ва унинг невараси Ғиёсиддин Хондамир (7 – жилд)дир..

Алишер Навоийнинг ташаббуси ва ҳомийлигида ёзилган бу кўп жилдлик асарнинг Ғиёсиддин Хондамир қаламига мансуб еттинчи жилдида XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳаёт билан бирга илмий-адабий, маданий муҳитнинг кўпгина вакиллари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Жумладан, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Мир Ҳусайн Муаммой, «Лайли ва Мажнун» достонини ёзган Амир Ҳож Анисий, «Жавоҳир ут-тафсир», «Анвори Суҳайлий» ва бошқа кўплаб асарларнинг муаллифи Ҳусайн Воиз Кошифий, Сайфий Бухорий, Муҳаммад Бадахший, Ҳожи Муҳаммад Наққош, Султон Али Машҳадий, Фасеҳиддин Муҳаммад Низомий ва бошқалар. Бундай маълумотлар Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб ус -сияр» номли асарида янада тўлдирилган тарзда келтирилган.

«Бобурнома». Заҳириддин Муҳаммад Бобур қаламига мансуб бўлган бу жаҳоншумул асарда мазкур давр адабий муҳитининг кўпгина намояндалари – Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро Ҳусайний, Абдурахмон Жомий, Бадриддин Ҳилолий, Камолиддин Биноий, Султон Али Машҳадий, Шайхимбек Суҳайлий ва бошқалар ҳақида диққатга сазовор маълумотлар мавжуд.

¹ И.Каримов. Ўтмишсиз келажак, қамкорликсиз таралъиёт бўлмайдми. «Амир Темури қалъида сўз», Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 6-бет.

«**Рисола**». Султон Ҳусайн Бойқаронинг шундай аталган асарида ўзининг салтанати давридаги маданий-адабий муҳит ҳамда унинг Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби забардаст вакилларининг хизматлари алоҳида эҳтиром билан қаламга олинди, унда Алишер Навоий «назм мулкининг соҳибқирони» деб шарафланган. «Рисола» 1485 йилда ёзилган.

«**Тазкират-уш шўаро**» -(шоирлар ҳақида эсдаликлар)

Давлатшоҳ ибн Бахтишоҳи Самарқандийнинг бу тазкирасида (ёзилган йили 1487) ҳам шу даврга оид маълумотлар бор.

«**Баҳористон**»- Абдурахмон Жомий қаламига мансуб бу асарнинг (ёзилган йили 1487) еттинчи бобида 39 шоирнинг зикри ўрин олган. Улар қаторида Алишер Навоий ҳақида ҳам диққатга сазовор мулоҳазалар баён этилган.

«**Мажолис ун-нафоис**» (Нафосат аҳлининг мажлислари) деб аталган бу тазкиранинг муаллифи Алишер Навоийдир.

Бу манба туркий –ўзбек тилида ёзилган бўлиб, у Ҳусайн Бойқаронинг туғилганидан (1438 йил) тазкира тузилган давргача (1491-1498 йиллар) фаолият кўрсатган шоир, фозил ва адиблар, шеър ва шеършуносликка алоқадор бўлганлар ҳақида маълумот берувчи нодир асардир. «Мажолис ун-нафоис» юқорида тилга олинган бошқа манбалардан давр адабий муҳити хусусиятлари, унинг намояндалари тўғрисида адабиётшунос Алишер Навоий меъёр ва мезони асосида маълумот берилгани нуқтайи назаридангина эмас, балки уларни талқин ва ўзига хос таҳлил қилингани, темурийзодаларнинг шоирликлари ҳақида алоҳида тўхталгани жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Тазкирада 459 шоир, адиб ва шеърғўйликка мойил бўлганларга оид турли ҳажмдаги зикр-қайдлар мавжуд.

«**Бадоеъ ул-вақоеъ**» - Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг бу тарихий-эсдалик асарида ўрганилаётган давр адабий муҳити, унинг вакиллари ҳақида воқеий ва ривоятий ҳикоялар воситасида ажойиб маълумотлар келтирилган. Бундай воқеий ва ривоятий ҳикоялардан Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга бағишланганлари диққатга сазовордир.

«**Тарихи Рашидий**» - Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг бу асарида (ёзилган вақти XVI асрнинг 40 – йиллари) XV асрнинг иккинчи ярми, хусусан Ҳусайн Бойқаро салтанати даврида фаолият кўрсатган Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Ҳилолий, Биноий, Оҳий, Сайфий, Муҳаммад Бадахший каби шоир ва адиблар ҳақида турли хилдаги маълумотлар бор. Уларни бошқа манбаларнинг маълумотлари билан қиёсий ва танқидий ўрганиш лозим.

Эслатилган манбаларнинг ҳаммаси XV асрнинг охири ва XVI асрнинг биринчи ярмида ёзилган бўлиб, улардаги маълумотлар кейинги даврларда (XVI-XX асрларда) яратилган турли хилдаги манба ва илмий адабиётларда фойдаланилган. Ана шулар асосида XV асрнинг иккинчи ярмидаги илмий, маданий ва адабий муҳитнинг ҳолати ва хусусиятларидан баҳс юритувчи тазкира, рисола, қўлланма, дарслик ва ниҳоят академик нашрлар майдонга

келди. Айтилганларнинг тасдиғи сифатида XX асрнинг маҳсули бўлган Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» (1927 йил), Олим Шарафиддинов, Е.Э. Бертельс, Садриддин Айний, Абдурахмон Саъдий, Максуд Шайхзода, Воҳид Абдуллаев, Ҳамид Сулаймонов, Натан Маллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Иззат Султон, Азиз Қаюмов, Абдурашид Абдуғафуров, Содир Эркинов, Суйима Ғаниева, Ёқубжон Исҳоқов, Саида Нарзуллаеваларнинг рисола, қўлланма, мақола ва дарсликларини ҳамда беш жилддан иборат «Ўзбек адабиёти тарихи» академик нашрнинг иккинчи жилдини эслатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, халқимизнинг бой тарихи, қадимий маданияти ва адабиётини, жумладан Амир Темур ва темурийлар даври адабий муҳитини ҳар томонлама чуқур ва холисона ўрганиш ҳамда ёритишга катта имкониятлар майдонга келди. Шу жиҳатдан илк манбалар маълумотларини истиқлол даври ва миллий мафкура талаблари асосида теран тадқиқ этиш натижасида XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий муҳитнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

Адабий муҳит хусусиятлари.

Мавжуд манбаларнинг маълумотлари умумлаштирилса, шу нарса маълум бўладики, мазкур давр адабий муҳити турли тоифа ва табақадан етишиб чиққан шоир ва адиблардан иборат бўлиб, уларнинг умумий сони мингдан ҳам кўпроқдир. Улар орасида шоҳ (Ҳусайн Бойқаро), шахзода (Ғариб мирзо), амир (Алишер Навоий, Шайхим Суҳайлий), зиёли (Абдурахмон Жомий), ҳунарманд (Султон Али Машҳадий), деҳқон (Дарвеш Деҳакий), талаба (Сайфий Бухорий, Бадриддин Ҳилолий, Мирзобек) ва бошқа тоифаларнинг намояндалари бор.

Турли ижтимоий тоифа ва табақа вакилларида ташкил топган адабий муҳитда шунга мувофиқ тарзда турли бадиий услублар, мазмун ва бадиийлик савияси ва даражаси турли хил бўлган асарлар мавжуд эди.

Бу давр адабий муҳитида мумтоз адабиётдаги жанрларнинг кўпида бадиий асарлар яратилган бўлса-да, шеърӣ жанрлардан ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа, фард, муаммо ва мусамматларга кўпроқ эътибор қаратилди. Достон-маснавий жанрида эса алоҳида достон-маснавийлар, жумладан, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр»и, Шайхимбек Суҳайлийнинг «Лайли ва Мажнун»и билан бир қаторда туркум достон-маснавийлар, яъни хамса: Алишер Навоий «Хамса»си ва сабъа-еттилик: Абдурахмон Жомийнинг «Ҳафт авранг»и ҳам яратилди. Насрий асарлар ёзиш ҳам кенг ривожланиб, тарихий (Мирхонд ва Хондамирнинг «Равзат-ус-сафо»си, Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо»), фалсафий (Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс», Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат»), панд-насихат ва ижтимоий (Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»и, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватнома», «Ахлоқи Муҳсиний», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»), илмий (Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Мезон ул авзон», Абдурахмон Жомийнинг аруз ва қофия ҳақидаги рисолалари,

Атоуллоҳ Машҳадийнинг «Бадоеъ ус-саноеъ», Сайфий Бухорийнинг арузга доир рисоласи), бадий (Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Анвори Сухайлий» - «Калила ва Димна» нинг янги таҳрири) йўналишдаги асарлар майдонга келди. Бу асарларнинг ҳаммасида ҳам мумтоз насрда қўлланиладиган санъатлар, жумладан сажъ кенг ишлатилган. Шу жиҳатдан насрий асарларда бадийлик анча сезилиб туради, уларда оят ва ҳадислар, шеърий парчалардан фойдаланиш кузатилади.

Фикримизнинг исботи учун Алишер Навоийнинг насрий асарларидан иккита намуна келтириш мумкин.

«Маҳбуб ул-қулуб»дан:

«Ҳар тақдир била (устоднинг) атфолға (болалар – шогирдларга) ҳаққи кўпдур, агар подшоҳликқа етса ва анга (устодга) қуллуқ қилса хўбдур. Шогирд агар шайх ул-ислом, агар қозидур, агар устод андин розидур – тенгри розидур. Байт:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила»

(МАТ, 14 -том, 28- бет)

«Вақфия»дан:

« Ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) кўшки Маргани ёнида бу фақирга (Алишер Навоийга) саро ва ҳавли ясағали ер иноят қилди... Ул ернинг ҳавоси руҳпарварликда жаннат ҳавосидан нишона айгур ва ели ҳаётбахшликда фирдавс насимидин намуна кўргузур. Ва тоғ жонибидин жўйи Наврўзий ўтар ким, садоси ғулғуласидин лабташналар қулоғиға муждаи оби ҳаёт таронаси етар ва шаҳар жонибидан Инжил суви оқар ким, «айнан тусаммо Салсабил» (Салсабил деб номланган булоқнинг ўзгинаси) зулолидек табиат комига ёқар». (МАТ, 14 -том, 256-257- бетлар).

Адабий муҳитнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда зуллисонайнлик- икки тилда (туркий-ўзбек, форсий-тожик) ижод қилиш анъанаси анча ривожланди. Шунинг ҳам эса тутмоқ лозимки, айрим асарлар араб тилида ҳам ёзиларди (масалан, Алишер Навоийнинг «Сабъат ул-абхур» (етти денгиз) луғати, Абдурахмон Жомийнинг «Фавоиди зиёия» ёки «Шарҳи мулло», «Таҳқиқ ул-мазоҳиб») ёки маҳаллий тилларда ёзилган асарларда араб тилидаги манбалардан (Қуръон, ҳадис) турли хил иқтибослар (оятлар, ҳадислар) келтирилар эди. Шундай бўлса-да, туркий ва форсийда ижод қилиш етакчи мавқега эга эди. Шундан-да, ижодкорларнинг айримлари бу иккала тилда асарлар ёзсалар, кўпчилиги шулардан бирида асарлар ижод қилар эдилар. Бу ўринда Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийларнинг туркий-ўзбек тили мақомини юқори кўтариш борасидаги ташаббус ва фаолиятларини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки улар бу соҳада ўз ижодлари билан намуна кўрсатиб қолмай, балки бошқа қаламкашларга ҳам илҳом бағишлаган эдилар. Шунинг натижасида бу даврда тўркигўйларнинг сафлари ортиб борди. Туркигўйликда машҳур бўлган малик ул-калом Лутфий, мавлоно Гадоий, Ҳусайн Бойқаро Ҳусайний, Алишер Навоийлар билан бирга Шоҳ Ғариб мирзо, Шайхимбек Сухайлий, Мирзобек, Ҳаримий Қаландар,

мавлоно Тархоний, мавлоно Камолий, мавлоно Латифий, мавлоно Шавкий каби қаламкашлар ҳам ижод қилардилар. Манбаларда келтирилган мисоллардан маълум бўладики, бу шоирларнинг ёзган шеърлари ўз мазмуни ва бадиияти жиҳатидан аҳамиятдан холи эмас. Қуйида улардан айримлари ҳақида маълумот келтириш мақсадга мувофиқ кўринди.

1. Шоҳ Ғариб мирзо.

Шоҳ Ғариб мирзо-Султон Ҳусайн Бойқаро ва Хадичабегимнинг ўғли. У жисмонан нотавон (букри) бўлса-да, аммо билимдонлик, таъб ва маънавиятда баркамол бўлиб, бошқа шоҳзодалардан ўткир зиҳнлилиги, хотирасининг кучлилиги, чуқур мулоҳазалиги, тож-тахтта қизикмаслиги, ўқиш ва ижод қилишга кўпроқ мойиллиги билан ажралиб турарди. Шунинг учун Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида (1484 йил) Шоҳ Ғариб мирзога алоҳида боб (53) ажратиб, унда, жумладан қуйидагича ёзади:

Фасоҳат бобида шоҳға қариб ул,
 Бари шоҳлар фасихи шоҳ Ғариб ул.
 Зиҳи нутқунг такаллум вақти жонбахш,
 Масиҳо янглиғ анфосинг равонбахш.
 Не маъни бўлса диққатдин ниҳонинг,
 Ҳал айлаб они таъби хурдадонинг.
 Кичик ёшда қилиб таъбинг шумора,
 Хирад пирини тифли ширхора.

(МАТ, 8-том, 461-бет)

Шундай бўлса-да, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»да ёзишича, «Султон Ҳусайн Бойқаро неча маҳал (марта) Ҳири (Хирот) ҳукуматини... Шоҳ Ғариб мирзога бериб эди». Шоҳ Ғариб мирзо отаси тириклигида -1498-1500 йиллар орасида ёш вафот этган. Алишер Навоий Шоҳ Ғариб мирзонинг вафоти муносабати билан марсия ёзган. Унда Шоҳ Ғарибнинг фазилатлари мактови билан бирга ота (Ҳусайн Бойқаро) ва она(Хадичабегим-Маҳди улё)нинг бу оғир мусибат туфайли чеккан изтироблари таъсирли тарзда тасвирланган. Жумладан, Маҳди улё (Хадичабегим)нинг ҳолати шундай чизилган:

Маҳди улёға жаҳон бўлди қаронғу онсиз,
 Кўнглида йўқ тарабу кўзида уйқу онсиз.
 Юз тирноғ ила захм этканидин қонму борур,
 Ё эрур қонға мубаддал кўзида сув онсиз...
 Йиғидур шевасию кулгу унут бўлди магар...¹

Шоҳ Ғариб мирзо тириклигида кўп вақтини илмий ва бадиий адабиётларни мунтазам мутолаа қилиш, шеърий ва насрий асарлар ёзишга сарф этарди. Шоҳ Ғариб мирзо туркий ва форсий тилларда ёзган шеърларида «Ғарибий» таҳаллусини қўллар эди. Унинг туркий шеърлари: 76 ғазал, 4 мухаммас – ҳаммаси бўлиб, 1210 мисраъ; форсий тилда эса 37 ғазал, 1 қитъа,

¹ . Адабий мерос, 2, Тошкент, «Фан», 1971,175-178-бетлар

1 мухаммас- хаммаси бўлиб, 557 мисраъ бизгача етиб келган. Ғарибий ўз шеърларидан девон ҳам тузганки, буни Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурлар ҳам тасдиқлайдилар. Жумладан, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзади:» (Шоҳ Ғариб мирзо) девон ҳам жамъ қилибдур. Яхши матлаълари бу мухтасарға (яъни «Мажолис ун-нафоис»га) сиғмас. Магар яна бир китоб битилгай». Демак, Алишер Навоий Шоҳ Ғариб мирзо шеърятининг биринчи тадқиқотчиси сифатида «яхши матлаълари» ҳақида алоҳида китоб ҳам ёзмоқчи бўлган. Аммо унинг тақдири ҳозирча номаълум.

Ғарибийнинг туркий-ўзбек тилидаги ғазалларида отаси-Султон Ҳусайн Бойқаро шеърятти хусусияти анъаналарини давом эттиришга мойиллик кузатилади.

Шоҳ Ғариб мирзонинг шеърлари мазмунан пухта ва бадиияти етуклигидан Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг диққатларини ўзига қаратган эди.

Шоҳ Ғариб мирзонинг Алишер Навоий томонидан маъқулланган айрим байтларига назар ташланса, унда шоирнинг маҳорати ҳақида маълум бир тушунча ҳосил қилиш мумкин:

1. Қайси бир гулчеҳра ул гулбарги хандонимча бор,
Қайси бир шамшодқад сарви хиромонимча бор.
2. Тарки меҳр айлаб агарчи бўлди жонон ўзгача,
То тирикмен қилмагумдур аҳду паймон ўзгача.
3. Порсо ёримға май ичмак шиор ўлмиш яна
Баски тортармен сабу эгним фиғор ўлмиш яна.

Охирги матлаъ ҳақида Алишер Навоий қуйидагича ёзган:

«(Шоҳ Ғариб мирзонинг) бу матлаъи хос хаёл ва ғариб адо топибдур»(МАТ, 13-том, 170-бет).

Шундай қилиб, Шоҳ Ғариб мирзонинг шеърятти ўзининг мазмуни ва бадиияти билан XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий жараёнда ўзига муносиб мавқега эга.

2. Мирзобек. Бу шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига доир маълумотлар жуда оз. Ҳатто туғилган ва вафотининг аниқ йиллари ҳам номаълум. У Самарқанддаги Аҳмад Ҳожибек мадрасасида таълим олган. Алишер Навоий Самарқандда бўлган вақтларида (1465-1469йиллар) унинг билан танишган. Алишер Навоий Ҳиротга қайтгандан сўнг Мирзобек йигитлик айёмида вафот этган. Унинг ҳақида ягона маълумот Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»идагина мавжуд.¹

Шунинг учун ундаги маълумотларнинг айримларини айнан келтириш ҳар жиҳатдан мувофиқ кўринди:

¹ Алишер Навоийнинг форсий девонида бир лъитъа борки, унда Мирзобек ва унинг отаси вафоти тарихи берилган. Форсий девонда эслатилган Мирзобек бошља шахсдир. Баъзида бу икки Мирзобек бир шахс деган мазмунда фикр юритиладики, бу аслиятдан узољдек туюлади.

«Мирзобек-инсоният ва хушахлоқликда Хуросон ва Самарқанд мулкида ягона эрди. Табъ ва фаҳм ва отар-тутарда бу икки мулк йигитлари орасида саромади замона. Ва зеҳни диққат ва маоний нукудидин ғани эрди. Ва табъи бу навъ таърифлардин мустағний. Бу матлаъ анинг дурким:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Зулқофиятайндур (икки қофиялидир) ва қофиялари тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир (Алишер Навоий) қошида маҳолатдиндур (оғир, мушкилдир...) Бу матлаъин фақир тугатиб, анинг ёдгори девонда битибмен»(МАТ, 13-том, 67-68-бетлар). Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонида (кейинчалик тузилган «Хазойин ул-маони»да ҳам) ана шу матлаъни давом эттириб ёзилган ғазали мавжуд:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.
Мажмуъи давони дард қилдинг,
Дардингки, манга даво бўлубтур.
Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жонки санга фидо бўлубтур.
Бегона бўлубтур ошнодин,
Бегонаға ошно бўлубтур.
То қилди юзунг ҳавоси жоним,
Юз сори анга ҳаво бўлубтур.
Боқий топар улки бўлди фоний,
Раҳравға фано бақо бўлубтур.
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур

(МАТ, 1-том, 140-141-бетлар).

Ғазалда тазмин санъати қўлланилган бўлиб, унинг биринчи байти-матлаъси Мирзобек қаламига мансуб бўлса, қолганлари Алишер Навоий томонидан ёзилган. Мирзобекнинг бошқа байт ёки ғазаллари ҳақида ҳозирча маълумот йўқ.

Демак, бу давр адабий жараёнида форсийгуйлик билан бир қаторда туркийгуйлик ҳам тобора ривожланиб борган. Алишер Навоийнинг мероси эса бу йўналишни энг юқори чўққига кўтарди ва фақат ўзбек адабиёти учунгина эмас, балки кейинги даврлардаги туркий ва форсий адабиётлар ҳамда адабиётшунослик учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилди.

Давр адабий жараёнида кузатиладиган хусусиятлардан яна бири унда романтик тасвир услубининг етакчилиги билан бир қаторда реалистик тасвир услубининг ҳам тобора намоён бўлиб бораётганидир. Агар романтик тасвир услуби ғазал, дoston ва дostonлар туркуми, бадий наср намуналарида («Анвори Сухайлий», «Баҳористон») кўпроқ кузатилса, реалистик тасвир услуби ҳам ана шу ва бошқа (қитъа, эсдалик насрий асарлар, фалсафий-ахлоқий дostonлар) жанрларда намоён бўлаверди. Бу ҳолнинг, хусусан ўзбек адабиёти намуналарида устувор бўлиб боргани қизиқарлидир.

Масалан, ғазал жанрида одатан ишқ ва ошиқлик мавзуси ёритилади. Бу даврда ҳам худди шу анъана давом этгани билан бирга ғазал жанрининг мавзу доираси кенгайиб, унда ижтимоий, фалсафий, тасаввуфий, ахлоқий мавзулардан баҳс юритиш кучайди. Бу ҳол хусусан Алишер Навоий ғазалиётида яққол кўзга ташланади.

Алишер Навоий ғазалиётида, бир томондан, ишқий мавзудан баҳс юритувчи («Кеча келгумдур дебон», «Не наво соз айлагай»...) ғазаллар мавжудки, уларда романтик тасвир услуби етакчилик қилса, иккинчи томондан ижтимоий гуруҳларга бағишланган («Воиз», «Шайх») ғазалларда эса романтик-реалистик тасвир услубининг қоришуви натижасида янги хилдаги ғазаллар майдонга келади, учинчи томондан эса ҳаётдаги воқеаларни фалсафий мушоҳада этиб, ўзининг руҳий ҳолати билан қориштирган ҳолда яратилган ғазаллар («Кимга қилдим бир вафоқим...») дунёга келадик, улар ҳам ғазал шаклидаги ўзига хос ғазалдир. Мазкур даврда расмий ғазални туркий халқлар оғзаки ижодиётидаги кўшиқлар анъанасига яқинлаштириш жараёни ҳам кўзга ташланади. Натижада расмий ғазал янги хусусиятлар билан бойитилади, яъни унда руҳий кечинмалар тасвирининг кучайиши кузатилади. Бу ҳол ўзига хос ғазал-кўшук ва ғазал-туркийларни майдонга келтирдик, унинг намуналари Хусайн Бойқаро Хусайний девонидаги барча ғазалларда кўринади. Алишер Навоий уларни «дилпазир абёт ва беназир ғазалиёт» деб баҳолаган эди. Бундай ҳолат Алишер Навоий ғазалиётида ҳам мавжуд. Мазкур ҳолат, яъни романтик ва реалистик тасвир усуллариининг қоришуви, улардан бирининг етакчилиги ёки реалистик тасвирнинг кучайиб боришини насрий асарларда ҳам учратиш мумкин. Бундай ўзига хослик Алишер Навоий «Маҳбуб ул-кулуб»ида умумлаштириш йўналишида кўринса, Абдурахмон Жомий «Баҳористон»ида ҳикоялар орқали ифодаланганликда кўринади. Алишер Навоийнинг «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад», «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин», Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ»асарларида эса тарихий шахсларнинг воқеий ҳолати кўпроқ реалистик тасвир услубида баён этилган.

Демак, мазкур давр адабий жараёнида романтик тасвир услуби етакчилик қилсада, реалистик тасвир услуби доирасининг тобора кенгайиб бораётгани кўзга ташланади.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий жараённинг хусусиятларидан яна бири ўтмиш илмий-адабий меросига мурожаат этиб, уни янгича талқин қилишга ҳаракат қилиш йўналишидир. Шунинг натижасида бу давр адабий жараёни намояндалари Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»си, Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Низомий Ганжавий «Ҳамса»си, Саъдий Шерозий девони, «Гулистон» ва «Бўстон»и, Хусрав Дехлавий девони ва «Ҳамса»си, Ҳофиз Шерозий девони, Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул-авлиё», «Мантик ут-тайр»и билан бирга «Калила ва Димна», «Минг бир кеча»каби Шарқда машҳур бўлган илмий-адабий ёдгорликларга алоҳида эътиборни қаратдилар. Бу нодир ёзма ёдгорликларни янгитдан кўчириш ва ўқувчиларга тақдим этиш воситасида уларни тарғиб этиш ҳамда улардан ижодий илҳом

олишнинг самаралари турли хилда намоён бўлди. Бунинг натижасида янги хилдаги асарлар (Алишер Навоий «Хамса» си, Абдурахмон Жомий «Ҳафт авранг»ги) майдонга келди, янги таржималар («Анвори Сухайлий»), илҳомланишнинг натижаси бўлмиш асарлар («Мантиқ ут-тайр»-«Лисон ут-тайр») яратилди,

Мазкур давр адабий-илмий жараёнининг хусусиятларидан яна бири шундан иборатки, унда адабий жараённинг шу даврга қадар қўлга киритган ютуқларини назарий ва амалий жиҳатдан умумлаштиришга интилиш кўзга ташланади. Шунинг туфайли Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мавлоно Атоуллоҳ, Сайфий Бухорийларнинг аруз, қофия, бадий санъатлар, муаммога доир рисоалари ҳамда тазкиралари майдонга келди. Бу ўринда Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ва «Мажолис ун-нафоис»асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки «Мезон ул-авзон»да туркий шеърият асосида аруз қонун қоидаларигина баён этилиб қолмасдан, балки халқ оғзаки ижоди жанрлари, уларнинг ўзига хослиги ва расмий арузга муносабати масаласи тадқиқ ва талқин қилинган. Бошқача айтганда мазкур асар яратилгунга қадар туркий шеъриятнинг аруз соҳасидаги тажрибалари назарий жиҳатдан умумлаштирилади ва унинг ўзига хос томонлари ёритилади. «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида эса шоирлар зикри мисолида маълум давр (XV аср) адабий жараёни адабиёт тарихи сифатида умумлаштирилади. Демак, булар ўша давр туркий адабиётшунослигининг ўзини назарий жиҳатдан идрок этиш томон қўйган жиддий қадами ва ютуғи эди.

Қайд қилинганидек, мазкур даврнинг маънавий ҳаётида хожагон тариқатининг нақшбандия ва яссавия сулуклари кенг тарқалган эди. Булардан нақшбандия ўзининг «дил ба ёру даст ба кор» шиори билан жамиятнинг барча табақалари орасида катта мақега эга эди. Шунинг натижасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда шаклланган илмий-адабий, маданий муҳитнинг кўпгина намояндалари шу сулукга мансуб эдилар. Шунини эслатиш жоизки, нақшбандия диний илми салосага (Қуръон, ҳадис, фикҳ) асослангани туфайли унинг ғоялари сулукнинг муршид ва мухлислари фаолияти ва ижодида икки йўналишда ифода этиларди: биринчи йўналиш-шариатнинг зоҳирий арконларини (жумладан, намоз, рўза, ҳаж...)адо этиш тартиби ва усулига оид асарларда; иккинчи йўналишда эса ботиний комилликка эришишга бағишланган бадий, фалсафий, ижтимоий ва ахлоқий асарларда.

Мазкур давр адабий жараёнида нақшбандия ғояларини, хусусан инсонни комилликка даъват этувчи тасаввуфна қарашларни бадий тарзда акс эттиришга кўпроқ эътибор қаратилди. Ана шу жиҳатдан бу давр маҳсули бўлмиш нодир бадий асарлар умумбашарий аҳамиятга молик ёдгорликларга айландилар. Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий ва бошқаларнинг бадий-илмий мероси бу фикрни тасдиқлайди.

Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз.

Они айлаб халқ ичинда бе аваз, -

байтида инсоннинг улуғ мўъжиза эканлиги уқтирилар экан, барча нарса ана шу мўъжиза-инсон манфаатларига, унинг комиллиги ва тинч-осойишталигига, бахту саодатига қаратилмоғи лозимлиги ҳақидаги фикр шоирнинг барча асарлари мағзини ташкил этади.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, мазкур давр адабий муҳити бадий маҳорат жиҳатидан турли даражадаги ижодкорлардан ташкил топганлиги туфайли унда жаҳоний шуҳратга молик асарлар муаллифлари (Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайний ва бошқалар) билан бир қаторда шаклбозликка берилиб, мазмундорликка путур етказган қаламкашлар (масалан, Мавлоно Шихоб), ўзларида шоирлик қобилияти бўлмаса-да, бировларга пул бериб, шеър ёздириб олиб, ўзиники деб даъво қилувчи «шоирлар» (масалан, Хожа Мусо) ҳам учраб турарди. Бундайларга нисбатан Алишер Навоий ҳам, Абдурахмон Жомий ҳам ўзларининг салбий муносабатларини билдирган эдилар. Жумладан, Алишер Навоий шундай ёзган эди:

Табъ кажу борча такаллумнамой,
 Нағма чапу борча тараннумсарой.
 Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
 Қайси туюқ, балки кўшук баҳрини.
 Лафзлари бемаза, таркиби суст,
 Носара маънию адо нодуруст...
 Турфа буким, шеър кўюб отини,
 Еткурубон кўкка мубоҳотини...
 Кўнглума кўп теги жафо урдилар,
 Дема кўнгул, жонима еткурдилар,
 (МАТ, 7 -том, 64-65 -бетлар).

Бу билан Алишер Навоий шундай демоқчи: Шундай кишилар ҳам борки, уларда шоирлик қобилияти йўқ, аммо ўзларини шоирлардек шеър айтишга қодир деб биладилар. Бу мусиқа назарияси ва куйлардан хабарсиз кишининг чолғу асбобларини чолишга ўринганига ўхшашдир. Бу «шоир»лар туюқ, кўшиқларнинг хусусиятларини билмайдилар. Шунинг туфайли «шеър»ларидаги сўзлар бемаза, ўзаро боғланмайди, бунинг устига маъноси ҳам тўғри эмас. Шундай бўлса-да, булар бундай пала-партиш ёзилган нарсаларни шеър деб билиб, у билан мақтанадилар. Бундай «шоирлар» кўнглумгагина эмас, балким жонимга ҳам тегдилар.

Демак, ХУ асрнинг иккинчи ярмидаги адабий жараён турли услубдаги шоирлардан таркиб топган бўлса-да, аммо унда мазмундорлик ва бадийликнинг юксак талаблари асосида ижод қилувчи ҳақиқий шоирлар етакчилик қилар эди. Ана шундай шоирларнинг пешволари, хусусан Алишер Навоий ўзининг туркий тилда битган асарлари билан бу даврдаги ўзбек адабиётининг жаҳоний шуҳратга эга бўлган бадий хазинасини яратдики, ундан башарият ҳанузгача баҳраманд бўлиб келмоқда.

Абдурахмон Жомий
хаёти, фаолияти, илмий-адабий мероси

XV аср иккинчи ярмидаги илмий–адабий муҳитнинг кўзга кўринган намояндалари анчагина бўлса-да, улардан Абдурахмон Жомийнинг ҳам устод ҳамда нақшбандиянинг Хуросондаги муршиди сифатида алоҳида ўрни ва мақоми бор. Ана шу буюклик туфайли Алишер Навоий ҳазрат Абдурахмон Жомийни «соҳибдавлати бузургвор..., соҳиб камоли нубувват кирдор» деб, академик Азиз Қаюмов «назм ва тафаккур қуёши», проф. Р. Воҳидов эса «Шарқнинг буюк алломаси» деб улуғлаганлар.

Дарҳақиқат, Абдурахмон Жомий ўзининг кўпқиррали ижодий фаолияти билан илм ва адабиёт тарихида ўзига муносиб ўринни эгалловчи буюк истеъдод соҳибидир. Абдурахмон Жомий хаёти ва фаолиятини ўрганиш XV асрнинг иккинчи ярмидаёқ бошланган бўлиб, натижада унинг шогирдлари Абдулвосеъ Низомийнинг «Мақомоти мавлави Жомий», Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин», Абдулғафур Лорийнинг «Такмила» бар «Нафаҳот ул- унс» и Мавлавий Жомий» каби яхлит асарлари майдонга келган эди. XVI асрнинг бошларида эса Фаҳриддин Али ибн Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Рашаҳот айн ул –ҳаёт», Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеъ ул -вақоеъ» ларида Абдурахмон Жомий хаёти, фаолияти, шахсияти, меросига оид муҳим маълумотлар келтирилди. XVI–XIX асрлар давомида Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Ҳиндустон, Озарбойжон, Туркияда яратилган тазкиралар, эсдалик ва тарихий асарларда Абдурахмон Жомий ҳақида эслатилган манбаълар асосида турли хилдаги маълумотлар келтирилди. XX асрда эса Ғарб олимлари А. Кримский, Э. Браун, Шарқ олимлари Алиасғар Ҳикмат ва бошқалар Абдурахмон Жомий ҳақида рисоалар яратдилар. Бу даврдаги жомийшуносликда Е.Э. Бертельс, Ш. Шомухаммедов, Аълоҳон Афсаҳзод, А. Қаюмов, А. Мирзоев, Р. Воҳидовларнинг хизматлари катта. Хусусан Аълоҳон Афсаҳзоднинг «Абдурахмон Жомийнинг хаёти ва мероси» (тожик тилида, Душанбе, 1980) номли рисоласи XX аср жомийшунослигининг етук намунаси сифатида диққатга сазовордир. Ўзбекистон Республикасида эса кейинги даврларда яратилган Р. Воҳидовнинг «Шарқнинг буюк алломаси» (Т., «Фан» 1989), А.Қаюмовнинг «Назм ва тафаккур қуёши» (Т., «Фан», 1992) рисоалари диққатга сазовордир. Абдурахмон Жомийнинг «Танланган асарлари» (Т., АСН, 1971), «Юсуф ва Зулайхо», «Искандар хирадномаси», «Соломон ва Абсол» ва бошқа асарлари ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этирилди. Республикамизда Абдурахмон Жомий хаёти ва мероси бўйича турли хилдаги илмий-тадқиқот ишлари, асарларини нашр этишлар давом этмоқда.

Мавлоно Нуриддин Абдурахмон ибни Низомиддин Аҳмад ибни Шамсиддин Муҳаммад Жомий (817 ҳ.- 1414 м.- 898 ҳ. –1492 м.) темурийлардан Шохрух Мирзо (ваф. 1447), Мирзо Улуғбек (ваф. 1449), Абулқосим Бобур (ваф, 1457), Абусаид мирзо (1468), Султон Ҳусайн

Бойқаро (ваф.1506) ларнинг Мовароуннахр ва Хуросонда ҳукмронликлари даврида яшаб фаолият кўрсатди.

Ҳаёти: Абдурахмон Жомий ҳижрий 817 йилнинг 23 шаббонида (мелодий 1414 йилнинг 7 ноябрида) Жом шаҳрида замонасининг таниқли зиёлиларидан бўлмиш Низомиддин Аҳмад Даштий оиласида туғилади. Ёшлигидан қобилиятли бўлган Абдурахмон мактабда ўқиб, Куръони каримни ёдлаб олиб, бошқа илмларни ҳам ўрганарди. 1425 йилда оиласи билан Ҳиротга кўчиб келгач, ўқишни Ҳиротдаги «Низомия» ва «Дилкаш» мадрасаларида давом эттиради. Бу мадрасаларда у замонасининг энг донишманд алломаларидан бўлган Саъиддин Тафтазонийнинг (1322-1389) шогирди мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Жожармий ҳамда Мир Сайид Шариф Журжонийнинг (1339-1413) шогирди мавлоно Алоуддин Хожа Алии Самарқандийлардан таълим олиб, ҳар соҳада етук бўлиб талабчан устозларининг мақтовларига сазовор бўлади. Шундай бўлса-да, қўлга киритган билимлар билан қаноатланиб қолмай, ўша вақтларда доврўғи Шарқда таралган Улуғбек мирзо мадрасаи олиясида таълимни давом эттириш учун 1436 йилда Самарқандга келади. Бу вақтда аллома Қозизода Румий (1360-1437-38), Гиёсиддин Жамшед (ваф.1436), Али Қушчи (1402-1474) ва бошқаларнинг, айтишларича, Улуғбек мирзонинг ҳам дарсларини эшитишга муяссар бўлади, аълам ул-уламо Хожа Фазлуллоҳ Самарқандийнинг (ваф. тахм. 1470) суҳбат ва маслаҳатларидан баҳраманд бўлиб, устозларнинг севимли шогирди ва ҳаммаслагига айланди. Шундан-да, мадрасани тугатгач, Мирзо Улуғбек мадрасаи олияси мударриси сифатида 1452 йилгача фаолият кўрсатади. Бу вақтда Хуросон тахти Абулқосим Бобур ихтиёрида бўлганидан Абдурахмон Жомий ўзининг муаммога бағишланган «Ҳулияи ҳулал» номли рисоласини Абулқосим Бобурга бағишлаб (1452 йилда) ёзади ва шу йили Ҳиротга йўл олади. У Ҳиротда экан, 1453 йилда Саъиддин Қошғарий устозлигида нақшбандия сулукининг муриди бўлади. 1457 йилда Саъиддин Қошғарий вафотидан сўнг Абдурахмон Жомий умрининг охиригача Хуросонда нақшбандия тариқатининг муршиди –пири сифатида фаолият кўрсатди. Давр подшоҳлари Абусаид мирзо (вафоти 1468), кейинчалик Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам ҳазрат Абдурахмон Жомийга муршид сифатида эҳтиром ва ҳурмат кўрсатардилар.

Шундай бўлса-да, Абдурахмон Жомий Хожа Аҳрори Валини ўз пири деб билиб, у ҳазратнинг сўхбат ва маслаҳатларидан баҳраманд бўлиш учун тўрт марта Самарқандга келган эди. Бошқа вақтларда эса бу икки сиймо ораларида мактуб ёзиш мунтазам давом этарди. Бу мактубларнинг кўплари дастхат тарзида бизгача етиб келган ва нашр ҳам эттирилган¹. Алишер Навоий ҳам аввалида Абдурахмон Жомийни шоир ва донишманд олим сифатида устод деб билган бўлса, кейинчалик эса бу ҳазратнинг раҳнамолигида нақшбандия тариқатини расмий тарзда қабул қилиб, Абдурахмон Жомийни ҳам устод ҳам пир сифатида эъзозларди.

¹ Бу калда лъаралсин: Б.Валихъжаев. Илмий алоълалар къллами кенгаймольда. СамДУ Илмий тадълъиётлар ахбо-ротномаси. 2001, 2-сон, 16-19-бетлар.

Абдурахмон Жомий 1472-1474 йилларда Макка, Мадинада бўлиб, хажни амалга оширди, сўнг Ироқ, Эрон ва Озарбойжоннинг кўпгина шаҳарларини кўриб, Ҳиротга қайтиб келган эди. Абдурахмон Жомий Мовароуннаҳрнинг Термиз, Қарши, Самарқанд, Жиззах, Андижон ва Тошканд шаҳарларида ҳам турли вақтларда бўлган.

Абдурахмон Жомий умрининг асосий қисми Ҳиротда ўтди. У Ҳиротда ўз маблағига мадраса қурдириб, унда мударрислик қилар, олим ва шоирлар, деҳқон ва ҳунармандлар билан сўхбатлар қураб, илмий – адабий ва маданий муҳитни ривожлантиришга ҳисса қўшади. Шунинг билан бирга ижодий ва илмий ишга кўп вақтини сарфларди. Абдурахмон Жомий 1467 йилда устод ва пири Саъдиддин Қошғарийнинг катта ўғли Хожаи Калоннинг қизига уйланади. Улар тўрт фарзанд кўрган бўлсаларда, фақат бир ўғли Зиёуддин Юсуф (1477-1514) узоқ умр кўриб, бошқалари ёш вафот этган. Абдурахмон Жомий 898 ҳижрий йилнинг 18 муҳаррами – 1492 мелодий йилнинг 9 ноябр кунда вафот этади. Унинг табаррук жасади Ҳиротда Саъдиддин Қошғарий мақбараси яқинида дафн этилиб, Алишер Навоий томонидан мақбара ҳам бино қилинган эди. Ҳозирги кунда бу жой Тахти мазор деб аталади.

Мероси: Абдурахмон Жомийнинг ҳаётлиги вақтидаёқ Хуросон, Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон, Туркия ва Ҳиндистонда шуҳрат қозонган асарлари ўзининг кўпқирралилиги, илмий-бадий жиҳатдан юксак даражада бўлганлиги жиҳатидан ҳозиргача ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Абдурахмон Жомий форс, араб ва туркий тилларни мукамал билсада, унинг асарлари форс ва араб тилларида ёзилган. Унинг асарларининг умумий сони 39тадан 46 тагача эканлиги аниқланган. Абдурахмон Жомийнинг асарлари бадий назм ва наср ҳамда илмий рисолалардир. Илмий рисолалар фалсафа, адабиёт назарияси(аруз, қофия, муаммо), мусиқа каби соҳаларга бағишланган Абдурахмон Жомийнинг машҳур асарлари куйидагилардир.

1.Учта шеърий девон: «Фотехат уш-шабоб», «Васитат ул-иқд», «Хотимат ул-ҳаёт». Девонларга ном қўйишда Алишер Навоийнинг маслаҳатлари ҳам ҳисобга олинган.

2.Еттита дostonдан иборат «Ҳафт авранг»: «Силсилат уз-заҳаб», «Соломон ва Абсол», «Тўхфат ул-аҳрор», «Сабҳат ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандари».

3. «Баҳористон»- ўғли Зиёуддин Юсуфга ўқиш китоби тарзида ёзилган асар.

4. «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул -қудс».

5. «Арбаин ҳадис».

6. «Фавоиди Зиёия» ёки «Шарҳи Мулло», «Шарҳи Жомий».

ШЕЪРИЯТИ: Абдурахмон Жомийнинг шеърияти учта девонга тўпланган бўлиб, улардан биринчиси «Фотехат уш- шабоб» дир. У 1463 йилда тузилган бўлиб, кейинчалик 1475 йилга қадар ёзилган шеърлари ҳам киритилган. Девон дебоча билан таъминланган. Унда девоннинг Абу Саид мирзо замонида тузилганига ишоралар бор. Шоир бу девонни 1479 йилда

кайтадан кўриб, янги шеърларни қўшиб тўлдиради ҳамда аввалги дебочани янгилаб, унда Хусайн Бойқаронинг номини (Абу Саид мирзо ўрнига) киритади. Шунинг билан бирга дебочада шеър ва унинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи хусусида диққатга сазовор мулоҳазалар баён қилинган.

Иккинчи девони «Васитат ул-икд» бўлиб, уни тузиш 1480 йилда бошланиб, 1488 йилда охирига етади. Унда биринчи девонга кирмаган шеърлар (4487 байт) тўпланган. Унда ҳам муқаддима бор.

Учинчи девон «Хотимат ул ҳаёт» деб аталиб, 1491 йилда тузилган. Унга иккинчи девонга кирмаган, янги ёзилган 2755 байт ҳам бор.

Бу уч девоннинг ҳар бирига юқоридаги тартибда ном қўйишни Алишер Навоий таклиф қилган эди, бу таклиф Абдурахмон Жомийга маъқул тушган ва шундай номланган. Бу ҳақда Абдурахмон Жомий бу девонлар учун ёзилган янги муқаддимада, Алишер Навоий эса «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида алоҳида сўз юритган. Жумладан, Алишер Навоий ёзади: «Фақирга (Алишер Навоийга) ўз муборак хатлари била битилган девонни иноят қилдилар. Фақир илтимос қилдимким,...Сиз (Абдурахмон Жомий) бу девонларга муносиб отлар қўйсангиз... Алар қабул қилдилар». (МАТ, 15-том, 68-бет).

Мазкур уч девонда 11 жанрда ёзилган 2320та шеър бўлиб, улардан 1805таси ғазалдир. Бошқа жанрлардан рубоий 274 тани, қитъа эса 137 тани ташкил этади. Қолган 8 жанрдаги асарларнинг ҳамаси 104 тадир. Демак, девонлардаги етакчи жанр ғазал, рубоий ва қитъалардир.

Абдурахмон Жомий шеърлари, жумладан ғазалларининг асосий мавзуси ишқ ва муҳаббат бўлиб, тасаввуф ва панд-насихатга оидлари ҳам бор. Фикрнинг исботи учун ғазалларнинг ўзбек тилига қилинган таржималаридан бир-иккитасини кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир:

Бахт тонгини ёритди меҳри тобонинг сенинг,
Ишқ элининг қибласи қошинг-шараф-шонинг сенинг.
Нозанинлар ҳуснини кўп этма менга жилвагар,
Икки оламдан кечиб, бўлдим-ку қурбонинг сенинг.
Бир қарашда нозанинлардан олурсан ақлу ҳуш,
Мен каби ожиз на қилгай, бўйла ҳар онинг сенинг.
Бермагил озор жонимга десам, лаб тишладинг,
Жонга озоринг мен учун лутфу эҳсонинг сенинг.
Боғ аро сарву санобар хаста-ю шармандадир
Они шундай ҳолга солмиш сарви бўстонинг сенинг.
Гоҳ бизнинг ёнимизда, гоҳ рақиблар ёнида,
Роҳату ташвишдир, хулласки, ҳар ёнинг сенинг.
Жомий ишқинг қуйламоқдан бошқа ишни билмагай
Тоза гулсан, булбулингдир ушбу хушхонинг сенинг.

(Жомий. Танланма асарлар, Тошкент, 1971, 32-бет).

Ғазалда мажозий ишқдан баҳс юритилиб, инсоннинг олижаноб туйғуларидан, ошиқнинг ёрига нисбатан бўлган самимий муҳаббатидан, ёрнинг бўстондаги сарву санобарларни шарманда қилгувчи гўзал сиймоси

билан бирга ошиққа нисбатан озорлари ҳақида сўз боради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ошиқ ўз ишқида содиқ, ёрнинг ишқини куйлагувчи булбулдекдир. Албатта, таржимада аслиятдаги бадийликнинг барча нозикликларини ақс эттириш қийин. Аммо шундай бўлса-да, мазкур ғазалдан маълумки, Абдурахмон Жомий унда мумтоз шеърятда қўлланиладиган бадий санъатлар – ўхшатиш, сифатлаш, муболағалардан унумли фойдаланган.

Абдурахмон Жомийнинг куйидаги мисраларида ҳам ана шундай хусусиятлар кўзга ташланади:

Кеча кўз уйқуда, бахтим ухламай бедор эди,
 Бус – бутун тун ёрнинг фикрига жоним ёр эди.
 Тушда кўрдим ёрни, бир лаҳзае уйғонди бахт,
 Шунчалик ҳам мудраган бахтим учун бисёр эди...
 Жонда қолди, сўзлагач, ширин сўзининг лаззати,
 Оллаҳ-Оллаҳ, бунча ул лаблар шакар гуфтор эди...
 Яхши туш кўр ухласанг, эй кўзларим, Жомий каби,
 Кўрди ким бу тун ани, чун умрлар бедор эди.
 (кўрсат. асар,. 110-бет)

Абдурахмон Жомий девонида ғазаллар билан бирга муҳим аҳамиятга молик қасида ва китъалар ҳам бор. Ана шундай қасидалардан бири «Лужжат ул-асрор» (Денгиз сирлари)деб аталган. Унда фалсафий масалалар билан бир қаторда ижтимоий мавзулардан ҳам баҳс юритилган. Алишер Навоий бу қасида ҳақида сўз юритиб ,унинг Хусрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» (яхшилар дарёси) қасидасига жавобия эканлигини уқтиради. Шуниси диққатга сазоворки, Жомийнинг қасидаси, ўз навбатида, Алишер Навоий «Тухфат ул-афкор» (Фикрлар тўхфаси) қасидасининг майдонга келишига сабаб бўлган эди. Бу шундай гўзал қасида эдики, ҳатто Абдурахмон Жомий уни «ноёб маънолар ва гўзал хаёлотлар»га бой қасида деб баҳолаган эди.

Хусрав Деҳлавий «Дарёи аброр»ининг матлаъи:

Кўси шаҳ холиву бонги гулғулаш дарди сар аст,
 Ҳар ки қонё шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст.

Абдурахмон Жомий «Лужжат ул-асрор»ининг матлаъи:

Кунгури айвони шаҳ к-аз қохи Кайвон бартар аст,
 Раҳнаҳо дон к-аш ба девори ҳисори дин дар аст.

Алишер Навоий «Тухфат ул-афкор»ининг матлаъи:

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
 Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(МАТ, 15-том, 35-бет).

Абдурахмон Жомий девонидаги бир китъада шеърятти мавзулари ва уларнинг моҳияти ҳақида шундай ёзади:

Шеър девони эмас, бу, балки Жомий,
 Сахийларча ёзмиш тўкин дастурхон.

Нокасларга мадху ҳажвдан бўлак
Не маъно истасанг бунда фаровон.

(Жомий. Танланма асарлар, 138-бет)

Маълумки, Абдурахмон Жомий шеърятда мумтоз шоирлар Саъдий, Ҳофизларнинг анъаналарини давом эттирган бўлсада, замондошларининг шеърятларидаги энг яхшиларини маъқул топиб, уларга ўхшатма ғазаллар ҳам битган. Бунинг ёрқин ва намунавий мисоли сифатида Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзган ғазалига форсий тилда ёзган гўзал жавобиясини эслатиш мумкин. Бу ҳақда Алишер Навоий «Ҳамсат ул-мутаҳаййирин»да шундай ёзади: «Бир қатлаъ бу фақирнинг (Алишер Навоийнинг) туркча бу матлаъиким:

Очмағай эрдинг жамоли олам оро кошки,-

Солмағай эрдинг бари оламға ғавғо кошки, -

эл орасида шуҳрат тутуб эрди ва подшоҳ (Султон Ҳусайн Бойқаро) ҳазратларининг суҳбатларида дағи кўп ўқилур эрди, шуйўъ ва шуҳрати ул ерга еттиким, ҳазрати Махдумға (Абдурахмон Жомийга)дағи масмўъ (маъқул) бўлуб, аларға ҳам дағдағаи улким, бу баҳр ва қофия ва радифда шеър дегайлар бу доия (истак) пайдо бўлуб, чун туркча алфоз била назмға илтифот қилмас эрдилар, бир форсий ғазал айттиларким, матлаъи будур:

Дидаме дидори он дилдори раъно кошки,

Дида равшан кардаме аз хоки он по кошки...»

(МАТ, 15 -том, 71-бет)

Абдурахмон Жомий ёзган жавобия ғазал матлаъининг маъноси куйидагича: Ул раъно дилдор дидорини кўрсам эрди кошки, Унинг оёқлари тупроғини суртиб, кўзларимни равшан қилсам эрди кошки... Бу гўзал матлаъ билан бошланган ғазалнинг давоми ҳам гўзал тасвир ва мазмунга бой бўлганидан у ҳаммага маъқул тушади. Алишер Навоий эса Абдурахмон Жомий ғазалига Султон Ҳусайн Бойқаро илтимосига кўра форсий тилда бир мусаддасни ҳам ёзади.

Бу ниҳоятда ибратли бир адабий ҳодисадир. Чунки у туркий тилда ёзилган асарларнинг, бу ўринда Алишер Навоий ғазалининг форсийгўйларга илҳом бағишлаб, форс тилида янги асарларни, жумладан Абдурахмон Жомийнинг жавобия ғазалини майдонга келтирганидан гувоҳлик бериб қолмай, балки туркий ва форсий адабиётларнинг узок тарих давомида бири бирига устоз, бири бирига шогирд бўлиб келганликларини яна бир карра тасдиқлайди.¹

Ўз навбатида, Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий ғазалларига ёзган жавобияларининг «Девони Фоний»дан ўрин олганлиги ҳам бу фикрларнинг тўғрилигини яна бир карра эътироф этади.

Шундай қилиб, Абдурахмон Жомийнинг шеърятини ўзининг кўпқирралиги, бадий баркамоллиги билан форсий шеърятнинг гўзал бир ҳодисасидир. Шунинг учун ўша даврдан бошлаб, кейинги асарлар давомида унинг

¹ Бу қалда батафсил маълумот учун лъаралсин: Б.Валихъжаев. Султон Қусайн Бойларо – Қусайний шеърятини. Самарлянд, 2000, 65-67-бетлар.

шеърлари форсийгўйлар учун ҳам, туркийгўй шоирлар учун ҳам бадий маҳорат мактаби вазифасини ўтади, уларга жавобия-ўхшатмалар ёзилди, мухаммаслар боғланди. Бунга мисол сифатида Абдурахмон Жомийнинг:

Рўзи моро сохт чун шаб тира он моҳ аз фироқ,
Чанд сўзем аз фироқ? Оҳ, аз фироқ, оҳ аз фироқ,-

матлаъли ғазалидан илҳом олган Хусайн Бойқаронинг куйидаги матлаъ билан бошланадиган туркий ғазалини келтириш мумкин:

Қилди бахтимни қаро зулфидек ул моҳ аз фироқ,,
Неча куйдургай мени дилхастани оҳ, аз фироқ.

Ёки, XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб фаолият кўрсатган шоир Ғозийнинг, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида яшаб, ижод қилган Муҳаммад Аминхўжа Муқимийнинг Жомий ғазалларига мухаммаслар боғлаганлари ҳам айtilган фикрларнинг гувоҳи бўла олади.¹

Достонлар туркуми. Абдурахмон Жомий шеърят соҳасида қанчалик шуҳрат қозонган бўлса, достонлар туркумидан иборат сабаъ – етилиқни майдонга келтиришда ҳам шунчалик катта мавқега эга. Айтиш лозимки, Абдурахмон Жомий аввалида Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларига жавобан бешлик-хамсани яратиш ниятида бўлиб, бу ниятни муваффақият билан амалга оширган эди. Унинг дастлаб битган бешлиги куйидаги достонлардан иборат:

1. Тўхфат ул-аҳрор. 1481 йилда ёзилган.
2. Сабҳат ул-аброр. 1482 йилда ёзилган.
3. Юсуф ва Зулайхо. 1483 йилда ёзилган.
4. Лайли ва Мажнун. 1484 йилда ёзилган.
5. Хирадномаи Искандари. 1484 йилнинг 27 декабрида ёзиб тугатилган.

Шуни айтиш лозимки, «Хирадномаи Искандари» достони ёзилаётган кунлар (тахминан 1484 йилнинг сентябр-октябр ойлари) Алишер Навоий ўзининг ёзиб тугатган «Хамса»сини (бу асарнинг 1484 йил ўрталарида ёзиб тугатилганини «Хамса»нинг Абдулжамил котиб томонидан 1484 йилда кўчирилган ва бизгача етиб келган нусхаси ҳам тасдиқлайди) устоди Абдурахмон Жомийга ўқиш учун тақдим этади. Абдурахмон Жомий уни бошдан-оёқ ўқиб чиқиб, 1484 йилнинг 27 декабрида ёзиб тугатган «Хирадномаи Искандари» достони хотимасида Алишер Навоий «Хамса»сига жуда юксак баҳо беради ва «сенинг (Жомийнинг) «Хамса»нг унинг «Хамса»си даражасида бўла олармикин?» деган мулоҳазани ҳам баён этади. Бу ниҳоятда муҳим аҳамият қасб этувчи фикр бўлганидан уни тўлароқ келтириш мақсадга мувофиқ кўринади:

Кел, Жомий, умри кўп заҳматда ўтган,
Хотирдан бундай «Беш хазина» битган.
Бешликда беш панжанг қувватга тўлди,

¹ Бу қалда муфассал маълумот учун ляралсин: Б.Валихъжаев. Абдуракмон Жомии ва адабиёти нзбек. «Жомии ва робитақои адабий» маълोलалар тўплами. Душанбе, «Дониш», 1989, 33-45-бетлар.

Дарё кафлар қўлин мажоли сўнди...
 Аммо бордир бошқа дуршунослар ҳам,
 Улар «Бешлиги»дан тўлмишдир олам.
 Бирига тенг келмас сенинг юз ғазнанг.
 Айниқса беш панжа урган ул эрга
 Панжасин Ганжадан кўтарган шерга.
 Туркий тилда доғи нақш келди ажаб,
 Ҳатто сеҳргарлар боғладилар лаб.
 Бундай ёқимли нақш туширган қалам
 Бошига офарин ёғдирсин олам...
 Бунинг тили ҳам гар бўлганда дарий
 Мажолсиз қоларди уларнинг бари...
 Заковатинг нури бахш этди сафо,
 Навоий, лутфингдан топди у наво.

(Жомий. Танланма асарлар, 241-242-бетлар, Ш.Шомухаммедов таржимаси).

Кўринадики, Абдурахмон Жомий Алишер Навоий «Хамса»сини мутолаа қилгач, ўзи аввал бешлик тарзида ёзган асарини бошқача тарзда тузиш фикрига келади. Натижада у 1480 йилда ёзган «Соломон ва Абсол», 1468-1486 йиллар орасида уч дафтар тарзида ёзган «Силсилат уз-заҳаб» (олтин занжир) дostonларини ўз бешлигига қўшиб, 1486 йилда ўзининг еттиликни-«Ҳафт авранг»ини майдонга келтиради ва туркум дostonлар ёзиш анъанасига янгилик яратади. Бу эса Абдурахмон Жомий асарининг мавқеи ва ўрнини янада оширди.

«Ҳафт авранг» таркибидаги дostonлар ҳақида мухтасар маълумот.

1. «Силсилат уз-заҳаб» (олтин занжир) дostonи 1468-1486 йилларда ёзилган учта дафтар (қисм) дан иборат:

Биринчиси : 1468-1472 йилларда 3730 байт ҳажмида ёзилган бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган.

Иккинчиси: 1486 йилда 1595 байт ҳажмида ёзилган.

Учинчиси: 1486 йилда 870 байт ҳажмида ёзилиб, Рум подшоҳси Султон Боязид II-га бағишланган.

Демак, ҳаммаси 6195 байтдан иборат бўлган бу дoston фалсафий, ижтимоий, ахлоқий мавзуларда ёзилган бўлиб, унда кичик ҳикоя ва масаллар ҳам фойдаланилган.

Асарда тасаввуф масалалари ҳамда охириги қисмларида ижтимоий мавзулар етакчилик қилади, хусусан подшоҳ ва адолат концепцияси бунда анча кенг ёритилади. Дoston хафиф баҳрида (фоилотун-мафоилун фаълан) ёзилган.

2. «Соломон ва Абсол» 1480 йилда Султон Яъқуб Оққуюнлига бағишлаб ёзилган бўлиб, 1110 байтдан иборатдир. Соломон ва Абсол ҳақидаги бу ишқий дoston тасаввуфий йўналишда ёзилган. Шу жиҳатдан у Абу Али ибн Синонинг «Соломон ва Абсол»идан тубдан фарқ қилади. Бу икки муаллиф асарлари номларигина ўхшаш бўлиб, унинг талқини икки хилдир.

Жомийнинг достони рамали мусаддас (фоилотун фоилотун фоилун) баҳрида ёзилган.

3. **«Тўхфат ул-Аҳрор»** - (Аҳрорга тўхфа) 1712 байтдан иборат бу дoston 886 ҳижрий йилнинг рамазон ойида – 1481 мелодий йилнинг ноябр ойида ёзилган. Дoston Хожа Убайдуллоҳ – Хожа Аҳрор Валига бағишлангани туфайли шу тарзда номланган. Асар сарё баҳрида (муфтаилун муфтаилун фоилун) ёзилиб, кириш қисмлар, йигирма мақолот ва ҳикоёт ҳамда хотимадан иборат. Асарнинг асосий қисми бўлмиш йигирма мақолот ва уларда келтирилган ҳикоят ва масалларда ирфоний ҳамда ижтимоий мавзулардан сўз юритилган.

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аҳрор» дostonида Жомийнинг бу асари ҳақида шундай ёзади:

Хизматин эттимки, таманно эди,
Илгида кўрдум неча ажзо эди.
Кулгу била қилди ишорат манга,
Тўхфа била берди башорат манга
Ким: «олибон боштин-оёғиға боқ,
Қил назар авроқиға боштин-аёқ,»
Олиға жон нақдини сочтим равон,
Олдиму ўптум, доғи очтим равон.
Боштин-аёқ гавҳари шаҳвор эди.
Қайси гуҳар «Тухфат ул-Аҳрор» эди.
Нафъ топиб кимки бўлуб мустафид
Мухтасар ул иккидин¹, аммо муфид.
Ул иккини топса бўлур мунда-ўқ,
Мунда тухаф кўпки, ул иккида йўқ.
Шавқида кўксумни шигоф айладим,
Жилдиға кўнглумни ғилоф айладим.
(МАТ, 7-том, 54-55 -бетлар)

4. «Сабҳат ул-аҳрор » (яхши кишилар тасбеҳи) 2885 байтдан иборат бўлиб, 887 ҳижрий- 1482 мелодий йилда рамали мусаддас баҳрида (фоилотун фаалотун фаалун) ёзилган. Абдурахмон Жомийдан олдин ва сўнг ҳам ҳеч бир шоир дostonни бу баҳрда ёзмаган. Бу ҳақда Алишер Навоий ёзади: «Сабҳат ул-аҳрор» ким, аларнинг мухтараидурким, не ул баҳрда маснавий айтибдурлар ва не ул таркиб ва адо била манзум китоб тартиб берибдурлар» (МАТ, 15 –том, 58 -бет)

Асар ахлоқий, таълимий-тарбиявий ва фалсафий-тасаввуфий мавзуларга бағишланиб, кириш, 40 иқд (боб) ва хотимадан иборат. Ҳар бир иқд (боб) назарий бўлим ва ҳикоялардан ташкил топган. Уларда тасаввуфий (ирода, тавба, фақр, сабр, шукр...) ахлоқий (муҳаббат, ҳаё, футуват, сидқ, саховат, ҳилм-юмшоқлик...) ҳамда адолатга даъват каби мавзулардан

¹ Алишер Навоий бунда Низомий «Махзан ул-асрор» ва Хусрав Деклавийнинг «Матлаъ ул-анвор» дostonларини назарда тутмоқда.

баҳс юритилган. Бу фикрларнинг исботи учун келтирилган ҳикоят ва масаллар ниҳоятда гўзал ва ибратлидир. Ана шундай ҳикоятлардан бири куйидагича: Қари бир киши орқасига тиконларни кўтариб, зўрға қадам ташлаб борар ва ҳар бир қадам кўйганда шукрона айтарди: Эй Аллоҳ, сен менга шунчалик яхшилиқ қилдинг, давлат эшигини очдинг, иззат тожини бошимга кўндирдингки, бу яхшилиқларинг учун сенга тасаннолар айтишга ожизман... Шу вақтда башанг кийинган ёш бир йигит отда келаётиб бу гапларни эшитиб, ҳайрати ошади ва чолга яқин келиб, калондимоғлик билан шундай дейди: «Эй чол, бас қил, орқангда тикон бўлса, зўрға қадам кўяётган бўлсангу яна бадавлат ва иззатлиман деб шукрона айтасан. Умринг тиканлар билан хорликда ўтсаю иззатдан гапирасан?!» Чол шундай жавоб берди: Менинг иззатим шундаки, сендайларнинг эшигида хор эмасман, сенинг ошу нонингга муҳтож эмасман. Мен шунга шукрона айтаманки, Аллоҳ менга қулликни эмас, балки озодликни-эркинликни раво кўрди. Бу эса менга бағишланган давлат ва инъом этилган иззатдир. Кўринадики, дostonнинг хуррият-эркинликдан баҳс юритувчи йигирма тўртинчи икди (боби) да келтирилган бу ҳикоя мумтоз адабиётда кўпгина шоирлар, жумладан Алишер Навоий томонидан ҳам ишланган мавзуда ёзилган бўлса-да, аммо у ўзига хослиги билан ажралиб туради. Хусусан унда инсоннинг эркинлиги-истиқлоли, бировга қул-муҳтож бўлмагани бу буюк неъмат эканлиги ва шунинг учун ҳар қанча шукрона айтса ҳам озлик қилажагига алоҳида урғу берилган. Бу эса жуда муҳим ва катта тарбиявий-маънавий аҳамиятга эга бўлган хулосадир.

5. «Юсуф ва Зулайхо»- 4000 байтдан иборат бу асар 888 ҳижрий-1483х. йилда Жомийнинг ҳижрий ҳисобда 71 ёшлиги вақтида ҳазажи мусаддас (мафоилун мафоилун фаулун) баҳрида ёзилган энг гўзал ва жозибали дostonларидандир. Алишер Навоий бу дoston ҳақида шундай ёзган эди: «Ҳафт авранг» китобидин «Юсуф ва Зулайхо» дostonим, «Ошиқ ва Маъшук» га мавсумдур ва ул китоб назари Юсуф ҳусни ва Зулайхо ишқидек маълум... Аларнинг бу маснавийлари баҳрида (ҳазажи мусаддаси маҳзуф-мафоилун мафоилун мафоил) фақирнинг «Хамса»сидин «Фарҳод ва Ширин» воқеъ бўлубтур» (МАТ, 15 -том, 59-60- бетлар).

Қуръони каримнинг «Аҳсан ул-қисаси»-дан илҳомланиб ёзган бу дostonда: «Жомий Зулайхо ва Юсуф образларини соф ва юксак инсоний туйғулар эгаси бўлган ибратли, ижобий қаҳрамонлар сифатида яратди. Шу билан у инсонни, пок инсоний муҳаббатни улуғловчи, юксак бадиият билан тўла ўлмас бир асарни вужудга келтирди»(А.Қаюмов. Назм ва тафаккур кўеши.Т., «Фан»,1992,18 бет).

Мазкур дoston Олимжон Бўриев томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, 1983 йилда нашр этирилди.

6.«Лайли ва Мажнун»-3860 байтдан иборат бу дoston 889 ҳижрий-1484 мелодий йилда ҳазажи мусаддас (мафъулу мафоилун фаулун) баҳрида ёзилган бўлиб, Шарқу Фарбада машҳур бўлган Лайли ва Мажнун ишқи саргузаштларидан баҳс юритади. Жомий уни бошқа муаллифлар асарларидан

фарқ қиладиган тарзда яратади. Бу фарқлар воқеалар тизими ва образлар талқинида ҳам кузатилади. «Лайли ва Мажнун» достонининг сўнгидаги тасвирлар унинг ирфоний-тасаввуфий услубда битилганига ишора қилади.

7. «Хирадномаи Искандари»

(Искандар пандномаси) достони 2315 байтдан иборат бўлиб, у 1484 йилнинг 27 декабрида ёзиб тугатилган. Достон мутақориби мусамман (фаулун фаулун фаулун фаул) баҳридадир. Алишер Навоий қайд қилганидек, «Ҳафт авранг»нинг еттинчи достони бўлган «Хирадномаи Искандари» Искандар ва юнон ҳақимларининг турли мавзудаги ўғит, панд ва насиҳатлари, шуларга дахлдор ҳикмат ва масалларга бой асардир. Унда Искандар саргузашти бу фикрларни ифодалашга кўмак берувчи бўлиб хизмат қилган. Асардаги кўпгина масал ва ҳикоятлар мазмун ва бадиият жиҳатидан юксак даражада битилган бўлиб, улар инсоннинг комиллашувиغا қаратилган. Жумладан, одил Искандарни ҳам ҳайратда қолдирган адолатли мамлакат ҳақидаги ҳикоя диққатга сазовордир.

Бу қисқа тавсифдан маълумки, Жомийнинг 21894 байтдан иборат «Ҳафт авранг»ида Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар «Хамса»ларидаги Баҳром, Хусрав, Ширин ва Фарҳодлар ҳақидаги достонлар кўринмайди. Низомий ва Хусрав Деҳлавий «Хамса»ларида «Махзан ул-асрор», «Матлаъ ул-анвор»га ўхшаш тафаккурномалар биттадан келтирилган бўлса, Жомийда уларнинг сони учтага етказилган: «Тўҳфат ул-Аҳрор», «Сабҳат ул-аброр», «Силсилат уз-заҳаб». Олдинги «Хамса» ларда бўлмаган Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги достон Жомий «Ҳафт авранг»ига киритилган. Достонларни жойлаштиришда ҳам ўзига хослик кузатилади. Буларнинг ҳаммаси «Ҳафт авранг»нинг янгича достонлар туркуми-еттилик-сабъа эканини намойиш этадиган омиллардир.

Насрий асарлари.

1. **«Баҳористон».** Саъдийнинг «Гулистон»ига ўхшатма тарзида 892 ҳижрий-1487 йилда ўғли Зиёуддин Юсуфга ўқиш китоби сифатида ёзилган бадиий насрнинг намунаси. Асар муқаддима, саккиз равза (боғ) ва хотимадан иборат:

- 1- равза (боғ) да суфийлар шахсиятига оид ҳикоялар;
- 2- равзада ҳақим – файласуфларга оид ҳикоялар;
- 3- равзада адолатнинг фойдасига доир ҳикоялар;
- 4-равзада саховатнинг яхшилигига оид ҳикоялар
- 5-равзада ишқ-муҳаббатга бағишланган ҳикоялар;
- 6- равзада ҳазл-мутоябалар;
- 7-равзада шеър ва шоирлар ҳақидаги мулоҳазалар;
- 8- равзада эса ҳайвонлар ҳақидаги ҳикоялар келтирилган.

«Баҳористон»даги ҳикоя ва масаллар ёшларни маънавий баркамол бўлиб етишувиغا хизмат қилади. Жомий «Баҳористон»идаги ҳикоя ва масалларнинг кўпи кейинги давр ўзбек шоир ва ёзувчиларига илҳом манбаи бўлиб хизмат қилди. Жумладан, асарнинг саккизинчи равзасидаги тошбақа

ва чаён масали Муҳаммад Шариф Гулханий («Зарбулмасал»), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийлар томонидан ижодий тарзда фойдаланилган.

«Баҳористон»нинг «Гулистон»дан фарқли томонларидан бири шундаки, «Баҳористон»нинг еттинчи равзаси шеър ва шоирларга бағишланган. Жомий бунда ўз замонасигача бўлган 39 машҳур шоирлар (Рудакий, Низомий, Хусрав Дехлавий, Ҳофиз ва бошқалар) ҳақида маълумот берар экан ана шу машҳур шоирлар қаторида Алишер Навоийни ҳам тилга олади, унинг ижодига юксак баҳо беради.

1. «Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс» (Дўстлик хушбуйликларида қудсийлар мавжудлиги) деб аталадиган бу асар Алишер Навоийнинг хоҳиши билан Абдуллоҳи Ансорийнинг (396х.-1006м.-481х.-1088м.) «Табақот ус-сўфия» асарига жавобан 1476 йилда ёзилган фалсафий-гасаввуф тарихидан баҳс юритувчи тазкирадир.

«Нафаҳот ул-унс»да У111 – ХУ асрларда яшаб фаолият кўрсатган 616 мутасаввуфлардан сўз юритиладики, улардан 582 таси эркаклар бўлса, 34 таси аёллардир. Асарда араб минтақалари ҳамда Хуросон ва Мовароуннаҳрда, Кавказ орти ўлкаларида машҳур бўлган мутасаввифлар, шунга дахлдор адиб ва шоирлар ҳақида маълумотлар бор. Жумладан, Ансорий, Абу Сайид Абулхайр, Робиа Балхий, Санойи, Низомий, Аттор, Саъдий, Жалолдин Румий, Хусрав Дехлавий, замондошларидан эса Камол Хўжандий, Хожа Ахрор Вали, Саъиддин Қошғарий ва бошқалар. Асар сўфия тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлганлиги сабабли, ХУ асрнинг ўзидан бошлаб, кейинги даврларда ҳам турли тилларга таржима қилинди, нашр этирилди. 1495-96 йилларда Алишер Навоий ундан илҳомланиб «Насойим ул-муҳаббат» асарини яратади. Гарчи Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат»ни «Нафаҳот ул-унс»нинг ўзбек тилига таржимаси деб айтган бўлса-да, аслида эса «Насойим ул-муҳаббат» ундан илҳомланиб ёзилган янги асардир. Чунки унда Навоий кўпгина янгиликларни, жумладан 111 туркий машойих ҳақидаги маълумотларни киритган.

«Нафаҳот ул-унс» турк, инглиз, немис ва бошқа тилларга ҳам ўгирилган.

3 «Фавоиди Зиёия» ёки «Шарҳи Мулло», «Шарҳи Жомий» номи билан машҳур бўлган бу асар 1492 йилнинг 7 июлида ёзиб тугатилган. Асар ўғли Зиёуддин Юсуфга бағишланган. Унда араб тилининг сарф ва наҳви (грамматикаси) араб тилида баён қилинган бўлиб, у кейинчалик Хуросон, Мовароуннаҳр, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларнинг мадрасаларида араб тилини ўрганиш учун асосий дарслик вазифасини ўтаган, унга кўплаб шарҳлар ҳам ёзилган.

Биз юқорида Абдурахмон Жомий қаламига мансуб айрим асарлар ҳақидагина мухтасар маълумотларни келтирдик, холос. Шундан ҳам маълум бўладики, Абдурахмон Жомий мероси кенг қамровли бўлиб, илмий-бадий жиҳатдан юксак савияда бўлганлигидан ҳамиша ардоқланиб келинган.

Абдурахмон Жомийнинг ўзбек адабиётининг малик ул-каломи мавлоно Лутфий, сўз мулкининг соҳибқирони Алишер Навоийлар билан шахсий ва

ижодий алоқалари форсий ва туркий тилли халқлар адабий алоқаларининг ибратли саҳифаларидан бўлиб қолмай, балки ўзбек ва тожик халқларининг қадим тарихга эга дўстлигининг ҳам ёрқин намунасидир. Шундан-да, Абдурахмон Жомий қайси бир асарини ёзмасин биринчи бўлиб, Алишер Навоий назаридан ўтказарди, ўз асарларида унинг ҳақида самимий сўзларини айтар, юксак баҳосини берарди. Алишер Навоий ҳам, ўз навбатида, ўз асарларини аввал устоди назаридан ўтказарди, унинг ҳақида «Хамса»сида ҳам, насрий ва шеърӣ асарларида ҳам тўлқинланиб сўз юритди. Ҳатто унга бағишлаб алоҳида бир асарни – «Хамсат ул-мутаҳаййирин»ни яратдики, бу ана шу икки улуғ сиймо ҳақида ёзилган нодир манбалардан ҳисобланади. Бу буюк сиймоларнинг, жумладан Абдурахмон Жомийнинг хотиралари Ватанимизда абадийлаштирилган: икки улуғ сиймонинг яхлит бир ҳайкали Самарқанд шаҳрида қад кўтарган, асарлари ўзбек тилига ўгирилиб нашр қилинган, ҳаёти ва мероси борасида рисола ва китоблар ёзилган, қатор кўчалар, мактаб ва бошқа муассасаларга унинг номи берилган.

Ватанимизнинг улуғ сиймолари мероси каби Абдурахмон Жомийнинг ҳам кўпқиррали илмий-адабий мероси ёшларнинг маънавиятини шакллантириш, уларнинг комил инсон бўлиб етишувларига маънавий-бадӣий кўмак беради. Бу эса Абдурахмон Жомий меросининг абадиятидан гувоҳлик берувчи муҳим омиллардандир.

Хусайний-Султон Хусайн Бойқаро шеърляти.

ХУ асрнинг иккинчи ярмидаги адабий, маданий ва илмий муҳитни майдонга келтириш, уни қўллаб-қувватлашда темурийзода Соҳибқирон Султон Хусайн Бойқаронинг хизматлари каттадир.

Соҳибқирон Амир Темурнинг набераларидан бўлган Султон Хусайн Бойқаро (1438-1506) ўз ҳаёти ва Хуросоннинг подшоси сифатидаги фаолияти давомида мамлакатнинг ободонлиги, илм, адабиёт ва маданият ривожига алоҳида эътиборни қаратиб, устоди Абдурахмон Жомий, дўсти Алишер Навоий, амирлари Шайхимбек Сухайлийларнинг қўллаб-қувватлашлари ҳамда маслаҳатлари асосида маърифатпарвар шоҳ сифатида ҳам танилди. Хусайн Бойқаронинг бу соҳадаги фаолияти унинг «Рисола»сида, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» си, Алишер Навоий асарлари ва бошқа манбаларда, жумладан «Равзат ус-сафо», «Ҳабиб ус-сияр» ларда самимият билан эътироф этилди ва кенг ёритилди.

Султон Хусайн Бойқаронинг маърифатпарвар шоҳ сифатидаги фаолияти даврида (1469-1506) жаҳон маданияти хазинасига қимматбаҳо дурдоналар бўлиб қўшилган асарларнинг муаллифлари- мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Камолиддин Бехзод, Султон Али Машҳадий, Хусайн Воиз Кошифийлар яшаб ижод қилдилар.

Ана шу муҳит таъсирида Султон Хусайн Бойқаро шоир ва адабиётшунос сифатида ҳам шаклланиб, ўша давр адабий жараёнида ўзига хос мавқени эгаллади.¹

Султон Хусайн Бойқаро шеърлятида «Хусайний» таҳаллусини қўллар эди. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур шундай ёзган эди: «(Хусайн Бойқаронинг) таъби назми бор эди... Таҳаллуси «Хусайний» эди».

Султон Хусайн Бойқаронинг шоирлиги ҳақида Алишер Навоий қуйидагиларни баён этган: «Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон... ўз шариф таъб ва латиф зеҳнларидин дағи агарчи ҳам форсий демакка қодир ва ҳам туркча айтмоққа моҳир эрди, аммо аслий таъб иқтисоси ва шойеъ тақаллум муносабати адоси била туркий девон тадвиниға майл қилдилар ва дилпазир абёт ва беназир ғазалиёт тартиб бердилар... Девон демайки, баҳри Уммондур... Туркча тил била бу навъ девон...воқеъ бўлди ва ораға тушди». (Муҳокамат ул-луғатайн).

Султон Хусайн Бойқаро шеърлятидан иборат бўлган девоннинг машҳур хаттотлардан Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандонлар томонидан 1485-1495 йиллар орасида кўчирган бир неча нусхаси бизгача етиб келиб, ҳозир улар Париж, Лондон, Истанбулдаги қўлёзма китоблар жамғармаларида сақланмоқда. Бошқа нусхалари ҳам бор. Хусайн Бойқаронинг девони Боку (1926), Тошкент(1968), Кобул (1968) да ҳам нашр эттирилган. Унинг мукамалроқ нусхаси Кобул нашридир.

¹ Бу қалда батафсил маълумот учун ляралсин:Б.Валихъжаев Султон Кусайн Бойқаро-Хусайний шеърляти. Самарқанд, 2000, 82 бет.

Ҳусайн Бойқаро девонининг таркиби қуйидагича: туркий тилда-Рисола; Ғазал-202 (2); Мухаммас- 3; Рубоий-3; Фард-3; форсий тилда –ғазал (1та), нотаомом байтлар-3. Кўринадикки, девонда ғазаллар асосий кўпчиликни ташкил этади. Шуниси ҳам борки, бу ғазалларнинг ҳаммаси арузнинг бир баҳрида, яъни рамали мусаммани маҳзуф(мақсур)да ёзилган. Бундай ҳол девон тузиш тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Шунинг учун Алишер Навоий бу масалага эътиборини қаратиб, унинг сабаблари ҳақида «Мезон ул-авзон» асарида сўз юритди.

Масалан, Алишер Навоий бу асарда туркий халқлар оғзаки ижодида мавжуд бўлган «қўшук» ва «туркий» каби навълар ҳақида сўз юритганда бу масалага, яъни Ҳусайн Бойқаро шеъриятининг уларга муносабатидан ҳам баҳс очиб, жумладан «туркий» навъи бўлимида шундай ёзади: «Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар. Бу лафз анга алам бўлубдур ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажоиз (ҳадмеъёрдан ортик) айш аҳлиға судманд ва мажлисоро суруддур, андоқки салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркийгўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур...Ҳазрати Султони Соҳибкирон (Ҳусайн Бойқаро) бу вазннинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамеъи давовин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра Хуршеди рахшондек воқеъ бўлубдур, боштин оёқ илтизом (лозим кўрмоқ) қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди». Демак, Ҳусайн Бойқаро шеъриятининг биринчи тадқиқотчиси бўлимиш Алишер Навоий унинг (шеърият девонининг) ўзига хос хусусиятларидан сўз юритиб қолмай, балки унинг сабаблари ва аҳамиятини ҳам белгилаб берган. Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий «туркий» навънинг «ғоят равонлиги, ... латофати,... руҳпарварлиги ва салосати (равонлиги)» ҳақида алоҳида тўхталиб, Ҳусайн Бойқаронинг «ўз девонини... боштин-оёқ ...» бу вазнда тартиб берганлигини уқтириш билан девондаги шеърларнинг ҳам ана шундай хусусиятларга эга эканлигига ишора қилмоқда.

Ҳусайн Бойқаро девонидаги ғазаллар кўздан кечирилганда Алишер Навоий томонидан белгиланган фазилатлар намоён бўлаверади. Улар асосан ишқий мавзуларга бағишланган ғазаллар бўлиб, шоир бу мавзуни, яъни кўпинча мажозий ишқ мавзусини шоирона тарзда баён этишга, ошиқ ва ёр ҳақида руҳпарвар ва салосат билан сўз юритишга интиланган, яхши шоирона тасвирларни, бу соҳада, Алишер таъбири билан айтганда, «хосса маънилар»ни ифода эта олган. Фикримизнинг исботи учун ана шундай ғазалларидан бирини келтириш мумкин:

Тушгали сўзон кўнгул кўюнг аро филҳол ани,
 Ерга тушган ўт эдиким, айладинг помол ани.
 Кўнглум ўз ҳолида қолмас жилва қилғон қоматинг
 Ваҳ, не ҳол эркин буқим айлар қадинг не ҳол ани.
 Буки ғофиллар жафосидин қачон шайдо кўнгул,
 Телбадекдурким, қоварлар тош уруб атфол ани.

Жомадур жисмим вале жон риштасин кўр яхшиким,
 Заъф ила тўлғонмоғидин деса бўлур нол ани.
 Кўрмагай эрдим ани ҳаргиз чу йиғлаб солу мох,
 Кўрмас эрмишмен ўтуб ҳажрида моху сол ани.
 Гулшани давронда хушдур бодаи гулгун валеқ,
 Соқийи гулрух лаболаб тутса молломол ани.
 Ҳар мақом ичра Ҳусайний ишқи лаҳнин соз этар,
 Қилмаса рухсорингга наззора гунгу лол ани.

Ҳазал мажозий ишққа бағишланган бўлиб, унда иккита ошиқ тимсоли кўзга ташланади: бири ташхислантирилган-жонлантирилган кўнгул ошиқ, иккинчиси эса ошиқнинг ўзи.

Яна бир тимсол эса ёр –маъшуқа бўлса-да, у тилга олинади, қомати эслатилади, аммо ҳазалда асосий диққат ошиқлар ҳолатини тасвирлашга қаратилган. Ҳазал рамали мусамман баҳрида ёзилган. У икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисидан (1-3 байтлар) кўнгул-ошиқ, иккинчисидан эса (4-7-байтлар) ошиқ тасвири етакчилик қилади. Аммо бу икки қисмнинг асосини ягона мавзу бўлган ишқ ташкил этади. Ҳазалда бадий тасвирнинг ўхшатиш, сифатлаш, ташхис, ихом, талмеҳ каби кўпгина воситалари анча маҳорат билан ишлатилган. Шунинг натижасида шайдо кўнгулнинг телбалар сифатида тасвирланиши киши кўз ўнгида ажойиб бир манзарани жонлантиради ёки «сўзон кўнгул»- «чўғ-кўнгул» тимсоли ҳам шундай хусусиятга эга. Ҳусайн Бойқаро ҳазаллари орасида бундайлари анчагина. Қуйидаги ҳазал ҳам Алишер Навоий томонидан «зебо дейилибдур» тарзида баҳолангани сабабли уни келтириш мақсадга мувофиқ кўринади:

Телбароб итган кўнгулни истадим ҳар ён бориб,
 Тоғу дарёву биёбонларни бир-бир охтариб.
 Тобдим эрса, ўлтурубдур юз ғаму андўҳ ила,
 Ёр зулфидин батаррак рўзгорин тўнтариб.
 Ваҳки, сўргач ҳолини, тинмай тўқуб, деди, сиришк
 Етти гардундин фиғону ўтлуғ оҳин ўтқориб :
 Вомиқу Фарҳоду Мажнун меҳнатимға тўзмайин,
 Куйдилар оҳим ўтидин ҳар бири бир ён бориб.
 Мен дағи тўзмай анинг истаб ватандин кетмагин,
 Юз туман таклиф ила келтурдим они ёлбориб.
 Келтуруб чок айлабон кўксумни солдим ўрниға,
 Фурқату куймак ўтидин борисидин кутқориб.
 Эй Ҳусайний, ул келиб тутғач висоли журъасин,
 Тиндуруб кўнглумни мен ҳам ичдим они сипқориб.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий айтганларидек, тасвир ҳам, баён ҳам зебо. Унда тасвирланган шоирона лавҳа ҳам зебо.

Ҳусайн Бойқаро Ҳусайний шеърлятида мумтоз адабиётнинг забардаст сиймолари, жумладан Ҳофиз Шерозий, мавлоно Лутфийлар ҳамда Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг анъаналарини давом

эттириш ёки уларга бағишлаб, шеърлар ёзиш ҳам кўзга ташланади. Жумладан, Ҳусайний Хожа Ҳофиз Шерозийнинг:

Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқи ба ҳам созему бунёдаш барандозем

мазмун:

Агарда тортса ғам лашкар тўқишга ишқ эли қони
Мену соқий бўлиб бирга бу ташвишни битиргаймиз, -

байтидан илҳомланиб, шундай ёзган эди:

Ғам сипоҳ қасдимға чекти, соқиё, тут жоми соф,
Ким бўлур жоми май ичгандин далер аҳли сипоҳ.

Иккинчи мисол. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзади: «(Ҳусайн Бойқаро) малик ул-калом Лутфийнинг машҳур матлаби...

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгун устина, -
жавобида...бу матлаъ воқеъ бўлубтурким:

Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,
Ўйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина.

Жавоби бовужуди ғаробати маъни (маънонинг гўзал ва нодир бўлиши билан бирга) иккаласи (байтнинг икки мисраси) бир-бирига лойиқ воқеъ бўлубтур».

Учинчи мисол. Маълумки, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ўртасидаги яқин дўстона муносабатлар ижодий нуқтаи назардан ҳам давом этган. Бу ўринда Алишер Навоий кўпгина асарларининг майдонга келишида Ҳусайн Бойқаронинг сабабчи бўлганлиги ва бу ҳодиса Алишер Навоий томонидан ҳамшиша қониқиш ва миннатдорчилик билан баён этилганини эслатиш кифоя.

Бундай ҳолни Ҳусайн Бойқаро асарларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, у ўзининг «Рисола»сида Алишер Навоий ҳақида жуда баланд руҳда самимий сўз юритган. Ҳусайн Бойқаро шеърлятида ҳам бу манзара учрайди. Жумладан, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий ғазалларига ўхшатма-жавобиялар ёзиш билан бирга мухаммаслар ҳам боғлаган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис»ининг Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлисида анча яхши маълумотлар келтирилган.

Ҳусайн Бойқаронинг шеърляти орасида Алишер Навоий билан учрашув арафасида битилган ғазаллар ҳам борки, уларда бу учрашув лаҳзасини қанчалик тоқатсизлик билан кутаётган Ҳусайн Бойқаронинг самимий ҳис-туйғулари ўз ифодасини топган.

Жумладан:

Ғам ема Мажнун кўнгулким, дилрабойинг келгуси,
Базми айшинг тузгучи ишратфизойинг келгуси.
Айлагил парвоз, эй шахбози ҳимматким, букун,
Тойири қудс ошёнинда ҳумойинг келгуси.
Тийра шоми ҳажрида кўб қолма тонгким, меҳр ила
Субҳа давлатдек чиқиб тобанда ойинг келгуси.
Ғам ема лабташна ҳижрон даштида ҳайрон қолиб
Ким, зулоли васл ичарга раҳнамойинг келгуси.

Эй Ҳусайний, қилмағил ишрат навосинким, букун
Ким, гулистони нишотингда Навойинг келгуси.

Бу ғазал шарҳга муҳтож эмас. Унда шоирнинг дўстига нисбатан ҳурмати ҳам, уни «рахнамо» - йўл кўрсатувчи деб билганлиги ҳам ғоятда самимият билан тасвирланган. Бунда шоҳ Ҳусайн Бойқародан кўра Алишер Навойининг ҳақиқий дўсти Ҳусайн Бойқаро-Ҳусайний кўпроқ ва яққолроқ намоён бўлади.

Шундай қилиб, Султон Ҳусайн Бойқаро-Ҳусайний ўзининг шеърияти билан XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий муҳитда маълум мавқега эга бўлган сиймолардандир.

Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида сўз борганда унинг шеърияти билан бирга «Рисола» деб аталувчи асари ҳам борлиги бир неча марта тилга олинган эди. «Рисола» 1485 йилда мумтоз адабиётдаги насрнинг қонунқоидаларига мос тарзда ёзилган. Унда Ҳусайн Бойқаро ўз ҳукмдорлиги даврида амалга оширилган ишлар, хусусан мамлакат ободонлиги, илм-фан, маданият ва адабиётни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган фаолиятдан сўз юритади. Шуниси диққатга сазоворки, бу давр адабий муҳитида Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари сиймоларнинг борлигидан қувониб, уларнинг фаолиятларига юксак баҳо беради.

Бундан ташқари «Мажолис ул-ушшоқ» номли асарни ҳам баъзан Ҳусайн Бойқарога нисбатан берадилар. Аммо бу масала янада аниқлаш ва далиллашга муҳтождир.¹

Хулоса қилиб айтганда, Султон Ҳусайн Бойқаро фақат шоҳ сифатида эмас, балки ўз даврининг маърифатпарвари, шоири ва адабиётшуноси сифатида ҳам танилган ва эътироф этилган сиймолардандир.

Шайхимбек Аҳмад Суҳайлийнинг ҳаёти, фаолияти **ва мероси**

Шайхимбек Аҳмад Суҳайлий XV аср иккинчи ярмида яшаб фаолият кўрсатган, Алишер Навоий томонидан «ёри азиз» деб эъзозланган сиймолардандир.

Маълумки, Алишер Навоий замондошларидан айримлари ҳақидагина бундай самимият ва яқинлик билан сўз юритган. Жумладан, Сайид Ҳасан Ардашерни «отахон ва устод», Паҳлавон Муҳаммадни «мусоҳиби жоний, маҳрами рози ниҳоний», Мирзобекни «ҳамсуҳбату ҳамдарду рафиқ», Аҳмад Ҳожибек Вафойни «меҳрибон аҳбоб» мавлоно Лутфийни «устод», Абдурахмон Жомийни «устоду муршид» ва ҳоказо.

Шу жиҳатдан Аҳмад Суҳайлий ҳақида «Қирқ йиллик бу гадо ҳамдами ул,... Ёриму ҳамнафасу ҳамдардим», «банда била аларнинг орасида ҳеч

¹ Аҳмад Гулчини Маоний ўзининг тазкиралар тарихига бағишлаган асарида «Мажолис ул-ушшоқ»ни Амир Камолиддин Қусайн бин Шақобиддин Табасий Козургокий лаламига мансуб деб билади ва Султон Қусайн Бойқарога бағишлаб ёзилганини лайд лйлади: Ўларалсин: Таърихи тазкирақои форсй. ч.2.Текрон, 1350, 757-759-бетлар.

жудолик йўқдир», «аввалдин охиргача фақир била илтифоти ва иттиҳоди кўб учун мундин ортуқ таърифин қилилса , ўзумни таъриф қилгондек бўлурдин кўрқуб ихтисор қилилди», - деб ёзганлари улар ўртасидаги ниҳоятда яқин муносабатни тушинишга ёрдам беради.

Ҳаёти. Аҳмад Суҳайлий 1444 йилда Ҳиротда таниқли бўлган оилада дунёга келди. Унинг оталари аввалида Шоҳрух Мирзо, сўнгра Абу Саид мирзо саройида хизматда бўлганлар. Аҳмад мактабда ўқиб, саводхон бўлгач, мустақил ҳаётни бошлайди, Абу Саид Мирзо даргоҳида хизмат қилади. Аммо не сабабдан эканлиги аниқ бўлмаган ҳолда у Самарқандга келади, ўқишини давом эттиради. Худди шу вақтда Алишер Навоий ҳам Ҳиротдан Самарқандга келган эди.

Шайхим Суҳайлий Алишер Навоий билан бирга Самарқандда таълим олди, илмий- адабий муҳитда қатнашди, бадий ижод билан ҳам шуғулланди. Суҳайлийнинг Аҳмад мирзога бағишлаб ёзган қасидаси ана шу даврнинг маҳсулидир.

1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Хуросоннинг тахтини эгаллагач, Суҳайлий Алишер Навоий билан бирга Ҳиротга йўл олдилар. Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни мамлакат мўҳрдори лавозимига тайинлаганда унинг дўсти Суҳайлий ҳам девонхонада ишлай бошлайди. Алишер Навоий амирлик лавозимида тайинлангач, унинг тавсияси билан Суҳайлий мамлакат мўҳрдори лавозимида ишга ўтади, кейинчалик у ҳам Ҳусайн Бойқаро фармони билан амирлик лавозимига ўтказилади. Суҳайлий бу лавозимда султоннинг турли топшириқларини бажаради ва кўп шаҳарларда сафарда ҳам бўлади. Суҳайлий бу ишларни Алишер Навоий кўмаги ва маслаҳатлари билан бажарарди. Суҳайлий 1502 йилда оламдан кўз юмади. Қабри Ҳиротдадир. Оила курган, тўрт фарзанд кўрган, аммо улар вафот этганлар.

Мероси. Аҳмад Суҳайлий ёшлигидан бадий ижод билан шуғулланар ва ўша даврнинг таниқли сиймоларидан бўлган Шайх Озарийдан таълим оларди. Шайх Озарий Аҳмаддаги шеърятга бўлган мойиллик, равон шеър битишларини мулоҳаза қилгач, Аҳмадга «Суҳайлий» (ёруғ юлдуз) сўзини адабий таҳаллус сифатида қўллашни тавсия этади. Бу воқеа унинг 11 ёшида содир бўлган экан. Шундан сўнг у ҳам форсий ҳамда туркий тилда битган асарларида Суҳайлий сўзини таҳаллус сифатида қўллайди.

Манбаларнинг маълумотига , хусусан Алишер Навоийнинг ёзганларига кўра Суҳайлий форсий ва туркий тилларда шеър ёзишга мойил бўлиб, улардан девон тузган. Аммо ҳозирги кунда туркий шеърларидан намуналар бўлса-да, тўлиқ девонининг тақдири номаълум бўлиб қолмоқда. Шоирнинг форсий тилда битган шеърларидан иборат девонларнинг турли нусхалари бизгача етиб келган. Жумладан, бу девонлардан бири Душанбеда (Тож ФАШИ, инв.752) сақланса, Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган тўлиқроқ нусхаси Санкт-Петербургдаги Салтиков-Щедрин номидаги кутубхонада (инв.№Дорн –452) сақланмоқда (унда беш минг мисрадан кўпроқ турли жанрдаги (ғазал, қасида, марсия...) асарлар тўпланган). Суҳайлийнинг шеърлари турли баёзлардан (жумладан, «Радоиф ул-ашъор»)

ҳам ўрин олган. Шайхим Суҳайлийнинг яна бир асари «Лайли ва Мажнун» достони бўлиб, унинг ҳозирча маълум бир нусхаси Лондонда сақланади.

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»ини ёзаётганда бошқа муаллифларнинг шу мавзудаги асарлари билан бирга Шайхимбек Суҳайлийнинг «Лайли Мажнун»ини ҳам тилга олади ва унинг ҳақида жумладан, шундай ёзади:

Афсоналари жаҳонда номий,
Назм айлаб Хусраву Низомий .
Ким ишқ сўзин ривоят айлаб,
Ҳам бу икидин ҳикоят айлаб.
Андоқки бўлуб демакка майли,
Назм авжининг ахтари Суҳайлий .
Ким ҳолати назм аро эрур фард,
Дурпош баёни назмпарвард.
Хусрав руҳиға еткуруб шайн,
Лекин яна бирға қуррат ул-айн.
Ҳар неча қилиб бирига бедод,
Руҳин яна бирнинг айлабон шод.
Чун сурмиш килки дурфишонни,
Таҳрир этмиш бу дostonни.
Мақсудки бўйла турфа мақсуд,
Йўқ даҳр саҳифасида мавжуд.
(МАТ, 9 -том, 55-бет)

Бу дoston Алишер Навоийга жуда маъқул тушганидан «Мажолис ун-нафоис»да Шайхим Суҳайлий тўғрисида маълумот бериб, унинг «Лайли ва Мажнун»идан бир байтни ҳам келтиради. Шундай қилиб Суҳайлийнинг форсий девони, «Лайли ва Мажнун» достони ҳамда ўзбек тилидаги айрим шеърлари бизгача етиб келган.

Суҳайлий шеърятининг асосини ишқ, ижтимоий – ахлоқий мавзулардан сўз юритиш ташкил этади. Шунини ҳам эслатиш жоизки, бу мавзуларни ёритишда шоирнинг ўз услуби бор. Бунга шоирнинг ўзи ҳам ишора қилиб, жумладан шундай ёзади:

Суҳайли, кардаам услуби суҳан навъи дигар, аммо
Ниҳон дор ин ҳадис аз чошнигирони қайди ман.

Мазмуни: Суҳайлий, мен бошқача сўз айтиш (шеър ёзиш) услубини қўллаганман. Аммо бу сўзларни менинг асарларимга эътироз билдирадиганлардан яширин сақла.

Суҳайлий бундай ўзига хос услубнинг моҳияти нимадан иборатлигини шарҳлаб, шундай ёзади:

Эй, ки абёти Суҳайлиро муассир гуфта,
Дур набвад гуфтаҳои ў чу ҳасби ҳоли ўст.

Мазмуни: Суҳайлий шеърлари бунчалик таъсирли деган киши янглишмайди, чунки уларда (Суҳайлийнинг) ҳасби ҳоли ифода этилган.

Демак, шоир шеъриятидаги ўзига хос услубнинг сабабларидан бирини улардаги ҳасби ҳоллик хусусияти билан боғлайди. Иккинчи томондан эса, унинг шеъриятида бадий тасвир воситаларидан бўлган муболаға ва унинг хиллари айниқса кўпроқ ишлатилган. Бу ҳолат биринчи хусусият – ҳасби ҳоллик билан боғли бўлиб, шоирнинг бошдан кечирган турли хилдаги кайфиятлари, хусусан сафарларда кўп бўлгани сабабли шахридан, оиласи ва дўстларидан узоқлик, фарзандларидан бирин-кетин ажралиш ва уларнинг доғи унинг шеърларида чуқур из қолдирган эди. Бошқача айтганда, унинг шеърлари шоирнинг ўзлигини намоён этувчи бир восита эди, ғам ва аламларини ёрқин ифода этувчи маҳрами рози эди. Фикримизнинг исботи учун унинг қуйидаги мисраларига эътибор қилайлик:

Манам афтода дур аз шахри хешу шахриёри худ ,
 Гирифтори балои ғурбату хижрони ёри худ.
 На рўи рафтан не рои будан, ваҳ, чи ҳолест ин
 Мабодо ҳеч кас, ёраб , чунин ҳайрони кори худ.

Мазмуни: Мен ўз шахрим ва шахриёримдан узоқлашиб қолиб, ғурбат балоси, ёр хижронига гирифторман. Менда на бориш, на сабру қарор қилишда тоқат бор. Илоҳо, ҳеч ким менинг ҳолимга тушиб , ўз ишининг чорасини топа олмай, ҳайрон бўлиб қолмасин.

Яна бир мисол:

Ба рўзи ғам касе жуз сояи ман нест ёри ман,
 Вале ў ҳам надорад тоқати шабҳои тори ман.

Мазмуни: Ғамли кунларда менинг ёрим фақат соямдир, холос. Аммо қоронғу кечаларда унинг ҳам (соямнинг ҳам) мен билан бирга бўлишга тоқати йўқ.

Бу мавзу унинг туркий тилда битилган ғазалларида ҳам ўзига хос тарзда ифода этилган:

Дўстлар, келманг Суҳайлийнинг мазори бошиға ,
 Ким кўнгул бузғувчидир онинг бузилган турбати.

Суҳайлийнинг бундай ўзига хос услуби ва муболағага мойил тасвирлари ўша замонда анча мулоҳаза ва мутоябаларнинг боиси ҳам бўлган. Ана шундай мутояба – ҳазиллардан бирини Захириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»да қуйидагича тасвирлаган:

«[Шайхим Суҳайлий] кўрккудек алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирдбоди оҳам аз чо бурд гардунро
 Фурў хўрд аждаҳои сели ашкам рубъи маскунро.

(Мазмуни: Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни гардун (дунё)ни ўрнидан қўзғатди. Кўз ёшларимнинг сели - аждаҳоси дунёнинг одам яшайдиган қисмларини ютиб юборди, яъни ер юзини сув босди).

Машхурдурким, бир қатла бу байтни мавлоно Абдураҳмон Жомий хизматида ўқубдур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо , шеър айтасиз ё одам қўрқутасиз?»

Шунинг билан бирга Суҳайлий шеърляти, жумладан ғазалларида мажозий ишқ-муҳаббат мавзуси ҳам қаламга олинган. Уларда ошиқ ва

маъшуканинг ички кечинмалари, бир-бирига интилиши, фироқ ва висол дамларидаги ҳолатлари маҳорат билан тасвирланган. Шу боисдан улар Алишер Навоийга ҳам маъқул бўлганлар. Бунинг натижасида Алишер Навоий Суҳайлийнинг бир неча ғазалларига жавобиялар ёзиб, уларни ўзининг «Девони форси(Фоний)» сига киритган. Суҳайлий ҳам, ўз навбатида Алишер Навоийнинг асарларига ўхшатма ва жавобиялар битган. Улардан бири Алишер Навоийнинг «Тўҳфат ул-афкор» қасидасига жавобан ёзган қасидасидир.

Алишер Навоий қасидасининг матлаби:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Суҳайлий қасидасининг матлаби:

Гул-гули кўси жаҳондори, ки шаҳро дар сар аст,
Субҳ ё шом аст, к- ин навбат аз они дигар аст.

Мазмуни: Шоҳларнинг бошлари жаҳондорлик ноғорасининг гул-гуласи билан тўладир. Аммо бундай гулгула эртами-кечми бошқа бир шоҳ бошига тушади. Суҳайлий девонида ғазал, қасидалардан ташқари китъалар ҳам бор. Ана шулардан бири ва унинг ёзилиш тарихи ҳақида Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»ида қизиқ бир маълумот келтирилган:

«Ҳазрат Махдуми Нуран (Абдурахмон Жомий) Макка сафариға азимат (тайёргарлик кўраётганда) қилғонда Вайсий ва Соғарий (ўша давр шоирлари Б.В.) иккаласи мулозаматда борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ баҳонаси била ва Соғарий яна бир баҳона била ул сафардин қолдилар ва Амир Суҳайлий бу китъани алар учун айтти ва эл ичида баса шуҳрат туттиким:

Вайсию Соғарий ба азми ҳарам,
Гашта буданд ҳар душон сафари.
Лек аз-он роҳ ҳар ду во монданд,
Он як аз беҳарию ин зи хари»
(МАТ, 13-том, 39-бет)

Мазмуни: Вайсий билан Соғарий икковлари Ҳарам (Макка)га сафар қилмоқчи бўлдилар. Лекин у бири (Вайсий) эшаги йўқлигидан ва буниси (Соғарий) эшаклигидан у йўлдан қолдилар.

Бу китъа тарихий шахслар ва ҳодисалар асосида ёзилган бўлиб, ваъдага вафо қила билмоқ ҳар бир кишига муяссар бўлмаслиги жуда содда ва халқона услубда маҳорат билан баён этилган. Шунинг учун бу китъа, Алишер Навоий таъбири билан айтганда, «Эл ичида баса (жуда) шуҳрат тутган».

Кўринадики, Суҳайлий шоир сифатида ўз асрининг даҳолари бўлмиш Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийларнинг назарига тушган, уларнинг адабий муҳити тарбиясини олган эди. Бундан ташқари амир Шайхим Суҳайлий устоз ва дўстлари сингари маърифатпарвар, илм ва адибларни қўллаб-қувватлагувчи, янги-янги асарларнинг майдонга келишида ҳисса қўшган сиймолардандир. Жумладан, Суҳайлий Шарқда машҳур бўлган

«Калила ва Димна» асарини янгитдан таржима қилишни замонасининг машҳур аллома ва адиби Ҳусайн Воиз Кошифийдан илтимос қилади. Бу таклифни қабул қилган Ҳусайн Воиз Кошифий асарнинг кириш қисмида шундай ёзади:

(Мазмуни) Амирларнинг иззатлиси, фозиллар сардори Низомиддин Амир шайх Аҳмад (Сухайлий) буюрдиларки, бу фақир ва ҳақир, яъни Ҳусайн бин Али ал-Воиз Кошифий журъат қилиб, «Калила ва Димна» ни янгитдан таржима қилсам, токи мавжуд бўлган нусхалардаги муғлақ иборалар янгитдан сайқал топиб, ундаги нодир маънолар ярқираб кўриниб турса».

Бу ишнинг юзага келишида Шайх Аҳмад Сухайлий сабабчи бўлганидан унга «Анвори Сухайлий» (Сухайлий нурлари ёки Сухайл юлдузининг нурлари) тарзида от қўйилган. Бу асар ўша даврда жуда катта муваффақиятга эришади, уни маъқуллайдилар. Шунинг учун «Анвори Сухайлий» ёзиб тугаллангач, Кошифий уни Сухайлий ҳузурига олиб боради ва унга тақдим этади. Худди ана шу лаҳза ўша давр рассомларидан бирининг миниатюраси мавзусини ташкил этганки, бу миниатюра (расм) бизгача етиб келган.

Шундай қилиб, Шайх Аҳмад Сухайлий ва унинг адабий мероси XV асрнинг иккинчи ярмидаги адабий жараёнда турли ижодий услубга эга бўлган қаламкашлар мавжудлигини аниқлашга кўмаклашади.

Хулоса қилиб айтганда, Султон Ҳусайн Бойқаро Ҳусайний ҳамда Шайх Аҳмад Сухайлийнинг ҳаёти ва адабий мероси Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар сардорлигидаги адабий муҳитнинг маҳсулидир. Шунинг билан бирга улар Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига дахлдор бўлган сиймолар экан, улуғ шоир ва мутафаккирнинг замондошларига бўлган самимий шахсий ва баракали ижодий алоқаларини ёритишга ҳам хизмат қилади.

Алишер Навоий

Навоийшунослик тарихига бир назар.

Билмак Навоийни бу зўр маърифат нишони,
Билмак Навоийни бу ўз нафъи йўқ зиёни.
Билмак Навоийни бу юксакка элтар они.
Билмак Навоийни бу оинаи жаҳоний.

(Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулло)

Дарҳақиқат, Алишер Навоий ҳаёти, шахсий фазилатлари, фаолияти, кўпқиррали меросини билиш ва англашга интилиш мозийдан ҳозирги кунга қадар давом этиб келмоқда. Чунки улуғ ўзбек шоири, носир, мутафаккири, давлат арбоби, маърифатпарвари, ижод аҳлининг мураббийси, фуқаро ғамхўри, мамлакат яхлитлиги, тинчлиги ва осойишталигининг толмас курашчиси Низомиддин Амир Алишер Навоий ўзининг кўпқиррали

фаъолияти билан мамлакат ва халқ тақдири, илм-маърифат, шеърят ва маънавият тарихида алоҳида мавқега эга бўлган беназир сиймодир.

Алишер Навоий ўзининг фаолияти ва олижаноб инсоний фазилатлари билан ҳаётлиги вақтидаёқ жуда катта обрӯ ва ҳурматга сазовор бўлган. Шунинг учун унинг ҳаёти, фаолияти, илмий ва адабий меросини ўрганиш, шахсий фазилатларини ёритиш, унга баҳо бериш, уни ибрат-намуна сифатида эътироф этиб кенг тарғиб этиш ўша вақтдан, яъни XV асрнинг иккинчи ярмидан бошланган.

Алишер Навоий ҳақида ҳозирча биринчи маълумот 875-ҳижрий-1470-мелодий йилда ёзилган «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул баҳрайн» (икки саодат бағишлагувчининг бошланиши ва икки денгизнинг бирлашуви) номли тарихий асарда учрайди. Асарнинг муаллифи Абдураззоқ Самарқандий бўлиб, мазкур китобнинг иккинчи жилдида 1470-йилнинг сафар – август ойигача содир бўлган воқеалар баёни жараёнида Алишер Навоийни «Амир Алишер» тарзида тилга олади, унинг ҳаёти ва ижтимоий фаолияти ҳақида мўъжазгина маълумот беради. Бу манбада Алишер Навоийнинг Султон Ҳусайн Бойқаро таклифи билан Самарқанддан Ҳиротга келиб, «Ҳилолия» қасидасини буюк ҳайит куни Султон Ҳусайн Бойқарога тақдим этгани уқтирилган. Шунинг билан бирга Алишер Навоий Самарқанддалиги вақтида Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий ҳамда Хожа Убайдуллоҳ-Хожа Аҳрори Вали сўхбатларидан баҳраманд бўлганлиги ҳам биринчи марта тилга олинади.

1470- йилдан сўнг ёзилган тарихий («Равзат ус-сафо»), илмий («Нафаҳот ул-унс», «Тазкират уш – шуаро») ва бадий («Ҳафт авранг», «Баҳористон») асарларда ҳам Алишер Навоийнинг номи зикр қилинди, унинг ҳақида турли хилдаги маълумотлар келтирилди. Ҳатто унга бағишланган махсус ҳолот-маноқиб («Макорим ул –ахлоқ») асари ҳам яратилиб, унда Алишер Навоий ҳаёти, шахсияти, фаолияти, мероси, ижодий алоқалари, турли ёзишмалари, айрим асарларининг яратилиш сабаб ва тарихи ҳақида нодир ҳикоят ва ҳужжатлар тўпланди.

Алишер Навоий яратган асарларни ўз даврининг машҳур хаттотлари бўлмиш Султон Али Машҳадий, Султон Муҳаммад Хандон, Абдулжамил кабилар гўзал тарзда кўчириш билан уларнинг авлодларга етиб келишига боис бўлдилар.

XVI-XIX асрлар орасида Шарқнинг исломий минтақаларида яратилган турли хил асарларда, жумладан З.М. Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий», Абулмўминхоннинг «Том ул-таворих» (XVI аср), Абдуллоҳ Кобулийнинг «Тазкират ут-таворих», Сайид Шариф Роқим Самарқандийнинг «Тарихи касира» (XVII аср), Волаи Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» (XVIII аср)¹ ва бошқаларда Алишер Навоий ҳаёти, мероси, фаолиятидан баҳс юритилди. Худди шу даврларда унинг меросини чуқур ўрганиш мақсадида асарларидаги сўзларнинг шарҳига бағишланган луғатлар яратилди:

¹ Бу калда лъаралсин: Б.Валихъжаев. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 169-175-бетлар.

«Бадоеъ ул-луғот», «Луғати Навоий», Мирзо Махдихоннинг «Мабон ул-луғот»и, Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб ул-луғот»и ва бошқалар. Шунинг билан бирга «Хамса»нинг насрий баёнлари, жумладан, Умар Бокийнинг «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»и (XVIII аср охири XIX аср боши), Мир Маҳмуд ибни Шох Юнус ва Ҳайбатуллоҳ хўжа Хислатнинг «Насри «Хамса»и беназир»и (1908 йил); Мулло Сиддиқ Ёркандийнинг «Хамса»нинг уйғурча насрий баёни (XIX аср) ва бошқалар.¹

Буларнинг ҳаммаси бу даврда, яъни XVI-XIX асрлар давомида Алишер Навоий меросига бўлган қизиқишнинг ниҳоятда кучли эканидан далолат бериб қолмай, балки унинг маънавий ҳаётдаги мавқеидан ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун бу даврда Алишер Навоий асарларини қўлёзма тарзда кўчириб, тарғиб этиш қанчалик машҳур бўлса, XIX асрнинг иккинчи ярмидан сўнг уларни тошбосма тарзида нашр этиш ҳам бошланди. Масалан, Алишер Навоий «Хамса»си биринчи марта 1880 йилда Хивада босилиб чиққан бўлса, кейинчалик «Хамса», девон ва бошқа асарлари ҳам Тошкент, Бухоро, Самарқанд тошбосмаларида қарийб ҳар йили нашр этилди.

XVI-XIX асрларда Ғарбда ҳам Алишер Навоий меросига бўлган қизиқиш, асарларини нашр этиш, таржима қилиш кўзга ташланади. Жумладан, 1697 йилда француз шарқшуноси Дербело «Шарқ кутубхонаси» комусини нашр эттирди. Унда Алишер Навоийга доир мўъжаз маълумот ҳам бор. Бундай иш хусусан XIX асрда анча жонланди. Бу жиҳатдан француз шарқшуноси М.Беленнинг мақолалари ҳамда «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Маҳбуб-ул-қулуб»дан парчаларнинг чоп этиши (1861,1866 йиллар), Катрмернинг эса «Тарихи мулуки Ажам», «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларининг аслиятда нашр этиши (1841), рус шарқшуноси М.Никитскийнинг «Амир Низомиддин Алишер ва унинг давлат ҳамда адабиёт соҳасидаги аҳамияти» мавзусида ёзилган магистрлик диссертациянинг китоб ҳолида нашр этилиши (1856 йил), Паве де Куртейл, Н.Илминский, И.Березин ва бошқаларнинг турли хилдаги ишларини эслатиш кифоя. Тўғри, Ғарб шарқшунослари асарларининг ҳаммаси ҳам бир хил савияда ёзилган, уларнинг ҳаммасида ҳам Алишер Навоий меросига юксак баҳо берилган деб бўлмайди. Чунки бу соҳадаги иш энди бошланаётган бўлиб, ҳали унинг ҳамма асарлари ҳам тўлиқ ва чуқур илмий тарзда ўрганилганича йўқ эди. Шундай бўлса-да, бу уринишларнинг натижаси сифатида М.Беленнинг «Алишербек ўз замонасининг машҳур ва энг сермахсул ижодкорларидан бири бўлган» тарзида мулоҳаза юритиши Ғарб шарқшуносларининг дастлабки ижобий хулосалари бўлганидан далолат беради.

XX асрдаги навоийшунослик ўз қўламининг кенглиги ва босиб ўтган йўлининг ўзига хослиги билан белгиланади. Бу ўзига хослик шундан иборатки, XX асрнинг 20-80 йилларида Ўзбекистонда ҳамда МДҲ мамлакатларида Алишер Навоий ҳаёти ва меросини ўрганишда шўролар

¹ А.Ж. Қайитов, Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талъин. НДА, Тошкент, 2000.

сиёсати ўз таъсирини ўтказди. Шундай бўлса-да, Алишер Навоий ҳаёти, фаолияти ва меросини ўрганиш, унинг 500 йиллик (1948), 525 йиллик (1968), 550 йиллик (1991) юбилейларини ўтказиш ; асарларини (1948 йилда 3 томлик, 1968 йилда 15 томлик), уларнинг илмий-танқидий матнларини («Мажолис ун- нафоис», «Лисон ут-тайр», «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Мезон ул-авзон») нашр этиш, докторлик (А.Саъдий, А.Ҳайитметов, Ҳ.Сулаймон, А.Абдуғафуров, С.Эркинов, Н.Маллаев, М.Ҳакимов ва бошқалар), номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш, турли мавзуларда монография ва илмий мақолалар тўпламларини нашр этиш давом этди. Бу даврда А.Фитрат, С.Айний, О.Шарафиддинов, В.Маҳмудий, Ойбек, Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Воҳид Абдуллаев, Мақсуд Шайхзода, Азиз Қаюмов, Ҳамид Сулаймон, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Содир Эркинов, Саида Нарзуллаева, Суйима Ганиева, Ёқубжон Исҳоқов (Ўзбекистон), Е.Э.Бертельс, С.Н.Иванов (Россия), Ҳ.Арасли, Ж.Нағиева (Озарбойжон), А.Мирзоев, Р.Ҳодизода (Тожикистон), Б.Карриев (Туркменистон) каби етук навоийшунослар фаолият кўрсатдилар. Шунинг билан бир қаторда Туркия (Огоҳ Сирри Левенд), Эрон (Али Асғар Ҳикмат, Рукниддин Ҳумоюн Фаррух), Афғонистон (Муҳаммад Яъқуб Жузжоний) ва бошқа мамлакатларда ҳам навоийшунослар фаолият кўрсатиб, асарларини нашр эттирдилар, турли хилдаги рисоалар, мақолалар тўпламларини яратдилар. Бу даврда мамлакатимизда Алишер Навоий хотирасини абадийлаштириш соҳасида айрим ишлар амалга оширилди. Унинг номи билан театр (Тошкент), университет, майдон (Самарқанд), кутубхона (Тошкент), кўча, хўжаликлар аталди. Унинг ҳақида роман (Ойбек «Навоий»), драма (Уйғун, Иззат Султон «Алишер Навоий»), қиссалар (Миркарим Осим) яратилди.

1991 йилда Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгач, навоийшуносликда ҳам янги давр бошланди. Чунки бу даврда миллий истиқлол ғояси талаблари асосида халқ ва мамлакат тарихи, қадриятлари, бой илмий-адабий меросига ҳолисона ва илмий асосда баҳо бериш, уни илк ва ишончли манбаъларга таянилган ҳолда ўрганишга кенг йўл очилди. Бу эса Алишер Навоий ҳаёти, фаолияти ва меросини чуқур ўрганиш ва ёритишга янги уфқларни очиб берди. Шунинг натижасида Алишер Навоийнинг йигирма томлик мукамал асарлар тўпламининг нашри амалга оширилмоқда, илгари нашр қилинмаган «Муножот», «Сирож ул муслимин», «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» асарлари босилиб чиқди. Шу йилларда Алишер Навоий меросининг кам ўрганилган қирралари (масалан, тасаввуф муаммолари) кенг текширилиб, бу соҳада анчагина илмий ва илмий-оммабоп асарлар яратилдики, бунда адабиётшунослардан Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Р.Воҳидов, С.Олимов, Н.Жумаев, С.Ганиева, М.Муҳиддинов, Ш.Сирождиддинов, Д.Салоҳий ва бошқаларнинг муносиб ҳиссалари бор. Мустақиллик даврида Тошкент ва Навоий шаҳарларида Алишер Навоийга бағишланган муҳташам ёдгорликлар майдонга келди. Ҳозирги кунда – Алишер Навоий ҳаёти ва хусусан, кўпқиррали меросини ўрганишда

шоир ва носирнинг бадий маҳорати, бадиияти оламининг кўлам ва моҳиятини кашф этиш, уларни кенг китобхонларга тушинарли тарзда шарҳ ва талқин қилиш ҳамда истиқлол маънавиятини шакллантиришдаги аҳамиятини белгилаш асосий йўналиш бўлиб қолмоқда.

Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти.

Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли, фаолияти ва мероси академик Иззат Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари» (Тошкент, БАН, 1969) номли китобида шоирнинг ўз асарларидаги маълумотлар ҳамда замондошлари қолдирган илк ва ишончли манбалар асосида анча кенг ёритилган. Шундан келиб чиқиб, бунда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қисқача маълумот бериш маъқул кўринди.

Алишер Навоий ҳижрий 844 йил (товуқ йили) рамазон ойининг 17 куни, яъни мелодий 1441 йилнинг 9 феврал куни Темурийзода Шохрух мирзо бошқараётган Хуросон мулкининг пойтахти Ҳирот шаҳрида дунёга келди. Унинг отаси Ғиёсиддин кичкина, Ғиёсиддин баҳодур, Ғиёсиддин бахши тарзида тилга олинади. У темурийзодалар, хусусан Шохрух мирзо, Абулқосим Бобур мирзоларнинг амалдорларидан бўлиб, Сабзавор шаҳрининг ҳокими ҳам бўлган. Алишер Навоийнинг онаси (номи номаълум) ҳам ана шу муҳитнинг вакили бўлиб, темурийзодалар хонадонининг эътиборли кишиларидандир. Шунинг учун Алишер Навоий шундай ёзади:

Отам бу остоннинг ҳокбези ,
Онам ҳам бу саробўстон канизи.
(МАТ,1-том,17-бет)

Алишер ота-онасининг таржимайи ҳоллари ҳозирча тўлиқ ёритилган эмас.

Алишер туғилган оила ўз замонасининг таниқли ҳамда маърифатпарвар хонадонларидан эди. Унинг тоғалари Мир Саид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар икки тилда шеър битувчи шоирлар сифатида маълум бўлганлар. Алишернинг оға-инилари-Низомиддин Шайх Баҳлул ва Дарвеш Али кўкалдошлар эса давлат арбоблари –Шайх Баҳлул-Хоразм ҳокими, Дарвеш Али-Балх ҳокими сифатида фаолият кўрсатганлар. Алишернинг опа-сингиллари, амакилари ҳақида ҳозирча маълумотлар учраганича йўқ. Бу хонадонда ўз даврининг олим ва шоирлари йиғилиб, мушоира ва илмий суҳбатлар қилганлар. Бу муҳит эса ҳали бола бўлган Алишернинг шеърятга мойиллигини белгилаган эди. Шунинг учун Алишер Навоий 3-4 ёшлигидаёқ шеърларни ёдлаб олиб, уйига келганлар таклифи билан ўқир эди. Бу ҳақда Алишер Навоийнинг ўзлари «Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи мажлисида зикр этилган Амир Қосим Анвор ҳақида сўз юритаётганда унинг бир байтини келтириб, шундай ёзадилар:

Риндему ошикему жаҳонсўзу жома чок,
 Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок¹

Бу фақир (яъни Алишер Навоий) аввал назмеким, ўрганибмен бу... матлаъдур. Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқимок таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди.» (МАТ, 13- том, 11- бет).

Алишер тўрт ёшга етгач, уни муаллими донишманд бўлган мактабга ўқишга юборадилар. Бу мактабда у Ҳусайн Бойқаро билан бирга ўқирди. Шунинг учун З.М.Бобур шундай ёзади: «Алишер ва Ҳусайн Бойқаро кичикликда ҳаммактаб экондурлар» (Бобурнома, 233 бет).

Алишернинг мактабда «оз вақт ичида дарсларни ўзлаштиришда ўз шерикларидан илгарилаб» кетганлигини Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ»да алоҳида ўқтиради. Шунинг билан бирга Алишернинг хотираси ниҳоятда кучли бўлганидан у ана шу вақтларда Фаридиддин Атторнинг 4600 байтдан иборат фалсафий-ирфоний достони бўлмиш «Мантиқ ут-тайри»ни ҳам бошдан охиригача ёдлаб олган эди. Алишернинг унга мафтун бўлиб қолиб, бошқа ҳеч нарсага қарамай қўйгани туфайли оилада ҳам, мактабда ҳам бу китоб ҳақида сўз юритиш манъ қилинган эди. Шунинг учун Алишер уни яширин тарзда (ичида) доимо такрорлаб ўқирди. Бу ҳақда Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида шундай ёзади:

Ёдима бундоғ келур бу можаро,
 Ким туфулият чоғи мактаб аро...
 Манга ул ҳолатда табъи булҳавас,
 «Мантиқ ут-тайр» айлаб эрди мултамас...
 Ўйлаким, элдин узулди улфатим,
 Ул китоб эрди аниси хилватим...
 Онглағоч атфол,айлаб шўру шайн,
 Истимоъ этти бу сўзни волидайн...
 Манъи кулли қилдилар ул ҳолдин,
 «Мантиқ ут-тайр» узра қилу қолдин...
 Лек чун ёдимда эрди ул калом,
Ёшурун такрор этар эрдим мудом...

(МАТ,12 -том,293-295- бетлар).

Алишернинг мактабда ўқиши Шохрух Мирзонинг вафоти (1447 йил 12 март) билан бошланган нотинчлик туфайли маълум муддатда узилиб қолди. Чунки кўпчилик каби Алишернинг оиласи ҳам Ҳиротни тарк этиб, Ироқ томонга йўл олишга мажбур бўлган эди. Бу сафар вақтида ёш Алишер Тафт шаҳрида Шарафиддин Али Яздий билан учрашади. Ҳиротда Абулқосим Бобур ҳокимияти ўрнатилгач, хорижга кетганлар, жумладан Алишер оиласи билан Ҳиротга қайтадилар. Отаси темурийзода Абулқосим Бобур мирзо хизматида бўлади. Алишер эса ўқишини мактабда давом эттиради. Алишер мактабда фақат расмий дастурдаги фанларни ўрганиб қолмай, шеърят,

¹ Таржимаси: Риндмиз, ошильмиз, жақон ўртовчилар ва ёъавайронлармиз. Сенинг Ҳаминг бор экан, дунё Ҳамидан лўрьльмасмиз.

музыка, тарихни ҳам ўз даврининг етук билимдонларидан чуқур ўрганеди. Алишер Навоий кейинчалик «Мажолис ун-нафоис»да бу соҳадаги устозларининг номларини эҳтиром билан тилга олади. Жумладан:

«Дарвеш Мансур (ваф. 887х.-1482 м.) ... арўз ва саноеда Мавлоно Яҳё Себак шогирди эрди. Икки арўз тасниф қилди... Фақир (яъни Алишер Навоий) арўзни Дарвеш қошида ўқибмен».(МАТ, 13-том, 41 –бет).

«Хожа Юсуф Бурҳон- (ваф.863х.-1458м.).. Муסיқий илмини ҳам яхши билур эрди ва фақир (Алишер Навоий) мусиқий фанида анинг шогирдиман»(МАТ,13-том, 51-бет). Худди шу вақтларда у замонасининг машҳур шоирлари билан шахсан ёки сиртдан танишади. Масалан, Мир Шоҳий (1385-1453) билан ёзишмага кирганлиги ҳақида шундай ёзади:

«Фақир (Алишер Навоий)агарчи ани (Мир Шоҳийни) кўрмадим, аммо анинг била фақирни орасида эълум (хабардор бўлмиш) ва ирсол (мактуб юбориш) воқеъ бўлди» (МАТ,13- том,29- бет). Бу эса бежиз эмасди. Чунки шеърят қонун-қоидалари билан яхши танишган Алишернинг шоирлик қобилияти ҳам тўлароқ намоён бўлавериб, ёзган шеърлари оғизга тушган эди. Шунданда, 12-13 яшар Алишер шеърларининг Мир Шоҳийлар назарига тушгани ҳам, ёзишмаларнинг майдонга келиши ҳам сабабсиз эмасди.

Бу орада Алишернинг отаси Сабзавор ҳокими Гиёсиддин Баҳодур вафот этади(тахминан 1454 йилда). Алишер Абулқосим Бобур Мирзо тарбиясида қолади. Бу эса Алишернинг ўқишни давом эттириши, янги-янги шоир ва алломалар билан танишуви, улар иштирокидаги суҳбат ва мушоиралардан баҳраманд бўлишига имкон яратди. Абулқосим Бобур Мирзонинг ўзи ҳам маърифатли, ҳиммати баланд ва шоиртабъ бўлгани туфайли иқтидорли Алишерга ҳар жиҳатдан оталарча ғамхўрлик қиларди. Аммо кўп ўтмай, яъни 1457 йилда Абулқосим Бобур мирзо вафот этгач, Мирхонднинг ёзишича, «Алишер Навоий Машҳадда туриб қолиб, камолот ва фозилликни эгаллаш ва илм масалалари бобида мукамалликка эришув билан машғул» бўлган эди. Шунинг билан бирга олимлар ва шоирлар билан мулоқотда бўлар, улардан баҳраманд бўлиб, уларга ғамхўрликлар ҳам кўрсатарди. Жумладан, Алишер Навоийнинг ўзи шундай ёзади:

«Хожа Ҳасан Хизршоҳ-...шеърни яхши айтур эрди... «Лайли ва Мажнун» муқобаласида «Зайд ва Зайнаб» маснавий айтибдур... Бобур мирзо Машҳадда фавт бўлгон йил ул шаҳарда ғариб ва хаста йиқилиб эрди (қаровчиси бўлмаган касал бўлиб қолган эди). Фақир (Алишер Навоий) ғамхўрлик қилиб, сиҳат топти» (МАТ,13-том,46-47 бетлар).

Алишер Навоий Абусаид Мирзо замонида Машҳаддан Ҳиротга бориб, Мирхонднинг ёзишига кўра, «бир неча кунини у иқбол уйи остонаси (яъни Абусаид Мирзо саройи) мулозаматида (хизматида) ўткарди». Мавлоно Лутфий, Абдурахмон Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммадларнинг суҳбатларида бўлиш, маслаҳатларини олиш шарафига муяссар бўлди. Шеърлари эса тобора шуҳрат қозонаверади. Алишер Навоийнинг Абусаид замонида Ҳиротда бўлиши кўпга чўзилмади. 1465 йил охирларида Абусаид мирзо Алишерга Ҳиротдан ихрож (кетиши) бўлишни

буюрди. Алишер Навоий бу ҳукмни тезда бажариши шарт бўлганидан у Самарқандга кетишни ихтиёр қилди ва дўстлари, устозларининг ҳаммалари билан ҳам хайрлаша олмай, бу шаҳарга Балх, Тирмиз, Қарши, Шаҳрисабз орқали етиб келди. Алишер Навоий Самарқандга келиши сабаби ҳақида шундай ёзади: «Фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда ул (яъни мавлоно Юсуф Бадиий) Андижондин келди». (МАТ, 13 –том, 60- бет)

Алишер Навоий бунда Самарқанд ҳукмдори Аҳмад Ҳожибек Вафойй ғамхўрлигида яшади, машҳур аллома Фазлуллоҳ Абулайсий Самарқандий наздида икки йил арабият, шеърят ва фикҳдан таълим олди; нақшбандия тариқатининг пешвоси Хожа Убайдуллоҳ- Хожа Аҳрори Вали (1404-1490) сўхбатларидан баҳраманд бўлди; адабий муҳитнинг мавлоно Риёзий, Шайхим Суҳайлий, Мирзобек каби вакиллари билан яқин ижодий муносабатда бўлди, мушоираларда фаёл қатнашиб, катта обруга сазовор бўлди. Самарқандда эканлиги вақтида шеърлар ёзди, арабча сўзлар луғати бўлмиш «Сабъат ул-абхур»ни тузди, отахони Сайид Ҳасан Ардашерга маснавийни битди, охирларида эса «Ҳилолия» қасидасини яратди.

Алишер Навоий умрининг Самарқандда ўтган тўрт йили бошқа воқеаларга ҳам бойдир. Худди шу вақтда у Соҳибкирон Амир Темури ва Улуғбек мирзолар томонидан бино қилинган улкан иншоотларни- Амир Темури жомеъ масжиди, Кўксарой, Бибихоним мадрасаси, Улуғбек мирзонинг Регистонда қурган мадрасаси олия, хонақоҳ, Масжиди муқаттаъ, корвонсарой, ҳаммомлари ҳамда машҳур расадхонасини, Гўри Амир мақбараларини асл ҳолатда кўрди, Самарқанддаги машҳур боғларда бўлди, Кониғил, Кўҳак(Чўпонота)ларда сайр қилди. Улуғбек мирзонинг Самарқанддаги юлдузшунослик мактабининг жаҳоншумул ютуғи бўлмиш «Зижи жадиди Кўрагоний», Али Қушчи, Гиёсиддин Жамшед ва бошқаларнинг асарлари билан яқиндан танишди, Натижада Самарқанддан олган таассуротлари унинг ижодида муҳим ўрин эгаллади. Шунинг учун Алишер Навоийнинг кейинчалик ёзган қатор асарларида, жумладан «Хамса», «Мажолис ун-нафоис» да Самарқанд ва самарқандликлар ҳақида кўп самимий сўзлар битилган. Масалан, «Садди Искандарий» да:

Ҳамул пуштаеким,¹Кўҳак²топти исм,
Не пушта, жаҳон ганжи узра тилисм.
Ушоқ тош анга лаълу инжу киби,
Яшил сабзаси чархи мийну киби...
Ани ёнида шаҳр қилди бино,
Ки ўлтирмасин анга гарди фано.
Сикандар атоди Самарқанд ани,
Самарқанди фирдавсмонанд ани.
(МАТ,11-том,239 -бет).

Яна: «Фарҳод ва Ширин» да:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,

¹ Пушта-тепалик, баландлик.

² Кўҳак-қозирги Чўпон ота.

Ки олам кўрмади султон анингдек.
 Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
 Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
 Валек ул илм сори топти чун даст,
 Кўзи олинда бўлди осмон паст.
 Расадким, боғламиш зеби жаҳондур,
 Жаҳон ичра яна бир осмондур.
 Билиб бу навъ илми осмоний
 Ки андин ёзди «Зижи Курагоний».
 Қиёматга дегинча аҳли айём,
 Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.
 (МАТ,8-том,463-бет)

Шунинг билан бирга «Мажолис ун нафоис»да Фазлуллоҳ Абулайсий Самарқандий, Мирзобек, мавлоно Риёзий, Муҳаммад Олим Самарқандий, Хожа Хурд Самарқандий, Хожа Хованд ибн Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий Самарқандий ва бошқалар ҳақида самимият билан келтирган маълумотлари айтилганларга далил бўла олади.

1469 йилда Абусаид мирзо вафотидан сўнг Хуросон тахти Султон Ҳусайн Бойқарога насиб этди. Султон Ҳусайн Бойқаро дўсти Алишер Навоийни Самарқанддан чақириб олди. Алишер Навоий Ҳиротга келиб, Султон Ҳусайн Бойқаронинг рамазон ҳайити кунида ўтказилган тахтга расман ўлтириш маросимига қатнашиб, «Ҳилолия» қасидасини унга тақдим этди. Султон Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг подшоҳлик муҳрдори лавозимига (1470 йилда) таъйин этди ва амирлик унвонини ҳам берди. Шундан Алишер Навоийнинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти бошланди. Кейинчалик муҳрдорликни дўсти Шайхимбек Суҳайлийга топшириб (1472), амирлик фаолиятини бажаришга киришиб кетди. Амирлик фаолияти кўпқиррали бўлиб, мамлакат осойишталиги, ободонлиги, илмий-адабий муҳитни ташкил этишга қатнашиш, хайр-эҳсон ишларини амалга ошириш каби соҳаларни ҳам қамраб оларди. Энг муҳими шундаки, бу ишларни амалга оширишда мамлакат подшоҳи ҳам, фуқароси ҳам шоир Навоийга ишонганларидек, Низомиддин Амир Алишер Навоийга ҳам астойдил ишонардилар. Бу эса Алишер Навоийга яна кўпроқ масъулият юклар эди. Шунинг билан бирга саройдаги амиру амалдорларнинг узаро нифоқлари, қинғир ишлари Алишер Навоийни руҳан қийнарди. Бунинг устига ташкилий ишлар кўп вақтни олганидан ижодиётга берилиб кетолмасди. Шу жиҳатдан Алишер Навоий 1476 йилда мансабдорликдан расман истеъфо берди. «Хамсат ул мутаҳаййирин»да ўқиймиз: «Ушбу тарихда (1476 йилда) эрдиким, фақир (Алишер Навоий) сипоҳийликдин мутанаффир бўлуб, маносибни тарк қилиб, мулозиматни ўксутуб эрдим». (МАТ,15- том, 20-21 бетлар).

Шундан сўнг Алишер Навоий подшоҳ ҳазратларининг энг яқин кишиси (муқарраби ҳазрати султон) сифатида ҳам ижод ва ҳам ижтимоий – ободончилик ишлари билан шуғулланади. Алишер Навоийга тегишли бўлган

мол-мулк кўпгина бўлиб, Фахрий Ҳиротий «Латоифнома»сининг тўққизинчи мажлисида уқтирганидек, улардан тушадиган бир кунлик даромад 75 минг динорни ташкил қилса, харожоти эса 5 минг динорга тўғри келар экан. Мирзо Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий»да келтиришича, «Алишернинг бир кунлик даромади 18 минг шоҳрухий динор эди ва бу даромаднинг ҳаммасини хайрли ишларга сарф этарди». Бобур Мирзонинг «Бобурнома»да куйидагича ёзгани ҳам диққатга сазовордир: «Алишербек... Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаро)дин нима олмас, балки йилда Мирзога куллий (катта) маблағлар пешкаш қилур эди». Шунинг билан бирга Алишер Навоий ана шу даромадлар ҳисобида 360дан кўпроқ турли хилдаги иншаотларни-мадраса (Ихлосия), масжид (Қудсия), хонақоҳ (Халосия), шифохона (Шифоия), работ (Работи ишқ), 70-80 кмлик (ўн тош) канал (Гуласб), кўприк, мақбараларни (Аттор, Қосим Анвор) қурдирди, уларга вақфлар ажратди, хайр-эҳсонларни доимий тарзда амалга оширди; адабиёт, санъат ва илм соҳаси мутахассислари, талаба ва мударрисларни моддий жиҳатдан рағбатлантирди. Бундай ишлар ҳақида Алишер Навоийнинг «Вақфия», Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ», Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарларида анча кенг маълумотлар бор.

Алишер Навоий ўзи турадиган «Унсия»да бой кутубхона ташкил қилиб, унинг биринчи китобдори (мудири) этиб, Мавлоно Муҳаммад Наққошни таъйинлади. Муҳаммад Наққош ўз замонининг билимдонларидангина бўлиб қолмай, балки наққошлик, рассомлик, соатсозлик ва чиний сандуқлар ясашда ҳам моҳир хунараманд эди. Унинг томонидан ясалган ажойиб сандуқ-соат Алишер Навоий кутубхонасида сақланган. Мавлоно Муҳаммад Наққош кутубхонани тартибли тарзда сақлаш билан ҳурматга сазовор бўлган. Унинг ёнида Алишер Навоийнинг шахсий котиблари мавлоно Абдулжамил, мавлоно шайх Абдуллоҳлар ҳам фаолият кўрсатганлар. Мирхонд «Равзат ус-сафо»ни ёзаётганда ана шу кутубхонадаги нодир қўлёзмалардан фойдаланган. Алишер Навоий бино қилган «Ихлосия» мадрасаси, «Шифоия» дор уш-шифосида ишлаган мударрислар, бу ерда таълим олган толиби илмлар ҳам ана шу кутубхонанинг нодир асарларидан фойдаланганлар. Кутубхонада сақланган нодир асарлар рўйхати сақланмаган бўлса-да, аммо Алишер Навоийнинг турли асарларида, Мирхонднинг «Равзат ус-сафо»сида, Хондамир асарларида тилга олинган кўпгина манбалар шу кутубхонада сақланган асарлардан бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Мавлоно Муҳаммад Наққошнинг ажойиб фазилатларини кўрган Бадеъуззамон мирзо уни ўз кутубхонаси китобдори (мудири) қилиб олгач, Алишер Навоий ўз китобхонасининг китобдорлиги (мудирлиги)ни Хондамирга юклайди. Алишер Навоий вафотидан сўнг юз берган турли воқеалар туфайли, жумладан аввал Шайбонийхон, сўнг Исмоил Сафавийнинг Ҳиротни эгаллашлари, бошқа кутубхоналар (Ҳусайн Бойқаро, Бадеъуззамон

мирзо, Абдурахмон Жомий...) сингари Алишер Навоий кутубхонаси ҳам парокандаликка учраган.¹

Алишер Навоий бу даврда бадий – илмий ижод билан самарали шуғулланиб, «Бадоеъ ул- бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонларини, «Хамса» ва «Вақфия» каби асарларни ҳам майдонга келтирди. Ҳусайн Бойқаро уни назм мулкининг соҳибқирони деб юксак қадрлади.

1487-1489 йилларда эса Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийга расмий давлат хизматини бажариш масъулиятини, яъни Астробод ҳокими бўлиб ишлашни юклади. Алишер Навоий бу топшириқни бажариб, Ҳиротга қайтиб, асосан бадий – илмий асарлар яратиш билан шуғулланди. Шундай бўлса-да, ундан давлат ишлари бўйича маслаҳатлар олар эдилар, фуқаролар эса турли масалаларга ёрдам беришни сўраб, унга мурожаат қилардилар. Алишер Навоий уларнинг ҳаммасини имконият даражасида бажарарди. Ниҳоятда кўп бундай ишлар унинг кўп вақтини оларди, саломатлигига ҳам таъсир этарди. У ўз ёшига нисбатан тез қариди. Аммо ижодий меҳнат билан ниҳоятда кўп шуғулланарди. Шунинг натижасида Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маони», «Мажолис ун-нафоис», «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Мезон ул-авзон», «Маҳбуб ул-қулуб» каби турли йўналишдаги қимматбаҳо ва нодир асарлари яратилди.

Аммо хасталик зўрайиб, ҳижрий 906 йил ражаб ойининг 23 куни – мелодий 1501 йил январ ойининг 3 кунида Алишер Навоий оламдан кўз юмдилар.

Касаллиги оғирлиги ва табиблар унга даво топа олмаслигини сезган Алишер Навоий ўз шахсий ҳолини қуйидаги байтда баён этган эди:

Бу дард илаки ўларман, мараз чу зоҳир эмас,
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Алишер Навоийнинг дафни маросимида Султони Соҳибқирон Ҳусайн Бойқаро бошчилигида бутун Ҳирот фуқаролари қатнашди. Алишер Навоийнинг қабрлари Ҳиротдадир. Алишер Навоий уйланмаганликлари сабабли фарзандлари йўқ эди. Шунинг учун Бобур мирзо «Бобурнома»да шундай ёзади: «Алишербек... ўғил ва қиз ва аҳли аёли йўқ, оламни таври фард ва жарийда (якка, ёлғиз) ўткарди».

Алишер Навоийнинг мужаррад (уйланмай) ўтгани ҳаётлигидан ҳозирга қадар баҳс-мунозара ва турли хил ривоятларга боис бўлиб келмоқда. Бу масала ҳақида Алишер Навоийнинг ўзлари ҳам аниқ бир мулоҳаза билдирмаганлар. Аммо Алишер Навоий шеърятларида бу масалага оид айрим ишоралар бор.

Жумладан:

Айламанг бекаслигимни таън, бир кун бор эди-
Манда ҳам бир нозанин чобуксавор, эй дўстлар...

¹ Бу қалъда кенгрөл маълумот учун ларалсин: Б.Валихўжаев. Самаръандда олий таълим-мадрасайи олия-университет тарихидан лавқалар. Абдулла Ўодирий номидаги халъ мероси нашриёти. Самаръанд, 2001, 155-163-бетлар, «Алишер Навоий кутубхонаси» бълими.

Ёрингиз васлин ғанимат айлабон шукр айлангиз,
Ким Навоий бўлди бекасликда зор, эй дўстлар.

Яна:

Вой, юз минг войким, тарки муҳаббат қилди ёр,
Билмайин қолдим мену қилмай хабар айрилди ёр.

Яна: Ёрлиғ кўз тутқонимиз кўзлади чун ўзга ёр
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ерда ёре кўзлоли.

Бу байтларда ҳасби ҳоллик хусусиятлари борлиги шубҳасиз. Уларнинг барчасида шоир-Алишер Навоийнинг ҳам муҳаббати тушган ёрнинг бир вақтлар борлиги таъкидланади ва, шунинг билан бирга, муҳаббатни шоир – Алишер Навоий эмас, балки сабаби аниқ бўлмаган ҳолда «ёр» тарк этган: «Ёрлиғ кўз тутқонимиз кўзлади чун ўзга ёр». Аммо Алишер Навоий биринчи муҳаббатини ўзгартирмади, фард-ёлғиз яшади, аммо «бевафо» ёрига бўлган илк муҳаббатига хиёнат қилмади, аксинча унга умрининг охиригача содиқ қолди ва шундай деди:

Эй Навоий, олам аҳлиға чу йўқ эрмиш вафо,
Келу мундин нори бекаслик била мўътод бўл.

Алишер Навоий ўз ишқлари тарихини ёзишга ишора қиладилар, аммо бу иш амалга ошмайди. Бунинг асосий сабаби эса, бизнингча, унда ўша «бевафо»нинг номи ошқор бўлиши мумкин эди. Агар бу асар ёзилганда эди, ўқувчиларнинг «бевафо»га нисбатан салбий муносабати ва, ҳатто, қарғиши ҳам содир бўлиши мумкин эди. Алишер Навоийнинг олижаноблиги шундаки, гарчи ёри бевафолик қилган бўлса-да, келажак авлодга унинг-бевафо ёрнинг номини ошқор қилишни хоҳламади. Ўзи қийналган бўлса-да, ҳатто бевафо ёрига ҳам озор етказишни истамади. Бу эса ибратга сазовор буюк инсонийликдир.

Халқ орасида бу масалага доир қатор ривоятлар жумладан, «Навоий ва Гули», «Султон Суюн ва Мир Али» каби ривоятлар яратилган. Уларнинг бирида («Навоий ва Гули») амалга ошмаган муҳаббат сабабаларини баён этишга интилиш кузатилса, иккинчисида («Султон Суюн ва Мир Али») Алишер Навоий уйланган тарзда талқин қилинган.

Алишер Навоий ҳижрий ҳисобда 62, милодий ҳисобда эса бир ой кам 60 йил умр кўрдилар. Аммо бу қисқа умр давомида шунчалик кўп илмий-бадий мерос қолдирдиларки, бу камдан-кам учрайдиган бир воқеадир. Гап асарлари сонининг кўплигида эмас, балки уларнинг моҳият жиҳатдан ҳар бирининг туркий ва форсий адабиётлар тарихида тутган улкан мавқеидадир. Хусусан ҳазратнинг туркий адабиёт ва илми тарихидаги беқиёс ўринлари ўша замондаёқ эътироф этилган эди. Бу жиҳатдан Султон Ҳусайн Бойқаронинг қуйидагича ёзганларини келтириш ўринлидир:

«Анинг (Алишер Навоийнинг) назми васфида тил қосир ва байон ожиз турур... Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул туруру бу мамолик (назм мулки) фатҳиға соҳибқирон ани десалар бўлур.

Шеър:

Эрур сўз мулкининг кишварситони,
 Қайу кишварситон Хусравнишони.
 Дема Хусравнишонким, қаҳрамони,
 Эрур гар чин десанг соҳибқирони».
 (Хусайн Бойқаро. Рисола. Тошкент, «Шарқ», 1991, 13-15 бетлар).

Алишер Навоийнинг адабий-илмий мероси

«Биз буюк Алишер Навоий мерос қилиб қолдирган ижодий мактабни, унинг сабоқлари ва анъаналарини кўз қарочиғи сингари авайлашимиз зарур».¹

XX асрнинг атоқли адиби Чингиз Айтматовнинг бундай самимий сўзларида ҳикмат кўп. Чунки Алишер Навоий қолдирган бой мероснинг ўзи бир мактаб бўлиб, у беш юз йилдан кўпроқ давр ичида Шарқ халқларига ҳам адабий – илмий ва ҳам маънавий соҳаларда самарали сабоқ бергувчи улкан хазина бўлиб келмоқда.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий ўша давр адабий – илмий муҳитидаги зуллисонайнлик (туркий ва форсийда асар яратиш) анъанасига амал қилиб ҳамда араб тилида ҳам асарлар битиб, туркий ва форсийгўйлар адабиёти хазинасигагина эмас, балки жаҳон тамаддуни хазинасига ҳам нодир илмий-бадий асарларни тухфа этди.

Шунинг билан бирга Алишер Навоий меросининг асосий қисми туркий – ўзбек тилида битилганини замондошлари ҳам алоҳида уқтирган эдилар. Жумладан, Султон Хусайн Бойқаро ўзининг «Рисола»сида шундай ёзади: «Мир Алишер ... тахаллуси Навоийға машҳурдурур... турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси била руҳ кийирди.»(13-бет)

Ҳазрат Абдурахмон Жомий «Баҳористон»да битдиларки: «Агарчи Алишер Навоийнинг кенг қобиляти шеърнинг ҳар икки – туркий ва форсий навъида иқтидорлидир, аммо унинг майли кўпроқ туркийда бўлиб, бу тилда ёзганлари форсийдан кўпдир». Ниҳоят, кичик замондоши Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома»даги мана бундай эътирофи диққатга сазовордир: (Мир Алишер Навоий) туркий тил била то шеър айтибдур, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас».

Алишер Навоий туркий-ўзбек тилидаги асарларда Навоий, форсий шеърларда Фоний тахаллусини қўлади. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, ўзбек тилида ёзилган «Лисон ут-тайр» достонида Фоний тахаллуси қўлланилган.

Алишер Навоий томонидан яратилган адабий-илмий мерос ўзининг кўпқирралиги, яъни турли масалалардан баҳс юритилганлиги, ҳар хил навъларда ёзилганлиги билан ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ажралиб туради.

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Кафтанова, 1987, 1 январ сони, 2-бет.

Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган шеърятининг қомуси бўлмиш «Хазойин ул-маони» ҳам шеърӣ навъларнинг кўплиги , ҳам мазмунан ва бадиияти жиҳатидан ўзбек шеърятининг мумтоз намуналаридандир. Унинг бу шеърӣ қомусга киритилмаган «Арбаъин»и Расулуллоҳ ҳазратларига мансуб қирқ ҳадиснинг ўзбек тилидаги шеърӣ таржима- шарҳи бўлса, «Назм ул- жавоҳир» и ҳазрати Алига мансуб ахлоқий пандномаларнинг ўзбек тилига таржима- шарҳи бўлиб ҳисобланади. «Сирож ул-муслимин» эса ақоиди исломия масалаларидан баҳс юритувчи асардир.

Алишер Навоий дoston навъида ҳам асарлар яратди. Булардан бири фалсафӣ-тасаввуфӣ «Лисон ут-тайр»дир. Бу асарнинг яна бир хусусияти ундаги тимсоллар (қушлар)нинг ташхислантирилган тамсилийлигидадир. «Лисонут-тайр» хусусиятига эга бўлган дoston бундан олдинги ўзбек адабиёти тарихида айнан учрамайди.

Алишер Навоий Шарқда катта анъанага эга бўлган туркум дostonлар, хусусан хамса ёзиш анъанасига мурожаат қилиб, ўзининг дostonлар туркумидан иборат машҳур «Хамса»сини яратди.

Алишер Навоий «Хамса»си, Садриддин Айний ибораси билан айтганда, «Шарқ мумтоз адабиётининг энг гўзал намуналаридан бири» бўлиб, у «ўз замонасига қадар инсон фикрий тараққиётининг жуда асл, жуда қимматли қўймаларини ўзида тўплаган хазинадир»(М.Т.Ойбек).

Алишер Навоий шеърларнинг ранг-баранг навълари , дoston ва дostonлар туркуми- хамса навъларида ижод қилиб, туркийгўйлар адабиёти хазинасини бойитиб қолмай, форсийгўйлар учун ҳам ибрат-намуна бўлаоладиган асарларни майдонга келтирди. Алишер Навоий Шарқ адабиётида кўпгина нодир ёдгорликлар яратилган наср навъларида ҳам қалам тебратиб, тенги йўқ насрий асарларни яратди. Бу насрий асарларнинг мавзу кўлами кенг бўлиши билан бирга уларнинг навълари ҳам хилма-хилдир.

Алишер Навоийнинг насрий асарларини мавзу жиҳатидан куйидагича тавсифлаш мумкин:

-адабиётшунослик масалаларидан баҳс юритувчи илмий асарлар. Бундай асарлар сирасига арўз ва туркий халқлар ижодидаги айрим навъларга бағишланган «Мезон ул-авзон»ни (Вазнлар ўлчови), замонавий адабий жараён тарихини ўзига хос тарзда баён этувчи «Мажолис ун-нафоис» (нафосат аҳлининг мажлислари) тазкирасини , муаммо навъи хусусиятлари ҳақида форс тилида ёзилган «Муфрадот» (Фардлар-муаммолар)ни киритиш мумкин. Булардан «Мезон ул-авзон» ҳамда «Мажолис ун-нафоис» ўзбек адабиётшунослиги тарихининг нодир манбалари сифатида катта илмий-амалий аҳамиятга эгадир. Шунинг учун Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»и гарчи ўзбек тилида ёзилган бўлсада, у ХУ1-ХУШ асрлар давомида Ҳирот, Истанбул ва Ҳиндистонда (Фаҳрий Ҳиротий, Муҳаммад Қазвиний ва бошқалар) тўрт марта форс тилига таржима қилинган эди. ХУ1-Х1Х асрларда форс тилида тазкиралар ёзган эронлик, покистонлик, ҳиндистонлик адабиётшунослар ундан самарали

тарзда фойдаланган эдилар; Озарбойжонда эса унга ўхшатма тарзида озарбойжон тилида тазкиралар ёзган эдилар. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш жойизки, Алишер Навоийнинг адабиётшунослик масалаларидан баҳс юритувчи асарлари фақат илмий бўлиб қолмай, балки уларда мумтоз насрга хос хусусиятлар (сажъ, шеърий парчалардан фойдаланиш) ҳам мавжуд.

-тилшунослик масалаларидан баҳс юритувчи илмий-амалий (луғат) асарлар .

Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзилган «Муҳокамат ул-луғатайн» (икки тил ҳақида кузатувлар) назарий-илмий асари ва «Сабъат ул -абхур» (етти денгиз) деб аталиб, араб тилида тузилган луғати ана шундай асарлардандир.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий ва форсий тилларнинг қиёсий таҳлили воситасида туркий тилнинг ўзига хослиги, луғавий таркибининг бойлиги масалалари ниҳоятда бой далиллар билан исботланган. Шунинг билан бирга мазкур асарда мумтоз адабиёт, шеърий санъатлар (тажнис, ихом, тарсеъ) ва Алишер Навоийнинг асарлари ҳақида ҳам нодир маълумотлар бор. Шу жиҳатдан бу асар фақат тилшунослик масалаларини ўрганишдагина эмас, балки мумтоз адабиёт ва Алишер Навоийнинг адабий меросини талқин қилишда ҳам муҳим ёдгорлик бўлиб саналади.¹ Бу фикрни «Муҳокамат ул-луғатайн»ни турк тилига таржима қилиб, унинг ҳақида тадқиқотни илова қилиб нашр эттирган турк олими Семо Баратчи Ўзундер (F. Sema Barutu Ozonder) ҳам тасдиқлайди.²

Алишер Навоийнинг «Сабъат ул-абхур» номли луғати тилшунос олим Ботирбек Ҳасанов томонидан аниқланган. Бу асарда еттита араб тили луғатидан фойдаланиб, арабча сўзларнинг маънолари араб тилида баён қилинган. Унинг ёзилиш сабаб ва йили аниқ бўлмаган бўлсада, аммо унинг Алишер Навоий Самарқандда Хожа Фазлуллоҳ Абўлайсий ҳузурда арабиятдан таълим олиш жараёнида тузилган бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин. Бу асар ҳозирча нашр эттирилган эмас.

-Тасаввуф тарихига доир асарлар. Алишер Навоийнинг насрий асарларидан «Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват» (Муҳаббат шабадаларида жавонмардлик ҳидлари) тасаввуф тарихига бағишланган ўзбек тилидаги илк асардир. Мазкур асар Абдурахмон Жомийнинг 1476 йилда ёзилган «Нафаҳот ул-унс»идан илҳомланиб, 901 ҳижрий – 1495 – 1496 мелодий йилда ёзилган. Алишер Навоий «Нафаҳот ул – унс»да турк машойихи зикри озроқ эканини назарда тутиб, шундай ёзади: «(«Нафаҳот ул – унс» да)...турк машойихи зикри ҳам озроқ эрди, ани доғи ҳазрати шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавийдин бу замонғача (яъни Алишер Навоий замониғача) улча мумкин бор, тилаб, топиб... ул мутабаррук китобда (яъни «Нафаҳот ул – унс»да) йўқ эрди, мунда (яъни «Насойим ул-муҳаббат»да) кўшдум». (МАТ, 20 томлик, 17-том, 12-13-бетлар).

¹ Б.Валихўжаев .Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. Тошкент, «Ўзбекистон»,1993,111- бет.

² Ali Sir Nevayi. Muhakemetil-lugateyn. Ankara, 1996.

Шу жихатдан «Насойим ул-муҳаббат» фақат араб ва форс машойихлари ҳақидагина эмас, балки туркий машойихлар тўғрисида кенг маълумот берувчи биринчи манба сифатида ҳам катта аҳамиятга эгадир.

-тарихга оид асарлар. Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» (Пайғамбарлар ва ҳаким (файласуфлар) тарихи) ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» (Ажам подшоҳлари тарихи) бу соҳада бизгача етиб келган асарларидир. Унинг ижодий режасида Ҳусайн Бойқаро, унинг ота-боболари (обоу аждодлари), яъни темурийлар тарихига оид асар ёзиш ҳам («борин шарҳ ила айлагаймен рақам») мўлжалланган.

Демак, агар биз юқорида тилга олганимиз иккита тарихий асарни («Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам») ва Алишер Навоий режасидаги (аммо амалга ошмаган-ёзилмаган) тарихий асарни (Ҳусайн Бойқаро, обоу аждодлари, яъни туркий, темурий шоҳлар тарихи) назарда тутсак, унда Алишер Навоийнинг ажойиб бир нияти борлигини англашимиз мумкин, яъни Алишер Навоий Одам атодан Ҳусайн Бойқарогача бўлган анбиё, ҳукамо, Ажам ва турк подшоҳларининг мухтасар тарихини яратишни ният қилган кўринади. Аммо бу шарафли ниятнинг бир қисми бажарилиб (анбиё, ҳукамо ва Ажам подшоҳлари тарихи), бир қисми – туркий ва темурий подшоҳлар, жумладан Ҳусайн Бойқаро тарихини ёзиш номаълум сабабга кўра амалга ошмай қолган кўринади. Агарда бу иш ҳам ниҳоясига етганда эди, унда Алишер Навоий туркий- ўзбек тилида Одам атодан бошлаб, Ҳусайн Бойқарогача бўлган тарихни мухтасар тарзда яратган бўларди. «Тарихи мулуки Ажам» асарининг охирида келтирилган қуйидаги мисраларда Алишер Навоий шунга ишора қилган кўринади:

Ғаразким бу сўз етса анжомига,
Бу тарих юз кўйса итмомига
Анга ҳар киши солса очиб назар
Бўлуб кўнгли мазмунидин баҳравар
Яқин англағай таъби донишвари-
Ки меросинг эрмиш жаҳон кишвари.
Санинг ҳақкинг эрмиш жаҳондорлиғ
Жаҳон хонлиғига сазоворлиғ.

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 256-257-бетлар).

Изоҳ: бунда «Сен» деганда Ҳусайн Бойқаро назарда тутилмоқда. Бундай фикр «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарининг Ёфас пайғамбар зикрининг охирида шундай тарзда ифода этилган:

«Мен (Алишер Навоий) бу китоб («Тарихи анбиё ва ҳукамо»)ни ёзаётган ҳозирги кунларда Султони Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) ҳолати ва насаби тарихини худо хоҳласа ёзсам, деган ният хотиримда пайдо бўлди. У Ёфас (Нух пайғамбарнинг ўғли-Турон ва Хутан ҳокими, лақаби Абу Турк – Б.В.) тарихига тегишлидир ва кейинроқ унга навбат келадиганлиги учун шу айтилганлар билан кифояландим».

(Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Самарқанд, «Зарафшон», 1990, 69-бет; МАТ, 20 томлик, 16-том, 106-бет.

-ахлоқий – ижтимоий мавзудаги асарлар. Алишер Навоийнинг насрий асарлари орасида унинг умри охирида (1500 йилда) яратилган «Маҳбуб ул-кулуб» (Кўнгуллар маҳбуби) асари ўзининг кўпгина фазилатлари билан бошқа насрий асарларидан ажралиб туради. Бу асар улуг мутафаккир ҳаётий тажриба ва кузатишларининг маълум даражада назарий тарзда умумлашмасидир. Ана шу жиҳатдан у авлодларга мўлжалланган ўзига хос панднома - насиҳатнома ҳамдир. Бу асар мумтоз насрнинг барча хусусиятларини – сажъ, шеърий парчалар, ҳикоятларни ўзида мужассам этган.

-Бошқа соҳа-мавзудаги асарлар. Алишер Навоийнинг насрий асарларидан «Вақфия» ўзи қурдирган иморатлар мажмўаси, уларга биркитилган вақфлар, улардан фойдаланиш тартибини баён этишга бағишланган. Асарда турли ҳажм ва навъдаги шеърий парчалардан ҳам фойдаланилган.

Алишер Навоийнинг «Муншаоти» турли йилларда ҳар хил кишиларга ёзилган ўзбек тилидаги мактубларини ўз ичига олади. Булар оддий мактубларгина эмас, балки бадииятнинг «дилписанд ва аржманд» (гўзал ва қимматли) хусусиятларидан фойдаланиб ёзилганликларидан бу мактублар ҳам тарихий ва ҳам бадиий нуқтаи назаридан ўзбек тилида бадиий иншо- мактуб ёзиш санъатининг нодир намуналаридир.

Алишер Навоий умрининг охирларида ёзилган «Муножот» асари ҳажман катта бўлмасада, аммо ундаги мазмуннинг кўлами кенг: асарда инсон ва коинот, инсон ва Аллоҳ таоло, Аллоҳ таоло ва мавжудот, ахлоқ ва панд-насиҳат, умид ва илтижо, ўзликни таниш ва шоирнинг кайфиятидан сўз юритилган. Бу масалаларнинг барчаси улуг шоирнинг Аллоҳ таолога илтижолари- муножотлари заминида баён этилган. Мисол: «Илоҳо! Ғафлат уйқусидамен, бедор қил ва жаҳолат мастлигидамен хушёр қил...Илоҳо! У бедорлиғни огоҳликка еткур ва бу хушёрлиғни беиштибоҳликка уландур!» «Муножот»да бадиий тасвир воситаларидан (тазод, тардиакс, такрор...) ниҳоятда ўринли фойдаланилганидан у насрнинг ажойиб намунасига –насрий шеърга айланган асардир.

Биз юқорида Алишер Навоийнинг туркий-ўзбек тилида ёзиб қолдирган асарларидан сўз юритдик. Маълумки, Алишер Навоий форс – тожик тилида ҳам асарлар ёзган ва уларда Фоний тахаллусини қўллаган. Ана шундай асарлардан бири «Девони форсий » ёки «Девони Фоний» бўлса, иккинчиси «Рисолаи муаммо» ёки «Муфрадот»дир.

Алишер Навоийнинг форсий девони турли шеърий навълар- ғазал, рубоий, мусаддас, қитъа, қасида ва бошқалардан иборат бўлиб, уларнинг ҳажми 6000 минг байтдан кўпроқдир. Шуниси муҳимки, Алишер Навоийнинг туркий-ўзбек тилидаги шеъриятида бўлган хусусият ва янгиликлар бу девонда ҳам ўзига хос тарзда кўзга ташланади.Бу жиҳатдан унинг ғазаллари, «Ситтаи зарурия» ҳамда «Фусули арбаа»даги ўнта қасидалари диққатга сазовордир.

Демак Алишер, Навоий қисқа умри давомида ёзиб қолдирган бой адабий-илмий мерос ўзининг мавзу ва навъ жиҳатдан кўпқирралиги, бадиият жиҳатидан намуна ва ибратли бўлганидан Шарқ халқларининггина эмас, балки жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қўшган меросдир. Шунинг учун машҳур француз шарқшуноси М.Беленнинг «Алишер (Навоий).. ўз замонининг энг улуғ ва маҳсулдор шоирларидан бири эди»,- деганида ана шу мероснинг буюк аҳамиятини жаҳон миқёсида тан олинганлик деб баҳолаш мумкин.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ТУРКИЙ ШЕЪРИЯТИ

Алишер Навоийнинг туркий-ўзбек тилида ёзган шеърлари қуйидаги манбаъларда тўпланган.¹

1.Алишер Навоий шеърятининг номаълум мухлислари томонидан тузилган «Илк девон». Таъкидланганидек, мазкур девон Алишер Навоийнинг мухлислари томонидан 870 хижрий- 1465-1466 мелодий йилда тузилиб, Султон Али Машҳадийнинг гўзал настаълик хати билан кўчирилган ва номаълум мусаввир эса девоннинг зарварағи (биринчи-иккинчи бетлари) ва қолган варақларининг ҳаммасини гўзал нақшлар билан безаган. Девонга ном қўйилмаганидан унинг факсимил (фото) нусхасини биринчи марта нашрга (Тошкент, «Фан», 1968) тайёрлаган Ҳамид Сулаймон уни «Илк девон» тарзида номлаган эдилар. Алишер Навоий ҳам ўзлари тузган биринчи девон-«Бадоеъ ул-бидоя» деб очасида унинг номини келтирмасдан фақат шундай ёзганлар: «Халойиқ орасида минг байт-икки минг байт ортуқроқ-ўксукроқим, ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлиб эрди» (МАТ, 1-том, 24-бет).

« Илк девон»да тўртта навъдаги шеърлар бор: ғазал (391-та), мустазод (1-та), мухаммас (1-та) ва рубоий (41-та). Уларнинг жамъи 434та бўлиб, байтлар сони 2935,5, яъни 5871 мисрани ташкил этади. Девон қуйидаги матлаъли ғазал билан бошланади:

Илоҳо, подшоҳо, кирдикоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Девон қуйидаги рубоий билан тугайди:

Охир дами умр иста шитоб, эй соқий,
Тутғил манга онча майи ноб, эй соқий-
Ким ҳашрда маст ўлаю хароб, эй соқий
То англамай, этсалар азоб, эй соқий.

Демак, «Илк девон» Алишер Навоийнинг 24 яшарлигигача ёзилган асарларини қамраб олган кўринади. Шуниси борки, ҳозир «Илк девон» деб талқин ва тақдим этилган нусха ҳақиқатан ҳам Алишер Навоий мухлислари томонидан тузилган девон нусхаси-ми, деган савол ҳали ўзил-кесил ҳал

¹ Бу қалъда муфассалроль маълумот олиш учун ляралсин: В. Valixojayev. Alisher Navoiy sheriyyati. Самаръанд, 2001.

килинган деб бўлмайди. Тадқиқотлар бу саволга аниқ жавоб топиши мумкин.

2. Алишер Навоийнинг ўзлари тузган девонлар.

-«Бадоеъ ул-бидоя» (ажойиб янгиликларнинг бошланиши) деб аталган биринчи девон 1479-1480 йилларда тузилган. Бу девонни тузишга Султон Ҳусайн Бойқаро жуда ҳам хайрхоҳ бўлган ва, Алишер Навоийнинг девонга ёзган дебочасида уқтирилганидек, уни тезлаштиришга буйруқ ҳам берган экан:

«Тиларбиз бу паришон бўлса мажмўъ,
 Равон бўлким, эмастур узр масмўъ...
 Чу билдинг ҳукм, бор, иштин ружўъ эт,
 Равон мақсуд сори- ўқ шурўъ эт.
 Мураттаб қилмағунча, тинма бир дам,
 Сўз ўлди мухтасар, в-Аллоҳу аълам».
 (МАТ, 1-том, 19-бет).

Шундай қилиб, Алишер Навоий ўз шеърятининг биринчи девонини тартиб беришга киришади. Бу девон ўзининг тузилиши ва бошқа хусусиятлари билан мавжуд туркий ва форсий девонлардан фарқ қилиб туради. Бу фарқлар қуйидагича:

- девонга махсус дебоча ёзилади;
- девонга 32 ҳарф билан тугалланган ғазаллар киритилган;
- ҳар бир ҳарф билан тугалланган ғазалларни («алиф», «бе», «те»,...) жойлаштиришда аввалида ҳамд, сўнг наът ва ундан сўнг эса бошқа мавзудагилари жойлаштирилади;
- ғазалларнинг якпора бўлишига эътибор берилади;
- ошиқона ғазаллар таркибига мавъиза, панд ва ҳикматлар киритилади.

«Бадоеъ ул-бидоя»да 11 навъдаги 1041-та шеърлар- ғазал, рубоий, мухаммас, мустазод, мусаддас, таржеъбанд, қитъа, луғз, муаммо, туюқ, фардлар киритилган. Бунда «Илк девон»дагилар ҳам борлигини унутмаслик керак. «Бадоеъ ул-бидоя» девони қуйидаги матлаъли ғазал билан бошланади:

Ашрақат мин акси шамс ил-каъс анвор ул-худо,
 Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.

Девон қуйидаги фард билан якунланган:

Сел йўлида фано даштида мужгоним эмас,
 Кўз алочукларининг дуд егон ўқлари дурур.
 (МАТ, 1-том, 692-бет)

«Бадоеъ ул-бидоя» даги шеърлар кейинчалик «Хазойин ул-маони»га киритилганлар.

-«Наводир ун-ниҳоя» (ниҳоят кўп нодирликлар) девони 1486-1487 йилда тузилиб, унинг 1487 йилда Абулжамил котиб, Султон Али Машҳадий томонидан қўчирилган нисбатан тўлиқ нусхалари ҳамда яна бир нотўлиқ нусхаси маълум. Нотўлиқ нусха Техроннинг Гулистон қасри кутубхонасида

сақланади. Унинг бошқа нусхалардан фарқи шундаки, унда Алишер Навоийнинг ўз дастхати ва мўҳрининг акси бор. Бу дастхат (avtograf) қуйидагича:

«Зиё ул-ҳақ в-ад-дунёву в-ад-дин,
Бериб иккинчи девонимға тазъин.
Савод узра савод ар қилди мастур
Вале маънидадур нур ала нур.

Катабаху ал-абд ал- фақир Алишер ал- машҳур б-ин- Навоий (ёзувчи Навоий тарзида машҳур банда ва фақир Алишер). Алишер Навоий муҳрида эса қуйидаги сўзлар битилган: «Кун оша ф-ид- дунё к-ал-ғариб ал- фақир Алишер» (дунёда ғариб ва фақир Алишердек яша).

«Наводир ун-ниҳоя»нинг нисбатан тўлиқ нусхалари таркибида асосан 862 та ғазал мавжуд. Алишер Навоий бу девонга ҳам дебоча ёзганини ўқтирган бўлсада, аммо «Наводир ун-ниҳоя»нинг бизгача маълум бўлган нусхаларида дебоча йўқ . Бас шундай экан бу соҳадаги изланишлар бирор – бир натижа берар деган умиддамиз.

«Наводир ун-ниҳоя» қуйидаги матлаъли ғазал билан бошланади:

Зиҳи зуҳури жамолинг куёш киби пайдо,
Юзунг куёшиға зарроти кавн ўлуб шайдо.
(МАТ,2- том, 9- бет)

Девон қуйидаги байт билан ниҳоясига етган:

Эй Навоий,они тарк айлаки, кўптур ғами ишқ,
Менки чектим ғамини, тарки не имкон эмди.
(МАТ, 2-том, 596-бет)

«Наводир ун- ниҳоя» девонидаги ғазаллар кейинчалик «Хазойин ул-маони» таркибига киритилган.

-«Хазойин ул-маони» (Маънолар хазиналари) девонлар туркуми 1491-1498 орасида Султон Ҳусайн Бойқаронинг «фармони вожиб ул-изъони» (итоат қилишга мажбур фармони) билан тузилган. «Хазойин ул-маони»ига тузилган йилларгача ёзилган шеърлий асарлар , бундан олдин тузилган девонлардаги турли навъдаги шеърлар киритилган. «Хазойин ул-маони» шоир умрининг тўрт фасли асосида тўртта қуйидаги девонлардан иборат:

-«Ғаройиб ус-сиғар» (Ёшликнинг ажойиботлари) 7-8 яшарликдан 20 яшарлигигача ёзилган шеърларни қамраб олади.

-«Наводир уш-шабоб» (йигитликнинг нодирликлари)-20-35 ёшлар орасида битилган шеърлардан иборат.

-«Бадоеъ ул-васат» (ўрта ёшнинг ажойиб янгиликлари)- 35-45 ёшлар орасида ёзилган шеърлар.

-«Фавойид ул-кибар» (кексаликнинг фойдалари) 45-60 ёшга яқин вақтда ёзилган шеърларни ўз ичига олади.

«Хазойин ул-маони» дебоча, ғазал (2600), рубоий (133), мухаммас (10), мустазод (4), мусаддас (5), таржеъбанд (4), китъа (210), луғз-чистон (10), муаммо(52), туюқ (13), фард (86), маснавий(1), қасида (1), мусамман (1),

таркиббанд (1), сокинома (1), жамъи ўн олти навъ шеърдан иборат бўлиб, ундаги байтларнинг умумий сони 22450, 5(= 45000 мисраъ) дир.

«Хазойин ул-маони» девонлар туркуми «Бадоеъ ул-бидоя» девони каби қуйидаги матлаъли ғазал билан бошланади:

Ашрақат мин акси шамс ил-каъс анвор ул-худо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чикди садо.

(МАТ,3-том, 25-бет.)

«Хазойин ул-маони» қуйидаги фард билан тугайди:

Сайл йўлида фано даштида мужгоним эмас,
Кўз олочукларининг дуд еган ўғларидур.

(МАТ, 6-том,539 –бет).

Шуни эслатиш жойизки, «Хазойин ул-маони» 1498 йилда ниҳоясига етган бўлиб, Алишер Навоийнинг 1498-1500 йиллар орасида ёзган ғазал ва бошқа навъдаги шеърлари унга кирмай қолган. «Хазойин ул-маони»нинг илмий-танқидий матнини тузиш соҳасида катта илмий тадқиқот олиб борган Ҳамид Сулаймон ана шундай ғазал ва бошқа навъдаги шеърларни аниқлаб, уни ўзлари нашр эттирган 4 томлик «Хазойин ул-маони»нинг (Т; «Фан», 1959-1960) тўртинчи томи охирида «Навоий томонидан «Хазойин ул-маони»га киритилмаган шеърлар» сарлавҳаси остида 24 та ғазал, иккита рубоий , 8 та қитъа, 4 та фардни эълон қилган эдилар (қаралсин: Алишер Навоий. Хазойин ул-маони. 1У том, Т., «Фан», 1960, 773-794 бетлар).Бир – икки мисолни келтириш маъқул кўринади:

Ғазалнинг матлаъ ва таҳаллусли байтлари:

1.Ё раб, улус ниҳони эмастур ниҳон санго,
Не дейин ниҳон ғамим не эрур чун аён санго...

Ҳақ сиридин Навоий агар истасанг нишон,
Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санго.

(1Утом,773-бет).

2.Ул қуёшким салтанат авжи уза тобон эрур,
Барча шахлар жисм эрур, ул барчасиға жон эрур...

Эй Навоийдек танаъум бирла бўлса не ажаб,
Чун бориға ифтихор ул хусрави даврон эрур.

(1У том,778- бет).

Рубоий: Гул борди эса чаман муаттар бўлсун,
Шамъ учти эса қамар мунаввар бўлсун.
Шаҳзодаға гар равза муяссар бўлди,
Султонға жаҳон мулки муяссар бўлсун.

(1У том, 791- бет).

Изоҳ: бу рубоий «Муножот»да бор.

Фард: Не ажаб гар килмасам гул рангу бўйин орзу
Ким эрур андин димоғим ичра ўт, кўзумда сув.

(!У том, 794-бет).

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг ўзбек тилидаги шеърляти тўртта девонга тўпланган бўлиб, улардан бирини («Илк девон») мухлислари тузган

бўлсалар, қолган учтасини Алишер Навоийнинг ўзлари тузганлар. Булардан биринчи («Бадоеъ ул-бидоя») ва иккинчиси («Наводир ун -нихоя») бир жилдлик тарзида тартиб берилган бўлса, учинчиси («Хазойин ул-маони») девонлар туркумидан, яъни тўрт девондан иборат яхлит қомусий асардир. Алишер Навоийнинг ўзлари тузган девонларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади. Бу ҳол девон тартиб бериш ишига Алишер Навоийнинг жиддий муносабатда бўлганларидан, бу ишнинг катта масъулиятини теран англаганларидан далолат беради. Ана шунинг туфайли туркий шеърят тарихида бу девонлар нодир ва такрорланмас бадиий ҳодиса бўлиб қолди.

3. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги шеърий парчалар.

Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул- қулуб», «Муншаот», «Вақфия», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам» каби насрий асарларида шеърнинг турли навъларидан (маснавий, рубоий, қитъа, фард) фойдаланилган. Ҳар бир насрий асарда баҳс юритилаётган мавзуга муносиб ва мувофиқ равишда ана шундай шеърлар келтирилган. Алишер Навоийнинг ўзбек тилидаги шеърляти ўрганилаётган вақтда бу манбаълардагилар ҳам назарда тутилмоғи маъқул.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг мероси кўп қиррали ва мазмунан ранг-баранг адабий-илмий хазина бўлганидек, унинг туркий –ўзбек тилида ёзган шеърляти ҳам турли навъларда , ҳар хил мавзуларга бағишланиб яратилганлигини алоҳида уқтириш лозим.

Алишер Навоий шеърлятининг мавзу доираси, тимсоллари ва бадиияти

Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзган шеърлярининг мукамал қомуси «Хазойин ул-маони»дир.

Қайд қилинганидек, «Хазойин ул-маони»да Алишер Навоий томонидан ёзилган ўн олти навъдаги шеърлар бўлсада, уларнинг асосини ғазал ташкил этади. «Хазойин ул-маони»даги ғазаллар 2600та бўлиб, улар тўрт девоннинг («Ғаройиб ус –сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадоеъ ул-васат», «Фавоид ул кибар») ҳар бирида 650 тадан жойлаштирилган. Алишер Навоий фақат ғазал навъидагина эмас, балки шеърлятнинг бошқа навъларида ҳам кўп ва хўб ёзди. Шунинг учун Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да Алишер Навоий рубоийларини энг гўзал ва жозибали; муаммо ва тарих навъларида «ҳам кўп гўзал ибора ва ёқимли сўзлар ул ҳазратнинг (яъни Алишер Навоийнинг) хотирига келган»,- деб уқтирган эди. (Макорим ул-ахлоқ. Т., БАН, 1967, 50,53-бетлар). Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «ҳеч ким (Алишер Навоийдек) онча кўп ва хўб (шеър) айтқон эмас», - дейиш билан бирга «яхши рубоийети ҳам бор», - деб қўшиб қўйган (Бобурнома, Т., «Фан», 1960, 233-бет). Демак, Алишер Навоий ўзбек шеърлятининг барча навъларида «кўп ва хўб» асарлар яратган буюк сиймодир.

Шундай бўлса-да, Алишер Навоий ўзбек шеърияти тарихида ғазал навъини ҳам мазмун, ҳам шакл ва ҳам бадиийлик жиҳатидан юқори чўққига кўтаргани сабабли уни «Ғазал мулкининг султони» деб эъзозлайдилар. Шундан-да, инглиз шарқшуноси А.Гибб «Навоий туркийгўй шоирлар учун ибрат ва намунадир», - деб ёзганда бу ҳақиқатни эътироф этган эди.

Алишер Навоий ғазалларининг мавзу доираси кенг. Уларда ишқ (мажозий ва ҳақиқий), ижтимоий, фалсафий, ахлоқий мавзулар шунчалик маҳорат билан ёртилганки, натижада ҳар бир ғазал бадиий тафаккурнинг ўзига хос мужассамига айланган. Алишер Навоий ўзининг ғазаллари билан ўзбек шеъриятидаги ғазал ёзиш анъанасини ривожлантирди ва навоиёна услубда ёзилган ғазалларни яратди. Навоиёна услубда ёзилган ғазаллар бир мавзунини кенг ва чуқур ёритиш, руҳий кечинмаларнинг самимий ва ҳаққонийлиги, панд-насихат ёки мавъизанинг мавжудлиги ҳамда бадиий тасвир воситаларидан ниҳоятда маҳорат билан фойдаланганлик билан ажралиб туради. Алишер Навоий ўзлари «навоиёна» услубнинг моҳиятини куйидаги қитъада баён этганлар:

Ғазалда уч киши тавридур ул навъ-
Ким андин яхши йўқ назм эҳтимоли:
Бири мўъжиз баёнлиғ соҳири Ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзу холи;
Бири Исонафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту лоуболи;
Бири қудсий асарлик орифи Жом,
Ки жоми Жамдур синган сафоли.
Навоий назмига боқсанг, эмастур –
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.
(МАТ,6-том, 516-бет).

Демак, Алишер Навоий ўз ғазалларида «ишқ сўзи» (ишқдаги куйиш, ёнишлар, руҳий ҳолат), «риндоналик» ва «орифоналик» нинг қоришганига алоҳида эътиборни қаратади. Бу билан ғазалнавислик анаънасидаги услублардан ижодий илҳомланиш натижасида майдонга келган янги услубга-навоиёна услубга ишора қилмоқда. Шунинг билан бирга навоиёна услубда туркийгўй халқлар оғзаки ижодидаги «туркий» ва «кўшук» навълари хусусиятларидан илҳомланиш йўналиши ҳам кўзга ташланади. Бас шундай экан, Алишер Навоий ғазаллари ҳам форсий, ҳам туркий ғазал ва «туркию кўшук»лар хусусиятларининг қоришуви натижасида яратилган ажойиб асарлардир.

Алишер Навоийнинг ана шундай ажойиб ғазалларида турли мавзулар билан бирга ишқ мавзуси алоҳида мавқега эга.

Алишер Навоий шеърияти, жумладан ғазалларида ишқ кенг қиррали мавзу сифатида қаламга олинган, жумладан инсоннинг инсонга, табиатга нисбатан бўлган ишқ-муҳаббати ва, шунинг билан бирга, Аллоҳ таолога

нисбатан бўлган ишқи масалалари ёритилган. Ҳар иккала ишқ мукаммал мужассам бўлган шахснинг комилликка-комил инсон даражасига эришуви шоирнинг бош мақсади бўлиб ҳисобланади.

Алишер Навоий:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ ичинда беаваз, -

деб Ҳазрати Инсоннинг буюк мақомидан сўз юритади ва унинг учунгина хос бўлган фазилатни-ишқдаги ёниш-куйиш (сўз), самимийлик ва чуқур ҳиссиётларни ҳар томонлама ёритади. Шундан келиб чиққан шоир шундай дейди:

Эй Навоий, ул пари ўлтурса ҳам оздур сени,
Кимки инсондур анинг маҳбуби ҳам инсон керак.

Алишер Навоий ғазалларида ана шу маҳбуб-севимли кишининг сиймоси-портрети ҳам маълум даражада чизилган. Бу ҳол хусусан унинг куйидаги ғазалида бўртиб кўзга ташланиб туради:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин?
Кўзи қаҳринму дейин, кирпики захринму дейин,
Бу кудурат аро рухсори сафосинму дейин?
Ишқи дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин.
Бу қатик дардлар аро васли давосинму дейин?
Зулфи доминму дейин, лаъли каломинму дейин,
Бирининг қайди яна бирининг адосинму дейин?
Турфа холинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мовий кўнглак уза гулранг қабосинму дейин?
Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин?
Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини эт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?

(МАТ, 4-том, 350-бет).

Мазкур ғазалнинг биринчи байтида севимлининг «қоши, кўзи», иккинчи байтида «кирпики, рухсори», тўртинчи байтида «зулфи (сочи), лаъли (лаби)», бешинчи байтда «холи, қадди, кўнглаги, қабоси» бир-бир тасвирланган. Мақтаъда эса яна «қошу кўз» ҳақида сўз юритилади. Демак, бунда, бир томондан, севимлининг юзи ва боши билан боғли «кўз, кирпик, хол, рухсор (йуз), лаб, соч» тасвири берилган бўлса, иккинчи томондан, севимлининг қади-қомати билан боғли бўлган «кўнглак, қабоси» каби кийимлар тасвири келтирилган. Севимли сиймо-портретининг бундай тарзда чизилишидан маълумки, у аёллардан бўлиб, Алишер Навоий тасаввуридаги маҳбуба-инсон гўзалидир. Демак, Алишер Навоий ғазалларидаги инсон, бир томондан, гўзал маҳбуба бўлса, иккинчи томондан, дўст, ёр, эркак жинсидаги яқин киши ҳам бўлиб келади. Бу фикрнинг исботи учун улуғ шоирнинг машҳур «Қаро кўзум» ғазалини эслатиш мумкин:

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил
Кўзум қорасида мардум каби ватан қилғил.

Мазкур ғазал кўпгина адабиётшунослар, жумладан Натан Маллаев, Исматулло Абдуллаев, Нусратулло Жумаев ва бошқалар томонидан таҳлил қилинган ва бу ҳақда турли хил баҳслар юритилган. Мен бу ўринда ана шу баҳсга қатнашиб, ўзининг анча асосли фикрларини баён этган арабшунос, адабиётшунос ва тасаввуфшунос олим академик Алибек Рустамовнинг айрим фикрларини айнан келтириб, туғилиши мумкин бўлган ҳар хил саволларга ҳам ундан жавоб топса бўлади, деб ўйлайман:

«Навоийнинг бу ғазалдаги манзури (яъни маҳбуби) инсонми ёки Худоми, деган масалани ҳал қилайлик. «Қора кўз»ни Худо деб тушиниш, биринчидан, илмий маълумотнинг етишмаслиги натижасида вужудга келган таассуб, иккинчидан, фазлфурушликка бўлган интилиш натижасидир. Навоий шаклсиз Олий вужудга (Аллоҳга) «қора кўзум» деб мурожаат қилмайди, ундан инсон қиёфасига киришни талаб қилмайди ва унинг «юзидаги тер»ни кўриб ўлмайди...

Навоийнинг бу ғазалига манзури (маҳбуби) йигитми, қизми деган саволга йигит деб жавоб беришимиз керак бўлади... Унинг йигитлигини тан олмасликка ҳаракат қилиш Навоийнинг ишқи маънавий ишқ эканлигини ҳисобга олмаслик натижасидир. Маънавий ишқда жинс ва ёшнинг аҳамияти бўлмайди».

(Алибек. Навоийнинг «Қора кўзи» ким? Мулоқот, 1991, №9, 35-бет).

Бундан маълум бўладики, Навоий ғазалиётида ҳам инсоний (аёл-эркак ўртасидаги), ҳам маънавий (жинси фарқ қилмайди) ҳамда ҳақиқий (Аллоҳ таолага нисбатан) ишқ ўз ифодасини топган бўлиб, ана шу асосда унинг тимсоллари ҳам белгиланади: ошиқ-маъшуқа, дўст-ёр, Аллоҳ-солик ва бошқалар.

Биз гапни инсонлар (аёл-эркак) ўртасидаги ишқий мавзудан бошлаган эдик. Бас шундай экан, Алишер Навоий бу ишқни қандай тушинади ва тушинтиради, деган саволга мухтасар жавоб беришга ўриниб кўрайлик.

Алишер Навоий инсонлар (ошиқ – маъшуқа) ўртасидаги ишқни «журм»-гуноҳ, деб эмас- аксинча уни энг олижаноб инсоний фазилат ва ходиса деб билади:

Менинг ё дўстнинг журми дема ишқимниким, эрмас

Менинг ҳам ихтиёримда, анинг ҳам ихтиёрида.

Бундай ишқ шундай бир руҳий ходисаки, у бир шахснинг ихтиёрида эмас, балки икки томон – маҳбуб ва маҳбубанинг «илоҳий қудрат» тортуви билан бир-бирларига интилишлари, қалб торларининг бир-биринга боғланишидирки, уни манъ этиш сира мумкин эмас.

Шу жиҳатдан Алишер Навоий ёзади:

Носеҳо, ошиқлигимни манъ қилдинг, билмадинг-

Ким, насиҳат бирла дафъ ўлмас, казо бўлган бало.

Бундай ишқ қанчалик манъ этилса ёки ундан қутилиш ҳақида гап-сўз бўлса, у шунчалик кучайиб бораверади:

Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
 Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.
 Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул
 Ваҳки, кун – кундин батарроқ мубтало бўлдум санга,
 Мен қачон дедим: «Вафо қилғил манга»,- зулм айладинг,
 Сен қачон дединг: «Фидо бўлғил манго», - бўлдум санга.
 Қай парипайкарға, дерсен, телба бўлдинг бу сифат,
 Эй парипайкар, не қилсанг, қил манго, бўлдум санга.
 Эй кўнгул, тарки насихат айладинг, овора бўл,
 Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.
 Жоми Жом бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
 Соқиё, то тарки жоҳ айлаб, гадо бўлдум санга.
 Гусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро
 То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.
 (МАТ, 3-том, 37-бет).

«Шашмақом» куйида ижро этиладиган бу машҳур ғазалда ошиқнинг маъшуқага – инсон гўзалига нисбатан бўлган муҳаббати, унинг ошиқ вужудига сингиб кетиб, ундан-муҳаббатдан ҳам, маъшуқадан ҳам кутулишни истамаганлиги кайфияти чуқур руҳий ҳолат тарзида тасвирланган. Бундай муҳаббат эгаси эса «Навоийдек асиру бенаво» (бечора) бўлмоғи керак. Ғазалнинг қалбларни тўлқинлантириши ва ўқувчини ўзига мафтун этиб, гўё ўзининг ҳолати (ишқий кечинмалари) тасвирлангандай қабул қилинишининг сабабларидан бири шундан иборат бўлса керакки, унда Алишер Навоий саргузаштлари-ҳасби ҳоли ҳам маълум даражада қоришиб кетган кўринади. Дарҳақиқат, Алишер Навоий ўзининг ҳаёти давомида амалга ошмаган «биринчи муҳаббати»га содиқ қолиб яшади. Шунинг учун унинг тасвирларига бемалол ишонса бўлади.

Жумладан:

Кўнглум ўртансун агар ғайрингға парво айласа,
 Ҳар кўнгул ҳамким, сенинг ишқингни пайдо айласа...
 Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам навмид ўлай,
 Ўзга бир кўз ҳамки хуснунгни тамошо айласа...
 Даҳр шўхига Навоий сайд бўлма неча ким,
 Кун узори узра тун зулфин мутарро айласа.

Шоир бунда бир севгили севгилисига содиқ қолиш ҳақида сўз юритади-да, шунинг билан бирга, ошиқни «йўлдан оздирувчи» гўзалларнинг – шўхларнинг нозу карашмаларига алданмасликка даъват этади:

Эй Навоий, тиласанг ёр ила топмоқ пайванд,
 Ғайрдин саъй қилиб, риштаи пайвандни уз.

Бу эса ҳаётий ҳақиқат ва ҳам ўринли огоҳлантиришдир. Агарки, ошиқ алданиб қолиб, севган севгилисига «хиёнат» ёки вафосизлик қилса, у қаттиқ жазоларга лойиқдир:

Халқ, тарки ишқ айларга мени дилхастани,
 Ўлтуруб олам элига мужиби панд айлангиз.

Ёки: Қилсалар ошиқ гуноҳ, қилмоқ сазо ҳижрон эмас,
 Қатл тири сурки, қилмоқ ғорати жондур сазо, -
 дейди Алишер Навоий тасаввуридаги ҳақиқий ва самимий ошиқ.
 Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий ишқ-муҳаббатни инсоннинг энг
 олижаноб ахлоқий фазилатлари билан боғлилигини ҳам назарда тутиб,
 самимий ва ҳақиқий ошиққа қаратиб, шундай дейди:

Сен ўз хулқингни тузгил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд.

Демак, ишқ – булҳаваслик, масъулиятсизлик ва ахлоқсизликни эмас,
 балки самимийлик, фидоийлик ва ўзни идора қила билишликни талаб қилади.

Гар жафо қил, гар вафоқим, дилситоним сен менинг,

Гар мени ўлтур в-агар тиргузки, жоним сен менинг.

Ана шундай фазилатларга эга бўлган маънавияти юқори даражадаги
 инсонгина ошиқ бўла олади. Бундай ишқ ва ошиқ чегара билмайди, балки
 унинг асосий мезони самимийлик ва инсонийликдир. Шунинг учун Алишер
 Навоий ёзади:

Кўнглингни олса малоҳат била, тафовути йўқ,

Хитойи ўлсун ё армони ва ё ҳинду.

Яна: Санамлар ҳуснидин мақсуд ёр ўлмиш Навоийға,

Агар барлос, агар тархон, агар орлот, агар сулдуз.

Бу ниҳоят инсонпарварлик ва олижаноблик билан айтилган
 фикрлардир, чунки ҳаётини ҳақиқат ҳам шу. Тўғри, Алишер Навоий
 ғазалларида ана шу ишқ тасвирида висол шодлиги, ҳижрон азоби, рақибнинг
 разил қилмишлари ҳам қаламга олинади, яъни ишқ соҳибининг бу йўлдаги
 куйиш-ёнишлари, қийналишлари, руҳий кечинмалари самимий тарзда
 тасвирланади. Шундан-да, ошиқнинг кўз ёшлари- йиғлаши ҳам, шодликлари
 ҳам ўқувчи қалбида чуқур из қолдиради. Мана ошиқнинг маъшуқа
 ҳижронидан кутилиб, висолига эришган чоғдаги кайфиятининг баёни:

Менмудурур менким, сенинг васлинг муяссардур менга,

Бахти гумроҳдин қачон бу қисса бовардур менга...

Ою Хуршидингни йиғ, э чархи гардунким, бу дам

Ҳамдам ул Ой чехрали, хуршидпайкардур менга.

Демак, Алишер Навоий инсоний – ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги ишқни
 жуда теран тушинади ва ўзининг бу соҳадаги қарашларини ғазаллари ва
 бошқа навъдаги шеърларида бадий жиҳатдан ниҳоят гўзал тарзда маҳорат
 билан тасвирлайди.

Алишер Навоий шеърларида ҳақиқий ишқ – Аллоҳ таолога нисбатан
 бўлган муҳаббат, унинг зотий сифатларига интилиш жараёнида комилликка
 эришув масалалари, Расулуллоҳ Муҳаммад ҳазратларига бўлган садоқат каби
 тасаввуфий мавзулар ҳам қаламга олинган. Бу мавзу фақат алоҳида ғазаллар
 (наът, ҳамд, мавъиза) дагина эмас, балки бошқа мавзулардаги ғазаллар
 зимнида ҳам ўз аксини топган. Шунинг учун бу мавзу кенг қамровли бўлиб,
 унинг ўзига хос тимсол ва бадий тасвир воситалари борки, бу мавзудаги
 ғазалларни таҳлил ва талқин қилиш жараёнида уларни эътибордан четда
 қолдириш мумкин эмас.

Шуни назарда тутган Алишер Навоий «Хазойин ул-маони» таркибидаги девонларни ҳамд, наът ва мавъиза ғазаллардан бошлайди. Масалан, «Ғаройиб ул-сиғар» девонининг «Ашрақат», «Зиҳи хуснунг», «Эй ҳамд», «Илоҳо, подшоҳо, кирдикоро» сўзлари билан бошланадиган, «Наводир уш-шабоб» девонининг «Зиҳи зуҳури жамолинг», «Илоҳий амринга» каби сўзлар билан бошланадиган ҳамд ғазаллар ҳамда «Эй нубувват», «Зиҳи жавлонгаҳинг», («Ғаройиб ус-сиғар»), «Зиҳи буроқинг», «Бедилинг хайли русул» («Наводир уш-шабоб») каби наът ғазаллар билан бошланиши ҳам бежиз эмас.

Қайд қилинганидек, бутун «Хазойин ул-маони» «Ғаройиб ус-сиғар»даги биринчи ғазал – «Ашрақат» билан бошланади (маълумки, «Бадоеъ ул-бидоя» ҳам шу ғазал билан бошланган эди). Алишер Навоийнинг бу ғазалга бунчалик эътибор беришининг сабаби нимада? Бунинг асосий сабаби, бизнингча, шундан иборат бўлса керакки, ғазалда инсон ва Аллоҳ таоло, инсон ва коинот, инсон ва комиллик, инсоннинг ўзлигини ҳамда Олий ҳақиқатни таниши каби фалсафий масалалар тасаввуфий идрок ва талқинда берилган. Бу масалалар эса дунёқарашнинг асосий фалсафий тамойиллари бўлиб, уларнинг бадий инъикоси бутун шеърятда амалга оширилган. Шу жиҳатдан бу ғазал «Хазойин ул-маони» хазинасининг калити вазифасини ҳам ўтаган кўринади. Чунки бу ғазалнинг асл моҳиятига етган киши «Хазойин ул-маони»да баён этилган бадий тафаккур маҳсулини яхши англаб олади.

Ғазалнинг биринчи байти ҳусни матлаъ бўлиб, унда шоир бутун ғазалда ифода этмоқчи бўлган фикрнинг моҳияти – мағзини ҳамда «жому май»нинг ботиний – тасаввуфий маъносини баён этган.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги «Эй, нубувват хайлига хотам бани Одам аро» мисраси билан бошланадиган наът ғазалда Расулulloҳ Муҳаммад (с.а.с.) ҳазратларидан, ул набининг фазилатларидан баҳс юритилган. Бундай ғазаллар «Хазойин ул-маони» таркибидаги ҳар бир девонда ҳам бор.

Алишер Навоий шеърятдаги тасаввуфий мавзулар инсонни комиллик сари интилишларини исломий фалсафа нуқтайи назаридан бадиият қонуниятлари доирасида баён этади.

Алишер Навоий шеърят-ғазалларида ижтимоий, сиёсий ҳаётнинг муҳим муаммолари, ўша даврдаги турли табақа вакиллари ҳақидаги мулоҳазалар, гўзал ахлоққа доир панд-насихатлар ҳам қаламга олинган.

Алишер Навоий ғазалларида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг муҳим муаммоларидан бўлмиш жамиятни бошқариш, бошқарувчиларнинг қандай бўлмоғи лозимлиги ҳақида диққатга сазовор мулоҳазалар баён этилган. Жумладан:

Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким, султони йўқ, жисмедурурким жони йўқ.

Бу байтда асосий диққат кўнгулнинг ёрдан айрилмоғи мумкин эмас, чунки кўнгул мулкининг жони-султони ёрдир, деган фикрга қаратилган бўлса-да, аммо шоир бу фикрни кучайтириш мақсадида уни ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ҳодиса – мамлакатнинг султонсиз (бошқарув бошлиғи

маъносида) бўлиши мумкин эмаслиги, яъни султон (бошқарув бошлиғи) мамлакатнинг жони эканлиги билан қиёслайди. Бу билан Алишер Навоий ўзининг жамият ва унинг бошқаруви (султон, шоҳ) тўғрисидаги ижтимоий-сиёсий қарашларини ифода этади. Шунинг билан бирга бошқарув бошлиғи – шоҳ, султоннинг қандай фазилатлар соҳиби бўлмоғи лозимлигига ҳам эътиборни қаратиб, шундай ёзади:

Васл ила қилғил бузуқ кўнглум иложинким, қилур
Шоҳ адл этмак била вайроналар таъмирини.

Демак, шоҳнинг асосий фазилати –одил-адолатли бўлмоқ. Чунки ана шундай шоҳ вайрона-харобаларни обод қила олади, яъни мамлакат обод осойишта бўлади. Бунинг учун эса султон- шоҳ наздидаги вазир ва амирлар ҳам худди шундай фазилатли бўлмоқлари лозим. Агарда уларнинг орасида «фарзин каби кажлар», яъни асосий бош йўл- адолат йўлидан чекинувчилар бўлса, унда адолат мезонига дарз кетиб, адолатсизлик юзага чиқиб, «ростравлар»- адолат йўли билан борувчилар четда қоладилар:

Шоҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш не тонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар рухдек қироқ.

Демак, Алишер Навоий мамлакатни бошқариш масаласи ва бошқарув бошлиғи (султон, шоҳ) нинг фазилатлари ҳақида мўъжаз тарзда фикр юритган. Шунинг билан бирга Алишер Навоий ғазалларида замонадан шикоят, айрим табақа вакиллари танқид қилиш мавзулари ҳам ёритилган. Жумладан:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.
Ёки: Билмадим, олам элида йўқтурур мутлақ вафо,
Ваҳки, умре улча йўқтур соғиниб бор истадим.
Яна: Меҳр кўргуздум, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим.

Ана шу байтлар билан бошланадиган ғазалларда замона ва замона аҳлидан шикоят нидолари ўз аксини топган бўлса, бир қатор ғазалларда фирибгар, халқни алдовчи «шайх» «воиз» ларни қаттиқ танқид қилишга ҳам ўрин ажратилган. («Хонақоҳда», «Эй воиз»). Шунинг билан бирга ғазалларда ҳасби ҳол , табиат манзаралари , йил фасллари (баҳор)нинг гўзал тасвирлари ҳам бор. Жумладан:

Ваҳки, чамандин яна эсти шамол ўзгача,
Ҳар дам ўлур атридин кўнглума ҳол ўзгача...

Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий ғазалларида комил инсон бўлиш шартларига оид панд-насихатлар ҳам ўрин олган. Масалан:

Улуғлардин насиб истар эсанг, касби камол этким,
Нединким, анбиёга илмлик инсон эрур ворис.
Яна: Жаҳонда фақр касб эт, майл кўп қилма ғино сари,
Ки мундин оз етибдур орзу фарзона андин кўп.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ғазаллари ҳам мавзу, ҳам тимсоллар жиҳатидан кўпқирралидир.

«Хазойин ул-маони» да шеърятнинг бошқа навълари – рубоий, қитъа, қасида, мухаммас, соқийнома, туюқ ва бошқалар ҳам киритилган. Шулардан айримларини кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир.

1. **Рубоий.** Алишер Навоий рубоий жанрида кўп асарлар битган бўлса-да, улардан 133 тасини «Ғаройиб ус-сиғар» девони таркибига киритган. Рубоийлар мумтоз шеърят назарияси талабларига тўла жавоб беради. Улар ҳамд, наът ҳамда фалсафий-ижтимоий, ишқий-ахлоқий мавзуларга бағишланган. Алишер Навоий рубоийларидан айрим намуналар айтилганларга мисол бўла олади:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрубон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса
Булбулға тикондек ошён бўлмас эмиш.

Яна:

Ким истаса салтанат саходур анга шарт,
Хар ваъдаки айласа, вафодур анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.

Яна:

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сочинг яхши, дудоғинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши
Бир-бир не дейин бошдин аёғинг яхши.

Мазкур рубоийлар «Ғаройиб ус-сиғар» девонига киритилгани уқтирилган эди. Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маони» учун ёзган дебочасида ҳам рубоийлар бор. Уларда ҳасби ҳоллик хусусиятлари ҳамда маълум тарихий воқеани ифодалаш кўпроқ кўзга ташланади. Жумладан:

Шоирлиғ ила шуҳра қилиб отимни,
Зоеъ қилдим шеър ила авқотимни.
Эмди тузайин Тенгрига тоотимни,
Кўп элга мушавваш этмай абъетимни
Бу баҳрки, ганжи ломаконий дедилар
Хар қатрасин оби зиндагоний дедилар.
Шаҳ махзани табъидин нишоне дедилар,
Ким ани «Хазойин ул- маони» дедилар.

Ёки:

Шундай қилиб, Алишер Навоий рубоийларининг бир гуруҳи анъанавий мавзуларда (ишқ, ижтимоий-фалсафий, ахлоқий...) ёзилган бўлса, иккинчи гуруҳида рубоий ёзилаётган даврдаги тарихий ҳодисалар, шоир кайфияти, ҳасби ҳоли баёни ҳам ўрин олган.

2. **Қитъа.** «Хазойин ул-маони» таркибидаги ҳамма девонларда мавжуд бўлган қитъаларнинг сони 210 тани ташкил этади.

Аммо Алишер Навоийнинг қитъалари насрий асарларида ҳам кўплаб учрайдики, уларнинг ҳаммаси ҳам «Хазойин ул-маони» таркибига киритилган эмас.

«Хазойин ул-маони» даги қитъалар шакл ва мазмун жиҳатидан мумтоз шеършуносликнинг мазкур навъ (жанр)олдига қўйган талабларига мосдир. Алишер Навоий ўз қитъаларининг аҳамияти ҳақида шундай ёзади:

Мундоқ муқаттаотким, мен йиғмишам эрур,
 Ҳар бир ҳадикаи хирад айлар учун фароғ.
 Мажмўин уйла кишваре англаки, сатҳини,
 Ҳикмат суйидин айламишам қитъа-қитъа боғ.

Мазмуни: Мен йиққан қитъаларнинг ҳар бири осойишта яшаш учун билим боғларидир. Уларнинг барчасини бир мамлакат деб тасаввур этсанг, ҳар бир қитъани эса донишмандлик суйи билан суғорилган боғ деб билгил. Алишер Навоийнинг таъкидлаганидек, унинг турли мавзуларда битилган қитъалари ҳаётини тажриба ҳикматлари ва донишманд мутафаккирнинг кузатишлари натижасидир. Шунинг учун шоир қитъаларга алоҳида эътибор бериб, уларни сарлавҳалар билан ҳам таъминлаган. Қитъа ва унинг сарлавҳалари яхлит олинганда шоир айтмоқчи фикр, кўзда тутилган мақсад яққол намоён бўлади. Шуниси ҳам борки, қитъаларга ёзилган сарлавҳаларнинг ҳар бири мақол ва ҳикматли сўз даражасига кўтарилган. Масалан, «Ёмон ёмонлигини қилмаса, яхшилиғча бор ва бир яхшилиғ қилса, ўн яхши қилиғча, » «Фалокатдин аёғига кашф бўлмаганга чун кафш учун аёғи бор, шукр вожибдур», «Дўстдинким, душман хўйи бўлғай, душман яхшироқдурки, дўст рўйи бўлғай» ва бошқалар.

Алишер Навоий қитъаларининг кўпчилиги комил инсонни тарбиялашга қаратилганлиги жиҳатидан уларнинг аҳамияти ҳозирги кунда ҳам бекиёсдир. Шунинг учун «Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» (Т., «Ўзбекистон»,2000) рисоласининг «Комил инсон» бобида Алишер Навоийнинг қуйидаги қитъаси келтирилган:

Камол эт касбким, олам уйидин
 Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
 Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
 Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Алишер Навоийнинг қитъаларида ота-она ҳурмати, кадриятларни эъзозлаш, илм ўрганиш, яхши ахлоқ эгаси бўлишга даъват этиш каби мавзулар билан бирга ёмонлик ва ёмонлардан узоқ бўлиш мавзуси ҳам, замонасидаги тоифалар тўғрисида сўз юритиш ҳам қаламга олинган. Жумладан, замонасининг машҳур хаттоти Султон Али Машҳадий ҳақидаги қуйидаги қитъа ана шулардан биридир:

Қиблат ул – куттобким, дерлар ани Султон Али,
 Ким қазо килки масаллик хомаси ёзмас ғалат.
 Қайси қитъамники ёзди, борди андин шеърлик,
 Эл солурлар жузвдонғаким, эрур бир қитъа хат.

Демак, улуғ шоир қаламига мансуб қитъалар мавзу доирасининг кенглиги, бадиияти билан ажралиб туради.

3.Қасида. Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзган машҳур қасидаси «Ҳилолия» деб аталиб, у 1469 йилда Султон Ҳусайн Бойқаронинг тахтга

чиқиш маросими муносабати билан унга (шоҳга) тақдим этилган. Қасида янги ой –ҳилолнинг тасвири билан бошланиб, коинот сайёраларидан Баҳром (Марс), Аторуд (Меркурий) кабилар, туккўз фалаклардан сўз юритилади. Қизиқ бир тасвир бор, у ҳам бўлса, шоир хаёлан Аторуд билан Шоҳ Абулғози Султон Ҳусайн ҳақида мушоирага киради ва ўз мадҳия байти билан «Аторудни хижил» қилади, париваш дўсти ва Султон Ҳусайннинг ҳам байтлар битганликларини тасвирлайди. Шундан сўнг Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳи берилади:

Қайси шоҳ улким, азалдин Ҳаққа ул эрмиш мурод,
Халқ қилмоққа салотин гавҳарининг хилқатин:
Шоҳ Абулғози саодат ахтари Султон Ҳусайн
Ким қуёшни зарра дер кўрган сипехри ҳашматин.

Шоир Султон Ҳусайн Бойқаронинг сифат ва фазилатларини мадҳия қасидалари талабларига мувофиқ тарзда тасвирлайди ва унга узоқ умр, янги-янги зафарлар тилаб тугатади. Қасидада бадий тасвирнинг муболаға, талмех, истиора, ташбеҳ каби санъатларидан унумли фойдаланилган. Мисоллар:

Истиора: Ё хуруси чарх қилди ошкоро шаҳпарин,
Ёки Баҳром айлади зоҳир қиличи ҳиддатин.

Муболаға: Топқали шаҳнинг фалакваш тахтига байрам куни.
Чун ёяр жинси башар хайлига хони рифъатин.

Талмех-

Муболаға- Дўзахи қаҳрингдин айрилса ҳавога бир шарар
Айлаб анфоси Масихо барқи офат хислатин.

Тазод- Шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳики, Ҳақ,
Тарди-акс- Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Хулоса қилиб айтганда, «Ҳилолия» қасидасида Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога нисбатан бўлган ҳурмати ва унинг келажакда намунавий одил шоҳ бўлишига оид орзу – истаклари қасида жанри талабларига мувофиқ тарзда ифода этилган.

«Ҳазойин ул-маони»даги бошқа жанрлар ҳам Алишер Навоий шоирлик даҳосининг маҳсули сифатида ҳам мазмун ва мавзу ҳамда бадийлик жиҳатидан ибрат ва намунадир.

Шуни уқтириш лозимки, Алишер Навоий барча шеърӣ асарларида бадийлик масалаларига жуда катта эътибор берган. Жумладан, ғазалларининг якпора бўлиши, бадий тасвирнинг маънавий ва лафзий санъатларидан фойдаланиш, асарларнинг жанрий талабларга мувофиқ бўлиши, унинг шаклий (қофия, радиф, вазн) хусусиятларига риоя қилиш ва бошқалар.

Маълумки, Алишер Навоий ғазалларнинг мавзу ва шакл жиҳатдан якпора бўлиши, яъни бир мавзунини меъёрига етказиб ёритиш масаласини ўзининг дебочаларида баён этган эди ҳамда ўзи бунга амал қилди. Жумладан, шоирнинг машҳур «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади», «Не наво соз айлагай булбул гулистондин жудо» мисралари ва «Ашрақат» сўзи билан бошланадиган ғазаллари ҳам ана шу талаблар меъёрида ёзилган.

Алишер Навоий шеърятда, жумладан ғазалларда аруз, қофия, бадий санъатлардан фойдаланишда ҳам ибрат намунасини кўрсатди. Масалан, Алишер Навоий ўз ғазалларида расмий аруз қонун-қоидалари билан туркий халқлар оғзаки ижодидаги шеърини навълардаги ўлчовларни (туркий, қўшук вазнлари) қориштириш натижасида ғазалнинг янги навъини- ғазал-туркий, ғазал-қўшукларни майдонга келтирдик, бу ҳақда «Мезон ул-авзон» асарида махсус тўхталиб ўтган. Шунинг натижасида унинг кўпгина ғазаллари арузнинг рамали мусаммани маҳзуф ва мақсур баҳрларида ёзилган. Юқорида эслатганимиз машҳур ғазаллар ҳам ана шу баҳрдадирлар.

Алишер Навоий ғазалларида ва бошқа жанрдаги шеърларида бадий тасвирнинг турли санъатлари ишлатилган. Мисоллар:

Ўхшатиш:

Тануредур ичим гўё қизитқон ишқ ўти они,
Ёпиштурғон кабоб ўрни анга ҳар доғи пинҳони.

Яна: Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Ўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач қуёш.

Ташхис: Қоши кўнглум ўғрисидур рокеъ ўлмоғлиғ не суд,
Ўғри бош солғач қуйи бордур далили эътироф.

Муболаға: Келди чун наққоше ул юз тарҳини қилмоққа нақш,
Чеҳра очиб, нақши девор айладинг наққошни.

Тазод- Чаман сарви қолиб бебар, менинг сарвим бўлуб дилбар
Ва ички Ани ел айлабон музтар, бу елдек секретиб адҳам.

Қофия: Мен ҳавойини, не тонг, кўргузсалар бир-биргаким,
Истиора: Эгма қошинг фикри андоқким ҳилол этмиш мени.
Ўхшатиш:

Таносиб: Совуқ оҳимдин ёруғлик оз вале кўп тиралик,
Қишда ул янглиғки, тун бўлғай узун кун қисқариб.

Тажоҳил Англамон Жайхунда ул ой кема бирла сайр этар,
ул-ориф: Ё Ҳилолу Меҳр аксин эл кўрар Жайхун аро.

Китобат: Жонимдағи «жим» икки «дол»ингга фидо,
Ондин сўнг «алиф» тоза ниҳолингга фидо.

«Нун» дағи анбарин ҳилолингга фидо,
Қолган икки «нуқта» икки холингга фидо.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маони» шеърӣй қомуси ўзининг барча фазилатлари билан туркий шеърӣятнинг нодир бадийӣ ёдгорликлардан биридир.

Насрий асарлардаги шеърӣй парчалар ва бошқа алоҳида асарлар:
«Назм ул-жавохир», «Арбаъин», «Сирож ул-муслимин»

Алишер Навоийнинг турли навълардаги (рубойӣ, қитъа, маснавий, байт-фард) шеърлари унинг насрий асарлари таркибида ҳам мавжуд. Бундай шеърлар насрий баённи изоҳлаш ёки кучайтириш, шоир ҳасби ҳолини баён этиш, шоҳ васфи, асар ёзилиш вақти-тарихини ифода этиш каби мавзуларга бағишланган. Бундай ҳолни «Вақфия», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам», «Муншаот», «Маҳбуб ул-қулуб» ва бошқа насрий асарларда учратиш мумкин.

Айтилганларни далиллаш мақсадида айрим асарларни сўз юритилаётган мавзу нуқтаи назаридан кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир.

«Вақфия» - 886 ҳижрий – 1481-1482 мелодий йилда ёзилган бўлиб, мазкур асарда Алишер Навоий томонидан бино қилинган «Ихлосия» мадрасаси, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» дор уш-шифоси, «Унсия» турар жойи, «Қудсия» масжиди ва бошқа иморатлар туркуми учун биркитилган вақф ва ундан фойдаланиш тартиби баён этилган. Шунинг билан бирга «Вақфия»га ёзилган кенг дебоча жуда муҳим масалаларга бағишланган. У ҳамд билан бошланиб, «назм» сарлавҳаси остида ўн бир байтдан иборат маснавийда бу мавзу давом этирилган. Маснавийнинг бошланиши ва якуний байти қуйидагича:

Анга ҳамдким, илмлари тайб этур,
Ва шул илм ила олам ул-ғайб эрур...
Аён улча мавжуду маъдум анга,
Азал то абад илми маълум анга.

(МАТ, 14- том, 233-234-бетлар).

Шундан сўнг наът қисми бошланиб, у ҳам ўн икки байтли маснавийда давом этирилади. Бундан кейин оламнинг ва одамнинг яратилишдан сўз бориб, табиатдагилар турли хилда эканлиги баён этилгач, қуйидаги рубойӣ келтирилади:

Деҳқони азалки, тузди бу турфа чаман,
Қилмади анинг барча наботини ҳасан.
Бир сари агар экти гулу сарву суман,
Ўзга сари тикти хасу хошоку тикан. (кўрс. ас., 237-бет)

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Бойқаро васфи бошланиб, у йигирма саккиз байтдан иборат маснавийда давом эттирилади. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро даврида барча қавм вакиллари тарбият топгани ҳақида гапириб, уни ҳам маснавий шаклида яқунлайди. Сўнг эса ўзи ва ҳасби ҳолига бағишлаб наср, маснавий ва рубоий келтирилади. Бунда энг муҳими Султон Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоийга шоҳона нома(давлат маншури) юборгани ва унинг мазмуни эса маснавийда баён этилганидир. (ўша ас., 248-250-бетлар). Унда Султон Ҳусайн Бойқаронинг Алишер Навоийга мурожаат қилиб, «Йўқтур санга вақт гўша тутмоқ» деб:

Неча бийик айласанг сўзунгни,
 Ондин бийик этгабиз ўзунгни...
 Чун ҳукмни англадинг дам урма,
 Балким дам урарға дағи турма.
 Қуллуққа кўнгулни чуст боғла,
 Хизматқа белингни руст боғла,-

тарзида ҳукм қилгани бу даврда Алишер Навоий ҳаётида айрим давр-«гўша тутмоқ» кайфияти мавжуд бўлгани ҳамда Ҳусайн Бойқаронинг бундан ташвишланиб, дўсти Алишер Навоийни буюк асарлар ёзиш, буюк ишларни амалга оширишга даъват этгани маълум бўлади. Шунинг учун Алишер Навоий бу ҳукмни қабул қилгани ҳақида шундай ёзади:

Қулларға ўзумни ҳамдам эттим,
 Қуллуққа белимни маҳкам эттим.

Демак, мазкур маснавий 1481 йил тарихига дахлдор бўлган ниҳоятда муҳим бир воқеий ҳодисанинг баёни бўлиб, у бошқа асарларида айнан шу тарзда такрорланган эмас.

Қуйидаги рубоийлар ҳам шу асарда келтирилган:

То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
 То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
 То зулму ситам жонига бедод ўлмас-
 Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас
 (ўша асар, 253-бет).

Шаҳ адли уйини айлайин деб маъмур,
 Саъй айладим ул қадарким, эрди мақдур.
 Ҳар нечаки Тенгридин етар шамъға нур,
 Парвона эрур жони куярдин маъзур.
 (ўша асар, 255-бет)

Элдин манга гарчи ғайри захмат йўқ эди,
 Айб эрмас, агар музд ила миннат йўқ эди.
 Эл бердилар, аммо манга рағбат йўқ эди,
 Шаҳ давлатидин буларға ҳожат йўқ эди
 (ўша асар, 255-бет)

Бу ва бошқа шеърий парчалар насрий асарнинг «зийнати»гина бўлиб қолмай, балки ўша даврдаги муҳим ҳодисалар, шоир ҳасби ҳоли, кайфияти,

хаётий тажрибаларнинг фалсафий умумлашмаси сифатида катта адабий-маърифий аҳамиятга эга.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо». «Тарихи мулуки Ажам». Бу икки асар яхлит ёзилиши мўлжалланган умумий тарихнинг икки қисми бўлганлигидан улардаги шеърий парчалар ҳақида шу ерда сўз юритиш маъқул.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»нинг анбиёлар зикри қисмида байт, рубоий ва тўрт мисрадан иборат қитъалар насрий баённинг яқуний қисмида келтирилади. Масалан, Сулаймон пайғамбар ҳамда Луқмони ҳаким ҳақидаги насрий баёндан сўнг қуйидаги рубоийлар келтирилган:

Оламни Сулаймонға халқ айлаб маъмур,
 Ҳукми солди жину башар хайлиға шўр.
 Охир чу ажал анга мақом айлади гўр,
 Туфроқ ичида қилди ватан ўйлаки мўр.

(Тарихи анбиё ва ҳукамо. Самарқанд, «Зарафшон»,
 1990, 51-бет)

Луқмонники баъзи дедилар пайғамбар,
 Баъзи дедилар ҳакими покиза сияр.
 Уч минг яшабон бу дайрни қилди мақар
 Минг мунча ҳам ўлса, қилғулуктур бу сафар.
 (ўша асар, 52-бет)

Бу рубоийларда сўз юритилаётган пайғамбарларнинг сифат ва фазилатлари, буюкликлари ихчам тарзда баён этилиб, шунга қарамай ўлимнинг барҳақлиги таъкидланади. Бу билан инсон ким бўлишидан қатъий назар охирини ўйлаб яшаши, умрни беҳуда ўтказмаслиги кераклиги алоҳида уқтирилади.

Асарнинг ҳакимлар зикри бўлимида эса ҳар бир донишманднинг турли масалага оид ҳикматли сўзлари келтирилади-да, сўнг уларнинг мазмуни фард-байтларда баён қилинади. Жумладан, Афлотунга нисбатан бериладиган қуйидаги ҳикмат: «жуд тиламай бермақдур, неючунки тилаб берган тилаганнинг мукофотидур» келтирилади-да, Алишер Навоий унинг маъносини мана бу байтда баён этади:

Тиламай жуд қил сахий эрсанг,
 Тиламак муздидур берсанг тилаб.
 (ўша асар, 61-бет)

Яна, Жолинус (Гален) ҳакимга мансуб «беморким иштиҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштиҳаси бўлмағайким, анга сиҳат ортар ва мунга ранж» ҳикмати келтирилиб, Алишер Навоий унинг мазмунини қуйидаги байтда баён этган:

Бемори муштаҳийға саломат нишонидур,
 Чун тандуруст муштаҳий эрмас, зиёнидур.

(ўша асар, 61-бет).

Ва ниҳоят яна бир мисол. Китоб Нўширвони одилнинг вазири Бузуржмеҳр ҳақимнинг зикри билан ниҳоясига етади. Алишер Навоий бу донишманднинг қуйидаги ҳикматли сўзларини келтиради: «Устодимдин сўрдимким, йигитликда не қилмоқ яхши ва қарилиғда не қилмоқ? Дедиким: йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилиғда ани амалга келтирмак яхшидур». Шундан сўнг Алишер Навоий ана шу ҳикматнинг мазмунини қуйидаги машҳур байтида умумлаштиради:

Йигитлиғда йиғ илмнинг махзани,
Қарилиғ чоғи харж қилғил ани.
(ўша асар, 62-бет).

Кўринадикки, «Тарихи анбиё ва ҳукамо»даги шеърий парчалар шоирнинг ҳаёт тажрибалари, донишмандлар ҳикмати асосида майдонга келган фалсафий-ахлоқий мазмундаги ҳамда панд-насиҳат хусусиятларига молик байт, рубоий ва қитъалардан иборатдир.

«Тарихи мулуки Ажам»да ҳам шеърий парчалар мавжуд. Бу шеърий парчалардан Искандар ҳақида келтирилган саккиз байтлик маснавий ҳамда асар охирида Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам тилга олинган маснавий диққатга сазовордир. (МАТ, 20 томлик, 16-том, 217-218, 255-257-бетлар). Охириги маснавийда Алишер Навоийнинг ижодий режаси, яъни Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг аждодлари тарихини битиш нияти борлиги ифода этилган. «Тарихи мулуки Ажам»нинг охирида бу ниятнинг баён этилиши ёзилажак асари «Тарихи мулуки Турон», ёки «Тарихи мулуки турк» тарзида режалаштирилгани ва бу билан ўзбек тилида умумий тарихга оид яхлит ихчам бир асарни –«Зубдат ул-таворих»ни майдонга келтиришни назарда тутганини тахмин қилишга имкон беради.

«Муншаот» турли кишиларга ёзилган хат-мактублар тўплами бўлиб, ҳар бир мактубда ё байт, ё қитъа, ё маснавий ва ёки рубоийлардан фойдаланилган. Уларда шоир ҳасби ҳоли, бировга насиҳат ёки бошқа мавзулар қаламга олинган.

Жумладан: То фасли баҳор зеби олам бўлғай,
Ул зеб ила боғ сабзу хуррам бўлғай,
Лутфунг ҳар бир элга дамодам бўлғай
Гаҳ-гаҳ бизинг жонибимиз ҳам бўлғай.
(МАТ, 14-том, 135-бет)

«Маҳбуб ул-қулуб» асарида ҳам Алишер Навоий турли жанрдаги шеърий парчаларни-байт, рубоий, қитъа, маснавийларни насрий баён орасида ёки хотимасида келтирган. Уларда ҳам ўша бобдаги мулоҳазаларнинг шеърий умумлашмаси кузатилади. Масалан, ўттиз биринчи фаслда деҳқонлик ҳақида сўз борар экан, охирда шундай қитъа келтирилган:

Кимки деҳқонлиғ айлади пеша,
Доғи нон бермак ўлди анга шиор.

Бўйла кимса улувви рифъатдин,
Одам ўлмаса, одамий худ бор.
(МАТ, 14-том, 38-бет).

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг турли жанрда ёзилган шеърлари унинг насрий асарларидан ўрин олган. Бу шеърларни ҳам Алишер Навоий шеърляти ҳақида сўз юритганда эътибордан четда қолдирмаслик керак. Чунки улар шеърлятнинг барча қонун-қоидалари талаблари асосида ёзилганлари билан бирга муҳим тарихий, фалсафий, ахлоқий аҳамиятга молик мавзулардан баҳс юритадилар.

Алишер Навоийнинг шеърӣ тарзда ёзилган бошқа асарлари ҳам бор. Ана шундай асарлардан «Арбаъин ҳадис», «Назм ул-жавоҳир», «Сирож ул-муслимин»ларни мисол сифатида эслатиш жоиздир. Исломий манбалар асосида ёзилган бу асарлар кам ўрганилган ва, ҳаттоки, «Сирож ул-муслимин» фақат Республикамиз истиқлолга эришгач нашр юзини кўрган асардир. Шунинг учун бу асарлар ҳақида мухтасар маълумот бериш мақсадга мувофиқдир. Чунки улар инсон маънавиятини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадирлар.

«Арбаъин ҳадис» ёки «Арбаъин». «Қирқ ҳадис» деб номланган бу асар 886 ҳижрий- 1481 мелодий йилда ёзилган бўлиб, унинг ёзилиш сабаблари Алишер Навоийнинг «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарида шундай баён қилинган:

«Ул вақтдаким (яъни 886х.-1481 мелодий йилдаким – Б.В) алар (яъни Абдурахмон Жомий) «Арбаъин ҳадис»ни форсий назм била таржима қилиб эрдилар ва маъхуд одат била борча асҳобдин бурунроқ фақирға илтифот қилиб, мусаввадасин (қўлёмасини) бердилар, чун мутолаасиға машғул бўлдум... ҳамул «Арбаъин» -ға туркича тил била таржима орзуси кўнгулга тушти. Алардин (Абдурахмон Жомийдан) рухсат шарафига мушарраф бўлғондин сўнгра ҳамул кун ул самин жавоҳир назм силкига кирди» (МАТ, 15-том, 55-бет).

Алишер Навоийнинг «Арбаъин ҳадис» асарида Расулуллоҳ Муҳаммад (с.а.с.)нинг қирқта саҳеҳ ҳадислари тўрт мисрадан иборат китъа шаклида шеърӣ тарзда шарҳланган.

Ҳадисларни шарҳлашдан кузатилган асосий мақсадни Алишер Навоий «Арбаъин» учун маснавий шаклида ёзилган кириш қисмида шундай баён этган:

Ул Расуле ки ҳам каломи фасеҳ,
Элга тегурди ҳам ҳадиси саҳеҳ.
То улус жаҳлдин халос бўлуб
Илм хилватгаҳига хос бўлуб.
Чун тамуқдин нажот топқайлар
Ужмоқ ичра ҳаёт топқайлар.

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 261-бет)

Демак, асар халқни жаҳолатдан қутилиб, илмли ва маърифатли бўлиши кераклиги каби олижаноб ният билан ёзилган. Дарҳақиқат, асарда панд-насихат мавзусидаги қирқта ҳадис танланиб, улар ниҳоятда катта маҳорат билан ўзбек тилига талқин қилинган.

Бу ишнинг қандай амалга оширилганини аниқ тасаввур эттириш мақсадида улардан айримларини назардан ўтказиш маъқул.

1. Ҳадиснинг асли:

Ал-илму ла яҳиллу манъху, яъни илм ўрганишга монёлик қилма.

Абдурахмон Жомийнинг шарҳи:

Эй гаронмоя марди донишманд,
Ки туро илми дин бувад маълум.
Мустаҳидро аз он машав монё,
Мустаҳикро аз он макун маҳрум.

Алишер Навоийнинг таржима-шарҳи:

Эй хирадманд олимекки санга
Илмдин рўзий айлади сонё.
Киши ўрганса, қилмағил маҳрум,
Ёки нафъ олса, бўлмағил монё.

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 268-бет)

Келтирилган мисолда араб, форс ва туркий тиллар қатнашмоқда. Араб тилидаги матн ниҳоятда ихчам бўлиб, тўрт сўздан ташкил топган. Жомий ва Навоий мисралари аслий матннинг сўзма-сўз таржимаси бўлмай, балки бадиият қонунияти асосида амалга оширилган тўрт мисралик қитъа талабларига мувофиқ муфассал шарҳлардир, уларда қофия бор, вазн бор. Ҳадиснинг асл матнида эса сажъ ҳам, қофия ҳам йўқ. Аммо унда ўзига хос бошқа хусусият мавжуд. У ҳам бўлса, ҳар бир асосий уч сўздан- «ал-илм», «яҳилл», «манъх»дан сўнг «у» унли товуши такрорланиб, ҳадисдаги оҳангдорлик-куйни майдонга келтирган. Жомий ва Навоий шарҳ-қитъаларининг биринчи байтида олим-донишмандга мурожаат қилиш бор. Бу мурожаат асл матнда йўқ, демак у шарҳловчиларнинг иловаси. Қитъаларнинг иккинчи байтида эса ҳадиснинг мазмуни қамраб олиниб, улар асосий мақсадни ифодаловчи якуний байтга айланганлар. Шундай қилиб, бу шарҳлар ҳадис руҳидаги мустақил, ахлоқий мавзудаги қитъалар шаклини олган.

2-мисол: Ҳадиснинг асли:

Хайр ун-наси ман янфаъули-н-наси, яъни инсонларнинг яхшиси инсонларга фойдаси тегадиганидир.

Абурахмон Жомийнинг шарҳи:

Эй ки пурси, ки беҳтарин кас кист?
Гўям аз қавли беҳтарин касон:
Беҳтарин кас касе бувад, ки зи халқ
Беш бошад ба халқ нафърасон.

Алишер Навоийнинг таржима-шарҳи:

Халқ аро яхшироқ, дединг кимдур?

Эшитиб, айла шубҳа рафъ андин.

Яхшироқ бил ани улус ароким,

Етса кўпрак улусқа нафъ андин

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 266-бет)

Умумий йўналиш, яъни таржима-шарҳлик нуқтаи назаридан бу мисол ҳам аввалгисига ўхшаш бўлсада, аммо бу мисолнинг яна ўзига хос томонлари ҳам бор. Бу ўзига хосликлардан биринчиси шундан иборатки, араб тилидаги матнда оҳангдошлик (наси,наси) кўзга ташланади. Ҳадис ўз руҳи билан савол –жавоб услубини эслатади. Ана шу услуб Жомий ва Навоий шарҳларида ҳам мавжуд. Шунинг учун ҳар икки муаллиф қитъаларининг биринчи байти шоирларнинг савол берувчи шахсга мурожаати шаклини олган бўлса, иккинчи байтлар унга жавоб тарзида бўлиб, ҳадиснинг мазмунини ўзларида мужассам этганлар. Учинчидан , ҳадиснинг биринчи қисмидаги «хайр ун-наси»- «яхши одам» ибораси Жомийда уч марта «беҳтарин кас» тарзида такрорланган бўлса, Навоийда «яхшироқ» сўзи икки марта ишлатилиб, асосий урғу шунга қаратилади ҳамда охирда унга жавоб берилади. Шундай қилиб, Жомий ҳам, Навоий ҳам бу хулосани фикрнинг юқори нуқтаси даражасига кўтардилар ва ўқувчини унга зина-базина олиб чиқадилар.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Арбаъин ҳадис» ёки «Арбаъин» деб аталувчи асари ҳадислар мисолида муаллифнинг ҳаёт ва инсонийликка доир мулоҳаза ва мушоҳадаларини яққол гавдалантиради.

«Назм ул-жавоҳир».

«Тизилган гавҳарлар» маъносини англатувчи бу асар 890 ҳ.- 1485-мелодий йилда ёзилиб, Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган.

Асар насрий дебоча билан бошланиб, 255 рубоийдан иборат. («Мақорим ул-ахлоқ» да 260 рубоий деб кўрсатилган). Алишер Навоийнинг уқтиришича, асарнинг ёзилишига сабаб бўлган манба ҳазрат Алининг «Наср ул-лаолий» номли ҳикматли сўзлар тўпламидир: « Паришон хотирға... бу орзу... эрдиким,- деб ёзади Алишер Навоий,- туркий тили билан мен ҳам ул лаолини ораста қилғайман... то андин турк улусига ҳам ҳаззи шофи ва баҳраи вофи муяссар бўлғай». (МАТ, 15-том, 128-бет). Ана шу орзуни Алишер Навоий амалга ошириб, «Наср ул-лаоли»даги ҳикматли сўзларни ўзбек тилига рубоий тарзида ўгиради. «Ҳар рубоийнинг тўрталаси мисраъини муқаффои мураддаф маръи тутулди» (ўша асар, 135-бет). Дар ҳақиқат асардаги 255 рубоийнинг ҳаммаси ана шундай(тўрт мисраси ҳам қофияли ва радифли) тартибдадир.

Асарда аввал ҳазрат Алининг араб тилидаги ҳикматли сўзи келтирилади сўнг эса унинг Алишер Навоий томонидан амалга оширилган шарҳи берилади.

Рубоийларда адолат ва имонлилик, саҳийлик ва илмлилик, дўстлик ва мурувват, ота-она ҳурмати каби масалалар ёритилган. Фикримизнинг тасдиғи учун бир неча рубоийни мисол тарзида келтириш мумкин:

1. Қардошинг эмас улки қўюб бош санга,
Давлат чоғи қилғай ўзни йўлдош санга.
Ким қилди қатиғлиғда вафо бош санга,
Ул бўлди ҳақиқат ичра қардош санга.
(МАТ, 15-том, 137-бет, №2)
2. Иста ато йўлида фидо жон¹ қилмоқ,
Қуллуқ анога ҳам улча имкон қилмоқ.
Зухри абад истасанг фаровон қилмоқ.
Бил они ато-анога эҳсон қилмоқ.
(ўша асар, 138-бет, №11)
3. Фарзанд ато қуллуғин чу одат қилғай,
Ул одат ила касби саодат қилғай.
Ҳар кимки, атоға кўп риоят қилғай,
Ўғлидин анга бу иш сироят қилғай.
(ўша асар, 151-бет, №89)
4. Кимни тиласанг билай, мақолин англа,
Аслин десанг англайин, фиолин англа.
Кирдориға боқиб, асл ҳолин англа,
Аслиға далил анинг хисолин англа.
(ўша асар, 148-бет, №72)
5. Хуб эл била суҳбат тутубон хуб ўлғил,
Яхшини талаб қилғилу матлуб ўлғил,
Ширин сўз ила халққа марғуб ўлғил.
Юмшоқ де ҳадисингнию маҳбуб ўлғил.
(ўша асар, 171-бет, №201)

Демак, Алишер Навоий исломий тамаддун манбаларида инсонни комил бўлишликка даъват этувчи барча эзгу фикрларни турли шаклда халққа етказишга ҳормай-толмай ижодий меҳнат қилган.

«Сирож ул-муслимин». «Мусулмонлар чароғи» деб аталувчи бу асар 905-хижрий-1499-1500 мелодий йилда маснавий тарзида ёзилган. Алишер Навоий асарнинг кириш ва хотима қисмларида унинг ёзилиш сабаблари ҳақида сўз юритган. Шундан маълум бўлишича, асарни ёзишга марҳум Хожа Убайдуллоҳ-Хожа Аҳрори Валининг сўз асносида Алишер Навоийни эслаб, «у жуда кўп асарлар битди, агар у исломий мавзуларни ҳам назм қилса эди, муносиб иш бўларди» («Ким, ул кўп назм дерга бўлди роғиб, Бу янглиғ назм ҳам эрди муносиб») деган сўзлари ҳам боис бўлган экан. Албатта, Алишер Навоийнинг бундай эътирофлари бежиз эмас, чунки у Хожа Аҳрори Вали муршиди бўлган нақшбандия сулукининг иродатманди бўлиб, муршиднинг истакларини амалга ошириши керак эди.

Иккинчи томондан эса шарият аҳкомларини туркий тилда содда ва тушинарли тарзда баён этиш зарурати ҳам бу асарнинг ёзилишига сабаб бўлган. Бу ҳақда Алишер Навоий қуйидагича ёзган:

¹ МАТда «Жон фидо» тарзида келтирилган. Бу қол рубойдаги лъофия тартибини бузади. Шунинг учун, «фидо жон» тарзида келтирдик. Б.В.

Дедимким, айлайн бир нусха мастур,
 Ки бўлғай дину ислом уйи маъмур.
 Неким, дин аҳлиға бўлғай зарурат,
 Бари тутқай ани билганча сурат.
 Ҳам эткаймен бурун шарҳи ақойид
 Ки ислом аҳлиға бергай фавойид.
 Яна ҳам фарз, ҳам вожиб, суннан ҳам,
 Неким ориз бўлур яхши, ямон ҳам-
 Ки дин аҳлининг ўлғай дилпазири,
 Мусулмонлиғ ишида ногузири.
 Баён қилғаймен андоқ равшану пок,
 Ки идрок эткай они хайли атрок.

(МАТ, 16-том, 274-бет)

Биз бу парчани бежиз келтирмадик. Чунки унда Алишер Навоийнинг мазкур асарни ёзишдан кузатган мақсади қуйма тарзда баён этилган. Дарҳақиқат, асарни ўқиган ҳар бир китобхон шариат қонун-қоидалари, аҳкоми, беш рукнлари тўғрисида аниқ маълумотга эга бўлади. Алишер Навоийнинг уқтиришича:

Чу равшан айлар ислом аҳли зотин,
 «Сирож ул-муслимин» қўймишмен отин.
 Умидим улки, ҳар ким ўқуғай,
 Мунунг нури била қўнгли ёруғай.

(МАТ, 16-том, 289-бет)

Бу асар Республикамиз истиқлолга эришгани муносабати билан олима Суйима Ғани қизи томонидан нашрга тайёрланиб, мухтасар кириш сўзи билан таъминланди ва 1991 йилда босмадан чиқарилиб, ўқувчиларга тақдим этилди.

Алишер Навоийнинг форсий шеърляти

Алишер Навоий араб, форсий ва туркий тилларни мукамал билган ҳолда бу тилларда асарлар ижод этарди. Унинг шеърлятида ҳам бундай сифат кўзга ташланади. Алишер Навоийнинг туркий тилдаги шеърляти шоирнинг жаҳоний шухратини таъмин этган бўлса, форс-тожик тилида битган шеърляри ҳам унинг форсийгўйлар орасидаги улкан мавқеини яна бир қарра тасдиқлади. Шуниси борки, икки тилда яратилган шеърлят ҳам Алишер Навоий каби даҳо қаламига мансуб экан, уларни яхлит ҳолда ўрганиш ва талқин қилиш лозим. Чунки шоирнинг олижаноб мақсад ва фикрляри, яратган тимсолляри ҳар икки тилда битган шеърлятда ҳам ифода этилган. Фарқ эса ана шу тилларнинг хусусиятляридан келиб чиққан баён услубида кузатилиши табиий. Худди ана шу масала Алишер Навоий – Фонийнинг қуйидаги машҳур қитъасида баён этилган:

Маъний ширину рангинам ба турки беҳад аст,
 Форси ҳам лаълу дурҳои самин гар бингари.

Гўйё дар растаи бозори сухан бикшудаам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргари.
(Девони форси, 301-302-бет).

Мазмуни : Туркий тилда ширин маънолар, бадиий гўзал асарларим кўпдир, форсий шеърларим ҳам қимматбаҳо гавҳардирлар. Бу билан гўё сўз бозорининг бир томонида ширинликлар дўконию иккинчи томонида заргарлик дўконини очгандекман.

Бунда улуғ шоир икки тилда ёзган асарларининг бир хил қиммат ва аҳамиятга эга эканлигини жуда чиройли бадиий тасвирда ифода эта олган. Дарҳақиқат ҳам худди шундай.

Алишер Навоий асосан туркий тилда ижод қилсада, форсий шеърлар ёзишни ҳам ёшлигидан¹ умрининг охиригача давом эттирган эди. Натижада улар анчагина микдорда тўпланиб қолиб, шоир уларни девон ҳолига келтиришга шошилмасди. Алишер Навоийнинг бу тилдаги шеърларидан хабардор бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро уларни ҳам тўплашга буюрган экан. Бу ҳолни Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога ёзган бир мактубидан ҳам билиш мумкин: «Алҳамдулиллаҳ в-алминна бу учурда ҳукм йўсуни била форсий паришон абёт ва пароканда ашъорни йиғиб, девон йўсунлик жилд қилиниб эрди, Юсуф Алидин тобуғда юборилди. Умид улки, қабул давлатиға музайян ва писанд саодатиға мушарраф ва мустаҳсан бўлғай» (МАТ, 14-том, 219-бет).

Девоннинг тузилган йили ва номи бу ўринда эслатилмаган бўлса-да, аммо буларга ишорани «Муҳокамат ул-луғатайн»да (бу асар 905-х.-1499-1500 мелодий йилда ёзилган) берилган куйидаги маълумотда учратиш мумкин: «Яна форсий ғазалиёт девони... тартиб берибменким, олти мингдин абёти адади кўпракдур.» (МАТ, 20 томлик, 16-том, 32-бет)

Демак, форсий шеърлар девони 905 хижрий- 1499-1500 мелодий йилдан олдин тахминан 90-йилларнинг иккинчи ярмида тартиб берилган. Ундаги шеърларда Фоний тахаллуси қўлланилганидан уни «Девони Фоний» тарзида аташ одат бўлиб қолган.

«Девони Фоний»нинг муаллиф қаламига мансуб дастхати номаълум бўлса-да, аммо ундан кўчирилган нусхалардан еттитаси ҳозирда маълум. Уларнинг 2таси Париж, 2таси Туркия, 2таси Ҳирот ва 1таси Эрон кутубхоналарида сақланади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймоновнинг эътирофларича, бу нусхалардан Париж миллий кутубхонасидаги икки нусха анча мукамалдир. Ана шу нусхалар асосида «Девони Фоний»нинг таркиби куйидагича:

1. Дебоча; 2. Қасида-10та; 3. Ғазал-554та; 4. Мусаддас-1та; 5. Марсия-1та; 6. Қитъа-72та; 7. Рубоий – 73та; 8. Тарих-16та; 9. Муаммо-373; 10. Луғз-9та. Демак, девонда жамъи 1109 та асар бор бўлиб, улар 6197 байтни ташкил этади. Бу ўринда Алишер Навоийнинг форсий тилдаги муаммолари сони ҳақида «беш юзга яқин муаммо» (МАТ, 20 томлик, 16-том, 32-бет) дегани эътиборга олиниб, бу эътироф Париж нусхаларидаги муаммолар сони

¹ Муҳокамат ул луғатайн. МАТ, 16-том, 24-бет.

(373та) билан солиштирилса, унда Париж нусхалари ҳам «Девони Фоний»нинг мукамал нусхалари бўла олмаслигини кўрсатади. Бу фикрни Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн»да форсий шеърлари жанрлари қаторида маснавийни эслатиши ва бу жанрдаги асарнинг эса Париж нусхаларида учрамаслиги яна бир қарра тасдиқлайди. Демак, «Девони Фоний»нинг мукамал нусхасини аниқлаш ҳали давом этмоқда.

«Девони Фоний»нинг ҳозирча маълум бўлган қисмида сон жихатдан энг кўплари ғазал, муаммо, рубоий ва қитъадир. Бошқа жанрдаги асарлар эса сон жихатидан анча кам.

Шундан келиб чиқиб, биз уларнинг айримлари ҳақида баъзи мулоҳазаларни баён этмоқчимиз.

1.Ғазал. Девонда ғазал, қайд қилинганидек, етакчи ўринни эгаллайди. Уларни кўздан кечирган Ҳамид Сулаймон, Абдулғани Мирзоев, Расул Ҳодизода, Шоислом Шомухаммедов, Алишер Шомухаммедов, Ёқубжон Исҳоқов каби алломалар тадқиқотлари шундан гувоҳлик берадики, Алишер Навоийнинг форсий тилдаги ғазаллари ўзининг мазмун ва бадиияти нуқтайи назаридан улуғ шоирнинг кўп қиррали маҳоратининг натижалари бўлиб, баъзи бир хусусиятлари билан ўзбек тилидаги ғазалларидан ажралиб ҳам туради.

Бундай такрорланмас хусусиятлар шундан иборатки, ғазаллар икки гуруҳга ажратилади: биринчиси-татаббуъ, иккинчиси-мухтареъ. Биринчи гуруҳга киритилган ғазалларда уларнинг Ҳофиз Шерозий, Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий ва бошқа шоирларнинг ғазалларига татаббуъ-жавобия эканлиги ҳар бир ғазал сарлавҳасида алоҳида уқтирилади. Жумладан, «Татаббуъи Хожа Ҳофиз», «Татаббуъи Амир Хусрав», «Татаббуъи Махдуми Жомий» (баъзан «Татаббуъи Махдумий»), «Татаббуъи мавлоно Шоҳий», «Татаббуъи Мир Суҳайлий» ва бошқалар.

Шуни ҳам эслатиш ўринлики, Алишер Навоий-Фоний ўзининг бир қитъасида бу ҳодисанинг сабабини шундай баён этган:

Татаббуъ кардани Фони дар ашъор,
На аз даъвию не аз худнамоист.
Чу арбоби сухан соҳибдилонанд
Муродаш аз дари дилҳо гадоист.

(Мир Алишер Фони. Девони форсӣ. Душанбе, Ирфон, 1993, 301-бет).

Мазмуни: Фонийнинг шеърятдаги татаббуълари ўзини кўрсатишга интилиш ва ё манманлигидан эмас, балки сўз арбоблари даҳолар бўлгач, унинг асосий мақсади бу улуғлардан мадад ишашдан иборатдир.

Алишер Навоий- Фонийнинг форсий ғазалиётидаги бундай услуб туркий ғазалиётида айнан учрамайди. Бунинг янги услуб эканини Алишер Навоий – Фонийнинг ўзи бир татаббуъ ғазалида шундай ифода этган:

3-ин назми нав чархи куҳан якбора гў ҳайрат макун,
Фони, чу таълими сухан дорад зи Чоми борҳо

(Девони форси, 31-бет)

Мазмуни: Эй эски фалак, бу янги назмни кўриб бирданига хайратда қолма, чунки Фоний сўз таълимини Жомийдан кўплаб олган.

Демак, Алишер Навоийнинг туркийча:

Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,

Улусқа майли беандоза бўлғай, -

деган фикрлари билан юқорида форсийча айтган фикрларнинг ҳамоҳанглиги кўзга ташланади. Бу эса шундан гувоҳлик берадики, улуғ шоир қайси тилда бўлмасин, янгилик яратиш, ўзига хос услубда ижод қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва уни шараф билан бажарган. Ҳазалларнинг иккинчи гуруҳи эса татаббуъ эмас маъносида «мухтараъ, мухтареъ», яъни «ўз ихтироси» деб номланган.

Алишер Навоий-Фоний ғазаллари ишқий, ижтимоий, фалсафий-тасаввуфий, ахлоқий мавзуларда ёзилган бўлиб, бадиият жиҳатидан мумтоз адабиётшуносликнинг қонун-қоидалари (аруз,қофия, бадий санъатлар) ва талабларига мувофиқдир. Худди ўзбек тилидаги ғазалларда бўлганидек, форсий ғазалларнинг кўпчилиги мавзу ва бадиият соҳасида якпоралик хусусиятларига эга. Бундай ҳол унинг ҳам татаббуъ ва ҳам мухтареъ ғазалларида учрайди. Айтилган фикрлар тасдиқи учун бир икки мисолга мурожаат этиш мумкин.

Татаббуъ ғазалларидан машҳур Ҳинд шоири Хусрав Деҳлавий ғазалига ёзилган жавобия:

Матлаъ: Меравад сарви ману рафтор мемонад ба дил,

В-аз гули рухсори ў сад хор мемонад ба дил.

Мақтаъ: Фониё, з-он кофарат набвад халоси к-ат зи ҳаҷр

Аз хаёли кокулаш зуннор мемонад ба дил.

(Девони форсӣ, 161-162-бетлар)

Мазмуни: (матлаъ) Менинг сарвим кетдию , рафтори кўнгилда қолади, унинг гулдай рухсоридан юз тикан кўнгилда қолади. (мақтаъ) Фониё бу кофирингдан қутилиш иложи йўққа ўхшайди, чунки унинг кокуллари хаёли зуннор каби кўнгилдадир, яъни уни ўраб олгандир.

Мазкур ғазалда радиф ҳам (мемонад ба дил), қофия ҳам (рафтор, хор...)бор. Ана шу радиф ғазалнинг мавзу ва бадийлик жиҳатдан якпоралигини таъминлашда муҳим мавқега эга. Ҳазалда ёрнинг кетиши ва бу кетишнинг ошиқ кўнглида қолдирган изидан сўз боради. Ҳазал ошиқнинг монологи-ҳижрондан қийналаётган юрак изтироблари сифатида ёзилган. Муҳими шундаки, ёр кетиб қолган бўлса-да, у ошиқнинг кўнглида, хаёлида маҳкам ўрнашиб олган. Шоирнинг ёзганидай , ёрнинг сочлари кўнгилни шундай маҳкам боғлаб олганки, улардан кўнгил қутила олмайди. Бу ғазал ўқилар экан, Алишер Навоийнинг ўзбек тилида ёзилиб, қуйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазали хотирга келади:

Ёр бордию кўнглумда анинг нози қолибдур,

Андокки қулоғим тўла овози қолибдур.

Бундай ҳолнинг диққатга сазоворлиги шундаки, Алишер Навоий томонидан икки тилда ёзилган ғазалларда ҳам бир мавзуга мурожаат қилинган бўлса-да, уларнинг ҳар бирида бу мавзу ўзига хос оҳанг ва қирралар, тимсол ва тасвирлар билан қаламга олинган. Аммо ижодий услубда яхлитлик кўзга ташланади.

Мухтареъ ғазалларидан бирини кўздан кечирсак:

Матлаъ: Омад баҳори дилкашу гулҳои тар шукуфт
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт...

Мақтаъ: Фоний, ачаб мадон, агар он гул шукуфтааст,
Аз ашки абрсони ту бишкуфт, агар шукуфт.
(Девони форсӣ, 93-94-бетлар).

Мазмуни: (матлаъ) Дилкаш баҳор келдию тоза гуллар очилди,
Бу хурсандликдан гулдан кўра кўнгиллар
кўпроқ яйради;

(мақтаъ) Фоний, гулнинг очилганидан ажабланма,
Чунки у сенинг ёмғирдай кўз ёшларинг
туфайли очилди.

Ғазалнинг ҳар мисраси ва байтидан баҳорнинг ҳиди келади, гулларнинг очилишию кўнгилларнинг яйрашидан қувонч балқиб туради. Ғазалда ишлатилган турли бадиий санъатлар ҳам ана шу кайфиятга мос ишлатилган. Шуниси ажойибки, ғазалдан Алишер Навоий-Фонийнинг форс-тожик тили нозикларини нақадар теран билганлиги сезилади. Бу ҳолни Алишер Навоийнинг ўзлари ҳам «Муҳокамат ул-луғатайн»да алоҳида уқтирган эдилар. Жумладан, «форсий алфоз истифосин ва ул иборат истиқсосин киши мендин кўпрак қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркин». (МАТ, 20 томлик, 16-том, 127-бет), яъни бошқа бировлар «Форсий тилнинг сўзларини ўзлаштириш ва мазмунининг тагига менчалик етиша олмас, у тилнинг гўзаллиги ва фасодини мендан яхшироқ била олмас». Фахрия тарзида айтилган бу фикр аслида ҳақиқатдир. Мана шу хусусият сабаб бўлган бўлса керакки, форсийгўйлар Алишер Навоийнинг бу тилда ёзган гўзал асарлари, жумладан ғазалларини ҳам эъзозлайдилар.

2.Қасида. Алишер Навоий ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида форсий тилдаги қасидалари, уларнинг номлари ва жавобия бўлса, қайси шоирлар қасидаларига татаббуъ тарзида ёзилгани ҳақида жуда теран маълумот беради.(МАТ, 20 томлик, 16-том, 28-31-бетлар). Бу маълумотлар ҳамда «Девони форсӣ» да нашр эттирилган қасидаларни ўрганиш шундан далолат берадики, Алишер Навоий олти қасидадан иборат бир туркумни «Ситгайи зарурия»(Зарурий олтилик) деб атаган бўлса, тўрт қасидадан иборат иккинчи туркумга эса «Фусули арбаа»(тўрт фасл) деб ном қўйган экан. Бу икки туркум ўнта қасидани ўз ичига олади. Шунинг билан бирга Алишер Навоий Хожа Салмон қасидасига жавобан яна бир қасида бошлагани ҳақида ҳам хабар беради. Агар буларнинг ҳаммаси умумлаштирилса, унда Алишер Навоий-Фонийнинг форсий тилда ўн битта қасида ёзгани маълум бўлади.

«Ситтайи зарурия». Алишер Навоий турли йилларда ёзган қасидаларини Султон Ҳусайн Бойқаро кўрсатмаси асосида 902 ҳижрий-1497 мелодий йилда қасидалар туркуми сифатида тартиб бериб, уни «Ситтайи зарурия» деб атади.

«Ситтайи зарурия» дебоча ва олтита қасидадан иборат. Алишер Навоий-Фоний томонидан ёзилган насрий дебоча бир неча жиҳатдан аҳамиятга эга. Биринчидан, унда «Ситтайи зарурия»нинг тузилиш сабаби ва йили кўрсатилган, иккинчидан эса қасидаларнинг жойлаштириш тартиби ва ҳар бирининг мавзуси аниқ кўрсатилган. Ана шунинг учун дебочанинг иккинчи қисми, яъни ҳар бир қасида ҳақида берилган маълумотни ўзбек тилида баён этиш маъқул кўринади.

1. «Рух ул-қудс» - Муқаддас руҳ бўлиб, унда Аллоҳ таоло ҳамди берилган. 2. «Айн ул-ҳаёт» - Ҳаёт чашмаси бўлиб, Расулulloҳ Муҳаммад наътидир. 3. «Тухфат ул афкор»-фикрлар тухфаси, Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр»ига жавобия бўлиб, Абдурахмон Жомийга бағишланган. 4. «Қувват ул-қулуб» - қалбларга қувват бўлиб, панд-насихат ва фойдали мулоҳазалар баёнидан иборат. 5. «Минҳож ун-нажот»-нажот йўллари бўлиб, Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган. 6. «Насим ул-хулд»-жаннат шабодалари бўлиб, «Миръот ус-сафо» - покизалик кўзгуси қасидасига жавобиядир.

«Ситтайи зарурия» дебочасидаги бу маълумот Алишер Навоий томонидан «Муҳокамат ул-луғатайн»да янада кенгайтирилган ва шундай яқунланган: «Бу олти қасида ҳамд ва наът ва сано ва маъвизатдур ва аҳли тасаввуф ва ҳақиқат тили била маърифат». (Қаралсин: МАТ, 20 томлик, 16-том, 31-бет).

Ана шу қасидалардан «Тўхфат ул афкор» -унинг ёзилиш тарихи, мавзу доираси ва шуҳрати ҳақида қисқача тўхталмоқ маъқул деб билинди. Бунинг сабаби шундан иборатки, мазкур қасида ёзилгач, у муаллифнинг ўзига ҳам, устози Абдурахмон Жомийга ҳам, дўсти Ҳусайн Бойқаро ва бошқа синчков замондошларига ҳам маъқул тушган ва ниҳоят мақталган эди. Жумладан, Абдурахмон Жомий ўз «Баҳористон»ларида Алишер Навоий ҳақида сўз юритиб, мазкур қасида бобида шундай ёзганлар: (Алишер Навоийнинг) Хусрав Дехлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасига жавоб тарзида ёзган («Тухфат ул-афкор») қасидаси ниҳоят гўзал маънолар ва чиройли хаёлларга бойдир». Энг қизиғи шундаки, Абдурахмон Жомий бу қасидага жавобан, Алишер Навоий ибораси билан айтганда, «муаммо тариқи била бир қасида айтибдурлар». Алишер Навоий ҳам ўзининг «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ситтайи зарурия» дебочаси, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарларида бу қасидани қайта-қайта тилга олган.

«Тухфат ул-афкор» 880 ҳижрий-1475 мелодий йилда Марвга бораётганда ёзилган: «Фақир (Алишер Навоий) Марвга борғунча ани (қасидани) ул Ҳазрат (Абдурахмон Жомий) отига тугаттим ва Марвдин ул Ҳазрат хизматлариға битиб йиборилди» (МАТ. 15-том,35-бет).

«Тухфат ул-афкор» қасидаси 99 байтдан иборат бўлиб, Хусрав Дехлавийнинг «Дарёйи аброр», Абдурахмон Жомийнинг «Лужжат ул-асрор» қасидаларига жавобан ёзилган. Қасида қуйидаги машҳур байт билан бошланади:

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Мазмуни: Подшоҳлар тожини безовчи ўтли (қип-қизил) лаъл
Бошлардаги хом хаёлларни пиширувчи ёлқин-чўғдекдир.

Алишер Навоийнинг «Тухфат ул-афкор» қасидаси ўзининг фалсафий, ижтимоий- ахлоқий ва бадий кўламининг кенглиги, уларнинг аъло даражада идрок этилиб, амалга оширилгани жиҳатидан назираи беназир, яъни ўхшаш-ўхшамас бир бадий кашфиётдир. Бунда шоирнинг шоҳлик ва унинг фазилатлари, жамиятдаги турли тоифа сифатлари, фақр ва фақирликнинг нақшбандия сулуки нуқтайи назаридан талқини ва унинг забардаст муршиди Абдурахмон Жомийнинг олижаноб фазилатлари ҳақидаги кузатишлари фалсафий ва бадий услубда баён этилган.

«Тухфат ул-афкор» қасидасининг ўзи Алишер Навоий-Фонийнинг форсийгўйликдаги улкан имконият ва маҳоратларини намойиш этганидан улуғ шоирнинг бу тилдаги асарларидан сўз юритган Шарқ аллома ва тазкиранавислари уни намуна ва ибрат даражасида эканини мамнуният билан эътироф этадилар.

Хулоса: Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ғазал мулканинггина эмас, балки шеърят мулканинг султони, соҳибқирони сифатида ўзининг кўп қиррали ва баракали асарлари билан ўзбек ва Шарқ мумтоз адабиёти хазинасини ноёб бадийат дурдоналари билан бойитди.

Шунинг учун XV асрдан сўнг фаолият кўрсатган ўзбек, озарбойжон, турк, туркман, тотор, уйғур адабиётларининг намояндалари ҳамда форсийгўйлар ҳам уни устоз деб эъзозлаб, анъаналарини давом эттириб келмоқдалар.

Алишер Навоийнинг ўзлари ёзганларидек:

Эй Навоий, қилғали табъ аҳли жинси шеър назм,
Назмнинг ўлди барчасиға қофия, балким радиф.

Алишер Навоий «Хамса»си ва хамсанавислик анъанаси.

Алишер Навоий шеърят соҳасида кўп меҳнат қилиб, шеърый асарлар ёзган ва девонлар тузган бўлса-да, аммо бу ишлар уни қониқтирмасди. Бу ҳақда «Садди Искандарий» достонида шундай ёзади:

Ғаразким чу назм ўлди тухмат менга,
 Ёйилди жаҳон ичра шуҳрат менга.
 Ғазал тарзиға аввал айлаб ситез,
 Жаҳон ичра солдим улуғ растохез...
 Ҳар аснофи зикри эмас шаънима,
 Билур ҳар киши боқса девонима.
 Вале қоней ўлмай ушоқ ишга ҳеч,
 Димоғимда эрди улуғ печ-печ.
 Не майдон аро сурсам эрди саманд,
 Ҳавосин кўнгул қилмас эрди писанд.
 Хаёлимда кишварситонлиғ кириб,
 Мамоликда соҳибқиронлик кириб.
 Бу андешадин эрди кўнглумда шайн
 Ки бўлди кўнгул мойили хамсатайн..

(МАТ, 11-том, 54-55-бетлар)

Шунинг билан бир қаторда Алишер Навоий хамсалар битилган шакл маснавий ҳақида ҳам сўз юритиб, шундай дейди:

Лекин у барчадин дағи хуби
 Бордурур маснавийнинг услуби...
 Маснавийким бурун дедим они,
 Сўзда келди васеъ майдони.

Бундан кўринадики, Алишер Навоий ўз қобилиятининг буюклигини намоён этишда кичик шеърый навълар торлик қилажагини англагач, у энди назм соҳасида ўзининг даҳосини намоён этувчи «васеъ майдон»-кенг майдонни излайди ва, шоирнинг қайд қилганидек, маснавий – дoston ана шундай мақсадларни амалга ошириш учун мувофиқ эканлигига ишонч ҳосил қилади. Шуниси ҳам борки, Алишер Навоий бунинг учун мумтоз адабиётда яратилган алоҳида дostonларни ҳам, дostonлар туркуми-хамсаларни ҳам чуқур ўрганиб, бу соҳада «хамсатайн»-икки хамса, яъни Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар хамсалари анъанасига мурожаат этиб, бу ниятни амалга оширишга бел боғлайди. Алишер Навоий бу ишнинг оғирлигини ҳам билади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
 Низомий панжасига панжа урмоқ...
 Керак шер оллида ҳам шери жанги
 Агар шер бўлмаса, боре паланге

(МАТ, 8-том, 29-бет)

Аммо унинг эзгу нияти- ўзбек адабиёти тарихида ҳам ана шундай асар-хамса ёзиш орқали туркий халқларни ундан баҳраманд этиш, туркий-ўзбек тили имкониятларининг улуғлигини намоён этиш ҳамда ўзининг олижаноб

мақсад ва буюк орзуларини ана шу асарда ифодалашдан иборат бўлганидан бу ишни бажаришда дуч келиши мумкин бўлган қийинчиликлардан кўрқмади, аксинча шеърининг «шери жангийси» эканини шараф билан адо этди. Натижада унинг жаҳонга машҳур «Хамса» си майдонга келди. Шундан сўнг эса Алишер Навоий ўзбек дostonчилиги тарихида муҳим мавқега эга бўлган «Лисон ут-тайр» дostonини яратди. Бу икки асар бизгача тўлиқ етиб келган. Шунинг билан бир қаторда Алишер Навоийнинг яна ўз ишқи ҳақида («Лисон ут-тайр» дostonида айтилган) ҳамда «Юсуф ва Зулайхо» мавзусида дoston яратиш («Тарихи анбиё ва ҳукамо» да баён этилган) ниятлари ҳам бор экан. Аммо бу икки ижодий ният-режа номаълум сабабларга кўра амалга ошмаган кўринади. Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг дoston ва дostonлар туркуми бўлмиш Хамса ёзиш анъанасида битилган оламшумул бадий кашфиёти-«Хамса» ва «Лисон ут-тайр»и ҳозирги кунга етиб келган асарларидир.

Алишер Навоийнинг «Хамса»си буюк бешлик тарзида шуҳрат қозонган бўлиб, унинг майдонга келиши ҳам мавжуд анъана ҳамда замонадаги бадий-эстетик талаблар натижаси сифатида қаралади. Маълумки, хамса ёзиш анъанаси исломий цивилизация тарқалган ўлкалардаги уйғониш даври маҳсулидир. Хамса деб аталувчи асарларнинг майдонга келишигача, яъни XII асргача бўлган даврда туркум қисса ва дostonлардан иборат «Калила ва Димна», «Синдбоднома»(Рўдакий), «Шоҳнома»(Фирдавсий), «Қутадғу билик»(Юсуф Хос Ҳожиб) каби форсий ва туркий тилларда битилган туркум асарлар мавжуд эди.

Эслатилган асарларнинг айримлари бир сюжетли («Қутадғу билик») бўлса, бошқалари кўп сюжетли («Калила ва Димна», «Шоҳнома») асарлардир.

Худди ана шу даврда хамса ўзига хос хусусиятларга эга бўлган бадий жанр сифатида шаклланди. Шунинг натижасида у ҳам бир сюжетли, ҳам кўп сюжетли ҳамда сюжетсиз-мақолотлардан иборат асарлардан ташкил топди, яъни қурилиш жиҳатидан кўпқиррали жанр бўлди. Унинг асосий мавзуси ҳам инсоннинг кўпқиррали фаолиятини бадий образлар мисолида акс эттиришдан иборатдир.

«Хамса» ёзишга биринчи бўлиб киришган озарбойжонлик Низомий Ганжавийдир (1441-1209). У 1179-1201 йиллар орасида форс тилида бешта дoston яратди. Уларнинг биринчиси «Махзан ул-асрор»(1179йилда ёзилган), иккинчиси «Хусрав ва Ширин»(1180-81 йилда ёзилган), учинчиси «Лайли ва Мажнун» (1188-89 йилда ёзилган), тўртинчиси «Ҳафт пайкар» (1196-97 йилда ёзилган) ва бешинчиси «Искандарнома» (1199-1201 йилларда ёзилган)дир. Бу асарлар Низомий томонидан ягона-яхлит ном билан аталмаганидан кейинчалик уларни «Панж ганж» ва «Хамса» тарзида номлаш одат бўлиб қолди.

Низомийдан кейин унинг «Панж ганжи» услубида дostonлар туркумини- Хамсани яратган шоир Ҳиндистонда туғилиб, фаолият кўрсатган ватандошимиз Хусрав Дехлавийдир (1253-1325). Хусрав Дехлавий 1299-1302 йилларда ўзининг «Хамса»сини форс тилида ёзди. Унда қуйидаги дostonлар

бор: «Матлаъ ул-анвор», «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Оинаи Искандари», «Ҳашт биҳишт». Агар Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарлари ўзаро қиёсланса, шу нарса аниқ бўладики, Хусрав Деҳлавий умумий йўналиш бўйича Низомий асари анъанасини давом эттирган бўлса-да, аммо у айрим янгиликларни ҳам киритган. Буни баъзи дostonларни номлашда (масалан. «Хусрав ва Ширин»-«Ширин ва Хусрав», «Лайли ва Мажнун»- «Мажнун ва Лайли», «Ҳафт пайкар»-«Ҳашт биҳишт») ва дostonларнинг ўрнини алмаштирганида, масалан, Низомийда «Искандарнома» бешинчи якунловчи дoston бўлса, Хусрав Деҳлавийда «Оинаи Искандарий» тўртинчи дoston сифатида жойлаштирилганида кузатиш мумкин. Бу фарқлар фақат қурилиш-шаклий жиҳатдан янгилик киритишнинг ифодаси бўлиб қолмай, балки асарлар услуби, мазмуни, тимсоллар талқинида ҳам янгиликлар киритилганига ишора ҳамдир.

Хусрав Деҳлавийдан сўнг Алишер Навоийгача бўлган давр орасида (1302-1483 йиллар) ҳам дostonлар туркумидан иборат бешликлар яратиш давом этди. Жумладан, Хожуи Кирмонийнинг 1332-1348 йиллар орасида яратган бешлиги, Салмон Соважийнинг ҳам бу ишга қўл ургани, XV асрда эса Жамолий Табрзий, Котибий, Кавкабий, Ашраф каби шоирларнинг турли тарздаги бешликлари яратилган эди. Алишер Навоий буларнинг кўпчилигидан хабардор эди. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин» дostonида (1484 йилда) улардан бири Ашраф ҳақида шундай ёзади:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,

Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.

(МАТ, 8-том, 49-бет).

Ашраф Мароғавий (ваф.1459йил) ва унинг «Хамса»си ҳақида «Мажолис ун-нафоис» да (1491-1498 йиллар) эса яна шундай ёзган:

«Мавлоно Ашраф-...кўпроқ авқот «Хамса» татаббуъиға сарф қилур эрди, то ул китобни тугатур тавфиқи топти, воқеан ўз хурди ҳолиға кўра ямон бормайдур»(МАТ,13-том, 16-бет)

Ашраф Мароғавий форс тилида ёзган «Хамса»сининг ҳозирча маълум нодир нусхаси Англияда сақланади ва унинг таркиби қуйидагича:

1. «Минҳож ул-аброр»; 2. «Ширину Хусрав». 3. «Лайлию Мажнун»; 4. «Ҳафт авранг»; 5. «Зафарнома».

Мазкур «Хамса» нашр этирилмагани сабабли унинг ҳақида батафсил сўз юритиш имкони йўқ.

Демак, Алишер Навоий XII-XV асрлар давомида форс тилида яратилган дostonлар туркуми- бешлик ва хамсаларни ўрганган ва шулардан иккитаси –хамсатайнни, яъни Низомий ва Хусрав хамсаларини маъкул топиб, уларнинг бутун хусусиятларини ҳар томонлама тадқиқ этган. Қуйидаги мисраларда бу масала шундай баён этилган:

Бу андешадин эрди кўнглумда шайн,

Ки бўлди кўнгул моили хамсатайн.

Чу машғул бўлдум тамошосиға.

Ўтиб водию тоғу дарёсиға.

Ёримчук кўруб, сайр тарк этмадим,
 Ери қолмади ангаким етмадим.
 (МАТ, 11-том, 55-бет)

Шунинг натижасида Алишер Навоий Низомий ва Хусрав Дехлавий хамсаларининг ўзига хосликлари ҳамда уларнинг форсий тилда эканини таъкидлаб, бир томондан, ўзигача мавжуд бўлган хамса ёзиш анъанасини такмиллаш-камолот босқичига кўтариш ва, иккинчи томондан эса, ана шундай нодир кашфиёт билан туркий халқларни бахраманд этишни ўз олдига мақсад қилиб, уларни шараф билан уддалагани ҳақида ҳақли равишда шундай ёзади:

Ким бу йўл ичраки алар солди гом,
 Бир неча гом ўлса манга ҳам хиром.
 Форси чу бўлди аларға адо,
 Турки ила қилсам ани ибтидо.
 Форси эл топти чу хурсандлик
 Турк дағи топса барумандлик.
 (МАТ, 7-том, 55-бет)

Манга «Хамса» такмили бир ён эди,
 Бу мақсуд таҳсили бир ён эди.
 Не тил бирла дей шукр маъбудума,
 Ки еткурди охир бу мақсудума.
 (МАТ, 11-том, 581-бет)

Дарҳақиқат, Алишер Навоийнинг «Хамса»си назирайи беназир-ўхшаш-ўхшамас услубида ёзилган ва бу анъанани мукаммаллаштирган, юқори босқичга кўтарган нодир бадий кашфиётдир. Шунинг учун «Хамса»нинг фақат Алишер Навоий ижодида эмас, балки Шарқ адабиётидаги мавқеи ҳақида Садриддин Айний ва Ойбекнинг қуйидаги мулоҳазаларида катта ҳикмат ва ҳақиқат бор:

«Алишер Навоийнинг «Хамса»си,-деб ёзади С.Айний, - Шарқ мумтоз адабиётининг энг гўзал намуналаридан биридир». Машҳур адиб ва олим Ойбек эса шундай ёзган эди: «Навоийнинг гигант меҳнатининг маҳсули бўлган ажойиб китоб – «Хамса» ўз замонасига қадар инсон фикрий тараққиётининг жуда асл, жуда қимматли қўймаларини ўзида тўплаган хазинадир».

Ана шундай аҳамиятга эга бўлган «Хамса» 1483-1484 йилларда ёзилган. «Хамса»нинг Абдужамил котиб томонидан 1484 йилда кўчирган ва Алишер Навоий назари тушган қўлёзма нусхаси ҳозирги кунда Ўз Р Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида авайлаб сақланмоқда.

Алишер Навоий «Хамса»ни ёзиш учун бевосита олти ой сарфлаганини алоҳида уқтириб, шундай ёзади:

Сенгаким йўқ эмгақда ғоят паид,
 Улус меҳнатида ниҳоят паид.

Қилиб тонгдин оқшомғача қийлу қол,
 Юзунга етиб ҳар нафас юз малол.
 Ўзунг тинмайин халқ ғавғосидин,
 Қулоғинг халойиқ алолосидин.
 Бу меҳнатлар ичра чекиб сўзга тил,
 Замондин камо беш ўтуб икки йил.
 Чекиб хома бу нома итмомиға,
 Етургайсен оғозин анжомиға.
 Ки ақли муносиб шитоб айласа,
Дейилган замонин ҳисоб айласа.
Йиғиштурса бўлмас бори олти ой,
 Ки бўлдунг бу раъноға суратнамой.
 (МАТ, 11-том, 569-бет).

Демак, Алишер Навоий «Хамса» ёзишга 1483 йилда киришиб, уни 1484 йилнинг сентябр ойларида тугатган бўлса-да, аммо унга сарф қилинган вақт, яъни бевосита ёзишга сарф қилинган муддат олти ойдан иборат бўлган. Икки йилнинг бошқа вақtlари эса кўпинча турли давлат ва халқ юмушларини бажаришга сарф бўлган экан.

Алишер Навоийнинг «Хамса»си қуйидаги дostonлардан иборат: «Ҳайрат ул-аброр» (1483й.), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» (1484й).

Бу дostonлар хамса жанри талаблари асосида ўзаро боғлиқ яхлит туркумни ташкил этади. Шунинг учун унинг биринчи дostonи («Ҳайрат ул-аброр») фикрий-назарий қурилмага асосланган бўлса, бошқалари ана шу дostonдаги фикрий-назарий дастурни бадиий тимсолларда ифода этадиган дostonлардир.

Шу жиҳатдан «Хамса»нинг биринчи дostonи бўлган «Ҳайрат ул-аброр» (яхшиларнинг ҳайратланиши) бутун туркумнинг фикрий-назарий дастури сифатида бадиий тимсол саргузашти қурилмасига эмас, балки фикрий-назарий масалаларнинг баёни-мақололот ҳамда уларни тасдиқлайдиган кичик ҳикоя ва масаллардан ташкил топган қурилмага асосланган.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг номланиши ва ёзилиш йили ҳақида Алишер Навоий шундай ёзади:

Ҳайрати аброр кўруб зотини,
 «Ҳайрат ул-аброр» дедим отини.
 Нуктаи таърихики, аҳсан эди.
 Секкизу секкиз юзу сексан эди.
 (МАТ, 7-том, 344-бет)

яъни: Асарни ўқиган яхши одамларнинг ҳайратда қолганлигини эътиборга олиб, дostonни «Ҳайрат ул аброр» - яхшиларнинг ҳайратланиши деб атадим. Унинг ёзилган йили-тарихи эса 888 ҳижрий- 1483 мелодий йил эди.

Дoston арузнинг сареъи матвии макшуф баҳрида ёзилган:

Одамий эр/санг демагил/ одамий/
 - v v - - v v - - v -
 муф-та-и лун/ муф-та-и-лун/ фоилун/
 Оники йўқ/ халқ ғами/ дин ғами/
 - v v - - v v - - v -
 муф-та-и лун/ муф-та-и лун/ фо-и-лун/

«Ҳайрат ул-аброр» 63 бобдан иборат бўлиб, I-XI боблари ҳамд, муножот ва наътларни ўз ичига олади. XII-XVI-бобларида Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, сўз таърифи, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида фикр юритиш ўрин олган. XVII-XXI боблари кўнгул таърифи, уч ҳайрат ва Баҳоваддин Нақшбандга бағишланган. XXII-LXI (22-61) боблари йигирма мақолот ва йигирма ҳикоёт, тамсилотдан иборат. LXII-LXIII (62-63) боблари хотима ва бир ҳикоятни ўз ичига олган.

Шундай қилиб, «Ҳайрат ул-аброр»нинг асосини йигирма мақолот ва йигирмата ҳикоёт ва тамсиллар ташкил этади.

«Ҳайрат ул-аброр»нинг мақолот ва ҳикоёт, масаллардан иборат асосий қисмидан бошқалари, яъни кириш ва хотима боблари ҳам жуда муҳим аҳамият касб этади. Чунки уларда шоир ўзининг фалсафий тушунчалари, инсон ва Аллоҳ таоло, коинот, сўз ва унинг таърифи, улуғ даҳолар бўлмиш Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийлар, нақшбандия тариқатининг пири-муршиди Баҳоваддин Нақшбанд ва унинг давомчиси Хожа Аҳрори Вали, замона подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақидаги мулоҳазаларини баён этган. Бу бобларда мутафаккир Алишер Навоий улуғ шоир сифатидаги фазилатлари билан ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Қизиғи шундаки, шоир Аллоҳ таоло ва унинг барча буюкликлари ҳақида сўз юритиб, у яратган хазина-коинот ва Ер куррасидаги энг гўзал дурдона бу Инсон эканига алоҳида урғу беради:

Ганжинг аро нақд фаровон эди,
 Лек боридин ғараз инсон эди.
 Турфа каломингга доғи комил ул,
 Сирри ниҳонингга доғи ҳомил ул.
 (МАТ, 7-том, 21-бет)

Бу фалсафий мушоҳада бежиз айтилмаган. Бу билан шоир ҳамма имконият ва афзалиятларга эга бўлган ҳазрати Инсоннинг ўз мавқеини қандай сақлаши лозимлиги масалаларига диққатни қаратади. Шундан сўнг ҳазрати Расулulloҳ, назм соҳасининг даҳолари Низомий, Хусрав ва Жомийлар, тасаввуфнинг атоқли арбоблари, подшоҳлик салтанатнинг ардоқли намояндаси ҳақида сўз юритиб, уларнинг шу соҳада намуна ва ибрат эканликларига ишора қилади. Шундай қилиб, «Ҳайрат-ул аброр»нинг фикрий-назарий қурилмасининг асосий сабабини ҳам ана шулардан излаш мумкин. Демак, асосий диққат ҳазрати Инсонга қаратилган экан, у қандай бўлмоғи керак ва қандай бўлмаслиги керак деган масалага жавоб дostonнинг мақолотларида назарий умумлашма тарзида баён этилади.

Шундан бўлса керак, мақолотларда, бир томондан, инсоннинг маънавий-маърифий фазилатлари, жамият олдадаги бурчи ва вазифалари тўғрисида сўз юритилса, иккинчи томондан, ҳазрати Инсонга доғ туширадиган қабих иллатлардан баҳс юритилади ҳамда улар қораланади.

Жумладан, инсоннинг имонли ва эътиқодли бўлиши масалалари биринчи (имон) ва иккинчи (ислом) мақолотларда баён этилса, унинг (бу ўринда султон-подшоҳ сифатида тилга олинади) адолатли (3-мақолот), қарам, саховатли (5-мақолот), одобли (6-мақолот), сабр-қаноатли (7-мақолот), вафодор (8-мақолот), ҳақиқий ошиқ (9-мақолот), тўғри, рост (10-мақолот), илм-маърифатли (11-мақолот), одамларга фойдаси тегадиган (13-мақолот) деҳқон каби бўлиш масалалари ҳам алоҳида алоҳида қараб чиқилган. Булар Инсоннинг комиллигига хизмат қилувчи фазилатлар бўлиб, шу мақолотларнинг ҳар биридан кейин келтирилган кичик ҳикоя ва масалларда улар янада кучайтирилади. Ҳазрати Инсонга доғ туширадиган адолатсизлик, риёкорлик-фиребгарлик (4-мақолот), жоҳиллик (15-мақолот), манманлик (16-мақолот) ва бошқа ёмон хислатлар эса танқид қилинади, демакки, улардан узоқ бўлиш, уларга қарши курашиш ғояси олға сурилади. Ана шу мақолотларнинг айримларини кўздан кечириш масалани яққол гавдалантиришда кўмаклашади. «Ҳайрат ул-аброр»нинг учинчи мақолоти «Салотин бобидаким,...адолатлари «айн»ининг чашмаи зулоли мулк бўстонин сероб қилғай, то бу бўстондин амният ва фароғат гуллари очилғай...» тарзида бошланадиган сарлавҳага эга. Демак, мақолотда сўз подшоҳлар ва уларнинг адолатли бўлишлари лозимлигидан бормоқда. Дарҳақиқат, мақолотда аниқ бир подшоҳ мисолида эмас, балки умумлаштирилган ҳолда сўз юритилган. Унда подшоҳнинг мамлакат ва халқ олдадаги бурч ва вазифалари-адолатли бўлиш, мулкни обод қилиш, осойишталигини сақлаш, фуқароларни ҳимоя қилиш белгиланган. Шунинг билан бирга подшоҳнинг бу вазифаларни бажариш ўрнида адолатсизликка йўл қўйгани, айш-ишратга берилгани, кеча-кундуз фисқ-фужур-ярамас ишлар билан банд бўлгани кабиларга эътибор қаратилиб, бу ҳол подшоҳликдан кузатилган асосий мақсаддан узоқ эканлиги алоҳида уқтирилади ва бу йўлдан қайтиб, адолатли бўлишга даъват этилади:

Ҳақ сени адл этгани султон этиб,
Зулм ила сен халқни вайрон этиб...
Неча бу беҳудлуқ ила йилу ой,
Вой, агар келмасанг ўзунга вой...
Зулмни тарк айлаву дод айлагил,
Марг кунидин доғи ёд айлагил...
Саҳвунгга де узр, таваҳхум била,
Зулмдин эт тавба, тазаллум била.

(МАТ, 7-том, 128-129-бетлар).

Мақолотнинг охирида, яъни иккинчи қисмида эса Шоҳи Ғозийнинг адолати мавзусида бир ҳикоят келтирилган. Маълумки, Шоҳи Ғозий лақаби XV асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган Султон Ҳусайн Бойқарога

нисбатан қўлланилган. Демак, Алишер Навоий бу ҳикояда Султон Ҳусайн Бойқаро фаолиятдан бир лавҳани бадиият қониятлари асосида қаламга олган. Ҳикоятда Шоҳи Ғозий адолатлилиги билан ҳурмат қозонган подшоҳ сифатида талқин қилинган. Шунинг билан бирга унда қонун (бу ўринда шариат қонунлари назарда тутилган) олдида шоҳу гадонинг тенглиги муаммоси амалий тарзда тасвирланган: бир кампир Шоҳ Ғозийга даъвогар бўлиб, айтади: сен урушларинг вақтида ўғлумни ўлдирдинг. Энди шаръий қонун олдида жавобини бер. Шоҳ Ғозий рози бўлиб, қози олдида келади. Қози уларни шариат қонунлари асосида кампирнинг даъвосини эшитади ва гувоҳлар сўзларини ҳам тинглайди. Шунда Шоҳ Ғозий: шундай бўлиши мумкин. Агар мақсадинг бошимни олиш бўлса, мана сенга тиғ ва менинг бошим, агар мақсад қон пули бўлса, мана сенга бойлик, деб ҳамёнларни кўяди. Бу ҳолни кўрган кампир:

Тушти аёғига бўлуб узрхоҳ,
 Дедики: Эй, хусрави анжумпаноҳ.
 Гар йигитим қилди фидо жон санга,
 Мен қари жони доғи қурбон санга...
 Зол кечиб даъвию достонидин,
 Йўқки, ўғул қонидин, ўз жонидин.
 Турфа буқим хусрави одил ани,
 Адл ила ул даврда айлаб ғани.

(МАТ, 7-том, 132-бет).

Демак, Алишер Навоий бу ҳикояда жуда катта ва муҳим масалани ҳал қилади: қонун олдида шоҳу гадо тенгдир, иккинчидан, бу ҳодиса адолатнинг барқарор бўлиши учун асосий омил ҳамдир. Албатта, бу Алишер Навоийнинг орзуси эди, Алишер Навоий шундай шароит ва шундай замон бўлишини хоҳларди.

Агар биз ҳозирги кунда истиқлолга эришган Ўзбекистонда жамиятни ислоҳ этишнинг Президентимиз И.Каримов томонидан чуқур илмий тарзда асослаган беш машҳур тамойилнинг учинчисига назар ташласак, унда шундай ёзилганининг гувоҳи бўламиз: «Жамият ҳаётининг барча соҳаларида қонуннинг устуворлиги. Демократик йўл билан қабул қилинган Конституция ва қонунларни ҳеч истисносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим».¹

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, аждодларимиз, жумладан Алишер Навоийнинг ижтимоий ҳаёт, қонуннинг устуворлигини таъминлаш ҳақидаги орзулари истиқлолимиз даврида янги давр ва замон талаблари асосида амалга ошмоқда.

«Ҳайрат ул-аброр» нинг мақолотларида инсоннинг комилликка эришуви учун зарур бўлган маънавий-маърифий омиллар ҳам кенг тарзда қаламга олинган. Жумладан, одоб ва ҳаёни инсоннинг энг ажойиб маънавий фазилатларидан деб билади:

¹ Миллий истиљлол Ҳояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 37-бет.

Элга шараф бўлмади жоҳу насаб,
 Лек шараф келди ҳаёву адаб.
 Чунки ёғин манбаи ўлди ҳаё,
 Қатраси тупроғни қилур кимё.
 Бўлмас адабсиз кишилар аржманд,
 Паст этар ул хайлни чархи баланд.

(МАТ, 7-том, 155-бет)

Одоблиликнинг шартлари сифатида ота –она ҳурматини жойига қўйиш, катта-кичikka шафқатли, меҳрубон бўлиш, хизмат лавозимини адолат ва инсоф ила адо этиш кабилар ҳам белгиланган. Шунинг учун Алишер Навоий ёзади:

Бири эрур макрамати волидайн,
 Билки мунунг қилмоғидур фарзи айн.
 Бу иккиннинг хизматини бир бил,
 Ҳар неча ифрат эса тақсир бил.
 Бошни фидо айла, ато қошиға,
 Жисмни қил садқа ано бошиға.
 Икки жаҳонингга тиларсен фазо,
 Ҳосил эт ушбу икисидин ризо.
 Тун-кунунгга айлагали нур фош,
 Бирисин Ой англа, бирисин Қуёш,
 Сўзларидин чекма қалам ташқари,
 Хатларидин қўйма қадам ташқари.
 Бўлсун адаб бирла бори хизматинг,
 Ҳам қил адаб «дол»и киби қоматинг.
 Сўнгра раҳмнинг силасин қарз бил,
 Раҳм ўшал тоифаға фарз бил.
 Сатри нос ичра улуғ то кичик,
 Ёхуд аро ерда васат чаргалик,
 Кимки улуғроқ анга хизмат керак,
 Улки кичикроқ анга шафқат керак.

(МАТ, 7-том, 160-161-бетлар)

Алишер Навоий ростлик-тўғрилиқ, вафодорлик сифатлари ҳам инсон маънавиятининг таркибий қисмларидан эканига алоҳида урғу беради. Инсоннинг маънавий бойликлари билан бирга маърифати ҳам уларни (маънавий фазилатларни) янада ёрқинроқ ва мукамалроқ кўринишига хизмат қилажагини назарда тутиб, илм, илм ўрганиш ва унга амал қилиш масалаларига ҳам алоҳида тўхталади. Масалан, XI мақолот илм масалаларига бағишланган бўлиб, сарлавҳасидаёқ илм сўзининг араб ёзувидаги ҳар бир ҳарфи шарҳланади: «айн»и-қуёш, «лом»и-ой, «мим»и-кундуз. Бундан кўринадики, Алишер Навоий илмнинг ҳар бир ҳарфини ёруғлик таратадиган жисмларга ўхшатиб, шундан келиб чиқиб, илмнинг ўзини жаҳолатни-коронғуликни ёритувчи улуғ восита деб талқин қилади. Бас шундай экан,

илмни эгаллаган инсон-жаҳолатга қарши маърифатни тарқатувчи ва ўзи унга амал қилгувчи деб билади:

Кўнгли бўлиб маскану маъвойи илм,
Қатра киби пайкари дарёи илм.
Ибрию, юнонию, сурёни ҳам,
Ҳинди агар сўрса, билиб они ҳам.
Кўнгли уйин илм этибон бир жаҳон,
Қатрада ул навъки дарё ниҳон...
Мушкили афлок булуб бежадал
Бу Али фикрати олинда ҳал.

(МАТ, 7-том, 217-бет)

Ана шундай буюк мартаба соҳиби бўлган олим ўзи эгалланган илмни жаҳолатга қарши маърифатни тарқатиш учун фойдаланмасдан илмни мансаб ва бойлик орттириш воситасига айлантурса, унда у олим эмас, балки жоҳил бўлади:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил...
Олим агар қатъи амал айласа,
Илмиға шойиста амал айласа.
Солмаса кўз жифаи дунё сари,
Бокмаса туз дунийи фони сари.
Они шараф гавҳарининг кони бил,
Гавҳару кон, ҳар не десанг они бил...
Эгнида гар хирқаси юз чок эрур,
Гулга тўни йиртуғи не бок эрур.

(МАТ, 7-том, 220-бет)

Кўринадики, Алишер Навоий инсоннинг маънавий-маърифий жиҳатдан комилликка эришуви билан боғли бўлган кўпгина масалаларни қаламга оладики, улар инсоннинг ижтимоий ҳаётдаги вазифа ва бурчларини талаб даражасида адо этишига ҳам ижобий таъсир этади. Шунинг учун «Ҳайрат ул-аброр»даги мақолотлардан сўнг ўша мавзуларга дахлдор бўлган кичик ҳикоят ва масалларнинг келтириши ҳам бежиз эмас. Чунки бу ҳикоятларда ҳам тарихий шахслар ҳамда бадиий тўқима тимсоллар қатнашар экан, улар ижтимоий тоифаларнинг турли гуруҳларига мансуб шахслардир: подшоҳ (Искандар-ХIV мақолот, Анушервони одил-VI мақолот, Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ-ХI мақолот, Шоҳи Ғозий – III мақолот, Баҳром – ХIХ мақолот), тасаввуф аҳли (Иброҳим Адҳам-II мақолот, Боязид Бистомий-I мақолот, Шайх Ироқий – IX мақолот, Имом Фаҳр Розий – XI мақолот, Хожа Муҳаммад Порсо ва Хожа Абу Наср-XX мақолот), хоркаш (тикон терувчи), деҳқон, оддий фуқаро- икки ёр, қонё ва бошқалар.

Демак, бу билан Алишер Навоий комил инсон турли ижтимоий тоифалар орасида мавжудлигини, яъни ундан етишиб чиқишини

таъкидламоқда. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг V мақолотдан сўнг «Ҳотами Тойи ҳикояти» деб келтирган ҳикояти ниҳоятда диққатга сазовордир. Унда келтирилишича, сахийликда машҳур бўлган Ҳотами Тойидан: сен ўзингдан ҳам ҳимматлироқ-олижаноброқ инсонни кўрганмисан; деб сўрабдилар. Ҳотами Тойи айтибди: мен катта зиёфат ташкил этиб, ҳаммани таклиф қилдим. Кўп киши келди. Шу вақтда дам олиш ниятида зиёфат бўлаётган жойдан ташқари чиқиб, дашт томон йўл олдим. Қарасам, қадди эгилган бир чол кўп тиконларни орқасига юклаб, зўрға қадам ташлаб келаётган экан. Унга айтдим: Ҳотами Тойи ҳаммани зиёфатга чақирган, нега сен унга бормадинг? Шунда Алишер Навоий тикончи чол жавобини шундай баён қилади:

К-эй, солибон ҳирс аёғингга банд,
 Озу тамаъ бўйнуга боғлаб каманд.
 Водийи ғайратга қадам урмағон,
 Кунгури ҳимматга алам урмағон.
 Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
 Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
 Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж.
 Яхшироқ андинки, биров берса ганж.

Тикончи чолнинг ҳалол меҳнат, лукмаи ҳалол билан яшамок, гарчи бу оғир бўлса-да , бировнинг, жумладан Ҳотами Тойининг хазина-бойлик, зиёфатларидан ҳам ортиқдир, чунки кимки ҳалол меҳнат билан яшаса, бировнинг миннатини тортмайди, дегани Ҳотами Тойининг қуйидаги эътирофига, яъни олийҳимматлиликда тикончи чолнинг ўзидан (Ҳотами Тойидан) ҳам устун эканлигига сабаб бўлади:

«Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
 Мендин анинг ҳиммати афзун эди.
 Ҳиммат агар бўлса Навоий санга
 Бандадурур Ҳотами Тойи санга.

(МАТ, 7-том, 153-бет)

Кўринадики, Алишер Навоий Шарқда сахийлик тимсоли сифатида шуҳрат қозонган Ҳотами Тойидан ўз ҳалол меҳнати билан яшашни афзал билувчи оддий меҳнаткаш тикончи чолни комил инсоннинг намунаси, тимсоли сифатида алоҳида таъкидлайди. Одил подшоҳни эса золим подшоҳлардан комилроқ деб билади, ўз илмига амал қилувчи олимни подшоҳлардан ҳам комилроқ деб эътироф этади. Бу масала, хусусан XI мақолотдан сўнг «Имом Фахр Розий била Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ»-ҳақида келтирилган ҳикояда яққол намоён бўлади. (МАТ, 7-том, 221-222-бетлар). VIII мақолотдан сўнг икки вафодор дўст ҳақидаги ҳикояда эса самимий ва ҳаққоний дўстлик ўлимларни ҳам енгади деган ғоя илгари сурилган (МАТ, 7-том, 185-187-бетлар), VII мақолотдан кейин келтирилган «Қонеъ жавонмард» ҳикоясида эса сабру қаноатнинг буюк фазилати, оқибатда мурод-мақсадга эришув сабаби деб талқин қилинади (МАТ, 7-том,

173-176-бетлар) ва тамаъ билан яшашнинг оқибат-натижаси пастлик ва хорзорлик деб тушинтирилади.

Демак, келтирилган айрим ҳикояларнинг қаҳрамонлари тарихий шахслар (Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ, Имом Фахр Розий) бўлса, баъзилари тўқима (икки вафодор ёр, қонё жавонмард) образлардир. Алишер Навоийнинг бу образларни яратишдаги маҳорати шундан иборатки, ҳар иккала хилдаги образларни бадиият қонунларига мувофиқ тарзда қаламга олади, улар ҳаракат қилувчи замон ва маконнинг образлар моҳиятини очишга хизмат қилдиради (қиёмат куни-ҳаммом; қирғин давом этаётган макон ва замон, сафар жараёни ва топилмага ишора...), образларнинг моҳиятини баён этувчи сўз, иборалар, руҳий ҳолатларни қўллайди. Шунинг натижасида жаллод наздидаги икки вафодор ёр маънавий буюклиги билан ўлимни енгади; олимни писанд қилмаган подшоҳ хижолатда қолади; тамаъдан кўра сабр-қаноатни афзал билган қонё жавонмард шаҳриёрлик мартабасига эришади. Бу ўринда яна битта ҳикояга диққатни қаратмоқ лозим. Чунки бу ҳикоя ўз моҳияти билан бу дунёда яшаш, уни обод қилиш учун ҳамма одамлар бурчли эканлиги, охират куни ўзи билан ҳеч нарсани олиб бормаслигини ифода этади. Бу ҳикоя XIV мақолотдан сўнг келтирилиб, «Искандарнинг ...» деб бошланади. Унда ҳикоя қилинишича, Искандар улуг подшоҳ сифатида турли мамлакатларни олди, кўп хазиналарга эга бўлди, аммо умри охирлашганда шундай васият қиладики, агар мен вафот этсам:

Қабрга чун бошлағунгуздур йўлум,
 Наъш ёнидин чиқаринг бир қўлум.
 То кишиким қилса назар ул сори,
 Ибрат ила боққай ўшал қўл сори.
 Билгай аниким, ети кишвар шаҳи,
 Етти фалак мушкилининг оғаҳи,
 Жисмида жон йўқ бу макондин борур,
Холи илик бирла жаҳондин борур.
Кимки жаҳон мулки ҳавасдур анга,
Ушбу илик тажриба басдур анга.

(МАТ, 7-том, 255-256-бетлар)

Бунда жуда катта фалсафий хулосани ифода этувчи образ – «холи илик», яъни етти кишварнинг подшоҳи вафотидан сўнг тобутдан унинг бир қўлини-холи қўлини чиқариб қўйиш ҳолати мавжуд. Демак, бу «холи илик»-бўш қўл ҳаммага тажриба- сабоқ бўлмоғи лозим. Бас шундай экан, инсон ҳаёти давомида ҳамма нарсани-бойликни ҳам, қобилиятларини ҳам ана шу ҳаётга, ватаннинг обод ва тинч-осойишталиги, халқнинг фаровон ва фароғатда яшашига сарф қилмоғи даркор. Чунки у ҳеч нарсани ўзи билан бирга қабрга олиб бормади. Ҳамма нарса шу бор дунёда қолади, тирик инсонларга қолади. Бунда чуқур маъно бор, фалсафий ҳикмат бор- ҳамма нарса инсон учун яратилган ва унга хизмат қилмоғи керак. Чунки дунё

мавжудоти орасида энг мўътабари инсондур. Демак, инсон ана шундай улут мартабали зот экан ҳаёти вақтида унга муносиб тарзда яшамоғи даркор.

Шундай қилиб, «Ҳайрат ул-аброр» «Хамса»нинг биринчи достони бўлиб, у бу буюк бешликнинг фалсафий-ахлоқий назарий дастури сифатида ўзига хос қурилмага эга. Ундаги назарий қарашлар шу дostonдаги кичик ҳикоя ва масаллар мисолида умумлаштирилади. Шу жиҳатдан унда келтирилган жуда кўп байтлар мақол ва зарбулмасал тариқида машҳурдирлар.

Назмда ҳам асл анга маънидурур,
Бўлса анинг сурати ҳар не дурур.

Х

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами.
Улки киши ўлмагидин шод эрур,
Гўркану¹ ғосилу² жаллод эрур.

Х

Бодаға кўргузса киши хиралик,
Ақл чироғига берур тиралик.

Х

Неча ситам қилғучи обод бўлуб,
Барча ситам чекғучи барбод бўлуб.

Х

Илм, Навоий санга мақсуд бил,
Эмдики илм ўлди, амал айлагил.

Х

Ошиқ ани билки эрур дарднок,
Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.

Х

Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинким биров берса ганж.

Х

Тарки адабдин бири кулқудурур,
Кулку адаб таркига белгудурур.

Х

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил садқа ано бошиға.

Х

Ёрки бор анда вафо ёр бил,
Умр деган ёри вафодор бил.

Х

Сўзда Навоий не десанг чин дегил,
Рост наво нағмаға таҳсин дегил.

¹ Гўркакн-гўрков

² Ҳосил-мурдашўй, ўлик ювгучи;

X

Ҳар кишинингким, сўзи ёлғон эса,
Айлама бовар нечаким чин деса.

X

Фард¹ киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо.

X

Кимники, инсон десанг , инсон эмас,
Шаклда бир, феълда яксон эмас.

X

Кимники айлай дер эсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг.

X

Раъйингга² ҳар амрки келди савоб,
Машварасиз этма қилурға шитоб...
Айлама ўз раъйингга кўб эътимод,³
Мўътамад⁴ эл раъйидин иста кушод.

X

Неча зарурат аро қолғон чоғи,
Чин демас эрсанг, дема ёлғон доғи.

**«Фарҳод ва Ширин, «Лайли ва Мажнун»
анъана ва янгилик; дostonларнинг хусусиятлари.**

Алишер Навоий «Хамса»си , кўриб ўтилганидек, икки хил қурилмага асосланган дostonлардан иборат. Агар «Ҳайрат ул –аброр» фикрий-назарий мақолотлар ва кичик ҳикоялардан таркиб топган бўлса, «Хамса»нинг бошқа тўртта дostonлари сужетли, яъни маълум қаҳрамонларнинг турли хилдаги фаолиятларининг бадий тасвиридан иборатдир. Ана шундай сужетли дostonларнинг биринчиси «Фарҳод ва Ширин»дир.

Шуни эслатиш лозимки, Фарҳод, Ширин ва Хусрав ҳақидаги қисса, ривоят ва дostonларнинг яратилиш тарихи анча қадимийдир.

Кўпгина шарқшуносларнинг тадқиқотларида қайд қилинганидек, бу қисса аслида тарихий шахс бўлмиш Хусрав Парвез билан боғлидир.

Хусрав Парвез бинни Ҳурмуз сосонийлар сулоласига мансуб шоҳлардан бўлиб, у 590-628 йиллар орасида ҳукмронлик қилган. Унинг шахсий ва давлат арбоби сифатидаги фазилатлари замондошлари бўлмиш мисрлик Симокатта ва арман тарихчиси Себеосдан бошланиб, XV аср тарихчиларидан Мирхонд ва Хондамирнинг асарларида, жумладан Алишер

¹ фард-якка, танко

² раъй-фикр, мулоқаз

³ эътимод-ишонч

⁴ мўътамад-ишончли, обрули.

Навойнинг «Тарихи мулуки Ажам»ида ҳам баён этилган. (МАТ, 20 томлик, 16 том, 215-218-бетлар).

Тарихий асарлар, ёдномаларда Хусрав ва Ширин муҳаббати, ҳатто Ширин Хусравнинг жуфти ҳалоли эканлиги ҳақидаги маълумотлар бор. Аммо Х асргача бўлган даврдаги манбаларда Фарҳод эсланмайди. Фақат Х аср тарихчиси Абу Али Муҳаммад ал-Балъамийнинг «Тарихи Табарий»ни форс тилига ўгирган нусхасида Хусрав ва Ширин тарихи баёнида Фарҳоднинг тилга олингани кузатилади.¹

Кейинчалик эса у бадий тарзда битилган дostonларнинг асосий қаҳрамонларидан бири бўлиб қолади. Шундай қилиб, мазкур қиссанинг асосини тарихий воқелик, яъни тарихий шахслар ҳаётидаги воқеалар ташкил этса-да, аммо кейинчалик бу тарихийлик фақат номларда сақланиб қолиб, воқеалар, саргузаштлар баёнида бадийлик қонунияти амал қила бошлайди. Натижада бу мавзуга мурожаат этган ҳар бир шоир ўзининг ижодий мароми, дунёқараши ва эстетик мезонлари асосида асар яратди. Шунинг натижасида бундай асарларда тарихийликдан кўра бадий яратувчилик меъёри етакчилик қилиб, ундаги образлар, воқеаларнинг талқини ҳам турлича йўналиш ва мақсадларда амалга оширилади. Шундан-да, Хусрав, Ширин, Фарҳод образларининг турлича тавсирлари, ҳар хил талқинлари майдонга келади. Жумладан, Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сида Хусрав ва Ширин тарихий нуқтайи назардан тасвирланиб, унда Ширинни севувчи Фарҳод кўринмайди. Балки унда тилга олинган Фарҳод Хусрав саркардаларидан бири бўлиб, Ширинга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бир шахс сифатида тасвирланган. Низомий Ганжавий бу мавзуга мурожаат этар экан, аввало унга тарихийликни эмас, балки бадийлик мезонини устун қилиб қўяди, иккинчидан эса образлар талқинини ўзгартиради. Натижада Фарҳод тошйўнар ҳунарманд ҳамда Ширинни севувчи ошиқ сифатида тасвирланади. Аммо у дostonнинг воқеаларида бошдан оёқ қатнашмайди, балки сут каналини қазиш эҳтиёжи туғилгандан воқеалар майдонига кириб келади. Хусрав Дехлавий ҳам ўз «Хамса»сини ёзаётганда бу мавзуга мурожаат қилганда, унга худди Низомийда бўлганидай, бадийлик мезонидан келиб чиқиб муносабат қилади. Бунинг натижасида Хусрав Дехлавий қаламига мансуб «Ширин ва Хусрав» дostonи қурилмасида ҳам, услуби ва образлар талқинида ҳам Низомийдан фарқ қиладиган томонлар анчагина. Жумладан, Хусрав Дехлавий Фарҳодни Чин хоқонининг ўғли сифатида қаламга олиб, Ширинни севувчи ошиқ сифатида тасвирлайди. Бунда Ширин ҳам Фарҳодни севажагини эътироф этади (бу эътироф Низомийда йўқ). Хусрав Дехлавий дostonи воқеаларида Фарҳоднинг иштироки Низомий дostonидагидан кўра кўпроқ, кенгроқ. XIV асрга келиб, Ардабил шаҳридан (Озарбойжон) бўлган Ориф Ардабелий «Фарҳоднома» номли дoston яратди. Бу дoston 717 хижрий- 1369 йилда форс тилида ёзилган. Дostonда Фарҳод бош қаҳрамон

¹ Г.Бегдели. Шарҳ адабиётинда «Хусрав ва Ширин» мавзусу. Баки, «Илм», 1970, 22-бет. Абу Дулафнинг «Ар-рисолат ас-сония»сида кам учрайди. Абу Дулаф. Ал-рисолат ус-сония. Москва, 1970, асл матн, 61-бет.

тарзида тасвирланган. Ориф Ардабийий достони икки қисмдан иборат экани ҳақида шундай ёзади:

Зи нўғи хомаам «Фарҳоднома»,
 Ду қисмат гашт ҳамчу нўғи хома.
 Яке дар ишқи Фарҳоду Гулистон,
 Канори ҳавзу айши боғу бўстон.
 Дувум дар ишқи Фарҳод асту Ширин
 Сафои қасру кўху чўи ширин.

(Нўшоба Арасли. Ориф Ардабили..., 85-бет).

Мазмуни: «Фарҳоднома» достоним икки қисмдан иборат: биринчисида Фарҳод ва Гулистон ишқидан ҳикоя қилинса, иккинчиси Фарҳод ва Ширин ишқи қиссасидан иборатдир. Демак, Ориф Ардабийийнинг достонида Фарҳод бош қаҳрамон қилиб олинар экан, худди Хусрав Деҳлавийда бўлганидек, Чин ҳокони ўғли сифатида тасвирланади. Аммо достоннинг биринчи қисми Низомий ва Хусрав Деҳлавийларда бўлмаган воқеа билан, яъни Фарҳоднинг Абхазиялик машҳур тошйўнар устанинг қизи Гулистонга ошиқ бўлиши билан бошланади. Воқеа давом этиб, Фарҳод Абхазияга келиб, Гулистонга уйланади, уч фарзанд кўради. Гулистон вафот этади. Шундан сўнг достоннинг иккинчи қисми, яъни Фарҳоднинг Абхазия ҳокими қизи Ширин билан боғли қиссаси бошланиб, Фарҳоднинг вафоти билан ниҳоясига етади. Кўринадики, Ориф Ардабийий Фарҳод ҳақида тўлиқ достон яратган бўлсада, аммо унда Фарҳод образининг тасвири ўзгача йўналишда амалга оширилган. Бу эса Ориф Ардабийийнинг ижодий концепсияси, яъни Фарҳодни идеал эмас, балки оддий инсон сифатида тасвирлашга интилиши билан боғлиқдир.

XV асрда яшаган Ашраф Мароғавий ҳам ўз «Ҳамса» си таркибида Фарҳод, Ширин ва Хусрав қиссасидан баҳс юритувчи «Ширин ва Хусрав» достонини киритган. Алишер Навоийнинг қайд қилганидек, Ашраф ҳам бу мавзуга ўзгача тарзда ёндашган экан:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,
 Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.

Кўринадики, Алишер Навоий мазкур мавзуга мурожаат қилгунга қадар унга кўпгина муаллифлар турли хилда ёндашиб, достонлар битганлар. Алишер Навоий буларнинг кўпидан хабардор эди. У ўзигача ёзилган асарлардан фарқ қилувчи янги достонни яратишни ўз олдига мақсад қилиб кўйганини шундай ифода этган:

Бурун жамъ эт неким бўлғай таворих,
 Борида иста бу фархунда тарих.
 Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
 Сўз айтур элға ул ён тушмаган кўз.
 Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
 Улусқа майли беандоза бўлғай.
 Йўқ эрса назм қилғонни халойиқ,
 Мукаррар айламак сендин не лойиқ...
 Биров ким, бир чаманда сойир эрди,

Нечаки гул очилгон кўрди, терди.
 Ҳамул ерда эмас гул истамак хуб,
 Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.
 (МАТ, 8-том, 44-бет)

Бу шеърӣй парчада қизиқ бир ишора бор: Алишер Навоӣй ўзига мурожаат қилиб айтадики, сен Фарҳод, Ширин ва Хусрав мавзусига оид барча тарихни кўздан кечириб, Низомӣй , Хусрав Дехлавӣйлар дostonлариди учрамайдиган лавҳа , воқеаларни топгил. Шундан сўнг ўзи бундай эътироф этади:

Қилиб кўнглумни бу андеша пайдо,
 Таворих айладим ҳар сори пайдо.
 Назар айлаб борин аввалдин –охир,
 Бўлуб бошдин оёқ олимда зоҳир.
 Топилди онча сўзким, комим эрди.
 Қуйилди онча майким, жомим эрди.
 (МАТ, 8-том, 44-бет).

Демак, Алишер Навоӣй мавзуга доир кўпгина тарихларни кўздан кечирган. Шуниси ҳам борки, бу тарихлар фақат ёзма манбалардан иборатми ёки халқ оғзаки ижодидаги шу мавзуга оид тарих – ривоятларни ҳам қамраб оладими-йўқми, бу ҳақда аниқ айтилмаган. Буни эслатишдан мақсад шуки, Фарҳод Ширин ҳақидаги қисса фақат ёзма манбаларда , дostonлардагина эмас, балки халқ оғзаки ижодида ҳам X-XI асрлардан бошлаб кўзга ташланади. Ана шулардан бири Хоразмдаги машҳур Дев қалъа ёдгорлиги билан боғлиқ ривоятдир. Унда Фарҳод дев тарзида , яъни одамзод бажара олмайдиган ишларни амалга оширувчи сифатида тасвирланади. Ёки, Сирдарё воҳасидаги Фарҳод тоғи ва Ширин суви билан боғланадиган ривоят ҳам ана шу хилдаги қиссалардандир. Бу қисса – ривоятлардаги кўпгина лавҳалар-Фарҳоднинг тошйўнарлиги, оддий инсонлар бажара олмайдиган ишларни бажара олиши, Ширин хоҳиши билан сув ариғи қазилгани, Фарҳоднинг маккор кампир ҳийласи билан вафоти ва бошқалар Алишер Навоӣй дostonидаги воқеалар билан ҳамоҳангдир. Шундай бўлсада, Алишер Навоӣй бу қисса- ривоятлардан хабардор эдими-йўқми бу ҳақда аниқ мулоҳаза юритиш қийин. Ҳар ҳолда Алишер Навоӣй ўз дostonини ёзишдан олдин жуда кўп манбаларни кўриб , улардан ажралиб турадиган гўзал дostonини яратган.

Дарҳақиқат, Алишер Навоӣйнинг «Фарҳод ва Ширин»и ундан олдин шу мавзуда ёзилган дostonлардан, хусусан Низомӣй ва Хусрав Дехлавӣй талқинидаги дostonлардан тубдан фарқ қилади. Бу фарқ, энг аввало, устозлар томонидан қаламга олинган Фарҳод образининг бутун бир дostonнинг бош қаҳрамони сифатида талқин қилинишида, Фарҳодни яхлит бир идеал образ-комил инсон даражасида тасвирланишида кўзга яққол ташланиб туради. Бу жараёнда Алишер Навоӣйнинг дostonда Фарҳоднинг ишқу муҳаббатдаги «сўзу дард»- куйиш ва дардларига алоҳида эътибор берганини ўқтириш лозим. Бу ҳақда Алишер Навоӣй шундай ёзади:

Бўлурдин даҳр бўстонида мавжуд,
Эмасдур ғайри сўзу дард мақсуд.
Ки ишқ аҳлидин ўлғай достони,
Муҳаббат хайлидин қолгай нишоне.

(МАТ, 8-том, 45-бет)

Демак, Фарҳод тимсоли яратилар экан, гарчи у Чин ҳоқони ўғли бўлса-да, аммо унда «ишқ аҳли»нинг комил инсоннинг барча фазилатлари мужассам этилган. Ана шу жиҳатдан Алишер Навоий Фарҳоди устозлар яратган Фарҳодлардан мукамаллиги билан фарқ қилади.

Достондаги бошқа образлар талқини эса ана шу асосий ғоя йўналишига бўйсиндирилган.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони 1484 йилда анъанага кўра арузнинг ҳазажи мусаммани маҳзуф (мафоилун мафоилун мафоил) баҳрида ёзилган.

Достон анъанавий ҳамд ва наътлар билан бошланиб, қалам васфи, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий ҳақидаги боблардан сўнг достоннинг ёзилиш сабаблари ва ундан кузатилган мақсад баёни берилади. Шундан сўнг Бадиуззамон мирзога бағишланган боб келади. Буларнинг ҳаммаси достоннинг муқаддимаси бўлиб, ундан кейин Фарҳоднинг туғилиши, унга ном қўйиш билан боғлиқ ҳамда Фарҳоднинг вафотигача бўлган саргузаштлари баён қилинади. Фарҳод вафот этгач, Шеруя Хусравни ўлдириб, Ширинга талабгор бўлади. Ширин эса Фарҳод қабрида унинг ёнида вафот этади. Бу хабарни эшитган Меҳинбону ҳам оламдан ўтади. Худди шу вақтда Чиндан Фарҳодни йўқлаб, Баҳром келади, Фарҳод вафотини эшитади. Шеруяни енгиб, Арман ўлкасида бир одил кишини подшоҳ қилиб қўяди.

Достоннинг воқеаси шу ерда тугайди. Шундан сўнг яна икки боб бор: бири – Султон Хусайн Бойқаронинг ўғли Шоҳғариб мирзога бағишланган бўлса, иккинчи ва охиригиси хотима – хулоса бўлиб, унда достоннинг ёзилиш тарихи (889 х. – 1484 м.) ҳам баён этилган:

Чу тарихи йилин онглай дедим туз,
Секиз юз сексон эрди доғи тўққуз, –
(МАТ, 8 – том, 477 - бет)

Шундай қилиб, Фарҳод ва Ширин қиссаси уларнинг вафоти билан ниҳоясига етсада, аммо достон Арман ўлкасида одил бир подшоҳнинг фаолияти бошланиши билан ҳамда шоҳзода Шоҳғариб мирзо ҳақидаги боб билан якунланади. Бу ҳол бежиз эмас, чунки шоир бу билан гарчи у истаган комил инсонлар – Фарҳод ва Ширинлар ўз мақсадларига эриша олмаган бўлсаларда, аммо комил инсон, адолат ғояси, албатта, амалга ошиши, ғалаба қилишига ишонади. Буни эса Алишер Навоий одил подшоҳ ғояси билан боғлайди ва шундан бўлса керак, мазкур достонда икки тарихий шоҳзода – Бадеуззамон мирзо ва Шоҳғариб мирзоларга алоҳида боблар ажратиб, уларга панд – насиҳатлар беради:

Ишим чун панд бермактур паёпай,
Эшит панду манга тут бир қадах май.

(МАТ, 8 – том, 468 - бет)

Худди шу бобда, яъни Шоҳғариб мирзога бағишланган бобда подшоҳларнинг илмли бўлиши лозимлигидан сўз юритиб, Улуғбек мирзони эслатиши сабабсиз эмас:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
 Ки олам кўрмади султон анингдек.
 Анинг абнойи жинси бўлди барбод,
 Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
 Валек ул илм сори топти чун даст,
 Кўзи олинда бўлди осмон паст.
 Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
 Жаҳон ичра яна бир осмондур.
 Билиб бу навъ илми осмоний,
 Ки андин ёзди «Зижи Курагоний».
 Қиёматга дегинча аҳли айём.
 Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.

(МАТ, 8 – том, 463 - бет)

Демак, Алишер Навоий Фарҳод ва Ширин каби комил инсонларнинг бахтли бўлиши, орзу истакларига эришиши учун шарт бўлган омил – бу одил подшоҳнинг ўқимишли, илмли бўлиши лозим деб билади, яъни комил инсоннинг майдонга келиши учун комил шароит ҳам, яъни Фарҳодкуш замона – шароит эмас, балки Фарҳодпарвар замона – шароит даркорлигидан сўз юритади. Худди шуни назарда тутиб, замондошлари бўлган тарихий шоҳзодаларга мурожаат қилиб, улар шоҳ бўлгач, шунга амал қилишлари лозимлигини истарди.

Алишер Навоий достонининг бош қаҳрамони Фарҳоддир. Шоир эътирофича, у ҳам, Хусрав Деҳлавийда бўлганидек, Фарҳодни Чин хоқонининг ўғли сифатида тасвирлайди. Шуниси муҳимки, хоқон оиласида дунёга келган Фарҳодга ном қўйиш масаласига шоир алоҳида эътибор бериб, шу номни талқин қилишда, Фарҳоднинг туғилиши – келажакдаги комил инсоннинг туғилиши сифатида шарҳлайди.

Биринчи шарҳ:

Ки чун Хоқонга тенгри берди фарзанд,
 Бўлуб ул ҳадя бирла шоду хурсанд.
 Жамоли бирла қўнглин айлабон хуш,
 Отин қўймоқ сори бўлди рақамкаш.
 Жамолидин кўрингач, фарри шоҳи,
 Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
 Қўюб юз ҳиммату иқболу давлат,
 Ҳамул фар соясидин топти зийнат.
 Бу жавҳарларга чун иснод топти,
 Мураккаб айлагач Фарҳод топти.

(МАТ, 8 – том, 66-67 – бетлар.)

Келтирилган мисолнинг учинчи ва тўртинчи байтларида Фарҳод сўзининг маъноси қуйидагича шарҳланган:

Учинчи байтда: Чақалоқнинг юзидан шоҳлик фарри-шоҳлик шон шукуҳи, ёруғлиги кўринди. Бунда Фарҳод сўзининг биринчи қисми-«фар» изоҳланган. Тўртинчи байтида эса Фарҳод сўзининг иккинчи қисми-«ҳод» шундай изоҳланади: унинг «х» ҳарфи «ҳиммат» сўзининг биринчи ҳарфидан, «алиф»(о) «икбол» сўзининг арабча ёзувда биринчи ҳарфи-«алиф»дан , учинчи ҳарфи «д» «давлат» сўзининг биринчи ҳарфидан олинган бўлиб, улар тўпланса («х»+ «о» + «д») «ҳод» сўзи келиб чиқадики, унинг маъноси «йўл бошловчи»дир. Бас шундай экан, Фарҳод сўзининг маъноси шоҳлик шон-шуҳратига эга бўлган, ҳиммату иқбол, бахту саодат ва давлат соҳиби деган маънони англатади. Бу билан Алишер Навоий Фарҳод шоҳзодагина эмас, балки энг олижаноб фазилатларга эга шоҳзода эканига ишора қилмоқда.

Иккинчи шарҳ:

Бу «фар»ни «ҳоди»йи бахт этгач иршод,
Равон шоҳзода отин қўйди Фарҳод.
(МАТ, 8-том, 67-бет.)

Бунда шоир «Фарҳод» сўзини икки қисмга – «фар + ҳод» бўлиб шундай шарҳлайди: шоҳлик шон-шукуҳи ва олижаноб фазилатлар эгаси бўлган шаҳзода Фарҳод – бахт томон «ҳодий»лик-йўлбошчилик қилувчи шахсдир, яъни Фарҳод бахтли бўлишга интилувчилар роҳнамосидир.

Учинчи шарҳ:

Бу навъ эрмас ато қўймади отин,
Ки кўргач ишқ анинг покиза зотин.
Анга фарзона Фарҳод исм қўйди,
Ҳуруфи маъҳазин беш қисм қўйди.
Фироку рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.
Борин устои ишқ этгач мураккаб,
Тараккубдин бу исм ўлди мураттаб.
(МАТ, 8-том, 67-бет)

Бунда шоир Фарҳод ( ) сўзининг ҳар бир ҳарфи «фироқ», «рашк», «ҳажр», «оҳ» ва «дард» сўзларининг биринчи ҳарфларидан («фироқ»дан «ф», «рашк»дан «Р», «ҳажр»дан «Ҳ», «оҳ»дан «о» ва «дард»дан «д») иборатлигига ишора қилиб, бу билан Фарҳоднинг «ишқ» аҳлидан эканига урғу беради.

Шундай қилиб , «Фарҳод» сўзига берилган бу уч шарҳга диққат қилинса, унда шу номга (Фарҳод) эга бўлиб, Алишер Навоий тасвирлаган бадий образнинг моҳияти очилади ҳамда бутун дoston давомида у ана шундай фазилатлари билан намоён бўлади.

Бу ҳол унинг ёшлигидан, мактабда ўқиш жараёни, илм ўрганишидан кўзга ташланади. Алишер Навоийнинг ёзишича, ёш Фарҳод:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни...

Ўқуб ўтмак, ўқуб ўтмак шиори,
 Қолиб ёдида сафҳа –сафҳа бори...
 Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
 Билиб таҳқиқини касб этмаган илм...
 Улум авроқи чун бир-бир ёпилди,
 Диловарлиқ силоҳи майли қилди...
 (МАТ, 8-том, 70-71-бетлар)

Шунинг билан бир қаторда Фарҳод:

Демонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,
 Тили поку сўзи поку ўзи пок,-
 (МАТ, 8-том, 72-бет)

бир олижаноб инсон сифатида ҳам шаклланиб боради. Бу байт «Ҳайрат ул-аброр»да ошиқ ҳақида:

Ошиқ ани билки эрур дарднок,
 Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок,-

деб ёзганларининг Фарҳод мисолида амалга ошганини, яъни умумлашма фикрларнинг бадиий образда мужассамлашганини кўрсатади.

Фарҳоднинг кейинги фаолияти ҳам ибратбахш: Фарҳод шоҳзода бўлса-да, машҳур усто Қорандан тошйўнарлик, Монийдан наққошлик санъатларини мукамал ўрганиб, устозларини ҳайратда қолдиради. Хоқон ўғлига тож-тахтни тақдим этишини айтганда Фарҳоднинг асосли узрлар айтиши, Хоқоннинг ўғлига хазинасини кўрсатгани, «Оинаи Искандарий» сирларини билиш учун Юнон томон сафари, ундаги ажойиб-ғаройиб саргузаштлари ниҳоятда жозибали ва гўзал тасвирланган. Бу саргузаштларда Фарҳод фақат лашкарбоши, паҳлавон сифатида эмас, балки донишманд, адолатли ва олижаноб инсон сифатида кўзга ташланади. Фарҳод Юнон сафаридан Чинга қайтиб, «оинаи Искандарий»да Арман ўлкасидаги дашт, унда канал қазувчилар ва бир гўзал бошчилигидаги қизларни кўрди ва ўша гўзалга ошиқ бўлиб қолди. Ишқ Фарҳодни касал қилади, уни даволаш учун денгиз саёҳатини уюштирадilar. Кемалар ҳалокатга учраб, Фарҳод бир ёғоч устида танҳо қолиб, тижоратчилар кемаси уни қутқаради. Фарҳод эса уларни кароқчилардан ҳимоя қилади, Шопур билан танишади. Сўнг улар Арман даштида канал қазаётганлар олдига келадилар. Фарҳод уларга раҳми келиб,

Ҳунарни асрабон нетгумдур охир,

Олиб тупроққаму кетгумдур охир, - деб ҳунарини, мўъжизакор тешасини ишга солиб, канал қозади. Унинг овозаси Арман маликаси Меҳинбону ва жияни Ширинга етиб боради. Ширин ўзининг донишманд канизаклари билан Фарҳодни кўришга келади. Фарҳод «Оинаи Искандарий»да кўрган гўзали Ширин эканини билиб, ҳушдан кетади... Кейин воқеалар Фарҳоднинг Арман ўлкасидаги фаолияти-канал - «Айн ул-ҳаёт», ҳовуз- «Баҳр ун нажот» ва қаср қуриш, Хусравга қарши кураш, охирида эса вафоти билан боғлиқдир.

Бунда Фарҳод қурувчи, наққош, тошйўнар ва паҳлавонгина эмас, балки Шириннинг ҳақиқий ошиқи, унинг учун ўзини ҳам қурбон қилишга тайёр

инсон сифатида гавдаланади. Шунинг учун Алишер Навоий достонини ёзаётганида ҳам ана шу масалага асосий диққатни қаратиб ёзади:

Мени маҳзунгаким , ишқ этти бедод,
Солиб ғам тоғида андоқки Фарход.
Муносибдур агар тортиб навони,
Десам Фарходи маҳзун достони.
Ёзиб жон мусхафидин икки оят,
Дебон Фарходу Шириндин ҳикоят.
(МАТ, 8-том, 47-бет).

Достонда ана шу икки тимсол ўзининг жозибадорлиги билан , самимийлиги, ҳақиқийлиги, буюк инсонга хос фазилатлари билан кишини мафтун этади.

Алишер Навоий тасвирида Ширин Меҳинбону тарбиясидаги малика. У ҳар жиҳатдан: зоҳирий , ботиний, маънавий ва маърифий жиҳатдан ҳам гўзал ва беқиёс. Шунинг учун шоир Ширин сиймоси-портретини шундай бир маҳорат билан чизадик, уни ўқиган кишининг кўзи ўнгида бу тимсол бутун борлиги билан намоён бўлади. Бундан ташқари унинг маънавий-маърифий савияси ҳам ана шундай гўзал ва юксак даражада. Шунинг учун унинг атрофидаги ўн қиз-Дилором, Дилоро, Дил осо, Гуландом, Суманбу, Сумансо, Паричеҳр, Париваш ва Парипайкарлар ҳам Ширинга муносиб бўлиб, бири шеърият, бири мусиқа , бири мантиқ, бири ҳайъат, бири тарих, бири ҳисоб, бири муаммодонликда тенги йўқ фозиладилар:

Бу фанларда булар бир-бирдин аҳсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси як фан.
(МАТ, 8-том, 272-бет)

Бунда Алишер Навоий Меҳинбону саройидаги ажойиб бир ижодкорлик ва билимдонлик муҳитини тасвирлайди. Бунинг сабабини эса Меҳинбонунинг ўзида кўради:

Меҳинбону ки донишпарвар эрди,
Билик аҳлиға шоҳи сарвар эрди.
(МАТ, 8-том, 273-бет)

«Фарход ва Ширин»даги бу тасвир Ширин каби комил инсонларни етиштирувчи комил шароитни ҳам назарда тутди. Шундай бўлганда фақат эркакларгина эмас, балки аёллар ҳам ўз қобилиятлари ва имкониятларини ҳар томонлама юзага чиқора оладилар. Бу эса Алишер Навоийнинг орзуси ва асосий мақсади ҳамдир. Шунинг учун Алишер Навоий тасвиридаги Ширин ўз тақдирини ўзи ҳал қиладиган эркин шахс. Бу ҳолат куйидаги лавҳада яққол кўзга ташланади: Шириннинг доврўғини эшитган Хусрав унга совчи юборади. Бу ҳақда Ширинга айтганларида, у шундай жавоб беради:

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдур.
Агар Бону иложи билса, қилсун,
Ўзумни ўлтурурмен, йўқса билсун.
(МАТ, 8-том, 293-бет)

Достонда Меҳинбону, Фарҳод отаси Ҳоқон, Шопур, Баҳром ва шунга ўхшаш тимсоллар ҳам борки, улар асосий қаҳрамонларнинг фаолиятини қўллаб-қувватлагувчи ижобий тимсоллар сифатида тасвирланади. Ана шулардан бири бўлган Шопур ҳақида қуйидагилар ёзилган:

Ҳунар бобида устои замона,
 Замона ичра наққоши ягона.
 Варақни килки айлар чоғда тасвир,
 Бўлуб нойиб маноби килки тақдир.
 Не сурат ёзғали топиб чу даст ул,
 Жаҳонни айлабон суратпараст ул...
 Қалам аҳлиға онинг тарҳи дастур,
 Жаҳон аҳли дебон отини Шопур...
 Гузин Фарҳодға беҳавфу кулфат,
 Бўлуб Шопур ила ул навъ улфат-
 Ки, онсиз бир дам ўлғоч истаб они,
 Сўруб дарду муҳаббат достони.

(МАТ, 8-том, 217,219-бетлар)

Шундай қилиб, Фарҳод Шопур тимсолида ўзига муносиб дўстни кўриб, умри охиригача у билан бирга бўлди.

Аммо достонда Хусрав, Шеруя сингари салбий тимсоллар ҳам борки, улар қаттиқ қораланганлар. Бунинг сабаби эса уларнинг хатти-ҳаракат ва қилмишлари эзгулик, осойишталик, ободонликка қарши бўлиб, инсонларни комилликка интилишларига ғов бўлганликларидир. Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва минглаб одамларнинг ўлимига сабаб бўладилар. Охирда эса Хусрав ўз ўғли Шерўя томонидан ўлдирилади, Шерўяни эса Фарҳоднинг дўсти Баҳром мағлубиятга учратади.

Демак, Алишер Навоий тасвирида золимлик енгиледи, адолат тантана қилади.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ўзбек достончилиги тарихида алоҳида мавқега эга бўлган бадий ёдгорликлардан бўлиб, унда улўғ шоирнинг комил инсон ҳақидаги концепсияси ўзининг бадий ифодасини топган. Шунинг учун у жуда кўп тилларга, жумладан тожик, турк, рус, грузин ҳамда Европа халқлари тилларига таржима қилинган.

Алишер Навоий «Хамса»сидаги учинчи достон «Лайли ва Мажнун»дир. Бу достон 1484 йилда ҳазажи мусаддас (мафъулу мафоилун фаулун) баҳрида ёзилган.

Алишер Навоийгача бўлган даврда ҳамда унинг замонасида «Лайли ва Мажнун» мавзусига мурожаат қилиб, достонлар ёзган шоирлар кўп эди.

Аслида бу мавзу араб халқи орасида майдонга келиб, кейинчалик ислом сивилизатсияси тарқалган ўлкаларда энг машҳур қиссалардан бири бўлиб қолди.

Олимларнинг текширишлари шундан далолат берадики, аввалида арабларнинг бани Омир қабиласига мансуб Қайс ва унинг севгиси ҳақидаги

қисса майдонга келиб, бу қисса ибн Қутайба, ал-Жоҳиз, Абулфараж каби олимларнинг «Китобуш-шеър ва ш-шуаро», «Китоб ул-оғони» номли асарларида ҳамда умавийлар давридаги шоирлар шеърларида тилга олинган. Кейинчалик эса у ислом маданияти тарқалган ғайри араб ўлкаларда тўлақонли бадий асарларнинг яратилишига сабаб бўлган. Ана шундай шоирлардан машхури Низомий Ганжавийдир. Ундан кейин Хусрав Дехлавий, Ашраф, Абдурахмон Жомий, Шайхим Суҳайлийлар ҳам бу мавзуда гўзал асарлар ёзганлар. Алишер Навоий ўзининг «Лайли ва Мажнун»ини ёзаётганда эслатилган ва бошқа асарлардан хабардор эди. Бас шундай экан, Шарқда машхур бўлган бу мавзуга Алишер Навоийнинг яна мурожаат қилишига боис нима эди, деган саволнинг туғилиши табиий, албатта.

Бизнингча, аввало, Алишер Навоийнинг ўз эътирофларидан келиб чиқиб, бу саволларга жавоб топиш мумкин.

Биринчи эътироф: Алишер Навоий ўзигача ёзилган «Хамса»ларнинг форс тилида эканлигини уқтириб, ўз «Хамса»сини ўзбек тилига ёзишга киришгани. Демакки, «Хамса» таркибига кирувчи «Лайли ва Мажнун» ҳақидаги қиссани ҳам ўзбек тилида ёзгани.

Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай,
Турк элиға доғи баҳра бўлғай.

(МАТ, 9-том, 311-бет.)

Иккинчи эътироф: Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида шу мавзуда ўзигача ёзилган асарларга, бир томондан, ўхшайдиган (мавзу, воқеа, тимсоллар), иккинчи томондан ва энг муҳими, ўхшамайдиган (воқеа, тимоллар талқинида) асар яратиш борасида кўп ўйлагани ва, ниҳоят, бу масаланинг ечимини топгани ҳақида шундай ёзади:

Аввалда кўп айладим тааммул,
То кўнглума кирди бу тахайюл-
Ким, Ганжада ганжлар ёшурғон,
Ҳар ганжикаким ясади қўрғон.
Ё хинднажоди хиндувизод-
Ким, қасрларини қилди обод.
Ҳар қалъа учун керакдурур шаҳр,
Ҳам қасрға боғу сабзадин баҳр.
Бўлса манга фурсат ул қадар чоғ
Ким, шаҳр ила тарҳ солибон боғ.
Боғини риёзи хуррам этсам,
Шаҳрини саводи аъзам этсам.

(МАТ, 9-том, 34-бет)

Мазмуни: Бу масалада мен кўп ўйладим ва шундай хаёл –фикрга келдим. Низомий ўз достони билан бир қўрғон ясади, Хусрав Дехлавий эса қаср бунёд қилди. Мен бўлсам, уларнинг ишини давом эттириб, «қўрғон»ни

«шаҳр»га айлантириб, «қаср»- атрофида жаннат монанд боғлар қураман. Бадиий образлар (шаҳр, боғ) тарзида баён қилинган бу фикрни қандай тушунмоқ даркор? Бизнингча, Алишер Навоий «шаҳар» сўзи воситасида Низомий яратган «қўрғон» –достонни кенгайтиришни «боғ» сўзи орқали эса Хусрав Дехлавий яратган «қаср» достонни бадиий жиҳатдан янада гўзаллаштиришни назарда тутган. Шунинг билан бир қаторда ўзи яратадиган достонни «номаи дард», «хангомаи дилафрўз» –дард номаси, юракни кўйдирувчи, яъни ишқ ҳақида, бу йўлдаги «фиғон била оҳ»лар «кўз ёшлар», кўнгулларнинг ўт бўлиб ёниб, оҳларнинг унинг (кўнгул ўтининг) дуд –тутунлари бўлишини назарда тутди. Бошқача қилиб айтганда, Алишер Навоий бу мавзунини ёритишда руҳий ҳолат, ички кечинмаларнинг ниҳоятда гўзал, ниҳоятда самимий ва чуқур бўлишига эътиборни қаратади. Худди шунинг учун достон воқеалари, яъни Лайли ва Мажнун ҳикояти бошланмасдан аввал «Ул тун маҳобати таърифида»... деб номланган бобни келтириб, ишқ водийсининг мураккабликларидан, офат ва қийинчиликларидан жуда баланд шоирона руҳда сўз юритади (МАТ, 9-том, 48-57-бетлар). Достонда Лайли ва Мажнун вафотидан, яъни бу қисса ниҳоясига етгандан сўнг яна «Ишқ таърифидаким» сарлавҳаси билан бир боб келтирилади. Бу боб диққат билан ўқилганда шу нарса аён бўладики, унда Алишер Навоий биз жавобини топишга интилган саволларга ҳам, достон ва унинг тимсолларини таҳлил қилиш бўйича асосий йўналишларни ҳам баён этган. Шундай туюладики, гўё Алишер Навоий бу боб билан достонни, тимсолларини тушуниш учун очғич –калитни ўқувчига тақдим этади.

Демак, достонни ундаги образларни таҳлил қилишда Алишер Навоийнинг эътирофлари бизга очғич- калитлик вазифасини ўтайди.

Бундай мулоҳазанинг баён этилишига сабаб шуки, бу достон ҳақида жуда кўп олимлар фикр юритдилар, уни ҳар бир давр талаби асосида таҳлил қилишга уриндилар. Аммо улар Алишер Навоий эътирофларидан келиб чиқиб бу асарга ёндашмасдан, балки ўз тушунча ва мақсадлари асосида иш тутдилар.

Республикамиз мустақилликка эришгач, умуман меросга, жумладан Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ига ҳам истиқлол ғояси талаблари асосида ёндашиш, уни таҳлил қилишга уринишлар кўзга ташланмоқда. Масалан, адабиётшунос Нажмиддин Комиловнинг «Тасаввуф» деб номланган биринчи китобининг (Тошкент, «ёзувчи», 1996) «Ишқ оташининг самандари» боби Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун»ига бағишланган. Унда достондаги ишқни «ишқи ҳақиқий» тарзида тушинишга мойиллик кўпроқдир. Т.Ғафуржонова эса «Лайли ва Мажнун» нашри сўнгидаги изоҳларда (МАТ, 9-том, 318-бет) достонда «тасаввуфга доир талқинлар бўлса-да,... мажозий ишқ қисмати, ижтимоий адолатсизлик тасвири... ҳаётий тасвирланган» тарзида мулоҳаза юритади. Аслини олганда икки муаллиф ҳам ҳақ. Чунки Алишер Навоий достоннинг эслатганимиз «Ишқ таърифи» бобида ҳақиқий ва мажозий ишқлар ҳақида ҳам сўз юритиб, Мажнун мажозий ишқга

эришган ва ҳақиқийсидан ҳам баҳраманд бўлган тимсол эканлиги тўғрисида шундай ёзади:

Бу ишқки бахти комрондин,
 Холи бўлмай замоне ондин.
 Гарчи икки навъ ўтти рози,
 Аввалғини англағил мажози.
 Ким дарду гудозу сўз бирла,
 Юз шўълаи жонфирўз бирла.
 Чун айлади покликка мавсуф,¹
 Ул навъ қилур бировга машъуф²
 Ким ишқ аро фироқ ила дард,
 Ўзлукдин этар тамом ани фард.
 Бил сўнграғи ишқни ҳақиқий,
 Ким давлат эрур анинг рафиқи.
 Аввалғи вужудни этса зойил,
 Чун бўлса иккинчисига мойил.
 Йўқ-йўқки иккинчи они чекса,
 Кўнглида висол тухмин экса.
 Ул навъ кетурса турктози³
 Ким қолмаса сурати мажози.
 Мазҳардин кўрунмайин нишоне,
 Мазҳарда ўзини топса фони.
 Мақсуд будур ҳаётдин бу,
 Бал хилқати коинотдин бу.
 Мажнунға бири бўлуб мусаллам⁴
 Баҳра топти иккинчидин ҳам.

(МАТ, 9-том, 295-296-бетлар).

Демак, Мажнун образи талқинида Алишер Навоий эътирофидан келиб чиқиб шуғулланса, масала анча ойдинлашади.

Мажнун – биринчи навбатда инсон. Инсоннинг комиллик-покликка интилишида эса ишқи мажозий имтиҳон майдони. Чунки ана шу майдонда инсон ишқ йўлидаги дард, куйиш-ёнишлар, жонни куйдирувчи юзлаб шўъла-ёлқинлар кўрасида тобланади – ҳар хил хираликлардан покланади ва покликда шуҳрат қозонади («покликка мавсуф»).

Ул ўтда чу эҳтизоз топди,
 Андоқки керак гудоз топди.
 Ҳар ғашлиғдин эрди ноқис
 Бўлди бу гудоз била холис.

(МАТ, 9-том, 294-бет.)

Бошқача айтганда, у «ўзлиги» - сурати мажозийлигидан қутулиб, маънавий – ахлоқий поклик даражасига, яъни комил инсон даражасига эришиб,

¹ Покликка мавсуф- покликда шуқрат лозонган.

² Машъуф- мафгун.

³ Турктози—толон-торож

⁴ Мусаллам- муносиб, эришилган

одамларни мафтун этади («бирова машъуф»). Мажнун ана шу даражадаги тимсол бўлиб, Илохий зотнинг сифатларидан баҳраманд бўлган-комил инсондир. Демак, Мажнун мажозий ишқда комилликка эришиб, ҳақиқий ишқдан баҳраманд бўлганларнинг Рамзидир. Мажнуннинг бундай юксак комиллик даражасига эришувининг асосий омили Лайлидир. Лайли комилликни намоён этадиган кўзгудир, мазҳардир. Мажнун ана шу кўзгуда ўзини эмас, балки Лайлини-комилликни кўради:

Ҳам Лайли ўлуб тилида зикри,
Ҳам Лайли ўлуб ичида фикри.
Ҳар ён назар этса ошкоро,
Лайли назарида жилва оро.

(МАТ, 9-том, 149-бет)

Шунинг билан бир қаторда:

Мажнун соғиниб ўзини Лайли,
Айлар эди нозу ишва майли.
Лайли ўзини соғинди Мажнун,
Шукр эттики, ёри бўлди мақрун.
Ул бу бўлдию лек бу ул
Топмади арода иккилик йўл.

(МАТ, 9-том, 250-бет)

Демак, Мажнун ва Лайли комилликда ваҳдатни-ягона-яхлитликни ташкил этади. Бу эса ниҳоятда баланд даражадаги ишқнинг-хос ишқнинг кўриниши бўлиб, унда жисмонийлик эмас, балки маънавийлик етакчи мавқени эгаллайди. Бундай юксак даражадаги хос ишқни тушинмайдиганлар Мажнун ва Лайли ишқи моҳиятини ҳам тушинмайдилар. Булар қаторида Лайлининг отаси ҳам бор, ибн Саломлар ҳам бор.

Шунинг билан бир қаторда Алишер Навоий дostonда Мажнун ва Лайлилар ишқи моҳиятини тушунувчи ва уларга ёрдам қўлини чўзганлар ҳам борлигини Навфал образи мисолида кўрсатади. Чунки:

Навфалки Арабда эрди нодир,
Тиғига қадар, ўқиға қодир.
Яхшилик ила Арабда мавсум,
Оромгаҳи бу марз ила бум...
Навфал дағи ишқ кўрган эрди,
Ғам дашти аро югурган эрди.

(МАТ, 9-том, 152-153-бетлар).

Шу жиҳатдан Навфал қизи ва унинг севгилиси тақдирининг ижобий ҳал қилингани тушинаридир. Аммо Навфал қизи ва унинг севгилисининг муҳаббати Мажнун ва Лайлилар ўртасидаги ишқ-хавос ишқи даражасига кўтарилган эмас. Навфал қизи ва севгилисининг ўзаро ишқи Алишер Навоий таърифлаган «авом ишқидурким, ...дерлар: «фалон фалонга ошиқ бўлубдур... ва бу қисмнинг (авом ишқининг) бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари халойиққа суннат...»

(МАТ, 14-том, 67-бет).

Алишер Навоий достонида бу икки хил ишқнинг талқинида шоир мажозий ишқ мартабасига Мажнун ва Лайлилар ишқи мисолида алоҳида урғу беради, чунки бу мартаба комиллик мартабаси бўлиб, унда «пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ»дир (МАТ, 14-том, 68-бет)

Демак, Алишер Навоий мазкур дostonда ҳамма соҳада покликка эришган комил инсон ҳақидаги мулоҳазаларини Мажнун ва Лайли афсонаси воситасида баён қилади:

Ёзмокда бу ишқи жовидона,
 Мақсудум эмас эди фасона.
 Мазмунига бўлди руҳ майли,
 Афсона эди анинг туфайли.
 Лекин чу рақамга келди мазмун,
 Афсона анга либоси мавзун...
 Инсонга эрур камол матлуб,
 Андин дағи дарду ҳол матлуб...
 Ё раб, бу рақамки бўлди марқум,
 Ҳар ким ўқумокдин этса маълум.
 Ҳар не ки ўқур тааммул этса,
 Деган ғаразим тахайюл этса.

(МАТ, 9-том, 310-312-бетлар).

Шундай қилиб, Алишер Навоий «Хамса»сидаги иккинчи – «Фарҳод ва Ширин», учинчи – «Лайли ва Мажнун» дostonлари ҳақида умумий йўналиш тарзида мулоҳаза юритдик. Агар диққат билан қаралса, бу икки дostonни бир-бирига яқинлаштирувчи муштарак мавзу – комил инсон мавзуси бор. Бу мавзу уларни бир-бирига боғлабгина қолмайди, балки мавзунинг ҳар бир дostonда ўзига хос тарзда ёритилиши уларнинг услубий ўзига хосликларини намоён этади, яъни «Фарҳод ва Ширин»да бу мавзу ижтимоий фаоллик кўламида ёритилса, «Лайли ва Мажнун»да эса асосан ишқ майдонидаги ички кечинмалар, руҳий ҳолатларнинг чуқур тасвири орқали ниҳоятда маҳорат билан тасвирланади.

Демак, Алишер Навоий бу дostonларда бир мавзунини икки йўналишда давом эттириб, унинг кўп қиррали эканини кўрсатишга, бадий тимсоллар, воқеалар, ҳикоятлар орқали тасвирлашга катта маҳоратини намоён этган.

**«Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий»:
анъана ва янгилик, мазмун ва бадиият;**

Алишер Навоий «Хамса»сининг тўртинчи достони «Сабъаи сайёр» (етти кезувчи-сайр қилувчи) деб аталади. Асарнинг бундай номланиши сабабини шоир шундай изоҳлайди:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур.
Чунки қойил етти мусофир эди,
Ки алар сайр ишига моҳир эди,
Бўлди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъаи сайёр».

(МАТ, 10-том, 409-бет)

Шоир айтмоқچики, бу дostonда лутф-қўпқиррали маъно ва мазмун кўпдир, аммо асосий мақсад ундаги етти ҳикоятдир. Чунки ҳикояларни айтувчилар сайру саёҳат ишига моҳир бўлган етти мусофирдир. Шунинг учун дoston ёзилгач, унга «Сабъаи сайёр» - етти кезувчи, сайр қилувчи мусофир деб от қўйилди.

Алишер Навоийнинг бу масалага алоҳида урғу бериши бежиз эмас. Чунки бу билан, яъни асарга ном қўйиш билан ўз достонининг шу мавзуда битилган бошқа асарлардан ҳам шакл ва мавзунинг талқини жиҳатидан фарқ қилишига ишора қилади.

Дарҳақиқат, Алишер Навоий салафларидан Низомий Ганжавийнинг шу мавзуга бағишлаган асари «Ҳафт пайкар» (етти гўзал) деб аталган бўлса, Хусрав Деҳлавий уни «Ҳашт биҳишт» (Саккиз биҳишт), замондоши Ашраф Мароғавий эса «Ҳафт авранг» (етти тахт) деб номлаган эдилар.

Уларда асосий диққат Баҳром қиссасига қаратилган бўлса, Алишер Навоий асосий эътиборни мусофирлар томонидан айтилган ҳикояларга қаратди («Ғараз (мақсад) аммо етти ҳикоятдур») ва Баҳром қиссасини ана шу ҳикояларнинг айтилиш воситасига айлантди. Демак, Алишер Навоий салафларига ўхшаш (Баҳром, етти ҳикоя) асарни янгича талқин, янгича таҳлил билан яратиб, назираи беназирни (ўхшаш-ўхшамас) майдонга келтирган эди.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ҳижрий 889 йилнинг жумодиюссоний ойида-мелодий 1484 йилнинг июн ойида ёзиб тугатилган:

Гарчи тарихи эрди секиз юз,
Сексон ўтмиш эди яна тўққуз.
Ойи онинг жумодиюссоний,
Панжшанба ёзилди унвони.
Варақу сатрин айлабон таъйин.
Байтини беш минг айладим тахмин.

(МАТ, 10-том, 411-бет)

Шуниси ҳам борки, дoston тўрт ойда, яъни 1484 йилнинг март –июн ойлари оралиғида ёзилган бўлса-да, аммо бошқа ишлар билан банд бўлмаганда, уни тўрт ҳафта-бир ойда ёзиш ҳам мумкин эди, дейди шоир:

Менга айёми гарчи ёд эмас,
Лек тўрт ойдин зиёд эмас.
Бўлсам ўзга умурдин эмин,
Бор эди тўрт ҳафта ҳам мумкин.

(МАТ, 10-том, 409-бет)

5000 байтдан иборат бўлган асарнинг шу муддат ичида яратилиши шоирнинг қайноқ булоқдек ижодий илҳоми жараёнини англаш ва тасаввур этишга имкон беради. Бу ҳол ўз-ўзича содир бўлган эмас, албатта. Чунки Алишер Навоий дostonни ёзишга киришишдан олдин Баҳром қиссаси билан боғли бўлган тарихий-адабий манбаларни шунчалик синчиклаб ўргандики, бу ҳақда асар охирида «етти иқлим шоҳи-Баҳром»ни туш кўрганида, унинг тилидан шундай ёзади:

Санга навбат чу етти саъй эттинг,
Қиссанинг ҳарф-ҳарфиға еттинг...
Сен бу ишнинг пайиға чун бординг,
Эски дафтар бaсe кўп ахтардинг.
Ложарам кўп ғаройиб ўлди аён,
Ки бу афсона ичра топти баён.

(МАТ, 10-том, 393-394-бетлар).

Демак, Алишер Навоий Баҳром қиссасини, хусусан ундаги етти ҳикояни шунчалик маҳорат билан яратадики, натижада, ҳатто, Баҳромшоҳ ҳам ўзи ҳақидаги бу дostonдан ҳайратда қолиб, шундай дейди:

Бу ки тарихимиз баён қилдинг,
Элга аҳволимиз аён қилдинг.
Тил анинг васфидин эрур ожиз,
Сеҳр худ бор, агар эмас мўъжиз

(МАТ, 10-том, 393-бет)

Баҳром қиссасига бағишланган бу дoston ўзбек тилида, арўзнинг хафифи мусаддас (фоилотун мафоилун файлун) баҳрида ёзилган.

Шоҳ Баҳром ҳақидаги қисса тарихий асосга эга. Чунки Баҳром ибн Яздигурд-Баҳроми Гўр¹ Варахран V сосонийлар хонадонининг вакили бўлиб, 421-439 йилларда Ажамнинг подшоҳи эди. Алишер Навоий ўзининг «Тарихи мулуки Ажам» асарида ўша даврдаги тарихчилар дунёқараши асосида Баҳром бинни Яздигурд ҳақида маълумот берган (Алишер Навоий. МАТ, 20 томлик, 16-том, 234-237-бетлар).

¹ Америкалик шарльшунос олим Ричард Фрайнинг ультиришича, «Гўр» сўзи одатда лўлон-ёввойи эшак тарзида тушунилса-да, аммо немис шарльшуноси О.Кансен «подшоқ» маъносини англатадиган ладимги «gul<qula-vula» сўзи бузилиб талаффуз этиш натижасида «гўр» бўлиб лўлган, яъни Баҳром gul (подшоқ) Баҳром gur (гўр) тарзида ишлатилиб, шу билан боғли ривоятлар яратилган, деган фикрни ўртага ташлаганини қам эслатади. Ўларалсин: Ричард Фрай. Наследие Ирана. Москва, «Наука», 1972, стр. 308, сноска.

Гарчи Баҳром тарихий шахс бўлса-да, аммо у оғзаки ва ёзма адабиётда тарихий шахсликдан кўра бадиий образ-тимсол сифатида кўпроқ машҳурдир. Шунинг учун унинг «саргузаштлари» шунчалик бадиийлаштириладики, натижада тарихийлик ўрнини бадиийлик эгаллаб боради. Бу ҳолни Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги Баҳром ва Озода ҳақидаги, Низомий Ганжавий «Ҳафт пайкар»идаги Баҳром ва Фитна, Хусрав Деҳлавий «Ҳашт бихишт»идаги Баҳром ва Дилором тўғрисидаги қиссаларда ҳам кузатиш мумкин. Алишер Навоий ҳам ўз достонида ана шу бадиий тимсолга айланган Баҳромни ўзининг ғоявий-эстетик ақидаларига мос тарзда тасвирлаб, асарини «афсона» (тарихий эмас!), «қисса» (бадиийлаштирилган талқин!) деб тавсифлайди.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр»и тузилиш жиҳатидан ўзи ёзган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларидан фарқ қилади. Бу фарқ дostonнинг қисса ичида ҳикоя ёки қолипловчи қисса ва ҳикоялар туркумининг қоришуви усулида ёзилганидан ҳам билинади. Шунини эслатиш жоизки, Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonлари ҳам шу тариқада битилган. Аммо улардаги Баҳром ва севгилиси (Фитна, Дилором) ҳақидаги асосий қисса билан маликалар томонидан айтилган етти ҳикоятнинг ўзаро ғоявий-бадиий жиҳатидан боғланиши анча бўш бўлганидан қолипловчи қисса ва етти ҳикоя алоҳида-алоҳида бўлиб туюлади. Алишер Навоий эса ўз дostonида еттинчи мусофир томонидан айтилган ҳикоятни қолипловчи қисса воқеалари (Дилором саргузашти) билан боғлайди. Натижада дoston курилишида яхлитлик майдонга келади.

«Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи қиссаси Баҳром ва Дилором саргузаштларидан иборат. Қисса Баҳром ёки Дилоромнинг туғилиш воқеалари билан эмас, балки вояга етган шоҳ Баҳромнинг ов жараёнида рассом Моний билан учрашуви, ундан Дилором тавсифини эшитиб, суратини кўриб, унга ошиқ бўлиб қолиш воқеаси билан бошланади. Бундан кўринадики, «Сабъаи сайёр»даги қолипловчи қиссанинг, яъни Баҳром ва Дилором қиссасининг бошланиши «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»ларнинг бошланишидан фарқ қилади. Чунки уларда воқеалар Фарҳод ва Мажнуннинг туғилишидан бошланади.

Демак, Алишер Навоий ҳар бир дostonни ундан кузатган ғоявий-эстетик мазмун моҳиятидан келиб чиқиб асардаги воқеалар баёнининг курилмасини белгилайди.

Қайд қилинганидек, Алишер Навоий «Сабъаи сайёр»ининг қолипловчи қиссасида Баҳром ва Дилоромнинг саргузаштларидан ҳикоя қилинади.

Яздигурд ўғли Баҳром отасидан сўнг ўзининг қаҳрамонлиги-шерни енггани билан подшоҳлик тожу тахтини қўлга киритади. Мамлакатда адолат ва осойишталикни ўрнатишга интилади ва шунинг билан бирга гўр-қулон овига ҳам берилади. Шундан уни Баҳроми гўр деб аташ ҳам одат бўлиб қолади. Ов жараёнининг бирида Баҳром рассом Моний билан учрашиб, гўзал Дилором ва унинг таърифи ҳамда Моний чизган расмни кўриб, унга ошиқ бўлиб қолади. Дилоромни Хожасидан Хито мулки эвазига сотиб олиб,

саройига келтиради. Дилором гўзалликда, хулқу атворда ҳамда чанг чолишда нодираи даврон бўлганидан Баҳромни ўзига мафтун этади. Натижада Баҳром мамлакатдорлик ишлари билан шуғулланишдан кўра кўпроқ айш-ишратга берилади, Дилоромнинг суҳбати, мусиқаси, санъатисиз тура олмайдиган бўлади. Ҳатто ов жараёнида ҳам бу ҳол давом этади. Ана шундай ов жараёнларидан бирида Баҳромнинг кийик овлаш-отишдаги маҳоратини Дилором «машқнинг камолоти натижаси» деб баҳо бериши маст мағрур подшоҳ Баҳромнинг ғзабини келтиради. Баҳром Дилоромни жазолайди: кўлоёғини сочлари билан боғлаб, дашт-сахрода ташлаб кетади. Мастлиги тарқалган Баҳром Дилоромни ёнида кўрмай, уни сўраганида, унга бўлиб ўтган воқеани баён қиладилар. Баҳром ўша дашт-сахрога боради, аммо Дилоромни топа олмай қайтиб келади. Шундан сўнг Баҳром Дилоромни кумсаб, касал бўлиб қолади. Уни даволашга ҳаракат қилдилар, натижа бермайди. Ниҳоят етти гўзал қаср бино қилиб, унга етти маликани келтирадилар. Баҳром шанба кунидан бошлаб, ҳафтанинг ҳар куни бир қасрда бўлиб, турли ўлкалардан келган мусофирларнинг қизиқарли, шунинг билан бирга катта маърифий аҳамиятга молик ҳикояларини эшитади. Еттинчи қасрда мусофир томонидан айтилган ҳикояда Дилоромнинг дашт-сахрода ташлаб кетилгандан кейинги саргузаштлари баён қилинган, Баҳром Дилором дарагини топиб, уни Хоразмдан олиб келтиради ва яна айшу ишрат ҳамда овга берилади. Ана шундай ов жараёнининг бирида ботлоқ ер уларнинг ҳаммасини ютади. Қолипловчи қисса ана шундай якунланади.

Баҳром ва Дилором саргузаштларидан иборат бўлган қолипловчи қиссада икки масала бадий тарзда ҳал қилинган. Улардан бири подшоҳ-ошиқ масаласи бўлса, иккинчиси подшоҳ-ҳукмдор масаласидир. Бу масала, яъни Баҳром ким бўлиши кераклиги масаласи қиссанинг қаҳрамони Баҳромнинг ўзи томонидан ҳам муҳокама қилинган. Бу ҳақда Алишер Навоий достоннинг ўн бешинчи – «Баҳромнинг ишқ туғёнидин беҳирад...» деб номланган бобида алоҳида тўхталади. Унда Баҳромнинг ўзи бу икки йўлдан бирини – ё ҳақиқий ҳукмдор – подшоҳ бўлиш ёки ҳақиқий ошиқ бўлишни танлаши лозимлигини тушинади. Шундай бўлсада, Баҳром подшоҳ-ҳукмдор бўла туриб, ошиқ бўлишни ҳам истайди.

Ки: «Агар бўлса шоҳлиғ боқий,
Топилур бўйла моҳваш соқий.
Буки, васлини топмишам пайваст,
Шоҳлиғ ўлмаса, бермас эрди даст.

(МАТ, 10-том, 106-бет).

Бу эса унинг ҳар иккала соҳадаги фожиасини – подшоҳликда мамлакатни харобаликка йуз тутиши, адолатсизликнинг авж олиши ошиқликда эса комиллик даражасига етмаганига боис бўлиб, бу ҳолат, икки кеманинг учини тутган ғарқ бўлади, деганларидек, Баҳромнинг ботқоқликка ботиб кетганлиги билан фожиавий ниҳоясига етади. Алишер Навоий Баҳром образини чизаётганда унинг «ишқ» сўзи – ишқдаги куйиш – ёнишлари –

изтиробларини қаламга олажагига ишора қилади. Бу эса Алишер Навоийнинг асосий диққатни Баҳромни ошиқ сифатида тасвирлашга қаратганидан далолат беради. Аммо подшоҳ Баҳром Алишер Навоий тасвирламоқчи бўлган ошиқ Баҳром бўлишни эмас, балки ҳам подшоҳ-хукмдор ва ҳам ошиқ бўлишни ихтиёр қилади. Демак, тасвирланаётган образ шоир истагига бўйсинмайди. Бу эса ниҳоятда муҳим бир адабий ҳодиса. Шоир ҳам ўзи тасвирлаётган образнинг, бу ўринда подшоҳ Баҳромнинг қарорини (ҳам хукмдор подшоҳ ҳамда ошиқ бўлишни) ўзгартира олмаганидан изтиробда қолиб, уни тўғри йўлга бошлаш, яъни ё хукмдор-подшоҳ бўлиш ёки ошиқ бўлишликни танлаши зарурлигини уқтириш йўллари қидиради ва ўзининг мақсадини биринчи мусофир томонидан Баҳромга айтган ҳикояда ифода этади. Мазкур ҳикояда Алишер Навоий Сарандеб шаҳзодаси Фаррух билан севгилиси Гулчеҳра ўртасидаги муносабатларни бошқача ҳал қилади, яъни шаҳзода Фаррух севгилисининг тарихини билгач, уни ўз «синглиси» деб эълон қилади ва шундан сўнг Сарандебнинг одил подшоҳси бўлади. Демак, Фаррух ошиқликдан воз кечгандан сўнг адолатли подшоҳга айланади ва бахт-саодатга эришади. Бу ҳикояни эшитган Баҳром эса ўзининг ҳам хукмдор-подшоҳ ва ҳам ошиқ бўлиш қарорини ўзгартирмайди. Натижада ўз қилмишларининг фожиали якуни томон қадам ташлайверади. Оқибатда Баҳромнинг тақдири ниҳоятда аянчли тарзда якунланади.

Алишер Навоий ўзи тасвирлаётган образ тақдирининг бундай бўлишини истарми-ди? Бу саволга Алишер Навоий бундай бўлишини истамас эди, унинг олдини олиш учун шоирлигининг барча имкониятларини ишга солган эди, деб жавоб бериш мумкин. Аммо тасвирланаётган Баҳромда жоҳ, мансаб, шоҳлик ғурури ошиқликдан устун бўлганлигидан шоирнинг панд-насихатларига қулоқ солмади ва оқибатда фожиага учрайди. Бунда қизиқ бир ҳол ҳам кузатилади: Алишер Навоий замонасида шоҳ-«зиллиллоҳи фи-л-арзи» -«Аллоҳнинг ердаги сояси» тарзида улуғланиб, ҳурмат-эҳтиром қилинарди. Ана шундай руҳда тарбияланган Алишер Навоий ҳам шоҳ раъйига қарши бора олмасди, аммо уни хатарли йўл ва фаолиятдан огоҳлантириш ва сақланишга даъват-насихатларини ниҳоятда эҳтиёткорлик билан баён этарди. Бу ҳол, хусусан Баҳром образини тасвирлашда ёрқинроқ кўзга ташланади.

Шундай қилиб, дostonдаги қолипловчи қиссанинг бош қаҳрамони Баҳром мураккаб тимсоллардан бўлиб, Дилором чангининг ҳам фожиали тақдирига сабабчи бўлди. Шоир томонидан жуда катта самимият ва маҳорат билан тасвирланган ҳунарманд ва оқила Дилором мағрур шоҳ Баҳром инжиқликларига дуч келди, аммо уни тарк этмади, аксинча, унинг фожиали тақдирини баҳам кўрди.

Дostonдаги қолипловчи қисса воқеалари баёнида мусофирлар тилидан айтилган етти ҳикоя мазмуни, ғояси, бадиияти ва қизиқарлилиги билан алоҳида ажралиб туради. Улардаги воқеалар Сарандеб (Ҳиндистон жанубидаги ҳозирги Шри Ланка)дан тортиб, Миср, Рум, Ҳиндистон, Хоразм, Шаҳрисабзгача бўлган катта жуғрофий ҳудудда содир бўлади. Худди ана шу

ҳикоялардан иккинчи мусофир тилидан баён қилинган воқеалар тасвирида Алишер Навоий муҳандисликнинг мукамал мужассамаси бўлган ўзи юрар тахт, ўзи ҳаракат қилувчи зиналарни акс эттиради.

Энг муҳими шундаки, барча ҳикоялар эзгулик ва олижанобликнинг тантанаси билан ниҳоясига етади; севишганлар мурод-мақсадларига эришадилар, адолат ғолиб келади, ёвузлик ва адолатсизлик енгилади. Ҳикояларда романтик тасвир усули (тахайюл) етакчи ўринни эгаллайди.

Ҳикоялардаги Фаррух, Ахий, Гулчеҳра (1-ҳикоя), Зайд Заҳҳоб (2-ҳикоя), Саъд, Гулрух (3-ҳикоя) Масъуд (4-ҳикоя), Меҳр, Сухайл (5-ҳикоя), Муқбил (6-ҳикоя) каби қаҳрамонларнинг сурат ва сийрати, фаолият ва саргузаштлари шу даражада мароқли ва жозибалики, уларни ўқиган киши Алишер Навоийнинг шеърӣ ҳикоя ёзишдаги улкан маҳоратидангина ҳайратда қолмай, балки умумбашарӣ аҳамиятга молик ниҳоятда муҳим масалаларни фалсафӣ ва ахлоқӣ йўналишда қаламга олганининг гувоҳи ҳам бўлади. Улар инсонни комилликка даъват этгувчилардир. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонини ёзишдан асосӣ мақсад-етти ҳикоятни ёзишдан иборатдир, деб айтгани бежиз эмас эди:

Лутф бу назм аро бағоятдур,

Ғараз аммо етти ҳикоятдур.

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр» ўзининг қолипловчи қиссаси ва гўзал етти ҳикояси билан «Хамса»-дан ўрин олган ўзига хос ва Алишер Навоий маҳоратига мос дostonлардандир.

«Садди Искандарӣ». Мазкур асар «Хамса»нинг бешинчи-яқунловчи достони бўлиб, у 1484 йилнинг иккинчи ярмида (тахминан сентябр-октябр ойларида) ёзиб тугатилган. Бу ҳолни Алишер Навоийнинг шахсий котибларидан бири бўлмиш Абдулжамилнинг яхлит «Хамса»ни 1484йилда кўчирган ва ҳозирда Ўз РФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган нусхаси ҳам тасдиқлайди. Бунга илова тарзида шуни ҳам эслатиш жоизки, Абдурахмон Жомӣ ўзининг «Оинаи Искандарӣ» достонини 1484 йилнинг 28 декабрида ёзиб тугатган эди. Айни ана шу дostonдан Алишер Навоий «Хамса»сига Абдурахмон Жомӣ томонидан берилган юксак баҳо (Ба турки забон нақше омад ажаб, Ки жоду дамонро бувад муҳри лаб) ўрин олган.

Демак, «Садди Искандарӣ» достони 1484 йилнинг иккинчи ярмида ёзиб тугатилган ва «Хамса» тўлиқ ҳолатда Абдурахмон Жомӣ назаридан ўтиб, юксак баҳога сазовор бўлган. Бу масала Алишер Навоий томонидан «Садди Искандарӣ» достони охирида илова қилинган бобда ҳам алоҳида баён этилган. Чунки у яхлит «Хамса»ни Абдурахмон Жомӣ назаридан ўтказгандан сўнг битилгандир. (89-боб)

«Садди Искандарӣ»достони «Хамса»ни яқунловчи бўлганидан «Хамса»га кирувчи дostonларнинг қурилиш ва мазмун – ғоя жиҳатидан бўлган хусусиятларини ўзида мужассам этади, яъни унда ҳам назарӣ-ахлоқӣ дoston («Ҳайрат ул-аброр») ҳамда сужетли дostonларнинг («Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр») тузилма хусусиятларининг

коришуви – бирлашуви кўзга ташланади. Шунинг учун ҳар боб тўртта қисмдан иборат: Искандар фаолияти (қисқа) , маълум бир масала (мас., адолат, авф...) ҳақидаги назарий мулоҳаза , уни тасдиқловчи ҳикоя ёки масал ва Арастунинг бу масалага оид мулоҳазалари. Бунинг натижасида Алишер Навоий «Садди Искандарий»да шу мавзуда асар ёзган Низомий, Хусрав Дехлавийлар ҳамда Абдурахмон Жомий қўллаган баён услублари анъаналарини янги тарзда давом эттириб, ўзига хос дostonни майдонга келтиради. Бу ҳақда Алишер Навоийнинг ўзи шундай ёзади:

Скандар жаҳондори кишварситон,
Ишидин чу назм ўлса ҳар дoston.
Сўзидин доғи яхши тақриб ила,
Ҳамул дoston зайлида зеб ила.
Сурай ҳикматосо мақолотини,
Сўз ичра ажойиб хаёлотини.
Бериб дoston зеби элга фиреб,
Сўзидин фиреб ўлғай ортуқси зеб.
Ки фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам.
Қадам урсам ушбу ики йўлга мен,
Неким борча дебдур, демиш бўлғамен.

(МАТ, 20 томлик, 11-том, 62-бет).

«Садди Искандарий» дostonининг асосий мазмун-ғоясини адолат, одил подшоҳ ва инсоннинг комилликка эришуви билан боғли бўлган масалалар ташкил этади.

Маълумки, Искандар – македониялик Александрнинг Шарқдаги номи бўлиб, аслида у эрамиздан олдинги IV асрда яшаган машҳур саркарда ва жаҳондордир. Аммо Шарқда Искандар ўз тарихий «қолипини»гина сақлаб қолиб, адиб ва шоирлар асарларида бадиият қонуниятлари ҳамда ёзувчи адабий-эстетик ниятлари асосида яратилган бадиий образдир. Бу бадиий образ-Искандар қайси даврда яратилган бўлса, ана шу давр талаб ва эҳтиёжлари асосида ўзига хос тарзда яратилади. Натижада Фирдавсий ҳам, Низомий ҳам, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомий ҳам ўзлари истаган Искандар бадиий образини чиздилар. Алишер Навоий ҳам ана шу услубни давом эттирди. Шунинг натижасида Алишер Навоий Искандарни XV асрда яшаб ижод этган шоир нуқтаи назаридан қаламга олди ва талқин этди. Алишер Навоий учун Искандар қиссаси бир баҳонаю, аслида дostonда улуғ мутафаккир шоирнинг ижтимоий ва маънавий ҳаёт ҳақидаги ижтимоий, маърифий ва ахлоқий қарашлари бадиий образлар баъзан мақолот-ҳикматлар, масал ва ҳикоялар воситасида ифода этилган. Дostonда тасвирланган воқеалар ва уларнинг талқини билан танишиш шундан гувоҳлик берадики, Алишер Навоий Искандарни тасвирлашда ҳам ниҳоятда мураккаб бир услубни қўллаган. Бу ўзига хослик шундан иборатки, зоҳиран қараганда Искандар одил подшоҳ сифатида талқин этилади, аммо тасвир ва талқинлар ботинига назар ташлаганда ўзи тасвирлаётган Искандарнинг барча хатти-

харакатидан ҳам шоирнинг қониқиш ҳосил қилмаганини сезиш мумкин. Бу ҳол, хусусан, бобларнинг соқий ва муғаннийга бағишланган қисмларида кўзга ташланади. Чунки уларда гўё шоир тасвирлаётган воқеа, ҳодиса, образ талқинига бўлган муносабатини умумлаштиради. Масалан, асарнинг 27-боби Искандарнинг Доро устидан ғалабаси ва Доро мулкига эга бўлиши тасвирига бағишланган. Демак, бунда ғолиблик кайфияти ҳукмрон бўлмоғи керак. Аммо шу боб охирида Дорони дафн этиш маросими тасвири ҳам бор. Шоир боб якунида соқий ва муғаннийга мурожаат этиб, шундай ёзади:

Кетур соқий ул майки, жоне топай,
 Ғам ичра ўлардин амоне топай.
 Ки гар давр оғу берди Дорога бот,
 Скандарга ҳам бермас оби ҳаёт.
 Муғанний, бугун нағмаи чанг туз,
 Вале навҳа соз айлаб оҳанг туз.
 Ки дардимға тортиб фиғон йиғлайин,
 Даме ўйлаким, шиша қон йиғлайин.

(МАТ, 20 томлик, 11-том, 193-бет)

Кўринадики, Алишер Навоий воқеалар тасвиридан сўнг фалсафий яқун чиқаради. Бу яқун эса хожагон тариқатидаги нақшбандия йўналиши тарғиб этувчи ғоялар билан мосдир. Бобдаги икки тасвир – Искандарнинг Доро устидан ғалабаси ва Доронинг мағлубиятию ўлими шу жиҳатдан ниҳоятда ибратли, яъни шоир ҳар бир иш оқибатини ўйлаш лозимлиги ва шунга асосан яшаш, фаолият кўрсатиш кераклигини уқтирмоқда. Шундан-да Алишер Навоий бобни қуйидаги мисралар билан тугатади.

Навоий, жаҳонға вафо йўқтурур,
 Анинг даъбу расми жафо – ўқ дурур.
 Вафо айлаб, онинг вафосин унут,
 Наво истасанг бенаволиғни тут.

(МАТ, 20 томлик, 11-том, 194-бет)

Бундай ҳолни 56-боб якунида ҳам кузатиш мумкин. Бобда Искандарнинг Равшанак ва Меҳрнозларга уйланиш тўйи ниҳоятда кўтаринки руҳда тасвирланади. Охирда эса ўзига мурожаат қилиб, шундай ёзади:

Навоий, чу сарманзилинг Чингадур,
 Сурудинг доғи сур аро чингадур.

Аёлғунг неча ёр-ёр ўлғуси,
 Менинг йиғларим зор-зор ўлғуси.

(МАТ, 20-томлик, 11-том, 401-бет)

Қизиқ туюлади- бир томонда тўй, хурсандчилик, иккинчи томонда эса «менинг йиғларим зор-зор ўлғуси», дейди Алишер Навоий. Тўйда азо тутмоқ кайфиятининг боиси недур? Бизнингча, Алишер Навоий бу ҳашамат ва тантаналарнинг боиси бўлган Искандар тақдирининг охири – «холи илгини» -бўш қўлини тобутдан чиқариб қўйишга васият қилгани Алишер Навоийни зор-зор йиғлатади ва, шундан келиб чиқиб, яшашдан асосий мақсад

нималигини ўйлаб кўришга даъват этади. Бу замонаси шоҳларига ҳам, амалдорларга ҳам, оддий фуқаросига ҳам, умуман башариятга тегишли даъватдир, хитобдир. Бу эса умумбашарий муаммо бўлиб, уни ҳал қилишга донишмандлар ҳам, адиб ва шоирлар ҳам, мутафаккир ва мутасаввуфлар ҳам асрлар давомида бош қотириб келмоқдалар.

Алишер Навоийнинг Искандар образини чизишда, унинг фазилятларини баён этишда ғолиблигининг боиси нимада эканлигига эътибор бериб, уни ҳамиша олиму фузалолар қуршовида тасвирлайди. Искандарнинг рубъи маскун жаҳондори бўлиши, адолати ва ғолибияти туфайли топган шон-шуҳратининг асосий сабабларидан бири илм ва ҳунар аҳлига таянганлигида деб билади.

Демак, жамиятнинг қайси босқичида, даврида бўлмасин, уни бошқарувчи сиймо (Алишер Навоий тушунчасига кўра подшоҳ) илм аҳли ва илмий хулосалар асосида иш юритса, жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётида ривожланиш, тараққиёт, ободлик ва осойишталикка эришилади.

Шунинг учун машҳур алломалар- Афлотун, Арасту, Суқрот, Буқрот ва бошқалар Искандар билан ёнма-ён тасвирланади, уларнинг билими, панд-насиҳатларидан баҳраманд бўлади.

Кашмирдаги сеҳрланган мустаҳкам қалъани забт этиш, яъжуж-маъжужлар йўлини тўсиш учун қурилган девор- садди Искандарий ва бошқа воқеаларда асосан ана шу аллома ва фозилларнинг ҳиссаси улуғдир.

Жумладан, Кашмирдаги сеҳрли қалъани олиш учун ишлатилган қуролнинг кашф этилиши, унинг тузилиши ва сифатлари тасвири кишини ҳайратга қолдиради. Бу қурол гўй-катта шар шаклида бўлиб, ичига турли хил моддалар жойлаштирилади. Шарга пилик қўядилар ва отганда пиликни ёндирадилар. Шар мўлжалланган жойга тушгач, ҳалиги пиликнинг олови унинг ичидаги моддаларга ўтади, натижада шар портлайди. Шунда ундан, биринчидан, ниҳоят баҳайбат, қўрқунчли садо-овоз чиқадики, у сеҳрларни бузади; иккинчидан, шундай шўъла- нур-ўт-олов тарқаладики, у қалъанинг эшикларини бузиб ташлайди; учинчидан, ундан қора тутун тарқалиб, ҳамма жойни қорайтиради; тўртинчидан эса ундан ниҳоят зарарли ҳид тарқалади ва одамларнинг сезги аъзоларига зарар етказади (Ким ул дуд ила ис тугансун тамом, Ки нуқсон топар элга андин машом – МАТ, 11-том, 248-бет).

Ўйлаб кўрилса, бу қурилма XX асрда ихтиро қилинган атом бомбасининг ўзига хос бир кўриниши-моделига ўхшашдир. Алишер Навоий томонидан тасвирланган бу даҳшатли қурол сеҳрланган қалъани забт этиш, уни золим Маллудан озод қилиш учун ишлатилган. Демак, дostonда тасвирланган олиму фозиллар шунчалик нодир имкониятга эга бўлганлар ва Искандарнинг мушқилларини осон қилганлар. Яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиш мақсадида Қирвонда бино қилинган мустаҳкам девор- садди Искандарий ҳам ўз замонасининг улуғ иншооти- олимлар ва муҳандислар ақлий меҳнатининг мужассамаси сифатида тасвирланади. Олимларнинг

ихтироларидан яна бири «сутурлоби махфийнома» ва «миръоти гетинамо» (56-боб) бўлиб, уларни кўрган Чин Хоқони Искандарга шундай дейди:

Мулозимларинг доғи лойиқ санга,

Билик ичра бори мувофиқ санга.

(МАТ, 20 томлик, 11-том, 397-бет)

Шундай қилиб, подшоҳ ва олиму фузалоларнинг ўзаро ҳамкорлиги барча ишларга муваффақиятларни таъминлайди. Шунинг учун мамлакат бошлиқлари олим ва фозилларга ҳамиша таянмоғи ва уларни ҳар жихатдан (маънавий ва моддий) рағбатлантирмоғи лозим, деган фикр Алишер Навоий томонидан доим таъкидланадики, бу жуда муҳимдир.

Достонда турли мавзуга бағишланган ҳикоя ва масаллар ҳам келтирилган, деб эслатилган эди. Ҳикоятларнинг айримлари тарихий шахслар ҳаёти ва фаолияти билан алоқадор бўлса (масалан, 21-бобдаги Маҳмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд, 29-бобдаги Султон Абу Саид Курагон ҳақидаги ҳикоя), баъзилари сайёр сужетларнинг қаҳрамони бўлмиш Мажнун (33,66-ҳикоялар), Баҳром (54-боб) билан боғлиқдир. Бошқалари эса тўқима образлар (икки ёр-25-боб; ғофил йигит-41-боб; икки рафиқ-37-боб...) билан алоқадордир.

Шунинг билан бир қаторда булбул (58-боб), балиқлар(62-боб), кабутар (70-боб) билан боғли масаллар ҳам келтирилган. Шуниси ҳам борки, бу ҳикоя ва масаллар бевосита Искандар билан боғли эмас, яъни уларда, хусусан ҳикояларда Искандар қатнашмайди. Аммо битта ҳикоя (Искандар ва гадо ривояти –17-боб) Искандар билан боғли тарзда келтирилади, яъни унда Искандар қатнашади. Бундай ҳолат «Ҳайрат ул-аброр» ва «Сабъаи сайёр» достонларидаги ҳикоят ва масалларнинг уларда тутган мавқеи ва асосий қолипловчи қисса билан ғоявий-бадий боғлилиги масаласининг «Садди Искандарий»да ўзига хос тарзда умумлаштирилганидан далолат беради. Ҳикоят ва масаллар маълум бир масалага оид (авф, муҳолафат...) назарий қарашларни бадий жихатдан тасдиқлаш мақсадида келтирилганликларидан дoston умумий йўналишининг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, «Садди Искандарий» «Хамса»нинг охириги достони сифатида бу муҳташам бадий қомусни ҳам ғоявий-мазмун ва ҳам бадий маҳорат нуқтайи назаридан ниҳоятда салмоқли тарзда яқунлайди.

«Хамса» бўйича хулосалар:

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг ижодий жасорати сифатида майдонга келган буюк «Хамса»си фақат шоирнинггина эмас, балки туркий-ўзбек адабиётининг юқори тараққиёт босқичига кўтарилганидан далолат берувчи адабий-бадий яхлит бир қомусдир.

Дарҳақиқат, буюк «Хамса» ўзбек адабиёти тарихида шундай улуғ бир кашфиёт, муҳим бир мўъжизавий ҳодисаки, унинг моҳиятини улуғ шоирнинг устози Абдурахмон Жомий қуйидаги мисраларда ғоятда самимият билан ифода этганлар:

Туркий тилга доғи нақш¹ келди ажаб,

¹ наъш-бу ўринда «Хамса» маъносида.

Хатто сеҳргарлар боғладилар лаб.
 Бундай ёқимли нақш туширган қалам,
 Бошига офарин ёғдирсин олам.
 Кечирсин форсийда гавҳар терганлар,
 Дарий тилида дур, ғазна берганлар.
 Бунинг тили ҳам гар бўлганда дарий,
 Мажолсиз қоларди уларнинг бари.
 («Оинаи Искандарий»)

Бу- Алишер Навоий «Хамса»си ўша даврда мавжуд бўлган Шарк хамсанавислиги анъанасида улуғ бир адабий кашфиёт эканининг шу соҳада ўзи ҳам қалам тебратган буюк шоир ва аллома устоз Абдурахмон Жомий томонидан эътироф этилишидир. Агар буни форсийгўйларнинг эътирофи деб билсак, унда Ҳусайн Бойқаронинг «Хамса» муаллифига кўрсатган буюк ҳурмати ўзи минадиган оқ отга миндириб, жиловдор бўлганлиги, Алишер Навоийни назм мулкининг соҳибқирони ва қаҳрамони деб аташини туркийгўйларнинг эътирофи сифатида қабул қилиш мумкин. Демак, Шарқда-форсий ва туркий тилларда сўзлашувчилар Алишер Навоий «Хамса»сини буюк адабий ҳодиса-кашфиёт деб билганлари диққатга сазовордир.

«Лисон ут-тайр» фалсафий – масал достон.

Алишер Навоийнинг машҳур фалсафий достони «Лисон ут-тайр» (Қуш тили) бўлиб, бу асар 904х. – 1498-1499м. йилда, яъни шоирнинг хижрий ҳисобда олтмиш ёшга қадам қўйган йили (туғ. 844 х. йил) ёзилган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи достоннинг икки бобида алоҳида тўхталган:

Олтмишқа умр қўйғонда қадам,
 Қуш тилин шарҳ этгали йўндум қалам.
 (189-боб)

Йил тўқиз юз ўтмиш эрди доғи тўрт,
 Ким улуснинг кўнглига солди бу ўрт.
 Ҳам бу тарих ичраким қилдим шурўъ
 Ихтимомига доғи бўлди вуқўъ.

(193-боб: МАТ, 20 томлик, 12-том, 295, 302-бетлар)

Алишер Навоий олтмиш ёшга қадам қўйганида мазкур достонни ёзгани сабаблари асарнинг «Бу китоб назмида ўз муносабатининг тақриби» деб аталган 189-бобида маълум даражада баён этилган. Унинг моҳияти шундан иборатки, Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асари Алишернинг ҳали мактабда ўқуб юрган чоғида унинг диққатини ўзига тортибгина қолмай, балки ўзига шундай мафтун этган эдики, ёш Алишер уни бошдан охиригача ёдлаб олиб, такрор-батакрор ўқиб юрарди. Бу ҳолдан хабар топган ота-онаси уни ўқишни манъ этиб, асарни яшириб қўядилар. Алишер Навоий шундай ёзади:

Лек чун ёдимда эрди ул калом,
 Ёшурун такрор этар эрдим мудом.

Ондин ўзга сўзга майлим оз эди,
 Куш тили бирла кўнгул ҳамроз эди.
 (МАТ, 20 томлик, 12-том, 295-бет).

Демак, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр»и Алишер Навоийни ёшлигидан ўзига мафтун этиб, умри давомида унинг билан ҳамроҳ бўлди, унга жавоб ёзиш нияти ҳам шоирнинг кўнглидан жой олган эди. Ана шу ният Алишер Навоийнинг олтмишга қадам қўйганида амалга ошди. Бу бежиз эмасди. Чунки шу даврда Алишер Навоий ўзининг «Муножот», «Сирож ул-муслимин» асарларини ҳам ёзган эди. Буларда, хусусан «Муножот»да гўёки умри бўйича қилган ишларини сарҳисоб қилиб, яна бажарилиши лозим бўлган ишлар, яъни ҳали кўп «қарзи» борлигига ҳам ишора қилгандай бўлади. Ана шундай бажарилиши лозим бўлган ишлардан бири «Мантиқ ут-тайр»га жавобан туркий тилда бир асар яратиш муддаоси эдики, Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонини ёзиш билан бу ишни амалга оширди.

Фаридиддин Аттор XII асрнинг машҳур шоир ва адибларидан бўлиб, ўзининг «Илоҳийнома», «Тазкират ул-авлиё» ва, хусусан «Мантиқ ут-тайр» асарлари билан ўзидан кейинги адабий ва маънавий ҳаётда катта мавқега эга эди. Ҳатто Жалолиддин Румий Фаридиддин Атторнинг орифона кашфиётларига юқори баҳо бериб, шундай ёзган эди:

Ҳафт шаҳри ишқро Аттор гашт,
 Мо ханўз андар хама як кўчаем.

Мазмуни: Аттор ишқнинг етита шаҳрини кезиб чиқди, биз бўлсак ҳали ҳам ишқнинг бир кўчаси бошидамиз.

Дарҳақиқат, Аттор ишқни тасаввуфона талқин қилгани туфайли Алишер Навоийнинг ҳам диққатини ўзига қаратган эди. Шунинг учун ёзади:

Ҳақ мунунг нутқин чу гўё айлади
 «Мантиқ ут-тайр» ошқоро айлади.
 Бу тил изоҳин камоҳий айлабон,
 Шарҳи асрори илоҳий айлабон...

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 277-бет)

Ўзининг достони ҳақида эса шундай дейди:

Улча асроринг манга эрди аён,
 Айладим қушлар тили бирла баён.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 275-бет)

Бунда Алишер Навоий «Лисон ут-тайр»ининг мавзуси ва уни очишдаги ўзига хослик баён этилган, яъни дoston тасаввуфий мавзуда («Шарҳи асрори илоҳий») бўлиб, бу мавзу қушлар тили воситасида мажозий тарзда ифода этилган.

«Лисон-ут-тайр» достони ўзбек тилида ёзилган бўлса-да, унда «Навоий» тахаллуси эмас, балки Алишернинг иккинчи тахаллуси бўлган Фоний қўлланилган. Достонда бу тахаллуснинг қўлланилгани сабабларини баён этиш учун шоир «Бу китобда тахаллус тағйирининг узри» сарлавҳали алоҳида боб (191-боб) ажратган. Унда туркий тилдаги асарларида Навоий ва форсий тилдаги асарларида эса Фоний тахаллусларини қўллаганлигини

айтиб, «Лисон ут-тайр» ҳам туркий-ўзбек тилида бўлганидан унда Навоий тахаллусини қўллаш жоиз эди, аммо мен унда Фоний тахаллусини қўллаш мақсадга мувофиқ деб билдим, деб шундай ёзади:

Чун «Лисон ут-тайр» оғоз айладим,
 Турфа қушлар бирла парвоз айладим.
 Мунда ансаб эрдиким тузғоч наво,
 Бўлса назмимға Навоийдин адо.
 Ким наво қушлар тили алҳонидур,
 Дилкаш афғони ҳазин достонидур.
 Туркий услуб эрди ҳам бу достон,
 Топқудек эрди Навоийдин нишон.
 Бу рақамда Фоний айларга лақаб,
 Мустамеъ бўлгонға айтурмен сабаб,
 Ким бу дафтар назмидин кулли мурод,
 Чунки маржеъ майли эрдию маод,
 Мунда Фоний бўлмай иш ўлмас тамом,
 Фоний андин топти назмим ихтимом.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 299-300-бетлар)

Шундай қилиб, Алишер Навоий дostonнинг мавзуи унда Фоний тахаллусини қўллашни талаб қилганини ёзади ва, бу билан, бадий асарга мувофиқ тахаллус қўллашнинг ҳам катта аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди.

Алишер Навоий «Лисон ут тайр»ида «шарҳи асрори илоҳий» масаласи бевосита ҳазрати инсон ва унинг билан боғли бўлган муаммоларни баён этиш, шарҳлаш йўналишида ҳал қилинади. Шунинг учун дostonнинг «ҳамд» бобидаёқ шоир шундай дейди:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
 Они айлаб халқ ичинда беаваз.
 Кўнглин онинг махзани ирфон қилиб,
 Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 9-бет)

Ана шу инсоннинг ўзлигини таниши лозимлиги масаласи Алишер Навоий дostonида алоҳида таъкидланади ва бу ҳақда шундай дейилади:

Мутгасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
 Жазм этарсен хотири огоҳ ила.
 Ким сен- ўқ сен ҳарнеким мақсуд эрур,
 Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
 Зотнинг ижмолига тафсилсен,
 Ҳам вужуд ишколиға таъвилсен.
 Ўз вужудингға тафаккур айлагил,
 Ҳар не истарсен ўзунгдин истагил.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 269-270-бетлар).

Дostonнинг асосини ташкил этган қушларнинг Симурғ томон интилиши ва уларнинг бу йўлда бошдан кечирган саргузаштлари, шу

муносабат билан келтирилган турли ҳикоят ва масалларда ҳам ана шу масала бош йўналиш бўлиб хизмат қилади.

Достон ва унинг хусусиятларидан кўпгина олимлар, жумладан Е.Э.Бертельс, В. Зоҳидов, Н.Маллаев, А.Ҳайитметов, Ш.Шарипов, Н.Комилов, С.Олим, И.Ҳаққул ва бошқалар турли хилда сўз юритганлар; Матншунос Ш.Эшонхўжаев эса унинг илмий-танқидий матнини тайёрлаб нашр эттирди. Алишер Навоий мукаммал асарлари тўпламининг 12-томида ҳам достоннинг матни Ш.Эшонхўжаев томонидан изоҳлар билан нашр этирилган. Унинг насрий баёни эса Шарофиддин Шарипов томонидан бажарилиб, нашр этирилган. Ана шу илмий тадқиқотлар ва матн асосида шуни таъкидлаш жоизки, Алишер Навоий достонида ўз даври фалсафий ақидалари хожагон тариқатининг нақшбандия сулуки таълимоти асосида ёритилиб, унда Инсон ва Аллоҳ таоло, Инсон ва коинот яхлитлиги, Инсоннинг ўзлигини таниш йўллари каби муҳим масалалардан мулоҳазалар юритилган.

Жалолоддин Румий томонидан айтилганидек, Фаридиддин Аттор, жумладан Алишер Навоий ҳам ишқнинг етти шаҳри-водийсини кезганлар ва унинг натижасини баён этганлар. Масалан, Алишер Навоий қушлар саргузаштининг охирида «Қушларнинг фано хусулидин бақо вусулиға еткони» сарлавҳали 169-бобда шундай ёзади:

Чун ул ўттуз қушқа бу эрди хаёл,
Мунча кўргандин ўқуш ранжу малол-
Ким магар Симурғ кўргузгай лиқо,
Бу фанолардин етишқай ул бақо.
Кўрдилар ўзни қаёнким тушти кўз,
Аллоҳ-Аллоҳ, не ажойбдур бу сўз.
Ким қилиб Симурғ ўттуз қуш ҳавас
Ўзларин кўрдилар ул си мурғу бас.
Мунда зоҳир бўлди сирри «Ман араф»
Ким кўрубтур гавҳар ўлмоғлиғ садаф.
Эй кўнгул, бу нуктадур қушлар тили,
Рамзу имо мулкига тушлар тили.
Гарчи бу сўзда аёндур таъмия,
Ким риёзатдинки, топти тасфия.
Чун риёзат рафъ этиб руҳоният,
Салб бўлғоч кимсадин нафсоният.
Қолмағай руҳониятдин ўзга ҳеч,
Сен таҳаллуфдин бу маъни ичра кеч.
Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқин этса бартараф.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 268-269-бетлар)

Мазмуни: Кўп азоб-уқубат чеккан ўттиз қушда «Симурғ жамолини кўрсатиб, ўттуз қушни фонийликдан боқийликка эриштиргай», деган хаёл – тушунча бор эди. Аммо қушлар етиб келган манзилнинг қайси томонига қарамасинлар

фақат ўзларини кўрдилар. Шуниси ниҳоятда ажойибки, ўттиз куш Симурғни кўришга ҳавас қилардилар, аммо улар ўзларини – ўттиз куш – Си мурғни кўрдилар, холос. Худди шу вақтда кушлар садаф ичида дурларнинг ҳосил бўлиши сирларини англадилар. Эй кўнгул, бу сўзлар кушларнинг рамзларга тўла тилидир. Бу сўзларда яширин маънолар бор, яъни риёзат-азоб-уқубат чекиш покланишга эришишдир. Чунки риёзат маънавиятни юксакликка кўтаради ва инсонни нафс балосидан қутқазади. Шунда инсонда рухоният-маънавиятдан бошқа ҳеч нарса қолмайди. Сен бу ҳолатни нотўғри тушунишдан воз кечгил. Инсон зоти ёмон ахлоқни ўзидан кетгизса, у энг шарафлидир.

Достонда айтилмоқчи бўлган асосий мазмун бу байтларда куш тили мисолида, кушлар тимсолида ўз аксини топган.

Достонда тасвирланган воқеалар қуйидагича:

Бошлиқ- шоҳларидан маҳрум бўлган кушлар бир жойда тўпланадилар. Аммо улар ўтириш-туриш, ўзни тутишда қоидаларга риоя қилмаганларидан жанжоллашадилар. Бу ҳолни кўрган Худхуд уларга яхши бошлиқ-шоҳ, яъни Симурғ ҳақида ҳикоя қилади. Бу ҳикояни эшитган кушлар бу шоҳни – Симурғни кўришга Худхуд бошчилигида йўлга отланадилар. Йўл оғир ва узоқ бўлганидан кўпгина кушлар ундан қайтадилар. Фақат ўттиз кушгина риёзат-азоб-уқубатларга бардош бериб, етти водийни кезиб, Симурғнинг гўзал манзилига етиб келадилар. Аммо бу манзилда қайси томонга қарамасинлар афсонавий Симурғни эмас, балки ўзларини – си мурғ – ўттиз кушни кўрдилар, яъни кушлар – тимсоллар, Алишер Навоий ибораси билан айтганда, риёзат чекиб, ўзларида энг гўзал сифатларни – «сифотиллоҳ»ни мужассам этиб, комиллик даражасига эришдилар. Демак, инсоннинг комиллик даражасига эришуви ана шу тимсоллар – кушларнинг афсонавий Симурғни излашлари, уни эса ўз вужудларида кўрганлари воқеасида баён этилган:

Ким қилиб Симурғ ўттуз куш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул Си мурғу бас.

Инсоннинг маънавий жиҳатдан покланиши масаласи достонда турли муносабат билан Худхуд тилидан баён қилинган ўғит – насиҳатларда, кушларнинг саволларига берган жавобларида, ҳикоя ва масалларда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, содиқ бўлишга оид, (41-боб), меҳнат қилмай, хор-зор кун кечиришни қораловчи (47-боб), фиреб ва хийлагарликнинг охири войлиги (50-боб), Мудбир ва Муқбил (53-боб), Шайх Нажмиддин Кубронинг сўзи ва итга тушган кўзи (86-боб) ҳақидаги ҳикоялар; Шайх Санъонга оид ажойиб қисса (79-боб); парвона ва шамъ (164-боб) ҳақидаги ва бошқа масаллар айтилганларга гувоҳ бўла олади. Шуниси ҳам борки, айрим ҳикоя ва масаллар сайёр бўлиб, ундаги тимсол ва воқеалар талқини асарнинг мавзуи асосида амалга оширилган. Ана шундай ҳикоялардан бири Мудбир ва Муқбил ҳақидадир. Маълумки, бу ҳикоядаги воқеага ўхшаш ҳолат Алишер Навоий «Хамса» сининг «Ҳайрат ул-аброр» ва «Сабъаи сайёр» достонларида ҳам учрайди. Жумладан, «Ҳайрат ул-аброр»нинг қаноат мавзусига

бағишланган еттинчи мақолотининг охирида «Қонё жавонмард ва томеъ жаҳонгард ҳамроҳлиги...» сарлавҳаси билан (35-боб) бир ҳикоят келтирилган. «Сабъаи сайёр»да эса олтинчи мусофир тилидан Бохтар диёридан бўлган Муқбил ва Мудбирларнинг саргузаштлари (25-боб) анча кенг ва қизиқарли ҳикоя қилинган. Бу дostonларда мазкур ҳикояларнинг воқеа ва тимсоллари ҳаётий-ахлоқий йўналишда талқин қилинган бўлса, «Лисон ут-тайр»даги Муқбил ва Мудбирга доир ҳикояда воқеа ва тимсоллар дostonнинг асосий мавзусидан келиб чиқилган ҳолда тасаввуфий – маънавий йўналишда талқин қилинган. Ҳикояда тасвирланишича, Муқбил ва Мудбирлар бирга саёҳатга чиқдилар. Йўлда Мудбир ўзининг ярамас қилмишлари ва сўзлари билан Муқбилнинг жонига тегади. Аммо у чидам билан йўл юради ва бир шаҳарга етгач, бир-бирларидан ажралиб, Муқбил фақрхонага борса, Мудбир байт ул-латаф-айшхонага боради. Муқбил фақрхонага одоб ва эътиқодининг олижаноблигидан ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлади. Мудбир эса айшхонада бировни ўлдиради.

Шунда мамлакат подшоҳи фақрхонадаги Муқбилга меҳрубонликлар кўрсатиб, уни ўзига яқинлаштиради, одам ўлдирган Мудбирни эса қатл эттиради.

Алишер Навоий ҳикояни шундай байт билан яқунлайди:

Худшиканга етти ул олий мақом,
Худнамо топти бу янглиғ интиқом.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 72-бет)

Демак, худшиканлик – фақр йўлига кирган солиқнинг хусусиятларидан бўлиб, унда Расулulloҳнинг «ал-фақру фаҳри» ҳадиси шарифи ҳаёт ва яшаш мезони сифатида қабул қилинади. Маълумки, бу нақшбандия сулуки солиқлари учун хос хусусият бўлиб, Алишер Навоий ҳам ана шуни назарда тутди ва инсоннинг комилликка эришувида бу хусусиятнинг қанчалик зарурлигини бадиий тимсол (Муқбил) хатти-ҳаракатлари воситасида баён этади.

Демак, сайёр сужет ва тимсоллар ҳар бир асарнинг хусусиятларидан келиб чиқилган ҳолда қаламга олинган ва талқин қилинган. Бу эса Алишер Навоий бадиий маҳоратининг ранг-баранг кирраларини намойиш эттиради.

Худди шундай ҳолни сайёр тимсоллардан бўлмиш Искандар ҳақида «Лисон ут-тайр»нинг 77-бобида келтирилган ҳикояда ҳам кузатиш мумкин. Маълумки, Алишер Навоийнинг кўпгина асарларида Искандар тимсолига мурожаат қилинган ва, ҳатто, «Хамса»нинг бир дostonи- «Садди Искандарий»да унинг Алишер Навоий тасавуридаги яхлит тимсоли яратилган. Аммо «Лисон ут-тайр»даги ҳикоя воқеалари ва Искандар тимсолининг талқини дostonнинг умумий ғоясидан келиб чиқиб амалга оширилганидан у ўзига хос ва янги хусусиятларни ўзида мужассам этади. Ҳикояда келтирилишича, подшоҳ Искандарнинг ўзи бир мамлакатга элчи сифатида бориб:

Деди элга: будур Искандар сўзи,
Турфа буқим эрди Искандар ўзи.

Элчилардек сўз баён айлар эди,
Ўзи ўз хукмин аён айлар эди.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 93-бет)

Шундан сўнг Алишер Навоий куйидаги байтларда ўзининг ҳикоядан кузатган мақсадини ифода этади:

Эл не билсунларки Искандардур ул,
Йўқки қосид, ҳокими кишвардур ул...
Халқнинг мингдан бири билмай бу ҳол,
Ким недур бу парда нақшида хаёл.
Сен доғи шаҳдин қилурсен нукта гўш
Соғинурсен лек ноқилдин Сурўш.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 93-бет)

Шоирнинг мақсади шуки, элчи Искандар-подшоҳ Искандарнинг ўзи эканлигини таъкидлаш билан Симурғга интилаётган қушларнинг ўзлари Симурғ, яъни афсонавий қуш эканликларини уқтиришдан ва, шундан келиб чиқиб, уларнинг (қушларнинг) ўзлигини таниши лозимлигини баён этишдан иборатдир. Бас шундай экан, мазкур достонда Искандар (элчи-подшоҳ) тимсоли ана шу ақидани бадиий тимсол воситасида исботлашдан иборатдир. (Шуни эслатиш керакки «элчи-шоҳнинг ўзи» мавзуси «Садди Искандарий» достонида ҳам «Элчи-Чин ҳоқонининг ўзи» тарзида фойдаланилган бўлса-да, ундан кузатилган мақсад бошқадир).

Достондаги Шайх Санъон ҳақидаги ривоят энг жозибали киссалардандир. Шу жиҳатдан бу қисса кўпгина олимларнинг диққат марказида бўлиб, унинг ҳақида турлича фикрларни баён этганлар.

Хўш, Алишер Навоий тасвирлаган Шайх Санъон ким ва унинг саргузаштларидан кузатилган асосий мақсад нимадан иборат?

Бу саволга шоирнинг қиссада баён этган фикрлари асосида жавоб топмоқ мақсадга мувофиқдир.

Алишер Навоийнинг ёзилишича, Шайх Санъон «Каъбада шайх ул-машойих», яъни Каъбадаги шайхларнинг роҳнамози бўлиб, «Кўнгли ғайб асроридан огоҳ» бўлган сиймодир.

Шунинг учун:

Остонининг гадойи шоҳлар,
Куллуғига муфтахир огоҳлар.
Ҳар дуоким қилса бир ғамгин учун,
Қўл очиб хайли малак омин учун.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 96-бет)

Бас, шундай юксак даражадаги сиймонинг кейинги саргузаштларини қандай изоҳламоқ лозим. Бу масала Алишер Навоий томонидан шу қиссадан олдин келтирилган «Қушларнинг йўл кайфиятин Худхуддин саволи ва онинг жавоби» сарлавҳали 78-бобда ва қиссанинг ўзида изоҳланган кўринади.

78-бобда Алишер Навоий Худхуд тилидан шундай ёзади:

Ким бу йўлда ишқдур кулли сифат,
Ишқ аҳлидин йироқдур маслаҳат.

Кимки ошиқдур анга жондин не бок,
 Куфр олиб, бермак имондин не бок.
 Гар керак ошиққа ўз жононидин,
 Саҳл эрур чекмак жаҳону жонидин.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 94-бет)

Демак, ҳақиқий ишқ аҳли, яъни «кўнгли ғайб асроридан огоҳ» бўлганлар учун «жонон»- Аллоҳ таолонинг истаги билан яшаш шартдир. Агар «жонон» ошиқдан жон фидо қилишни истаса, ошиқ «жаҳону жонидин» воз кечмоғи ҳеч гап эмас. «Жонон» - Аллоҳ таоло эса ўз ошиқининг унга нисбатан бўлган ҳақиқий ишқда содиқми – содиқ эмасми эканлигини имтиҳон қилишнинг турли йилларини ишга солади. Шайх Санъон саргузаштлари унга нисбатан қўлланган имтиҳонлардан бири эди. Шайх Санъон эса бу имтиҳондан аъло даражада ўтди: «жонон»нинг барча истакларини азоб-уқубатларга гирифтор бўлган бўлса-да, бажарди ва оқибатда яна ўзининг ҳолатига қайтди:

Каъбадин андоқки қилди азми дайр,
 Дайрдин ҳам Каъбага кўргузди сайр.

Тенгрига арз этти узри момазо,
 То ани ҳам ёриға кўшти қазо.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 135-бет)

Бунга асосий сабаб Шайх Санъоннинг ҳақиқий ишқга содиқлиги ва унинг барча имтиҳонларидан шараф билан ўтганлигидир. Чунки бу йўлда Шайх Санъон «жонон» иродасига бўйсунди ва унинг хоҳишларини сўзсиз бажаради. Бундай бўлиш эса «фақр аҳли атвори» - фақрга тааллуқлиларнинг сифатлари бўлиб, унга амал қилмаслик «вафосизлик» бўлиб, бу қораланади. Бу ҳолни Шайх Санъонни Румда қолдириб келган муридларга Шайх Санъон сафарига қатнашмаган ва шайх сафаридин сўнг Каъбага келиб, бу ҳодисани эшитган Шайх Санъоннинг содиқ муриди томонидан шайхга нисбатан вафосизлик қилган муридларга қарата айтган қуйидаги сўзларидан ҳам англаш мумкин:

Шайхким, пир эрдию сизлар мурид,
 Борчаға иршодидин беҳбуд умид.
 Фақр аро шарти иродат келди бу
 Кимни қилса муршиди фархундахў,
 Хайлу асҳоби ташаббуҳ айламак,
 Тенгрига лекин таважжух айламак.
 Гар тааллуқ бўлса, гар тажрид анга
 Ҳар не қилса айламак тақлид анга.
 Сиз вафосизларга фақр атвори хайф,
 Аҳли тақво хирқау дастори хайф.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 124-бет)

Бунда «пир» кенг маънода ишлатилган бўлиб, мурид пирнинг барча ишлари, гаплари ва хоҳишига «Тақлид айламаги» зарур. Фақр йўналишига

алоқадорликнинг шартларидан бири ҳам шу. Аммо барча ҳолатда асосий нарса – «Тенгри таолога таважжух»ни бажармоқ керак. «Тенгрига таважжух» пирнинг асосий мақсади. Бас шундай экан, пирнинг барча ишлари, сўзлари шунга асосланади, ундан четга чиқмайди. Шунинг учун муридлар пирга «тақлид» қилгандагина асосий мақсадга эриша оладилар. Ана шу ақида Шайх Санъоннинг ўзига ҳам тааллуқли. Чунки у «жонон» - пирнинг айтганларини сўзсиз бажариш билан «тенгрига таважжух»ни бажарди, унинг истакларини амалга оширди.

Кўринадики, Алишер Навоий нақшбандия йўналишидаги пир ва мурид ўртасидаги муносабат, ҳар бирининг бурчи, вазифаларидан сўз юритади ва «пир»ларга содиқ бўлиш, уларга нисбатан самимиятни намоён этиш – Тенгри таолога таважжух қилмоқнинг намунаси эканлигини уқтиради. Чунки унга эришиш йўллари, усуллари турли хил бўлиши мумкин, аммо мақсад биттадир- Тенгри таолога таважжух, ўзликни таниш ва комилликка эришишдир:

Мунда соликка тафовут бўлди фош,
 Анга меҳробу мунга бут бўлди фош.
 Бўлди ўз ирфони ҳар кимга сифат,
 Кўп тафовут қилди пайдо маърифат.
 Ҳар киши ўз таврида истаб камол,
 Қилди водий тай қилурға иштиғол.
 Гар сулук атворида тағйир эди,
 Мақсади лекин борининг бир эди.

(МАТ, 20 томлик, 12-том, 225-бет).

Шундай қилиб, «Лисон ут-тайр»да келтирилган турли хил ҳикоя, масал ва қиссалар ҳам дostonнинг яхлит таркибий қисмини ташкил этиб, асосий мавзунини ҳар томонлама ёритишга хизмат қилади.

Шуни ҳам назарда тутмоқ керакки, дostonнинг асосий қаҳрамонлари қушлар бўлса-да, аммо ҳикоя ва қиссаларда тарихий ва бадий тўқима шахс-инсонлар тасвирланади. Қизиғи шундаки, турли тоифа ва хусусиятга эга бўлган шахс-инсонлар фаолияти ҳақида қушлар ҳикоя қилади, яъни қушларга инсонлардан ўрнак ва сабоқ олиш кераклиги уқтирилгандай бўлади. Бу эса бежиз эмас.

Чунки Алишер Навоий таъкидлаганидек:

Офаринишдин қилиб инсон ғараз,
 Они айлаб халқ ичинда беаваз,-

Яъни Аллоҳ таоло табиат ва коинотни яратар экан, уларни инсон учун яратди ва инсонни яратилган нарсаларнинг ҳеч бири билан алмаштириш мумкин эмас. Шунинг учун гарчи қушлар ташхисланган – инсонийлаштирилган бўлсалар-да, улар Инсон ўрнини боса олмайдилар, балки ундан ибрат ва намуна оладилар, чунки унинг кўнгли «ирфон махзани» бўлиб, Аллоҳ таолонинг тажаллийгоҳи ҳамдир.

Демак, улуғ шоир бунда табиат ва Инсоннинг яхлитлиги ҳақида сўз юритади. Шунинг билан бир қаторда Инсон мавжудот Халлоқи томонидан энг мўътабар ва мўъжиза сифатида яратилганига ҳам ишора қилади.

Шундай қилиб, «Лисон ут-тайр» достони фалсафий-тасаввуфий асар бўлиб, унда Алишер Навоийнинг умри охирларидаги фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий қарашлари рамзий тимсоллар ҳамда тарихий ва бадиий тўқима образлар мисолида гавдалантирилган.

Кўринадики, Алишер Навоий, бир томондан, дostonларнинг яхлит туркумидан иборат бўлган буюк «Хамса»ни ва, иккинчи томондан, алоҳида дostonнинг гўзал намунаси бўлмиш «Лисон ут-тайр»ни яратиш билан бу соҳада Шарқ мумтоз адабиётида мавжуд бўлган анъаналардан илҳомланиб, турки-ўзбек дostonчилиги тарихига улкан адабий ёдгорликларни ҳада этди. Алишер Навоийнинг дostonчилик соҳасидаги фаолияти фақат ўзбек адабиёти тарихидагина эмас, балки Шарқ адабий-маданий ҳаётида ҳам муҳим бир ҳодиса эканлиги кўпгина шоир ва алломалар томонидан эътироф этилган. Шунинг учун Шарқнинг улкан шоир ва адибларигина (жумладан, Муҳаммад Фузулий) эмас, балки Ғарбнинг машҳур ёзувчилари (жумладан, Христофор Армений, Вольтер, Марк Твен) ҳам Алишер Навоий дostonларидан илҳом олдилар, улардаги сюжетлардан фойдаландилар.

Алишер Навоийнинг насрий асарлари: **тасниф ва тавсиф**

Низомиддин Амир Алишер Навоий – Фоний буюк шоир, улкан дostonнавис бўлиш билан бир қаторда ўша даврдаги наср анъаналарини янгича давом эттирган, туркий – ўзбек илмий, фалсафий, ижтимоий-ахлоқий ва бадиий насрини нодир ёдгорликлар билан бойитган адиб ҳамдир.

Алишер Навоийнинг насрий асарлари мавзу, жанр ва бадиияти жиҳатидан ранг-барангдир. Бу асарлар қандай мавзуга бағишланганликларидан ёки қайси жанрга мансубликларидан қатъий назар ўша даврдаги насрнинг илмий-бадиий, эстетик талаб ва мезонларига тўла-тўқис мувофиқ бўлиб, Навоийга қадар бўлган туркий-ўзбек насрини ҳар жиҳатдан бойитди.

Алишер Навоийнинг насрий асарлари асосан ўзбек тилида ёзилган бўлиб, «Рисолаи муаммо» ва «Девони Фоний»даги насрий дебоча форс-тожик тилидадир.

Алишер Навоийнинг насрий асарларини йўналиши нуқтайи назаридан қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: илмий, тазкира, ҳолот, ижтимоий-ахлоқий.

1. **Рисола.** Алишер Навоий насрий рисоаларининг бир қисми илмнинг турли соҳалари, жумладан, адабиёт назарияси, қиёсий тилшунослик, иқтисод ва мадрасалардаги таълимнинг амалий масалаларига бағишланган. Қуйида буларнинг айримлари ҳақида мухтасар тўхталамиз.

«Мезон ул-авзон». Адабиёт назарияси, хусусан аруз илми аруз масалаларига бағишланган «Мезон ул-авзон» (вазнлар ўлчови) ўзбек адабиётшунослиги тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган илмий рисоладир. Тўғри, Алишер Навоийнинг мазкур рисоласи яратилгунга қадар ва унинг замонасида ҳам араб, форс-тожик ҳамда ўзбек тилларида мазкур масалага оид рисолалар ёзилган эди. Жумладан, Халил ибн Аҳмаднинг араб тилидаги «Китоб ул-айн», Шамсиддин Қайс Розий «Ал мўъжам»ининг бир қисми, Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорийларнинг форс-тожик тилидаги «Арўз» рисолалари, Шайх Аҳмад Тарозий қаламига мансуб ўзбек тилидаги «Фунун ал-балоға» асарининг бир қисми ва бошқалар.

Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон»и эса бу рисолалардан ўзининг кўпгина фазилатлари билан ажралиб туради: биринчидан, рисола фақат аруз илмига бағишланиб, ўзбек тилида ёзилган; иккинчидан, аруз илми туркий шеърят асосида талқин қилинган; учинчидан эса, Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзади: «Чун ул Ҳазратнинг (Султон Ҳусайн Бойқаронинг- Б.В.) муборак хотирлари шеър бухуру авзониға ва назм қавоиду мезониға мунча мойил эрди аруз фанидан бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезон ул авзон» от кўюлди ва неча қоидау доира ва вазним, ҳеч арузда, мисли фан возеъи Халил ибн Аҳмад ва илм устои Шамс Қайс кутубида ва Хожа Насир Тўсийнинг «Меъёр ул ашъор» ида, балки Ҳазрати Махдумий наввара марқадуҳи нуран (яъни Абдурахмон Жомий – Б.В.)«Арўз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобға изофа қилдим» (МАТ, 20 томлик, 16-том, 44-45-бетлар).

Демак, Алишер Навоийнинг эътирофича, асарда олдинги рисолаларда тилга олинмаган масалалар ёритилган. Дарҳақиқат, «Мезон ул-авзон» да туркий халқлар шеъряти ва уларнинг расмий арузга муносабати масаласи биринчи марта тилга олиниб, ниҳоятда катта илмий аҳамиятга эга бўлган фикрлар баён этилган.

«Мезон ул-авзон»нинг ёзилган йили асарда кўрсатилмаган. Шунинг учун бу масалага оид тахминлар мавжуд бўлиб, шулардан бири асар XV асрнинг 90-йилларида (яъни, 90-99 йиллар орасида) ёзилган бўлса керак, деган фикрдир.

«Мезон ул-авзон»да арабий, форсий ва туркий тиллардаги шеърятда қўлланилган ҳажаж, ражаз, рамал, мунсарех, музореъ, муқтазаб, сареъ, жадид, қариб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик, вофир, комил, тавил, мадид, басит каби ўн тўққизта баҳр ҳақида ўзбек тилидаги мисоллар асосида мулоҳаза юритилган.

Алишер Навоий мазкур баҳрларнинг хусусиятларини ёритиш билан бир қаторда улардан қайсилари араб шеърятига хослиги, қайсилари Ажам ва туркий шеърятда кўпроқ ишлатиладигани ҳамда замондошлари томонидан қўшилган янги баҳрлар ҳақида ҳам ўз кузатишлари натижаларини баён этган. Жумладан;

«Тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидур... ва Ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар.»

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 58-бет).

Шундай бўлса-да, мазкур баҳрлар ҳақида сўз юритганда (кўрс.асар, 90-91-бетлар) шу баҳрларда ўзбек тилида ёзилган мисолларни ҳам келтирган. Бу билан, гарчи улар кам ишлатилса-да, аммо ўзбек тилида бу баҳрларда ҳам шеърлар яратиш мумкин, деган фикрни ифода этади. Бу мисоллар Алишер Навоийнинг қаламига мансуб байтлар бўлса керак.

Яна, асарда замондошлари ва Алишер Навоийнинг аруз баҳрларини бойитиш, янги доираларни тузиш соҳасидаги хизматлари ҳам алоҳида таъкидланади.

Жумладан, Алишер Навоий аруз баҳрлари доиралари қаторига ўзи аниқлаган «Доираи мужтамаи»ни кўшгани ҳақида камтарлик билан шундай ёзади:

«Бу мазкур бўлган тўққуз асл баҳрнинг (сарё, жадид, қариб, мунсарех, хафиф, музорё, муқтазаб, мужтас, мушокил) солимини...бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққизтасини яна бир мисраъдин ҳам истихроҷ қилиб, ул «Доираи мужтамаи» дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим ва ул бу навъ сурат биладур» (сурати келтирилган: 16-том, 56-57-бетлар)

Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»да ўзи ва замондошлари томонидан ўзбек арузига киритилган янги вазнлар ҳақида тўхталиб, шундай ёзади:

«Чун доираға кирган бухурдин фориг бўлулди, яна бир неча вазнки, баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға дохил бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухуриға дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносибате эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мисраи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаат Бухорийда пурбаҳо дебдурлар, бу услуб биладур:

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи лабингдурки,
аларча эмас, эй шўхи ситамгар,
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
фаилотун фаилотун
Сарв ила сунбул наргис янги ойу қуёшу сабзай жаннат
гиреҳи нофау гулбарг аро шаккар.
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун
фаилотун фаилотун».
(16-том, 91-бет).

Иккинчи мисол:

«Ажам шуаросининг мутааххирларидан баъзи мақбузи аслам биносини ўн олти рукнға қўюб, назм айтибдурлар, бу навъким, байт:

Юзунг хаёлида зор бўлдум, белинг ғамидин низор бўлдум,
Дедим бу шиддатда нола чекмай, нетайки беихтиёр бўлдум.
Фаулу фаълун фаулу фаълун, фаулу фаълун фаулу фаълун
(Фаулу фаълун фаулу фаълун, фаулу фаълун фаулу фаълун)

(16-том, 86-бет).

Шуни эслатиш жоизки, бу мисолнинг муаллифи аниқ айтилмаган; иккинчидан, нашрда фақат саккиз рукн келтирилган, биз қавсда яна саккизтасини кўшдик; учинчидан эса Алишер Навоий мисолни «байт» деб номлаган бўлса-да, нашрда у бир байт сифатида эмас, балки икки байт сифатида келтирилган. Бу эса Алишер Навоий айтмоқчи бўлган фикрни тушинишга халақит беради.

«Мезон ул-авзон»да Алишер Навоий «турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шоеъ авзондурким, алар сурудларни ул вазн била ясаб, мажлисда айтурлар», деб «туюғ, кўшук, чинга, муҳаббатнома, мустазод, арузворий, туркий» каби сурудларни тилга олган, уларнинг мавзу, вазн ва тили ҳақида диққатга сазовор мулоҳазаларни баён қилган, ҳар биридан мисол келтириб, арузий баҳрларнинг вазнлари рукнларини ҳам қайд қилган. Асарнинг мазкур боби туркий аруз тарихини ўрганишдагина эмас, балки халқ кўшиқлари ва мумтоз ёзма шеърят орасидаги ўзаро таъсирни аниқлашда ҳам катта аҳамиятга эга. Фикрнинг исботи учун фақат битта суруд-чинга ҳақида ёзилганларни келтириш мақсадга мувофиқ кўринади:

«Яна «чинга»дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар. Ул сурудедур бағоят муассир. Ва икки навъдур: бир навъи ҳеч вазн (арузий-Б.В.) била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурумим, мунсарехи матвийи мавқуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқким, байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр
(16-том, 92-93-бетлар).

Шундай қилиб, «Мезон ул-авзон» Шарқ поэтикасининг таркибий қисми бўлган арўз илмини туркий-ўзбек шеърятини қонун-қоидалари асосида ўзбек тилида ёритган ҳамда бу масалага доир кўпгина илмий муаммоларни ҳал қилган асардир. Бу иш эса кейинчалик Заҳриддин Муҳаммад Бобур томонидан «Аруз рисоласи»да ривожлантирилди.

«Муҳокамат ул-луғатайн» - «икки тил муҳокамаси» деб номланган бу асар 905 ҳижрий йилнинг жумодиюл аввал ойи- 1499 мелодий йилнинг декабр ойи охирларида чоршанба куни ёзиб тугатилган:

Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил,
Тарихин анинг жумодиюл-аввал бил.
Куннунг рақамини чоршанба қилғил,
Тўққиз юз йилдин ўтуб эрди беш йил.

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 40-бет)

«Муҳокамат ул-луғатайн» да туркий-ўзбек ва форс-тожик тилларини қиёсий ўрганиш воситасида туркий-ўзбек тилининг Шарқда машҳур бўлган араб ва форс-тожик тиллари даражасидаги мавқеидан сўз юритилади ҳамда улардан, хусусан форс-тожик тилидан фарқ қилувчи хусусиятлари турли хилдаги кўпгина мисоллар, жумладан «юз лафз» (юзта сўз)ни келтириб,

талқин қилиш билан исботланади. Бу маъно Алишер Навоийнинг куйидагича ёзганларида ҳам ўз ифодасини топган.

«Туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолани жамъ қилиб битидим ва анга «Муҳокамат ул-луғатайн» от кўйдум, то турк эли тили фасоҳату диққати ва балоғату вусъати... зоҳир қилдим. Ва хаёлимға мундоқ келурким, турк улуси фасихларига улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар». (МАТ, 20 томлик, 16-том, 40-бет).

Шуни эслатиш жоизки, Алишер Навоий туркий тилнинг фазилатлари ҳақида сўз юритганда ўша даврда машҳур бўлган араб, форс-тожик ва ҳинд тилларини камситмайди, аксинча уларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусиятларни ҳам эҳтиром билан баён этади.

Бундан кузатилган мақсад туркий тилнинг фасоҳати ва балоғати ҳақида илмий асосланган мулоҳазаларни баён этиш билан бир қаторда «турк нозимлари (шоирлари) ўз алфозлари билан шеърға машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул гунчаси доғидинки, печлар чирманибдур, баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар». (МАТ, 20 томлик, 16-том, 38-бет).

Демак, Алишер Навоий туркий тилнинг фасоҳати ва луғавий бойлигини далиллар билан исботлаш воситасида туркий тилдаги адабиёт-шеърятнинг янада раванқ топиши лозимлигини ҳам назарда тутган.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да фақат қиёсий тилшунослик масалаларидан сўз юритилган эмас, балки унда тил тарихи, ўзбек адабиёти тарихи, шеърый жанр ва бадий санъатлар, форс-тожик адабиёти намояндалари асарлари ва ўзи (Алишер Навоий)нинг ижодига доир қимматбаҳо мулоҳазалар ҳам мавжуд.

Алишер Навоийнинг қайд қилишича, туркий тил ва туркий тилдаги адабиёт тарихи ўзаро чамбарчас боғлидир. Шунинг учун асарда Ҳулоқухон, Амир Темур, Шохрух мирзо ҳамда Султон Ҳусайн Бойқаро замонларида туркий тилнинг ривожлангани туфайли туркий шеърятнинг мавлоно Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Муқимий, Амирий, Яқиний, Гадоий, мавлоно Лутфий, Ҳусайний ва ўзи (Алишер Навоий) каби забардаст сиймолари майдонга келганларини алоҳида қониқиш билан уқтириб ўтади. Шунинг билан бирга бу жараённинг Султон Ҳусайн Бойқаро-Ҳусайний томонидан қўллаб-қуватлаши туфайли янада ривожлангани таъкидланади.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да шеърый жанр (туюқ), бадий санъатлар (ийҳом, тажнис, тарсеъ) ҳақида туркий шеърятдаги ўзига хос хусусиятлари жиҳатидан маълумот берилади. Фикрнинг исботи учун мисолга мурожаат қилайлик:

«Шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъи фусаҳо оллида¹ мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдир. Ва бу фархунда иборот ва хужаста алфоз ва ишоротда форсийдин кўпрак тажнисомез лафз ва

¹ Алишер Навоийнинг МАТ (20 томлик, 16-том)да келтирилган «Муҳокамат ул-луғатайн»матнида (ўша том, 17-бет) бу ибора «мажмуъ, фусаҳо оллида» тарзида босилган. Шу асарнинг Анъара нашрида эса биз келтирган тарзда тўғри босилган: Alisir Nevayi. Muhakemetul- lugatayn. Anqara, 1996, 17-бет.

ийҳомангез нукта борки, назмга мужиби зебу зийнат ва боиси такаллуфу санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъноси аламдур², яна бир маъниси марқабдур³ ва яна бир маъниси амрдурким, тошни ё ўқни от, деб буюргайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

байт:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим.
Ҳар хадангеким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.»

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 17-бет).

Эслатилганидек, «Муҳокамат ул-луғатайн» да форс-тожик адабиётининг Хоқоний, Анварий, Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Хусрав Деҳлавий, Салмон Соважий, Хожуи Кирмоний, Ашраф, Абдурахмон Жомий каби машҳур намояндаларининг асарлари, уларнинг турли жанрлар соҳасидаги хизматлари мухтасар тарзда бўлса-да, адабиётшунос сифатида баҳоланган ва хулосавий фикрлар баён этилган. Жумладан, форсий тилда қасида жанрининг мукаммал намуналарини яратган Хоқоний, Анварий, Заҳир, Салмонлар; маснавий-достон соҳасида «устози фан Фирдавсий ва нодири замон Шайх Низомий»(16-том, 35-бет); ғазал жанри соҳасида мухтареъ Шайх Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар эканликлари ҳақидаги хулосавий фикрлар ҳозирги адабиётшунослар томонидан фақат эътироф этилиб қолмасдан, балки улар илмий жиҳатдан ҳам исботланган.

Бундан ташқари Алишер Навоий араб шеърятининг забардаст намояндалари ҳақида ҳам мухтасар, аммо ҳозирги кунда араб адабиётшунослари томонидан маъқулланган мулоҳазаларни баён этади. Жумладан: «То мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили била жилва берди, андоқки, Ҳассон Собитдек ва Лахитдек малик ул-калом суҳангузорлар ва маъниофарин фасоҳатшиорлар пайдо бўлдилар ва ўз тиллари била назм адосининг додини бердилар». (МАТ, 20 томлик, 16-том, 35-бет).

Алишер Навоийнинг араб шоирлари ҳақидаги мухтасар, аммо ҳаққоний мулоҳазалари XX аср араб адабиётшуноси Ҳанна ал-Фохурийнинг «Араб адабиёти тарихи» китобида қўллаб-қувватланган. Масалан, Ҳанна ал-Фохурий VII асрда фаолият кўрсатган Ҳассон ибн Собит (ваф.-54 ҳижрий-674 мелодий йил) ижодининг аҳамияти ҳақида сўз юритиб, уни ислом даври

² «Алам» сўзи араб алифбосида «айн» билан ёзилиб, «белгили, маълум» маъносини беради. Юльорида келтирилган матнда «кишининг номи-оти» маъносида ишлатилган. Шунинг учун «алам»ни, «аълам» тарзида ёзиш керак. «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг Анъара нашрида шундай-тўғри ёзилган. МАТнинг 16-томида келтирилган «алам» (17-бет) араб алифбосида «алиф» билан («айн» билан эмас) ёзилиб, «ҳам-ҳусса» маъносини англатади. Алишер Навоий эса бу ўринда бу маънони (ҳам-ҳусса) эмас, балки «аълам» тарзида ёзиб, «кишининг номи-оти» маъносини назарда тутган.

³ Марқаб- минадиган улов: от, эшак...

араб адабиётида исломий ва сиёсий шеърятнинг асосчиси эканлигини алоҳида уқтиради.¹

Кўринадики, Алишер Навоий Ҳассон ибн Собитни малик ул-калом деб таърифлаган бўлса, Ҳанна ал-Фохурий уни исломий ва сиёсий шеърятнинг асосчиси тарзида тавсифлайди. Демак, Алишер Навоий XV асрдаёқ бу шоирнинг мавқеини ўша давр адабиётшунослиги мезони асосида «малик ул-калом» ибораси билан тўғри аниқлаган. Келтирилган мулоҳазалар шундан гувоҳлик берадики, Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн»да ўзини фақат тилшунос олим сифатида эмас, балки араб, форс ва туркий адабиёт тарихининг ҳам улкан билимдони – олими эканини намойиш этган.

«Муҳокамат ул-луғатайн»нинг адабиётшунослик соҳасидаги аҳамияти юқорида қайд қилинган фазилатлар билан чекланмайди. Асарда Алишер Навоийнинг туркий ва форсий тилларда яратган асарлари, уларнинг ёзилиш сабаб ва тарихлари, ижодий ҳамкорликлари ҳақида маълумотлар учрайдики, улар улкан шоирнинг ижодий таржимайи ҳолини яратишда қимматбаҳо материал бўлиб хизмат қилади. Бу жиҳатдан «Ҳазойин ул-маони», «Тухфат ул-афкор», «Хамса» ва бошқалар ҳақида ёзганлари ардоқлидир.

Бундан ташқари «Муҳокамат ул-луғатайн»нинг адабий аҳамияти яна шу билан ҳам белгиланадики, унда ўша давр насри учун хос услуб – сажъ санъати (насрда оҳангдорлик ва қофия, радиф унсурлари) маҳорат билан ишлатилган ҳамда турли хил шеърый навълардан мисол келтириш билан зийнатланган.

Мисоллар,

Сажъ санъати:

«Такаллум аҳли хирманининг хўшачини ва сўз дурри самини махзанининг амини ва назм гулистонининг андалеби нағмасаройи, яъни Алишер ал-мутахаллис бин Навоий ... мундоқ арз қилурким...»

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 8-бет).

Яна: «Умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар ва руҳумни анинг била шод қилғайлар».

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 40-бет).

Шеърый парчалар. Рубой:

Эй сўз била қилғон офариниш оғоз,
Инсонни арода айлағон маҳрами роз.
Чун «кун фа якун» сафҳасига бўлди тироз,
Қилғон они нутқ ила боридин мумтоз.

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 7-бет)

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» илмий асари туркий тилшуносликнинг нодир ёдгорлиги бўлиб, унда туркий тилнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг буюк аҳамиятга молик бадий ёдгорликларни яратишга қодирлиги масаласи илмий асосда ёритилган. Шунинг билан бирга асарнинг мавзу доираси кенг бўлиб, унда умуман адабиётшуносликнинг

¹ Ҳанна ал-Фохурий. Тарих ал-адаб ал-араби, 1953. Рус тилидаги таржимаси: История арабской литературы. Т.1, Москва, ИИЛ, 1959, стр. 181-187.

турли хилдаги муҳим муаммолари тилга олинган ва ўша даврдаги насрнинг ўзига хос хусусиятлари ўз ифодасини топган.

2. Тазкира. Тазкира арабча «зикр» сўзидан бўлиб, эсдалик дафтари маъносини англатади. Тазкиранинг мавзу доираси кенг бўлиб, унда асотирий ва тарихий воқеалар, шахслар, фалсафий қараш ва нафис санъат, адабиёт ҳамда шеъриятга мансуб шахслар ҳақида сўз юритилади. Шу жиҳатдан тазкиралар соҳаларга бўлиниб, тарих, фалсафа, санъат ва адабиётга доир тазкиралар мавжуд. Жумладан, «Тазкираи Муқимхоний» (тарихга оид), «Тазкират ул-авлиё» (фалсафа аҳли – мутасаввуфларга оид), «Тазкират уш-шуаро» (шоирларга оид), «Тазкираи хаттотон» (хаттотларга оид) ва бошқалар.

Алишер Навоий замонасига қадар ёзилган тазкиралар асосан араб ва форс-тожик тилида эди. XV асрга қадар туркий тилда ёзилган тазкиралар ҳозирча жуда оз. Жумладан, Рабғузийнинг «Қиссас ул-анбиё»си шундай асарлар сирасига, яъни пайғамбарлар ҳақидаги қиссалар- зикрлардир. Алишер Навоий бу ҳолатни ҳисобга олиб, ўзбек тилида тарих, фалсафа ва адабиёт соҳаларига дахлдор тазкираларни майдонга келтирди. Булар-тарих ва фалсафага оид «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки Ажам», фалсафа аҳли-мутасаввуфларга бағишланган «Насойим ул-муҳаббат» ҳамда замондош шоирлардан баҳс юритувчи «Мажолис ун- нафоис» дир. Шунини эслатиш жоизки, булардаги муштарак хусусият воқеа ва шахслар фаолияти зикр қилинганлигида кўринса-да, аммо ҳар бир асарнинг мавзуи билан боғлиқ ўзига хос тузилиши ва баён услуби бор. Шу жиҳатдан бу асарларнинг ҳар бири алоҳида илмий-адабий ёдгорлик сифатида қаралади.

1.«Тарихи анбиё ва ҳукамо»- «Пайғамбарлар ва файласуфлар тарихи» деб номланувчи бу асар аслида Алишер Навоий томонидан «Зубдат ул-таворих» (Тарихлар қаймоғи) деб аталган жомеъ асарнинг биринчи қисмидир. Асарнинг ёзилиш тарихи 1485-1498 йиллар оралигида деб тахмин қилинади.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо» икки қисмдан иборат бўлиб, биринчисида Одам Ато авлодларидан чиққан пайғамбарлар, жумладан Нух, Иброҳим, Исмоил, Яъқуб, Юсуф, Довуд, Сулаймон ва Исо кабиларнинг фаолиятдан ҳикоя қилинган бўлса, иккинчи қисмда Лукмони Ҳаким, Фишоғурс, Сукрот, Афлотун, Аристотилис, Бузуржмехр ва бошқа ҳаким-файласуфлар ҳақида мухтасар сўз юритилган.

Асарнинг пайғамбарлар қисмида Юсуф а.с. зикрининг аввалида ўзининг ижодий ниятини ифода этиб, «умр омон берса, турк тили била... бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай», -деб ҳам ёзади. Аммо бу назмий қисса ёзилмаган.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо асари» Алишер Навоийнинг пайғамбарлар ва олимлар ҳақида ниҳоятда чуқур билимга эга эканлигини намойиш этади. Улуғ мутафаккир бу соҳадаги билимларини баён этиш билан, ўтган буюк сиймолар ҳақида ҳикоя қилиш, уларнинг ҳикматомиз сўзларини келтириш билан ёшларни комил инсон бўлиб етишувлари лозимлигини уқтиргандай

бўлади. Шуниси диққатга сазоворки, асарда тилга олинган шахслар-пайғамбарлар ҳам, ҳаким-файласуфлар ҳам Шарқ ва Ғарбга мансуб улуғ сиймолардир. Демак, Алишер Навоий асарда умуминсоний кадриятлар ҳақида сўзлайди ва улардан баҳраманд бўлишга даъват этади. Худди ана шу мақсадда у улуғ юнон файласуфи Афлотун (Платон) ҳакимнинг «жуд тиламай бермакдур, невчунки тилаб берган тилаганнинг мукофотидур», ҳикматини қуйидаги байтда баён этади:

Тиламай жуд қил сахий эрсанг,
Тиламак муздидур тилаб берсанг
(МАТ, 20 томлик, 16-том, 193 –бет)

Ёки, машҳур юнон файласуфи ва табобат соҳасининг билимдони Жолинус ҳаким (Гелен)нинг «беморким иштаҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштаҳаси бўлмағайким, анга сиҳат ортар ва мунга ранж» ҳикматини шеърӣ тарзда қуйидагича баён этган:

Бемори муштаҳийға саломат нишонидур,
Чун тандуруст муштаҳий эрмас, зиёнидур.
(МАТ, 20 томлик, 16-том, 194-бет)

Ва ниҳоят, Нуширавони одилнинг вазири Бузуржмехрнинг «йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилиғда ани амалга келтирмак яхшидур»,- ҳикматини қуйидаги машҳур байтида умумлаштирган:

Йигитлиғда йиғ илмнинг махзани,
Қарилиғ чоғи харж қилғил ани.
(МАТ, 20 томлик, 16-том, 194-бет)

Демак, «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асари Алишер Навоийнинг умумий тарихни мухтасар тарзда ўзбек тилида ёзиш ниятининг биринчи қисмини ташкил этиб, унда умумбашарий тарихга бир назар ташланган ва пайғамбарлар ҳамда файласуф ҳакимлардан айримлари тўғрисида фикр юритилган.

2. **«Тарихи мулуки Ажам»**. Бу асар Алишер Навоий томонидан «Зубдат ул-таворих» тарзида тилга олинган туркий тилдаги умумий тарих ҳақидаги жомеъ китобнинг иккинчи қисми бўлиб, унда Ажам подшоҳлари тарихидан мухтасар сўз юритилган. «Зубдат ул-таворих»-нинг учинчи қисмини турк подшоҳларининг Хусайн Бойқароғача бўлган тарихи ташкил этилиши назарда тутилган бўлсада, аммо уни ёзиш амалга ошмаган кўринади.

«Тарихи мулуки Ажам»да бу соҳада мавжуд бўлган китобларнинг маълумотлари қиёсан ўрганилиб, таҳлил қилиниб, Ажам подшоҳларининг тўрт (пешдодий, каёний, ашконий, сосоний) табақага мансублари ҳақида сўз юритилган. Алишер Навоий бу асарда нозикфаҳм тарихшунос сифатида кўзга ташланади. Чунки у турли тарихий ва бадий китоблардаги бу мавзуга оид тумтароқ маълумотлар гирдобига тушиб қолмайди, балки тарихий ҳақиқатни аниқлашга интилиб, кўп вақт бунга эришади. Масалан, Искандар ҳақида сўз юритаётганда унинг салтанати даврини 500 йил деб ёзган Хусрав Деҳлавий ақидасини ёки «икки қарн»- олтмиш йил деб ёзган Низомий

фикрини маъқулламайди, балки шундай ёзади: «Аксар таворихда анинг умрин ўттиз олти йил ва салтанатин ўн уч йил битибдурлар». (МАТ, 20 томлик, 16-том, 216-бет). Бу эса тарихий ҳақиқатга яқиндир. Ҳозирги тарихшунос олимларнинг ёзишларича, Македониялик Александр мелодгача 356 йилда туғилиб, 336 йилда отаси Филип ўлимидан сўнг тахтга ўтирган ва 323 йилда вафот этган. Демак, Александр 33 йил умр кўриб, 13 йил ҳукмронлик қилган.¹ Бу ҳол эса Алишер Навоийнинг тарихий воқеаларни баён этишда нақадар катта масъулият ва донишмандлик билан ёндашганидан гувоҳлик беради.

«Тарихи мулуки Ажам» воқеалари Каюмарс подшоҳлиги баёнидан бошланиб, Яздигирд подшоҳлиги ҳикояси билан ниҳоясига етади. Асарда сажъ санъати, шеърӣ парчалар кўп қўлланилган. Китоб Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган маснавий билан яқунланиб, унда турк подшоҳлари тарихини Ҳусайн Бойқаро даврини ҳам қамраб олган ҳолда ёзиш нийяти борлиги очиқ айтилган. Аммо, қайд қилганимиздек бу яхши ният амалга ошмай қолган.

3. **«Насойим ул-муҳаббат».** Асарнинг тўлиқ номини Алишер Навоий шундай келтиради: «Насойим ул-муҳаббат мин шамоийим ул-футувват», яъни «Муҳаббат шабадалари ва дўстликнинг хушбуй ҳидлари».

Мазкур китобнинг ёзилиш тарихи 901 ҳижрий – 1496 мелодий йилдир. Алишер Навоий шу асарнинг кириш қисмида унинг ёзилиш сабабини баён қилиб, «Насойим ул-муҳаббат» Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асаридан илҳомланиб, уни янада мукаммаллаштириб ёзилганини уқтиради.

Дарҳақиқат, Абдурахмон Жомийнинг мутасаввуфлар тарихи – тазкираси ҳисобланмиш «Нафаҳот ул-унс» асари 1476-1477 йилда Алишер Навоийнинг хоҳиши билан ёзилган бўлиб, унда 618 мутасаввуф (584 эркак, 34 аёл)нинг зикри берилган.

Асарда араб ва форс-тожик мутасаввуфларига кенг ўрин ажратилган бўлиб, туркий мутасаввуфлар зикри тўлиқ эмасди. Иккинчи томондан эса мутасаввуфлар ҳақида туркий-ўзбек тилида бирорта тазкира мавжуд эмас эди. Алишер Навоий ана шуларни назарда тутган ҳолда мутасаввуфлар ҳақида туркий-ўзбек тилида тазкирани яратиб, унга кўп янгиликлар киритди, туркий машойих-мутасаввуфлар тарихини ҳам ўша давр нуқтайи назаридан биринчи бўлиб мукаммал тарзда майдонга келтирди. Бу эса Алишер Навоийнинг ниҳоятда улуғ хизматларидан биридир. Бу ҳақда Алишер Навоийнинг ўзи китобнинг кириш қисмида шундай гўзал ва аниқ ёзганки, уни тўлиқ келтириш ҳар қандай шарҳу изоҳдан афзалдир.

Алишер Навоий ёзади:

« Тарих тўкқуз юз бирдаки, ул китоб («Нафаҳот ул-унс»)нинг таълифидан йигирма йил ўтуб эрди, Тенгри таоло тавфиқи бирла бу улуғ ишға илик урдум ва бу азим амрға қалам сурдум. Ва Ҳазрат шайх Фаридуддин Аттор қ.с. битган «Тазкират ул-авлиё»дин баъзи кибор машойихким, «Нафаҳот ул-унс»ға дохил бўлмабдур эрди, ҳар қайсини

¹ Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. Москва, Наука, 1980.

муносиб маҳалда дохил қилдим. Ва Ҳинд машойихи шарҳи ҳам («Нафаҳот ул-унс»да) оз мазкур эрди, мумкин бор тилаб, топиб, ҳазрат Қутб ул-авлиё Шайх Фарид Шакарғанж қ.с.дин сўнгги машойихгача илҳоқ қилдим (яъни киритдим, қўшдим). Ва турк машойихи зикри ҳам («Нафаҳот ул-унс»да)озроқ эрди, они доғи Ҳазрат шайх ул-машойих Хожа Аҳмад Яссавий р.а.дин бу замонгача улча мумкин бор тилаб, топиб, зикрларин ва баъзи ҳолоту сўзларин ўз маҳаллида дарж қилдим. Ва Ҳазрат Маҳдумий н.м.н. (Абдурахмон Жомий)нинг оти ва муосиру мусоҳиб машойих қ.а.зикри дағиким, ул мутабаррук китобда («Нафаҳот-ул-унс»да) йўқ эрди, мунда қўшдум. Ва ул китобда («Нафаҳот ул-унс»да) дағи авлиёуллоҳ зикридин баъзи сўзким, замон аҳлиға кўп муҳтож ун-илайҳ эрмас эрди (яъни замон аҳлиға унча эҳтиёжи йўқ эди) итноб ваҳмидин (яъни, чўзилиб кетишидан кўрқиб) таркин тутдим (яъни, қисқартирдим)».

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 12-13-бетлар).

Бу парчадан маълумки, «Насойим ул-муҳаббат» Абдурахмон Жомий «Нафаҳот ул-унс»идан илҳомланиб ёзилган мукамал ва мустақил қомусдир.

«Насойим ул-муҳаббат» кириш, асосий қисм ва хулосадан иборат. Асарнинг «Кириш» қисмида мутасаввуфлар учун муштарак бўлган одат ва фазилатлар мухтасар тарзда баён этилган.

«Насойим ул-муҳаббат»да 770 мутасаввуф (735 эркак, 35 аёл) ҳақида маълумот келтирилган. Асарнинг эркак мутасаввуфлар ҳақидаги қисми Шайх Увайс Қараний зикри билан бошланиб, Абдурахмон Жомий зикри билан яқунланса, аёл мутасаввуфларга бағишланган қисми Робиаи Адавиядан бошланиб, Бибичаи Мунажжима зикри билан ниҳоясига етади.

Қайд қилинганидек, асарда турк машойихларига кенг ўрин ажратилган бўлиб, унда Хожа Аҳмад Яссавий, Қутбиддин Ҳайдар, Ҳаким ота, Исмоил ота, Исҳоқ ота, Ҳубби хожа, Кўк шайх, Темурчи ота, Худойқули шайх, Илёс Шайх ва бошқалар зикри келтирилган. Бундай зикрлардан айримлари куйидагилардир:

«Хожа Аҳмад Яссавий қ.т.с. Туркистон мулкининг шайх ул-машойихидур. Мақомоти олий ва машхур, каромоти мутаволи ва номахсур эрмиш. Муриду асҳоби ғоятсиз ва шоҳу гадонинг иродат ва ихлоси остонида ниҳоятсиз эрмиш». (МАТ, 20 томлик, 17-том, 419-бет).

«Қуркут ота а.р. Турк улуси аросида шуҳрати андин ортуғроқдурки, шуҳратқа эҳтиёжи бўлғай. Машхур мундоқдурки, неча йил ўзидин бурунқини, неча йил ўзидин сўнгги келурни дебдурлар...»

(МАТ, 20 томлик, 17-том, 421-бет)

«Илёс шайх р.т. Муҳаммад шайх р.нинг ўғлидур. Зоҳир улумида бу силсилада андин олимроқ йўқ эрмиш... Арабиятда моҳир эрмиш. Ва ул тил била сўзлашур эрмиш ва назм дағи айтур эрмиш. Ва Самарқандда Қум тоғида сокин эрмиш. Муборак марқади гўё ҳам анда-ўқдур.¹

¹ Бу жой Катталурғоннинг Ҳарби-жанубида Остонабобо номи билан машқурдир. Бу калда ларалсин: Б.Валихъжаев. Хожа Ақроп тарихи. Тошкент, «Ёзувчи», 1994: «Остона бобо зиёрати» бълими, 80-93-бетлар.

(МАТ, 20 томлик, 17-том, 423-бет.)

«Насойим ул-муҳаббат»да араб ва форс-тожик тилида мингдан ортик оят, ҳадис, ҳикмат ва шеърӣ парчалар келтирилган. Улар машойихлар ёки Навоийнинг тилидан баён қилинганлар.

Шундай қилиб, «Насойим ул-муҳаббат» ислом цивилизацияси худудларида VII-XV асрлар давомида фаолият кўрсатган араб, форс, турк ва ҳинд мутасаввуфларидан баҳс юритадиган ва ўша даврда бу соҳада мукамал ҳисобланган тазкира-қомуслардандир.

Мамлакатимизда мазкур асар биринчи марта Алишер Навоий асарлари 15 томлигининг 15-томида қисқартирилган тарзда нашр этилган бўлса (Тошкент, 1968), унинг тўлиқ матни МАТнинг 17-томида босилди (Тошкент, Фан, 2001).

4. **«Мажолис ун-нафоис».** «Нафосат аҳлининг мажлислари» деб аталган бу машҳур асарнинг биринчи таҳрири 1491 мелодий йилда яратилиб, шундан сўнг у янада тўлдирилади ва 1498 мелодий йилда унинг иккинчи-тўлдирилган нусхаси майдонга келади. Асарнинг биринчи таҳририда 350та шоир киритилган бўлса, иккинчи таҳрирда 459та шоир ва шеърӣятга дахлдор сиймоларнинг зикри келтирилган.

«Мажолис ун-нафоис»нинг кириш қисмида уқтирилганидек, унда Султон Ҳусайн Бойқаро таваллудидан (1438й) то китоб яратилган давр оралиғида фаолият кўрсатган шеър ва шеърӣятга алоқадор сиймолар, яъни асосан Алишер Навоийга замондош бўлганларнинг зикри келтирилган.

Маълумки, Алишер Навоийга қадар ва унинг замонасида ҳам араб ва форс-тожик тилида шоирларга бағишланган кўпгина тазкиралар яратилган эди. Масалан, Саолибийнинг «Ятимат уд-дахр», Давлатшоҳнинг «Тазкират уш-шуаро» ва бошқалар. Бас шундай экан, Алишер Навоий яратган тазкира бошқалардан фарқ қилади-ми, агар фарқ қилса, улар нималардан иборат?-деган саволнинг пайдо бўлиши табиийдир. Бу саволга қуйидагича жавоб қайтарса бўлар:

1. Алишер Навоийгача бўлган тазкираларнинг ҳаммаси араб ёки форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, уларда асосан араб шеърӣяти ёки форс-тожик шеърӣяти намояндалари ҳақида маълумот берилган.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»и эса туркий-ўзбек тилида ёзилган бўлиб, унда XV асрдаги зуллисонайн адабий муҳитнинг хусусиятига кўра ҳам туркий-ўзбек ва ҳам форсий-тожик тилида ижод қилган шоирлар қамраб олинган. Асарда шоирларга дахлдор маълумотлар ўзбек тилида бўлиб, уларнинг асарлари қайси тилда (туркий, форсий) ёзилган бўлса, айнан келтирилган.

Шу жиҳатдан «Мажолис ун-нафоис» тазкираси XV асрдаги туркий-ўзбек шеърӣяти ва форсий-тожик шеърӣяти ҳақида маълумот берувчи муҳим манбадир. Шундан келиб чиқиб, бу асар XVI-XVIII асрлар давомида тўрт марта Фаҳрий Ҳиротий, Муҳаммад Қазвиний, Шоҳ Али, Абулбоқи Шариф Разавийлар томонидан форс-тожик тилига таржима қилинган эди.

2. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»ида шоирларни жойлаштириш, уларга доир маълумотлар бериш, асарларидан намуна келтириш ва уларга баҳо бериш мезони бошқа тазкирадагилардан фарқ қилади. Жумладан, Алишер Навоий асарнинг биринчи, иккинчи ва учинчи мажлисларида шоирларни кўргани-кўрмагани, мулоқотда бўлгани ва бўлмагани нуқтайи назаридан жойлаштиради; иккинчидан, шоирлар асарларидан энг яхши намуна сифатида бир ёки икки байтни келтиради; шоирлар билан мулоқотда бўлган бўлса, ўзининг унга бўлган шахсий ёки ижодий муносабатини ҳам уқтириб ўтади; шоирлар ҳақидаги маълумотлар эса ҳаққоний ва холисоналиги билан ажралиб туради.

3. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»ида Шарқ адабиётшунослигидаги икки анъана кўринади: бири-тазкирачилик, иккинчиси бирор-бир шоир шеърларига шарҳ ёзиш.

Маълумки, бирор-бир шоир шеърларига шарҳ ёзиш араб ва форс-тожик адабиётшунослигида анча тажрибаларга эга. Жумладан, Ҳофиз, Румий асарларига ёзилган шарҳлар. Аммо бу тажриба туркий-ўзбек тилидаги адабиётшуносликда Алишер Навоийгача бўлган даврда кўзга ташланмайди.

Алишер Навоий туркий адабиётшуносликдаги бу бўшлиқни тўлдириш мақсадида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг саккизинчи мажлисида Ҳусайн Бойқаро шеърятига ёзган шарҳини жойлаштиради. Шунинг натижасида «Мажолис ун-нафоис»да ҳам тазкирачилик анъанаси ва ҳам шарҳ ёзиш анъанаси мужассам бўлиб, «Мажолис ун-нафоис»нинг бошқа тазкиралардан фарқ қилувчи хусусиятини ҳам майдонга келтиради. Шунинг билан бир қаторда Алишер Навоий туркий-ўзбек адабиётшунослигида шоирлар шеърларига шарҳ ёзиш анъанасини бошлаб беради. Алишер Навоий бу анъанани Шоҳ Ғариб мирзо девонига шарҳ ёзиш билан давом эттириш ниятида эди, аммо бу ният амалга ошмаган кўринади.

4. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»да биринчи марта Амир Темур ва темурийзода шоирлар ҳақида тизимли маълумот ва асарларидан намуналарни келтиради. Бу ниҳоятда муҳим ва нодир маълумотлардир.

Демак, Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»и ўзининг бу ва бошқа хусусиятлари билан бундан олдин яратилган тазкиралардан фарқ қилади ҳамда тазкирачилик анъанасида, хусусан Мовароуннаҳр, Хуросон, Озарбойжон ҳудудларида XVI-XIX асрлар давомида яратилган тазкираларда замондошларга бағишланганлик анъанасининг устивор бўлишига сабабчи бўлади.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»и кириш, саккиз мажлис ва хилватдан иборат.

«Кириш» қисмида асарнинг ёзилиш сабаблари баён этилган.

«Мажолис ун-нафоис»даги мажлисларни уч гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга- биринчи, иккинчи ва учинчи мажлислар мансуб. Уларда шоирлар Алишер Навоийнинг ўша муаллифлар билан учрашган-учрашмаганлиги мезони асосида жойлаштирилиб, 311 шоирнинг зикри келтирилган. Иккинчи гуруҳга-тўртинчи, бешинчи ва олтинчи мажлисларни

киритиш мумкин. Буларга шеърятга дахлдор шахслар – фозиллар, мирзодалар ҳамда Хуросондан ташқари худудларда яшовчи 125та фозил ва донишманд кишилар киритилган. Учинчи гуруҳга-еттинчи ва саккизинчи мажлисларни киритиш мумкин. Бу мажлисларда шеър ва шеърятга дахлдор Амир Темур ва темурийзодалар (23 киши) зикри берилган.

«Мажолис ун-нафоис» нинг биринчи мажлиси Амир Қосим Анвор зикри билан бошланиб, унинг саккизинчи боби Хусайн Бойқаро зикри билан ниҳоясига етади. «Хилват» бўлимида эса Хусайн Бойқаронинг нозик шеършунослигидан далолат берувчи ҳаётий ҳикоятлар келтирилади ва асар якунланади.

«Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий таржимайи ҳоли, устоз ва замондош шоирлар билан учрашувлари, жумладан, Абдурахмон Жомий, мавлоно Лутфий, Фазлуллоҳ Абулайсий, Мирзобек, Сайфий Бухорий, Шайхимбек Сухайлий ва бошқалар ҳақида ниҳоятда қимматли маълумотлар бор.

«Мажолис ун-нафоис» XV асрдаги кўпқиррали адабий муҳитнинг ниҳоятда ёриқ кўзгуси бўлганидан ундан адабий муҳит таркиби, хусусиятлари (зуллисонанлик, жанрий ранг-баранглик), ундаги адабий йўналишлар (юксак мазмунли бадиий ёдгорликлар яратиш ва шаклбозлик), ҳар бир шоирнинг ўзига хос фазилатлари ҳақида нодир маълумотлар жой олган.

«Мажолис ун-нафоис» туркий адабиётшуносликнинг нодир илмий ёдгорлиги бўлиши билан бир қаторда ўша давр насри учун хос бўлган бадиийлик хусусиятлари (сажъ, шеърий парчалар) билан зийнатланган асардир.

«Мажолис ун-нафоис»нинг илмий танқидий матни араб алифбосида Суйима Ғаниева томонидан нашр эттирилди (Тошкент, Фан, 1961). Унинг тўлиқ матни МАТнинг 13-томида (Тошкент, Фан, 1997) нашр этилди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий насрий асарларининг тазкира гуруҳига мансублари жанр ва мавзу доирасининг ранг-баранглиги, туркий-ўзбек насрининг нодир ва бебаҳо ёдгорликлари бўлгани билан аҳамиятлидирлар. Бу асарлар Алишер Навоий ижодий-илмий мероси кўламининг нақадар кенг эканлигини яна бир қарра намойиш этиб, унинг ўзбек халқи тамаддуни хазинасини ноёб дурдоналар билан бойитганидан далолат беради.

3. Ҳолот. Ҳолот баъзан маноқиб-ҳолот машҳур сиймолар (мутасаввуф, шоир, адиб) вафотидан сўнг уларнинг ҳаёти, фазилатларига бағишланиб ёзилган асардир. Ҳолотларни тазкиранинг маълум забардаст сиймоларга бағишланган хили деса бўлади. Алишер Навоийнинг устози ва пири Абдурахмон Жомий ҳақидаги «Хамсат ул-мутаҳаййирин» (беш ҳайрат, 1492-1493 йилларда ёзилган), отахони Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» (1488-1489 йилларда ёзилган), дўсти ва яқин сўхбатдошларидан бири Паҳлавон Муҳаммад Гўштигир тўғрисидаги «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» (1493-1494 йилларда ёзилган) кабилар ана шундай асарлар (ҳолот-маноқиб) сирасига киради.

Алишер Навоийнинг маноқиб-ҳолотлари XV асрнинг адабий, маданий ва маънавий ҳаётида катта мавқе эгаллаган сиймоларга бағишланганлиги, ўзбек ва тожик адабий алоқалари тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшганлиги, ўзининг (Алишер Навоийнинг) таржимаи ҳоли, ижодий фаолиятига доир маълумотларнинг мавжудлиги жиҳатидан муҳим илмий-адабий аҳамиятга эга.

Алишер Навоий ҳолот- маноқибларининг тузилиши, баён услуби ўша давр насрининг қонун-қоидалари, бадиийлик шарт-шароитларига мос бўлиб, уларда сажъ санъати, шеърӣ парчалар, ҳикоёт ва ривоятлар ҳам ўринли ишлатилган. Асарларда номлари эслатилган Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад Гўштигир каби тарихий сиймолар бадиийлик тамойили асосида қаламга олинганликлари туфайли тарихий-бадиий образ тарзида кўзга ташланиб турадилар.

Мазкур сиймоларнинг руҳий ҳолати, одамлар билан муносабати, хатти-ҳаракати, доно сўз ва панд-насихатлари турли хилдаги ҳикоя ва ривоятлар воситасида баён қилинади. Натижада ана шу жараёнда бу тарихий шахсларнинг ниҳоятда жозибали бадиий сиймолари гавдаланади. Шунинг учун бу ҳолотларни мутолаа қилган ўқувчи Абдурахмон Жомийни ҳам, Саййид Ҳасан Ардашерни ҳам, Паҳлавон Муҳаммадни ҳам севиб қолади, ҳамиша ана шундай кишилар билан бирга бўлишни орзу қилади. Мазкур асарлардан кузатилган маърифий-тарбиявий мақсад ҳам шундан иборатдир.

Шуни ҳам эслатиш жоизки, мазкур ҳолотларда фақат юқорида номлари тилга олинган тарихий шахсларгина эмас, балки улар билан ёнма-ён яшаган кўпгина шахслар ҳам тасвирланган. Масалан, «Хамсат ул-мутаҳаййирин» да Абдурахмон Жомий билан бир қаторда Султон Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Шайхимбек Суҳайлий, Дарвеш Ҳожи Ирқбанд (боғбон), Мутаҳҳари Удий (хонанда ва созанда), Саййид Фиёс (боғбон), Маҳмуд Ҳабиб (девона), мавлоно Абдусаммад (хаттот), Ҳожа Носириддин Убайдуллоҳ-Ҳожа Аҳрор Вали, Абдуллоҳ Марварид, мавлоно Биноий ва бошқалар. Бундай ҳодисани бошқа ҳолотларда ҳам кузатиш мумкин.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг ҳолот-маноқиблари асрининг машҳур сиймолари буюк фазилатларини навоийёна самимият ва маҳорат билан тасвирлаган нодир ёдгорликлардан бўлиб саналади. Бу уч ҳолот – маноқиб Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами (МАТ)нинг 15-томида тўлиқ нашр этилган.

4.Мақолат-нома.Алишер Навоий қаламига мансуб «Маҳбуб ул-қулуб»ва «Муножот» ларни ана шундай асарлар гуруҳига киритиш маъқул кўринди.

Алишер Навоийнинг кенг ўқувчиларга узоқ вақт номаълум бўлиб қолган асарларидан бири «Муножот»дир. Бу асар биринчи марта 1991 йилда Суйима Ғаниева томонидан Тошкентда нашр эттирилиб, кейинчалик Алишер Навоий Мукаммал асарлари тўплами (МАТ) нинг 16-томидан (Тошкент, Фан, 2000, 293-299-бетлар) жой олди.

«Муножот» Алишер Навоийнинг умри охирларида ёзилган. «Муножот» нинг ҳажми катта эмас, аммо ундаги мазмун ва айтилмоқчи бўлган фикрнинг кўлами кенг. Асарда инсон ва коинот, инсон ва Аллоҳ таоло, Аллоҳ таоло ва мавжудот, ахлоқ ва панд-насихат, умид ва илтижо, ўзликни таниш ва уни юқотмаслик, шоирнинг руҳий кайфиятидан сўз юритилган. Бу масалалар Алишер Навоийнинг Аллоҳ таолога илтижолари зимнида баён этилган.

Асар қисқача кириш, ҳамд, наът, 66 илтижо («Илоҳо» деб бошланади) ва хулосачадан иборат. Ҳар бир илтижо маънавий йўналиш жиҳатидан бири-бирига боғланиб, уларнинг яхлитлиги ва уйғунлигини таъмин этган.

«Муножот» насрий асар бўлса-да, аммо у ўрта асрлардаги насрнинг хусусиятларини (сажъ, оҳанг, бадий санъатлар) ўзида сақлаб қолиб, шундай гўзал насрга айланганки, уни насрий шеър дейиш ҳам мумкин. Шунинг натижасида «Муножот» ўқилар экан, бадийликнинг кучли таъсирида у маълум даражада куйланади ёки, иккинчи хил қилиб айтганда, ҳар бир гап, ҳар бир илтижо гўёки мусиқий оҳанг билан айтилгандек туюлади, илтижо қилувчининг кучли ҳиссиёти, руҳий ҳолати ана шу оҳангдан ҳам билинади. Мисол:

Илоҳо! Гафлат уйқусидамен, бедор қил ва жаҳолат мастлигидамен,
хушёр қил!

Илоҳо! Ул бедорлиғни огоҳликка еткур ва бу хушёрлиғни
беиштибоҳликка уландур!...

Илоҳо! Замиримға худписандлиғни ёвутма ва хотиримни эл нафъи
айбжўлиғига тутма!...

(МАТ, 20 томлик, 16-том, 295, 299-бетлар).

Шуниси диққатга сазоворки, Алишер Навоий илтижоларининг кўпчилиги халқ мақол ва ҳикматли сўзлари даражасига кўтарилган. Масалан:

Илоҳо, беилож дардға алил (гирифтор) қилма ва бемурувват номардға
залил (муҳтож) қилма!

Илоҳо, беасллар мазаллатидин (хор-зорлигидан) асра ва бедиеънатлар
туҳматидин асра!

Шундай қилиб, «Муножот» ҳар бир кишини огоҳликка, одамийликка,
эзгулик сари интилишга даъват этувчи фалсафий-ахлоқий асардир.

Алишер Навоий насрий асарларидан бири бўлмиш «Маҳбуб ул-қулуб»
ҳақида алоҳида тўхталамиз.

5. **«Муншаот».** Алишер Навоий умри давомида кўпгина кишиларга,
жумладан Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон мирзо, Абдурахмон Жомийларга
мактуб ёзган. Улар туркий ва форсий тилларда бўлиб, кейинчалик алоҳида
тўпламларга киритилган. Мактубларда турли хил масалалардан сўз
юритилган: адолат, тинчликни сақлаш, бадий ижод, шахсий ҳаётга доир
муаммолар...

Мактублар наср билан ёзилган бўлса-да, уларда шеъринг парчалардан
ҳам фойдаланилган. Мактублар Алишер Навоийнинг ўша даврнинг турли

масалаларига оид мулоҳазалари ва ўғитларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Алишер Навоий шеърят, дostonнавислик, хамса ёзиш анъанасида қанчалик юксак чўққиларга эришган бўлса, насрий асарлар ёзишда ҳам шундай мақом ва мавқега эришди: туркий-ўзбек насри хазинасини ўзининг ранг-баранг жанр ва турли-туман мавзулардан баҳс юритувчи асарлари билан бойитди.

«Маҳбуб ул-қулуб»: ёзилиш тарихи, мавзу доираси, тузилиши, бадиияти.

Алишер Навоийнинг умри охирларида ёзилган, ўзи мақолат-нома деб атаган энг ажойиб асари «Маҳбуб ул-қулуб» (Кўнгиллар севгилиси)дир. Асар 906 ҳижрий – 1500 мелодий йилда ёзилган:

Бу номағаким, лисоним ўлди қойил,
Килким тили ҳар навъ эл ишига ноқил.
Тарихи чу «хуш» лафзидин ўлди ҳосил
Ҳар ким ўқуса, Илоҳо, ўлғай хушдил.

(МАТ, 20 томлик, 14-том, 130-бет).

«Хуш» сўзининг араб алифбосидаги шакли абжод ҳисобида 906ни ифода этадики, бу мелодий 1500 йилга тенгдир.

«Маҳбуб ул-қулуб» кириш, уч қисм ва хотимадан иборат. «Кириш»да асарнинг ёзилиш сабаблари ниҳоятда аниқ ёритилган. Маълумки, бу асарни ёзаётганда муаллиф ҳижрий ҳисобда 62 ёшда (туғ. 844 х.- асар ёзилган йил 906 ҳижрий) эди. Бу умр давомида у қанча-қанча лавозиму мансабларни кўрди, не-не ишларни амалга оширмади, юксак мавқедаги бадий-илмий асарлар яратди, ҳам шахс ҳамда мутафаккир, шоир, носир сифатида катта ҳурмат ва эҳтиромларга сазовор бўлди. Шундай бўлса-да, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг «Кириш» қисмида ўзи ҳақида шундай ёзади: «фуқаронинг гадои, ғаройиб мастураларининг чехракушойи ал-фақир ул-ҳақир Алишер ал-мулаққаб б-ин-Навои (ғаффара зунубиҳи ва саттара уюбиҳи – Аллоҳ таоло унинг гуноҳларини кечиб, айбларини бекитсин) мундоқ арз қилур ва адосин ўзига фарз билур...» (МАТ, 20 томлик, 14-том, 8-бет).

Бунда жуда катта маъно ва мазмун бор, Алишер Навоий умри давомида орттирган ҳаётий тажрибалардан чиқарган ниҳоятда теран фалсафий хулоса бор. Бу хулоса шундан иборатки, инсон ҳаёти давомида қандай лавозиму мансаб, бойлик ва ҳашаматга эга бўлмасин, барибир у «ал-фақир ул-ҳақир» - оддий инсон – бандадир. Бас шундай экан, Алишер Навоийнинг ёзишича, «фақирнинг (Алишер Навоийнинг) тажрибаси аларга бас бўлғай». Токи бу тажрибалар китобни ўқиганларга сабоқ бўлиб, улар ўз ҳаётлари, фаолиятларини шундан келиб чиқиб ташкил этсинлар. Бунда Алишер Навоий улуғ бир мураббий – келгуси авлодларга мурожаат қилиб, уларнинг комил инсон бўлишларини истаган буюк сиймо сифатида яққол гавдаланиб туради. Демак, «Маҳбуб ул-қулуб» - келажакнинг баркамол авлодларини

етиштиришни назарда тутиб ёзилган дастур ул-амал моҳиятига эга бўлган асардир.

Алишер Навоийнинг ўзи ҳам «кириш» қисмини қуйидаги сўзлар билан яқунлангани бу фикрларни тасдиқлайди: «Умид улким, ўқуғувчилар диққат ва эътибор кўзи била назар солғайлар ва ҳар қайси ўз фаҳму идрокларига кўра баҳра олғайлар. Битигувчига (яъни Алишер Навоийга) ҳам бир дуо била баҳра еткурғайлар ва руҳини ул дуо футуҳи била севундурғайлар». (МАТ, 20 томлик, 14-том, 11-бет).

Алишер Навоий «фақирнинг тажрибаси» деб айтганда нималарни назарда тутган эди? Бу саволга «Маҳбуб ул-қулуб»нинг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида баён этилган мулоҳазалар жавоб бўлади.

Асарнинг биринчи қисми «Халойиқ аҳвол ва афъол ва ақволининг кайфияти» (турли табақа кишиларининг аҳволи, феълу атвори ва сўзлари кайфияти) деб аталиб, қирқ фасл (бўлим)дан иборат.

Мазкур қисмда жамиятдаги турли тоифага мансуб кишилар фазилатлари ва , энг муҳими, уларнинг қандай бўлишлари керак ва қандай бўлмасликлари даркор каби масалалардан баҳс юритилган. Шуниси ҳам борки, ҳар бир тоифа ҳақида сўз борар экан, улар умумлаштирилган тарзда тилга олинадилар. Жумладан, одил подшоҳ, исломпаноҳ беклар, золим подшоҳ, вазирлар, аскарбошилар, шайх ул-ислом, қозилар, муфтилар, мударрислар, табиблар, шоирлар, котиблар, мактаб ўқитувчиси, имомлар, ҳофизлар, мутриб ва муғаннийлар, қиссахонлар, воизлар, мунажжимлар, тижорат аҳли, олиб сотарлар, косиблар, миршаблар, деҳқонлар, ятим, бенаво, гадолар, қушчилар, навкарлар, кадхудо ва хотинлар, фирибгар шайхлар, риндлар, дарвешлар ва бошқалар. Кўринадики, Алишер Навоий ўша даврдаги ижтимоий гуруҳларнинг барчаси, яъни умри давомида турли хилда бевосита мулоқотда бўлганлар ҳақида ўз кузатишлари, бошқача қилиб айтганда, тажрибалари натижаларини баён этган. Бу баёнда Алишер Навоий истаганлар ва истамаганлар ўз ифодасини топган.

Алишер Навоий истаганлар – одил шоҳ, раҳм-шафқатли амиру амалдор, билимдон мударрис, табиблар; ишбилармон ва инсоф-диёнатли тожирлар, халқнинг ризқ-рўзини етиштирувчи деҳқонлар, қўли гул ҳунармандлар... Шунинг учун Алишер Навоий одил подшоҳга бағишлаган биринчи фаслни шундай бошлайди.

«Одилу оқил подшоҳ ибодуллоҳга зиллиллоҳ... Одил подшоҳ Ҳақдин халойиққа раҳматдур ва мамоликка мужиби амният ва рафоҳият...» (МАТ, 20 томлик, 14-том, 12-бет). Фаслнинг давомида подшоҳнинг одиллиги туфайли мамлакатда ҳар жиҳатда ободонлик, тинчлик- осойишталик, фаровонлик бўлажаги ниҳоят кўтаринки руҳда баён этилиб, охирида замон подшоҳи Султон Ҳусайн Бойқаро ана шундай фазилатларга эга деган мазмундаги маснавий келтирилиб, у шундай яқунланади:

Келиб айни инсону инсони айн,
 Жаҳон вориси Шоҳ Султон Ҳусайн.
 Ки то бўлса гардунга давворлик,

Анга боқий ўлсун жаҳондорлик.
Халойикқа бу шаҳдин ўлсун нишот,
Даме бўлмасун холи андин бисот.

(МАТ, 20 томлик, 14-том, 13-бет).

Иккинчи томондан, халқнинг ризку рўзини таъминловчи, подшоҳлар хазинасини тўлдирувчи деҳқонлар ҳақида шундай илиқ ва самимий ёзиладики, булар Алишер Навоийнинг бу тоифага нисбатан бўлган ҳурмати ва эҳтиромини ҳам ифода этади. Алишер Навоий тасвирига кўра, бу тоифа бошқаларга намуна ва ибрат бўлувчи тоифадир, чунки у фақат одамларни эмас, балки оламдаги барча жонли мавжудотни (қушлар, ҳайвонлар...) ўз меҳнати натижасидан (хусусан, ғаллачилик мисолида) баҳраманд этади:

«Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар...

Деҳқонки, тузлук била дона сочар, Ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочқон дона кўкаргунча, ўруб хирмон қилиб, маҳсулин кўтаргунча курту қуш андин баҳраманд ва дашт вухуши (вахший ҳайвонлари) анинг била хурсанд. Мўрлар (чўмолилар) уйи андин обод ва гўрлар (дашт ҳайвони) хотири анинг била шод. Кабўтарларга андин мастлик, тўрғайларга андин нишотга (хурсандчиликка) ҳамдастлик. Ўроқчиға андин рўзий, бошоқчининг ёруб андин кўзи. Барзагарга (деҳқон, ерга дона сепучига) андин ком (мурод) ҳосил, пуштакашға (ўрилган ҳосилни орқасига юклаб ташувчига) андин мурод ҳосил. Гадо андин тўқ, кадхудо (уй бошлиғи) тўқлуғи ҳам андин- ўқ. Мусофирга андин таом, мужовирга андин ком. Итмакчи (наввой) танури андин қизиқ, аллоф бозори, андин илиқ...» (МАТ, 20 томлик, 14-том, 37-бет).

Биз Алишер Навоийнинг деҳқонлар ҳақида (32- фасл) ёзганларидан айримларини келтирдик, холос. Шунинг ўзи деҳқоннинг ижтимоий ҳаётда тутган мавқеи ва унинг жамият олдидаги улкан масъулиятидан ҳам гувоҳлик беради. Демак, Алишер Навоий ана шундай юксак мақом ва масъулиятга эга бўлган деҳқонларни ҳамиша ардоқлаш лозимлигини назарда тутиб, бу фаслни қуйидаги қитъа билан якунлайди:

Кимки деҳқонлиғ айлади пеша,
Дағи нон бермак ўлди анга шиор.
Бўйла кимса улувви рифъатдин,
Одам ўлмаса, одамий худ бор.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг биринчи қисмида шоирларга бағишланган фасл (16) ҳам бор. Бу фаслда XII-XV асрларда фаолият кўрсатган форсийгўй шоирлар (Аттордан Абдурахмон Жомийгача) ижодий услублари жиҳатдан ниҳоят моҳирона тарзда гуруҳлаштирилган. Бу жараёнда Алишер Навоий адабиёт тарихини назарий йўналишда идрок этувчи адабиётшунос сифатида намоён бўлади.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» нинг жамиятдаги тоифаларга бағишланган биринчи қисмида адолатсиз, фиребгар, ёлғончи, ёмон ахлоқли кимки бўлса- подшоҳ-ми, вазир-ми, мударрис-ми, хунарманд-ми- қайси тоифадан бўлишидан қатъий назар- қаттиқ танқид остига олади, уларни фош этади. Бу жараёнда Алишер Навоий сўзлари ўткир тиф мавқеидадир. Шунинг

учун золим, жоҳил, фиску фасодчи подшоҳлар ҳақидаги тўртинчи фаслни шундай якунлайди:

«Тенгри мундоқ балоларни адам чоҳидин вужуд тахтгоҳига келтурмасун ва йўқлук зиндонидин борлиғ шаҳристонига еткурмасун».

Нодон табиблар (15 фасл) ҳақида : «Омий табибким, эрур шогирди жаллод»; хато кўчирувчи котиблар (17-фасл) ҳақида: «Ямон котиб манзили қаламдонидек чоҳ аро бўлсун, қаламидек боши яро ва юзи қаро»; олиб-сотар савдогарлар (27 –фасл) ҳақида:

Бу хайл одам эмаслар, яхши боқсанг,

Эрур судинг алардин гар йироқсан .

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг ижтимоий тоифаларга бағишланган қисмида Алишер Навоийнинг ижтимоий қарашлари, давлатчилик ва қонунчилик масалаларига доир мулоҳазалари ҳам баён этилган. Шу жиҳатдан подшоҳ ва вазиру амалдорлар ҳақидаги фаслларда давлатчиликнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида гапирилган бўлса, шайх ул-ислом, муфти, қозиларга бағишланган фаслларда қонунчиликнинг устивор бўлиши шарт-шароитлари, талаблари навоиёна тушунча асосида баён этилган. Бизнингча, Алишер Навоийнинг қозилар ҳақида (12-фасл) сўз юритганда «(қозининг) маҳкамаси маҳзани улуми шаръия ва ҳукм қилурида ошною бегона анга ала-с-савия (яъни тенг, баробар)», - деб ёзганида қонунчиликнинг ҳамма учун тенг, баробарлиги устивор бўлиши назарда тутилган. Тўғри, Алишер Навоий замонида бу қонунчилик шаръий илмларга асосланган эди. Аммо масаланинг моҳияти – қонунчиликнинг жамият ҳаётида устивор бўлиши кераклиги ҳақидаги фикр ҳозирги замон қарашлари билан ҳамоҳанглиги жиҳатидан диққатга сазовордир.

Демак, биринчи қисмда баён этилган мулоҳазалар Алишер Навоий ҳаётий тажрибаларининг умумлашмаси бўлиб, уларда одамларни огоҳлик ва сабоқ олишга, Ватан, халқ, одамият учун хизмат қилиш учун комилликка эришиш, комил инсон бўлиш шарт эканлиги уқтирилади.

Асарнинг иккинчи бўлимида ана шу – комилликка эришиш масалалари тасаввуфий қарашлар тамойилида кўздан кечирилади. Бу билан биринчи ва иккинчи бўлимларнинг маънавий жиҳатдан бир-бири билан боғлилиги майдонга келади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисми яхши ва ёмон хулқларга бағишланиб, ўн бобдан (фасл эмас) иборатдир. Унда тавба (1-боб), зуҳд (2-боб), таваккул (3-боб), қаноат (4-боб), сабр (5-боб), тавозуъ (камтарлик) ва адаб (6-боб), зикр (7-боб), таважжух (бутун вужуди билан Ҳаққа юз тутмоқ) (8-боб), ризо (9-боб), ишқ (10-боб) мавзулари тасаввуфий йўналишда ёритилган. Агар биринчи қисмда Алишер Навоийнинг ижтимоий қарашлари ўз ифодасини топган бўлса, иккинчи бўлимда эса улуғ мутафаккирнинг фалсафий – тасаввуфий қарашлари баён этилган. Инсон ва унинг баркамолликка эришиш тамойиллари бу қарашларнинг марказини ташкил этади.

Бу қисм тузилиш жиҳатидан биринчи қисмдан фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, ҳар бир ахлоқий масала назарий жиҳатдан умумлашма тарзда баён этилгандан сўнг унинг исботи учун бир ҳикоят келтирилади. Масалан, тавба бобида Шайх Абдуллоҳ Муборак (ваф. 787-788 мелодий йил, Ироқлик машойих), Зуҳд бобида мавлоно Шамсиддин Муидди Уча (XV аср суфийларидан), тавозуъ ва адаб бобида Мудбир ва Муқбил; зикр бобида Хожа Абдуллоҳи Ансорий (XI аср), ишқ бобида Мажнун ҳақидаги ҳикояларнинг келтирилиши. Бу ҳол «Хамса»нинг «Ҳайрат ул-аброри»даги асосий мақолотларнинг тузилишини эслатади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг учинчи қисми турли фоидалар ва масаллар деб аталиб, унда 127 танбеҳ келтирилган. Учинчи қисмдаги танбеҳлар китобнинг биринчи ва иккинчи қисмларида баён этилган ижтимоий-фалсафий қарашларни ҳикматли сўзлар даражасидаги ахлоқий-тарбиявий гапларда янада кенгайтиради, умумлаштиради. Шу жиҳатдан учинчи қисм Алишер Навоийнинг ҳикматли сўз ва мақоллари тўпланган ҳамда асарни ўзига хос тарзда яқунлаган қисмдир.

Қуйида учинчи қисмдан айрим намуналар келтирилади:

Кўп демак- сўзга мағрурлуқ ва кўп емак- нафсга маъмурлуқ;

Инсоният боғининг дилписандроқ шажари эҳсондур ва одамийлик конининг аржмандроқ гавҳари ҳам эҳсондур;

Билмагани сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамаган ўзига золим;

Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур;

Ҳилмни (камтарлик ва юмшоқликни) ҳаводис (ҳодисалар)дарёсида кишилиқ кемасининг лангари деса бўлур ва инсоният мезони тошига нисбат қилса бўлур;

Валинеъматка айб раво кўргучи пирига муртад (рад этилган) муриддур ва атосига ҳаромзода ўғил;

Ҳар кимки, биров била ёрдур ёки ёрлиғ даъвийси бордур, керакким, ўзига раво тутмоғонни ёрига раво тутмаса, кўп нимаким, ўзига ҳам раво тутса, анга тутмаса;

Шоҳдин ҳам лутф марғубдур, ҳам сиёсат матлубдур. Аммо ҳар бири ўз маҳаллида хўбдур;

Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз;

Салотин даргоҳидин йироқ ва ҳавоқин базмгоҳидин қироқ, балки теграстига ёвумағон яхшироқ;

Кўнгул маҳзанининг қуфли тил ва ул маҳзаннинг калидин сўз бил;

Чин сўз – мўътабар, яхши сўз- мухтасар;

Хирадманд улдураким, ёлғон демас, аммо барча чин дегулук ҳам эмас;

Ғийбат дегувчи – нажосат егувчи. Афюнию банги-одамийлар нанги;

Эр кишига зебу зийнат – ҳикмату донишдур.

Яхши киймак бирла хотинларга оройишдур;

Хўб йиртуқ тўн била ҳам хўб, гул ямоғлиқ чапони била маҳбуб;

Умрни ғанимат бил, сиҳҳат ва амниятқа шукр қил ва бошқалар.

Кўринадики, Алишер Навоийнинг ҳаётий тажрибаси бўлмиш бу ўғитлар ҳамisha инсонийлик ва энг гўзал одамийлик фазилатларини, ҳозирда эса миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда хизмат қилади.

«Маҳбуб ул-қулуб» Алишер Навоийнинг бошқа насрий асарлари каби ўша давр насрининг бадиий хусусиятлари асосида ёзилган. Шунинг учун унда сажъ ва турли бадиий санъатлар, ҳикоя ва ривоятлар, турли иқтибослар, шеърий парчалар моҳирлик билан ишлатилган.

Мисоллар:

Сажъ:

Исломпаноҳ беклар зикрида (2-фасл):

«Номуродларнинг паноҳи ва подшоҳнинг давлатхоҳи. Шохға дунёда чин сўз дегувчи ва анинг охирати ғамин егувчи. Ёмонлар андин ҳаросон ва яхшилар душворлиғи осон...»

Ташбеҳ – ўхшатиш:

«Заҳр бериб бемор ўлтургувчи табиб – буларнинг (вазирларнинг) ҳолига мушобехдур ва қариб... Булар (вазирлар) жумласи чиёнлар, халойиққа еткурур зиёнлар. Килклари (қаламлари) нўғи ақраб (чиён) неши, раият жониға ул неш ташвиши». (5- фасл)

Қози ислом биносиға аркондур». (12-фасл)

«Илм ўқуб амал қилмағон, ерни шиёр қилиб (ҳайдаб), тухум солмоғонға ўхшар.» (80- танбех)

Сифатлаш:

«Ришвахўр муфтийлар-(қози)қошида манқуб ва хийлакор вакиллар-оллида маъюб» (12-фасл).

Муболаға, сифатлаш:

«омий қозики май ичкай-ўлтургулукдур ва дўзах ўтига етмасдин бурун куйдургулукдур» (12-фасл).

Тазод:

«Мастлар орасида бир хушёр- хушёрлар орасида бир маст ҳукми бор» (75-танбех).

«Зухал бийик мақом била Меҳри ховарий бўлмас, дев биҳишт ҳулласин кийган била пари бўлмас» (78-танбех)

Шеърий парчалар:

Байт: Кўп демак бирла бўлмағил нодон,

Кўп емак бирла бўлмағил ҳайвон. (85-танбех).

Илмдин орий- улуснинг жоҳили худкомаси,

Ўрганурга жидду жаҳд этган жаҳон алломаси. (97-танбех).

Маснавий:

Гаҳе топдим фалақдин нотавонлиғ,

Гаҳе кўрдум замондин комронлиғ.

Басе иссиғ-совуғ кўрдум замонда,

Басе аччиғ-чучук тотгим жаҳонда. (Кириш).

Рубой:

Бу номаки, хомасиға қилдинг мактуб,

Қил аҳли қулуб оллида «Маҳбуби қулуб».

Эл айб топардин қилма маъюб,

Ҳар ким ўқуса насиба этгил матлуб. (Хотима).

Келтирилган шеърий намуналарда ҳам кўпгина бадиий санъатларнинг ишлатилганлиги маълум.

Шундай қилиб, «Маҳбуб ул-қулуб» Алишер Навоий насрий асарларини яқунлаб, бу соҳадаги энг яхши тажрибаларни ўзида мужассам этган нодир шоҳасардир. «Маҳбубул-қулуб» бир неча марта нашр қилинган бўлса-да, унинг тўлиқ нусхаси биринчи марта Алишер Навоий мукамал асарлари тўпламининг (МАТ) 14-томида (Тошкент, Фан, 1998) нашр эттирилди.

Алишер Навоий меросининг шўхрати

Алишер Навоий халқимизнинг онг ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир.¹

Ислон Каримов.

Алишер Навоий ўзининг кўпқиррали ижодий фаолияти давомида нафақат туркий халқлар, балки жаҳон тамаддуни хазинасига қимматбаҳо илмий-бадиий асарларни ҳадя этди. Бу асарлар эса Алимшер Навоий ҳаётлиги вақтидаёқ туркийгўй ва форсийгўйлар орасида кенг тарқалди, унга жавобан асарлар ёзиш анъанаси бошланди. Фикримизнинг истиботи учун Алишер Навоийнинг «кошки» радифли ғазалига Абдурахмон Жомийнинг форс тилида ўхшатма ёзгани, Хусайн Бойқаронинг эса жавобия ғазал битганини эслатиш мумкин. Бу ҳол Алишер Навоий умр кечирган Ҳирот шаҳрида содир бўлган. Аммо худди шу вақтда Рум (Туркия) да ҳам Алишер Навоий ғазалларига жавобан ёзилган шеърларнинг майдонга келиши эса Алишер Навоий асарларининг нафақат тарқалиш доираси, балки ундан илҳом олиб, асарлар ёзиш анъанаси доирасининг ҳам кенгайиб бораётганидан далолат беради. Бу жиҳатдан Истанбул университети профессори Осман Фикри Серткая ҳамда Ойша Гул Серткаяларнинг кейинги тадқиқотларида муҳим далиллар келтирилган.² Жумладан, Ойша Гул Серткаянинг Истанбул кутубхоналаридаги қўлёзмалардан аниқлашича, XV асрнинг 80- йилларида Шайхзода Абдураззоқ Бахши Алишер Навоийнинг:

Сени кўргач дер эдим бир меҳрубоним бор эмиш,

Аллоҳ-Аллоҳ не бало ботил гумоним бор эмиш,-

¹ .Ислон Каримов. Навоий шакрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуининг очилишига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутъ. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2001, 25 август.

² Осман Фикри Серткая. Османли шоирларинда Алишер Навоий тарзи ва Навоийга Анадълуда ёзилган назиралар. Истанбул, 2001; Ойша Гул Серткая. Самаръандлик Шайхзода Абдураззоқ Бахшининг Алишер Навоийга Анадълуда ёзган назиралари. Истанбул, 2001. Кар икки асар кам турк тилида ёзилган.

матлаъли ғазалига иккита назира- ғазал ёзган экан:

- 1.Подшоҳим даврида бир хуш замоним бор эмиш,
Барча хавфу ҳам хатардин кўп амоним бор эмиш.
- 2.Ул парирухким анинг оғзи ажойиб тор эмиш,
Кўрса минг зоҳид куюб, лаъли лабига зор эмиш.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Шайхзода Абдураззоқ Бахши Алишер Навоий ғазалини келтиришидан олдин шундай ёзган экан: «Амлаҳ уш- шуаро мавлоно Навоий айтур», яъне «шоирларнинг ширинсўзлиси бўлмиш мавлоно Навоий айтади».

Демак, Алишер Навоий ҳаётлиги вақтидаёқ фақат Хуросон ва Мовароуннаҳрда эмас, балки Рум диёрида ҳам ширинсўзли моҳир шоир сифатида эътироф этилиб, унинг шеърят мактаби- маҳорат мактаби сифатида қаралган ва анъанаси давом эттирилган.

Бундай ҳол XVI-XX асрларда озарбойжон (Фузулий), туркман (Махтумкули), турк (Мулло Ажам Ҳофиз, Ниёзий, Шукрий, Котибий),форс-тожик(Давлатшоҳ, Восифий), қозоқ (Абай), тотор ва бошқа кўпгина шоирлар ижодиётида ҳам кўзга ташланади.

Ўзбек адабиётининг XV-XX асрлардаги тарихини кўздан кечирган киши бу даврда фаолият кўрсатган Хусайн Бойқародан бошлаб Муқимий ва Фурқатларгача, ҳозирда эса Эркин Воҳидов ва Барот Бойқобиловгача барча шоирлар у ёки бу тарзда Алишер Навоий шеърят мактабини ўтганлари ва бундан фахрланганларининг гувоҳи бўлади. Бугина эмас, бу улкан мутафаккир ва шоирнинг ҳаёти, фаолиятига бағишлаб, роман (Ойбек «Навоий»), дostonлар туркуми (Б.Бойқобилов «Янги Хамса»), қисса ва ҳикоялар (Миркарим Осим), сахна асарлари (Уйғун, Иззат Султон «Алишер Навоий») қатор шеърларнинг яратилгани ҳам Алишер Навоий абадиятидан далолат беради.

Алишер Навоий асарларининг шўхрати Шарку Ғарбда турли тарзда ёйилди.

Алишер Навоийнинг шўхрати Ҳинд диёрида ҳам таралди. Жумладан, унинг «Мажолис ун-нафоис»и Карнатак ҳокими хоҳиши билан форс тилига таржима қилинди; тазкираларда («Риёз уш- шуаро») унинг ҳақида маълумот ва туркий, форсий асарларидан намуналар берилди. Шунинг билан бирга Ҳинд ўлкасида ёзилган қатор тазкираларда Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»идан фойдаланилди.

Алишер Навоийнинг Ғарб ўлкаларидаги шўхрати ҳам ибратлидир. XVI асрда Италияда Христофор Армений Алишер Навоий ва Хусрав Дехлавийнинг «Баҳромнома»ларидан («Сабъаи сайёр», «Ҳашт бихишт») илҳомланиб, ўзининг «Шоҳ Сарандебнинг уч навқирон ўғилларининг саёҳати» асарини италян тилида яратди. Бу мавзу кейинчалик Волтернинг «Задиг», Марк Твеннинг «Том Сойер» асарларида ҳам ўз аксини топди.

Алишер Навоий ҳақида Ғарб нашрияларида маълумотлар бериш ҳам шоир шўхратининг таралганидан бир далилдир. Жумладан, XVII асрда француз шарқшуноси Дербело «Шарқ кутубхонаси» қомуси, XIX асрда

М.Белен мақолалари; рус шарқшуноси М. Никитскийнинг магистрлик диссертацияси- китоби, Паве де- Куртейл асарлари; инглиз шарқшунослари А.Гибб , Э.Браун ва бошқаларнинг тадқиқотлари. Шунинг билан бир қаторда Алишер Навоий асарлари асл матни ва таржималарини нашр этиш ҳам шоирнинг шуҳратини янада оширди.

Жумладан, XX асрнинг ўзидаёқ Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и немис (Альфред Курелло- 1948, 1968 йиллар), румин (Олтенау, 1958), венгер (Эржибет Бродский, 1974) тилларида; «Лайли ва Мажнун» булғор (Йордан Милев, 1974), «Ҳайрат ул-аброр» румин (Олтенау,1958) тилларида нашр этирилди. Алишер Навоий асарлари ўн томда рус тилида босилиб чиқди ва 200 томлик Жаҳон адабиёти туркумидаги бир томда нашр бўлди.

Юқорида мухтасар келтирилган далиллар шундан гувоҳлик берадики, Алишер Навоийнинг улкан мероси жаҳон халқлари орасида катта шуҳрат қозониб, улуғ мутафаккир ва шоир номини жаҳон маданияти хазинасига буюк ҳисса қўшган адиб ва мутафаккирлар қаторидан жой олиши ва ҳурмат қилинишига сабабчи бўлди.

Шунинг учун жаҳоннинг машҳур алломалари, замонамизнинг йирик адиблари унинг ҳақида ниҳоятда самимий ва ҳаққоний сўзларни айтганлар, улуғ Алишер Навоийни ардоқлаганлар.

Қуйида ана шундай сўзларнинг айримларини келтириш мақсадга мувофиқ кўринди:

Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул (яъни, Алишер Навоий) турур ва бу мамолик фатҳида соҳибқирон ани (яъни, Алишер Навоийни) десалар бўлур. Шеър:

(Алишер Навоий) Эрур сўз мулкининг кишварситони,
 Қаю кишварситон Хусравнишони.
 Дема Хусравнишонким, қаҳрамони,
 Эрур гар чин десанг соҳибқирони.
 Ҳусайн Бойқаро, XV аср.

х х х

Соҳибдавлати- Алишер Навоий, ки замони мо бо вучуди ў мушарраф аст...
 Агарчи вайро (Алишер Навоиро) ба ҳасби табиат ва вусъати қобилият ҳар ду навъ шеър- турки ва форси муяссар аст, аммо майли таъби вай ба турки аз форси бештар аст... Маснавиёте, ки дар муқобалаи «Хамса»и Низоми вуқўъ ёфта, ба си ҳазор наздик ва ҳамоно, ки ба он забон беш аз вай ва беҳ аз вай касе шеър нагуфта аст ва гавҳари назм насуфта.

Мазмуни: Соҳибдавлати-Алишер Навоийдирки, бизнинг замонимиз анинг бирла шарафлидир. Унинг табиий майли ва қобилиятининг кўлами икки тилда – туркий ва форсийда шеър айтишга қодир бўлса-да, таъбининг майли форсийдан кўра туркийга кўпроқдир. Низомий «Хамса»си жавобида ўттиз мингга яқин байтдан иборат туркий маснавийлари («Хамса» си)дирки, ҳеч

ким ундан кўп ва ундан хўб шеър айтган эмас ва назм гавҳарига сайқал берган ҳам эмас.

Абдурахмон Жомий, XV аср.

х х х

Алишербек назир и йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур, XVI аср.

х х х

Низомиддин Амир Алишер Навоийнинг шуҳрати бағоят баландлиги туфайли (у) таъриф ва тавсифга муҳтож эмас. Фазл арбобини тарбият қилиш ва камолотга етказиш мақсадида кўп саъй қилди, бечоралар аҳволини яхшилашда ҳиммат кўрсатди.

Алиқулихон Вола Доғистоний, XVIII аср.

х х х

Али Шер Навоий ўз замонининг энг улуғ ва энг маҳсулдор шоирларидандир.

М.Белен, XIX аср, Франция.

х х х

Мир Алишернинг асарлари озми –кўпми адабиётдан хабардор ҳар бир ўзбекнинг хонадонида энг улуғ ўринда туради.

Герман Вамбери, XIX аср, Венгрия .

х х х

Навоий туркигўй шоирлар учун ибрат ва намунадир. Форсий тилда ҳам яхши асарлари бўлса-да, аммо унинг шоҳ асарлари туркий тилда битилган.

А.Гибб, XX аср, Англия.

х х х

Навоий фақат улкан мутафаккир ва шоиргина эмас, балки ўз халқини чиндан севгучи Инсон ҳамдир. Бундай Инсон абадий барҳаётдир.

Е.Э.Бертельс, XX аср, Россия.

х х х

Алишер Навоий каби шоирнинг бўлганидан қувонмоғимиз керак. Ана шундай шоирни вояга етказган ўзбек халқига офарин ва ташаккурлар деймиз. Биз уни ўрганибгина қолмай, балки ўқишимиз, фақатгина ўқиш эмас, балки унинг тўғрисида ўйлашимиз ҳам зарур.

Н.И.Конрад, XX аср, Россия.

х х х

Биз буюк Алишер Навоий мерос қилиб қолдирган ижодий мактабни, унинг сабоқлари ва анъаналарини кўз қорачиғи сингари авайлашимиз зарур.

Чингиз Айтматов, XX аср, Қирғистон.

х х х

Алишер Навоий XV аср форс- тожик ғазалчилигининг энг буюк вакилларида бири сифатида бизнинг адабиётимиз тарихида ҳам муносиб ўрин эгаллайди.

Абдулғани Мирзоев, XX аср, Тожикистон.

х х х

Жаҳон маданиятининг энг яхши дурдоналарига мансуб бўлган Алишер Навоийнинг кудратли ҳаётбахш мероси бутун тараққийпарвар инсониятнинг бойлиги бўлиб қолди. Алишер Навоийнинг олижаноб идеаллари ва илҳомбахш асарлари тинчлик ва инсоният тараққиёти учун курашдаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга ёрдам бермоқда.

Жаҳон тинчлик Кенгаши, 1968 йил.

х х х

Алишер Навоий улуғ мутафаккир, даҳо шоир ва улкан давлат арбоби сифатида биргина ўзбек халқининг ифтихори бўлиб қолмасдан, балки, шу билан бирга, бутун дунё халқларининг юрагидан ҳам мангу ўрин олгандир.

Воҳид Абдулла, XX, Ўзбекистон.

х х х

Халқимиз яратган маънавий маданият бойликларидан бири ҳисобланган Навоий мероси бундан сўнг ҳам келажак авлод учун порлоқ гуманизм ғоялари чашмаси, юксак нафосат манбаи ва сўз санъатининг буюк маҳорат мактаби бўлиб қолади.

Ҳамид Сулаймон, XX аср, Ўзбекистон.

х х х

Алишер Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари

Самарқанд. Не-не олиму адибни, шоиру носирни, мутафаккиру муаррихни, рассому наққошни, дилларга ором бахш этгувчи хонандаю, кўнгилларни ром қилувчи навозандани, заррин қалами билан ажодлар ҳикмати ва донишмандлигини авлодларга етказгувчи мўътабар хаттотларни, элларни элларга, улусларни улусларга пайвандлагувчи моҳир тужжорларни етиштирган табаррук маскан!

Бу шарафли масканда асрлар нафаси, турли даврлар куй-оҳанги, табаррук ажодларимизнинг мушоираси эсади, янграйди, эшитилади. Ана шу жўр овозда Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийларнинг, мавлоно Саккокий ва Заҳири Самарқандийларнинг, мавлоно Мирзобек ва Риёзийларнинг, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва мавлоно Восифийларнинг, одам уш-шуаро Рудакий ва олимлар сарвари мирзо Улуғбекларнинг ўзларига хос садоси беғубор қалбларга сингиб кетади.

Самарқанднинг нилий гумбазли тарихий ёдгорликларини кўрганда, нафаси уфуриб турган кўчалардан юрганда, машҳур Кониғил, Боғи Шимол ва Боғи Зоғонларни кезганда мирзо Улуғбек, мавлоно Саккокий, аълам ул-уламо Фазлуллоҳ Абулайсий, Алишер Навоийларнинг овози эшитилгандай туюлади, уларнинг табаррук пойқадами излари тасаввур этилади ва бу

заминда юриш нақадар файзли, шарафли ҳамда масъулиятли эканлигини юракдан ҳис қиласиз. Негаки, Самарқанднинг илмий-адабий муҳити не-не алломаю адибларнинг камолотига ҳисса қўшмади. Шунинг учун Абдурахмон Жомий Самарқанд муҳитида баркамолликка эришишга нақадар интилган бўлса, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижодиётининг юқори зиналарга қадам қўйишида мирзо Улуғбек яратган илмий-адабий муҳит таъсирию машҳур Абулайсийлар хонадонининг сабоғи ҳам шунчалик сезиларли ва самарали бўлган эди.

Алишер Навоий ва Самарқанд мавзуи ҳақида сўз кетганда киши кўз ўнгида дарҳол марҳум академик Воҳид Абдуллаевнинг сиймоси гавдаланади. Зероки, Воҳид Абдуллаев бу мавзуни 30 йилларнинг охирларида устод Садриддин Айнийнинг маслаҳати билан навоийшуносликка биринчилар қаторида кенг ўрганиб, мақола ва рисоалар ёзиб қолдирган ва умрининг охиригача (1985 йил) ундан кўнгул узолмаган эди. Шундай бўлгач, бу мавзуга яна мурожаат қилишнинг зарурати борми, деган саволнинг туғилиши табиий. Ҳа, зарурати бор. Чунки бу мавзу эскирмайдиган ва ҳамиша изланишни, унинг янги-янги қирраларини кашф этишни талаб қиладиган мангу мавзулардандир. Бунинг устига ўша вақтларда ёритилиши ёки ёзилиши имконсиз бўлган томонлари ҳам борки, эндиликда улар ҳақида бемалол мулоҳаза юритиш, тарихийлик ва ҳақиқатга тўла амал қилиш фурсати етди. Бундан ташқари Алишер Навоийнинг Самарқандда ижод этган ғазалларини аниқлаш ҳам кўндаланг бўлиб турибди. Буларнинг ҳаммаси мазкур мавзуда қўлга киритилган илмий хулосаларга таянган ҳолда давом эттириш ва кенгайтириш табиий бир ҳол.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441-1501) Самарқанд шаҳрига 1465-1469, яъни 24-25 ёшлигида ташриф буюрган эди. Бу даврда Алишер Навоий ўзининг шоирлик маҳорати билан Хуросон ва Мовароуннаҳрда танилган эди. Бу ҳолни унинг Машҳаддалиги вақтида шоир Турбатий билан мулоқотидан ҳам; «халойиқ аросида минг байт-икки минг байт ортукроқ-уксукракким, ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлиб эрди», билиш мумкин. Бас шундай экан, 24-25 яшар Алишерни Самарқандга келишга нима мажбур қилди? Нега Самарқандга, Балх ёки Термизга эмас? Насаф (Қарши) ё Шаҳрисабзга эмас?

Бу саволга ҳар хил жавоб ва изҳорлар берилган. Жумладан, Хондамир «Макорим ул-ахлоқ»да шундай дейди: «Султон Абу Саиднинг подшоҳлик даврида зўр олим ва донишмандлиги туфайли иккинчи Абу Али Сино лақабини олган мударрис хожа Фазлуллоҳ Абулайсийнинг ҳузурига Самарқандга бориб, у жанобнинг хонақоҳидан ҳужра олди. Бир қанча вақт тегишинча илм таҳсил қилишга киришди. Хожа жаноблари ҳар вақт у зотнинг таъбидаги ўткирликни мақтар ва бошқа талабалардан уни ортик кўрарди».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур эса ўзининг машҳур «Бобурнома»сида бу масалани қуйидагича изоҳлайди: **«Билмон не жарима била Султон Абу Саид мирзо (Навоийни) Хиридин ихрож қилди. Самарқандга борди.**

Неча йилким Самарқандда эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мизожи нозук била машҳурдир... бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экандур».

Бу икки муаллифнинг бири –Хондамир Алишер Навоий тарбиясида вояга етган, унинг суҳбатларидан баҳраманд бўлган шахс бўлса, иккинчиси Заҳриддин Муҳаммад Бобур Навоийни шахсан кўрган эмас. Шундай бўлса-да, бу икки муаллиф масалани ёритишда икки хил ёндошгандай бўлиб туюлади. Жумладан, Хондамир нуқтаи назари бўйича Алишер Навоийнинг ўзи «илм таҳсил қилиш мақсадида Самарқандга келган, Бобурнинг фикрича, «Билмон не жарима била Абў Саид мирзо Ҳиридин ихрож қилди. Самарқандга борди».

Диққат қилинса, икки муаллиф мазкур масалага доир бир-бирига яқин фикрни ифода этган. Фақат фарқ шундаки, Бобур «билмон не жарима (гуноҳ) била Абу Саид мирзо Ҳиридин ихрож (чиқариш, сургун қилиш, ҳайдаш) қилди»,- деб унинг (Бобур) учун номаълум бўлган гуноҳи туфайли Навоийнинг Ҳиридин ихрож қилинганини ёзади. Аммо у «Самарқандга ихрож қилди» тарзида мулоҳаза юритмайди. Балки Абу Саид Навоийни Ҳиридин ихрож қилган, Алишер Навоий Самарқандга борди тарзида фикр юритади. Демак, Ҳиридин ихрож қилинган Алишер Навоий энди қаёққа бориш мумкинлигини ўбдон ўйлаган ва Абу Саид мирзодан узоқроқда, уни биладиган кишилар муҳитида бўлишни ҳам ҳисобга олиб, ўзи Самарқандга боришни ихтиёр қилган деган маъно келиб чиқадики, бу фикр Хондамирнинг мулоҳазалари билан ҳамоҳангдир. Бу эса Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»да Аълоий Шоший ҳақида сўз юритиб, «фақир Самарқандга борғонда...»ҳамда Юсуф Бадей зикрида: «фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда», тарзида фикр юритгани билан ҳам уйғундир. Шундай қилиб, Абу Саид Мирзо Навоийга Ҳиротдан чиқиб кетишни буюрган, яъни ихрож қилган.

Бу фармонга боис бўлган сабаблар Бобур учун номаълум. Бу сабабларни аниқлашда Навоийшунос олимлардан Олим Шарафиддинов, Садриддин Айний, Воҳид Абдуллаевлар анча меҳнат қилиб, ўз асарларида маълум хулосаларга келганлар. Улар умумлаштирилганда киши кўз ўнгида шундай манзара гавдаланади: Навоий Абу Саид мирзонинг сиёсати билан келиша олмаган; Абу Саид мирзо ҳам ундан шубҳаланган; Навоий ва унинг тоғалари – Қобулий, Ғарибийлар Султон Ҳусайн Бойқаро тарафдорлари бўлганлар; Навоий Абу Саид мирзо томонидан қатағонга олинганлар билан яхши муносабатда бўлган(Лаълий, ибн Лаъли); асарларида эса ўз фикрларини дадил баён этган.

Бунга қўшимча тарзда шуни айтиш мумкинки, бу даврда Алишер Навоий шоир сифатида доврў таратиб, кўпчиликка маъқул ва манзур бўлган эди. Шунинг учун Абу Саид мирзо бундай обрў ва эътиборга сазовор бўлган Навоийга нисбатан қаттиқ чоралар кўришдан кўра, уни ўзидан ва Ҳиротдан узоқлаштиришни маъқул деб билиб, турли баҳона билан Ҳиротдан ихрож

қилган. Аниқ бир гуноҳи кўрсатилмаганидан Бобур ҳам «билмон не жарима била» деб, бобоси Абу Саид мирзонинг хатти- ҳаракатидан ҳайратга тушган кўринади.

Шундай қилиб, Навоий нега Самарқандни танлади?

Бизнингча, бу табиий. Чунки бундан сал олдин у бир неча муддат Машҳадда бўлган эди. Аммо довриғи кетган Самарқанд ва унинг илмий-адабий муҳити, мирзо Улуғбек ва унинг шуҳрати, Амир Темур салтанати пойтахтини кўриш, албатта, унинг кўнглида бор эди. Бунинг устига хожа Фазлуллоҳ Абулайсий каби аълам ул-уламолардан баҳраманд бўлиш учун Навоий пайт пойлар эди. Агар бу вақтда Самарқанд ҳокими сифатида ўн йил Ҳирот ҳокими бўлиб ишлаган «сурати хуш, сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атфори писандида... таъби бағоят хуб...назмга кўп илтифот» қилувчи соҳибдевон Вафой тахаллусли Аҳмад Ҳожибек эканлиги ва у билан Навоий Ҳиротда таниш бўлгани, Навоийнинг унга ҳадди сиғажаги ва Аҳмад Ҳожибек уни яхши кутиб олажаги эътиборга олинса, унда Навоийнинг Самарқандни танлагани бежиз эмаслиги маълум бўлади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Мир Алишер Навоий Ҳиридин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди « ва «неча йилким Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди» , деб ёзганларини ҳам шундай тушунмоқ мумкин.

Шундай қилиб , у Самарқандни танлади ва бу ерга келиб, Аҳмад Ҳожибек Вафой паноҳи ва мураббийлигида яшай бошлади. Агар ўша даврнинг удуми эътиборга олинса, яъни шаҳарга келган машҳур кишиларнинг мадраса хужраларида кўнганлари ва яшаганлари (жумладан, машҳур Сайид Қосим Анвор 1428 йилда Самарқандга келганида Амир Шохмалик мадрасасида , Абдурахмон Жомий эса 1436-1451 йиллар ва кейин ҳам Улуғбек мадрасаси хужрасида , хожа Убайдуллоҳ- хожа Аҳрори Вали эса 1427-1428 йилларда мавлоно Қутбиддин садр мадрасаси хужрасида) эътиборга олинса, унда Алишер Навоийнинг аълам ул-уламо хожа Фазлуллоҳ Абулайсийдан сабоқ олиш нияти борлигини билган Аҳмад Ҳожибек унинг Абулайсийнинг хонақоҳидан хужра олишига кўмаклашган кўринади. Шу тарзда Навоий ўша даврларда ислом жорий этилган ўлкаларда машҳур бўлган Абулайсийлар хонадонига кириб бориб, унинг азиз фарзандларидан бирига айланди. Навоий кўнган Абулайсийлар хонақоҳи Самарқанднинг машҳур ҳуқуқшунос олими фақеҳ Абулайс номи билан аталадиган қадимги гузарида жойлашган бўлиб, бу гузар ҳозирги кунда ҳам бор ва фақеҳ Абулайс номи билан ҳам аталиб келинмоқда.

Абулайсийлар хонадонининг асосчиси Абулайс ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Самарқандий бўлиб, у X асрнинг иккинчи ярмида туғулиб, 985-1003 йиллар орасида вафот этган ва қабри унинг номи билан юритиладиган гузардадир. Абулайс ҳуқуқшунослик-фиқҳ илмида донишманд бўлганлиги сабабли маълум вақт Самарқанд шайх ул-исломи вазифасини ҳам бажарган. Шунинг билан бирга ҳуқуқ ва ахлоқ-одоб масалаларига бағишлаб, «Бўстон ул-орифин» (билимдонлар бўстони), «Танбеҳ ул-

Ғофилин» (Ғофилларга танбех), «Ан-навозил» (воқеалар) «Хазинат ул фикх» (хуқуқлар хазинаси) каби асарларни ҳам битган. «Бўстон ул-орифин» ва «Танбех ул-Ғофилин» асарларида илм ўрганиш, ақл ва ақллилик, одоб ва салом, таом истеъмоли қоидалари, табобат ва касбу ҳунар, ота-онанинг фарзанд олдидаги ва, ўз навбатида, фарзанднинг волидаси олдидаги бурч ва вазифалари, ёлғон гапириш зарарлари раҳм-шафқат сингари ахлоқ-одобга-инсон тарбиясига оид муҳим масалалардан баҳс юритилган.

Абулайс китоблари асрлар давомида фойдаланиб келинган ва улар кенг тарқалган. Шунинг учун Садриддин Айний Самарқанд ва унинг тарихи ҳақида гапираркан, жумладан Абулайсийлар хонадонининг асосчиси ҳақида шундай ёзган эди:

Ин Самарқанд ҳамон аст, ки Бў Лайси фақеҳ,
Кард сити шарафаш то Арабистон исол.

Мазмуни: бу – фақеҳ Абулайс мақтаб шуҳрати ва доврўғини Арабистонгача таратган Самарқанддир.

XIV аср охири ва XV аср бошларида Абулайсийлар хонадони вакиллари, жумладан, хожа Фазлуллоҳ Абулайсий ҳақида маълумот учрайди. Манбаларда уқтирилишича, хожа Фазлуллоҳ Абулайсий мирзо Улуғбек даврининг машҳур алломаларидан, унинг ишончли кишиларидан бири сифатида кўзга ташланади. Гарчи хожа Фазлуллоҳ Абулайсийнинг таржимаи ҳолига доир мукамал маълумотлар оз бўлса-да (хатто унинг туғилган ва вафоти йиллари ҳам ҳозирча номаълум), аммо унинг ҳақида тўлиқроқ маълумот Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида келтирилган:

«Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий – Самарқанд акобиридиндур. Фақеҳ Абулайс авлодидиндур. Фикҳда ани Абу Ҳанифаи соний дерлар эрди ва арабиятда ибн Ҳожиб каффасида тутарлар эрди. Сайид Шарифнинг шогирди эрди ва Сайид ўз хатлари била улуми дарс айтурга ижозатномалар анинг учун битиб эрди. Фақир икки йил аларнинг қошида сабоқ ўқуб эрдим, онча илтифотлари бор эрдиким, «фарзанд» дер эрдилар. Бовужудким, Самарқанд аълами уламози эрди, шеър ва муаммога дағи мойил эрди. Бу матлаъ аларнинг дурурким:

Қади сун сарви ту чон аст маро, балки равон,
Сўям, эй сарв, равон шав ки фидо созам чон.

Мазмуни: сенинг сарв каби қаддинг менинг учун жондир, балки равондир, Эй сарв мен томонга равон бўл сенга жонимни фидо айлай.

Ва «ҳаким» отига бу муаммо анингдурким:

Чун биҳишт ояд ба фатҳ аз рўйи боғ,
Булбулаш гар кам шавад ёбад шикаст.

Мазмуни: кўркам боғ жаннатга ўхшайди, у булбулсиз харобадир. Хожа Самарқандда тангри таоло раҳматига борди ва ўз хонақоҳида, жаддининг гунбазида мадфундур».

Замонасининг Абу Ҳанифаси (фикҳ олими), ибни Ҳожиби (араб тилшуноси) Абу Али ибн Синоси деб эътироф этилган хожа Фазлуллоҳ Абулайсий ҳақида ҳозирча маълум бўлган маълумот шулар.

Алишер Навоий ана шу аллома қошида икки йил ҳуқуқшунослик, араб тили ва адабиёти, шеършуносликдан сабоқ олди. Шуниси диққатга сазоворки, бу олимдан Абдурахмон Жомий ҳам сабоқ олган ва баҳраманд бўлганлардан эди. Шундай қилиб, Навоий Абулайсийларнинг машҳур вакили хожа Фазлуллоҳ Абулайсийнинг қобилиятли шогирди - фарзанди бўлди. Худди шу вақтда устоз раҳбарлигида араб тилини янада мукаммал ўрганиш жараёнида Алишер Навоий араб тилининг турли изоҳли луғатларини қараб чиқди ва шунинг маҳсули бўлса керак, ўзининг тилшуносликда яқинда маълум этилган «Сабъату абхур» номли араб тили изоҳли луғатини тузган кўринади. Бас шундай экан, устоз қошида икки йил сабоқ олишнинг амалий натижаси сифатида юзага чиққан бу асар Навоийнинг Самарқанддаги таҳсили даврининг маҳсули бўлганлиги жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга.

Алишер Навоий ўша даврда Самарқандда мавжуд бўлган кўпгина мадрасаларни кўрди, уларда дарс айтувчи алломалардан баҳраманд бўлди, у мадрасалардаги қобилиятли толиби илмлар билан ҳам танишди. Шунинг натижасида Алишер Навоий Улуғбек мадрасасининг мударрисларидан Аълоий Шоший, мирзо Улуғбек ва Қозизода Румийлар таълимини олган Муҳаммад Олим Самарқандий, мавлоно Хожа Хурдлардан ҳам сабоқ олди; фалакиёт илми соҳасида қўлга киритилган илмий кашфиётлар ва уларнинг яратувчиларидан бўлмиш мавлоно Али Қушчилар билан танишгани, учрашгани табиий: Аҳмад Ҳожибек Вафойй қурдирган мадраса, мавлоно Қутбиддин садр мадрасаси, Амир Шоҳмалик мадрасаси, Фирузшоҳ мадрасаси, Бибихоним мадрасаларида таълим олувчи толиби илмлар билан танишди, уларнинг илмий баҳсларида қатнашди. Шунинг билан бирга, Навоий Самарқанднинг ўша даврдаги адабий муҳити вакиллари Аҳмад Ҳожибек Вафойй, Ҳаримий Қаландар, мавлоно Мир Қарший, Жавҳарий, Ховарий, Риёзий, Сафойй, Юсуф Бадиий, мирзо Ҳожи Суғдий, Мирзобек каби турли касб, ижтимоий гуруҳга мансуб шоиру адиблар билан яқин ижодий муносабатда бўлди, уларнинг мушоираларида қатнашди, турли жанрдаги шеърларни битди.

Навоийнинг Самарқанд даври бадиий ижоди ҳақида мулоҳаза юритишдан олдин шуни ҳам уқтириш лозимки, у ўша давр Самарқандининг кўрки бўлмиш обидаларни кўрди, муқаддас жойларни кезди, шаҳар тарихига дахлдор манбаларни кўздан кечирди. Жумладан, у ҳозирги кунда сақланмаган, аммо ўз даврининг «улуғ кўшки», «тўрт ошёналик» «бисъёр олий иморатлардин» бўлмиш Амир Темур томонидан Самарқанд аркида (кейинчалик Тепакўрғон деб аталган ва ҳозир вилоят маъмурий бинолари қад кўтарган жой) бино қилинган машҳур Кўк саройни, мирзо Улуғбек қурдирган уч ошёналик иморат расадхонани, Улуғбек мадрасаси яқинидаги Мирзо ҳаммоми, парча-парча ёғочларга ислимий ва хитой нақшлар солиниб ҳамма деворлари ва шифти зийнатланган Муқаттаъ масжидини, Боғи майдондаги олий иморатлардан икки ошёналик гўзал Чилсутунни, худди шунга яқин жойда қурилиб, чинни билан безалган Чиннихонани, Муҳаммад Султон мадрасасини ва шунга ўхшашларни кўздан кечирди; Самарқанднинг

Кўҳак(Чўпон ота) Кўҳак суйи (Зарафшон) Конирил кўриғи ва машхур боғларида бўлди. Наврўз айёмида эса кўплар қатори Кўҳандиз (Афросиёб) тепалигидаги майсазорларда ўтказиладиган умумхалқ сайларида қатнашди, қувонди, завқланди. Бу жойлардан олган таассуротларини кейинчалик ўзининг турли асарларида тасвирлади. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин»да:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек...
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.

Буларнинг ҳаммаси Алишер Навоийнинг илмий-ижодий фаёолиятига, билим хазинасининг бойишига, янги-янги бадий кашфиётларни амалга оширишига ижобий таъсир кўрсатди, албатта. Шунинг натижасида Самарқанд адабий муҳитидаги зуллисонанлик анъаналарига ҳам амал қилиб, у икки тилда (ўзбек, тожик) давом этадиган мушоираларда қатнашди, шеър ўқиди, ўқилган ашъор ҳақида асосли мулоҳазалар билдирди. Масалан, мушоиралардан бирида Ҳаримий Қаландар Самарқандий куйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазалини қироат қилганда:

Неча йиғлай шамъдек ҳажрингда ёрим кечалар,
Оҳким куйдурди доғи интизорим кечалар,-

унга жавобан Алишер Навоийнинг шу радиф (кечалар) ва вазндаги (рамал) куйидаги ғазали майдонга келмадимикан?

Матлаъ:

Икки зулфунг хаста кўнглумға қоронғу кечалар,
Заъфдин беҳудлугум уйқу анга бу кечалар.

Мақтаъ:

Эй Навоий, чарх янглиғ истар ўлсанг субҳи васл,
Тонггача ашк ахтарин тўкмай бўлурму кечалар.

Самарқандлик Мирзо Хожи Суғдийнинг:

Ўхшатти қоматиға санавбарни боғбон,
Бечора билмас эрмиш алифдин таёғни,-

байтини эшитган Навоий тўлқинланиб кетиб, «масални яхшигина боғлағон», бу байтда «хеле сўз ранги ва чошниси бор» деб баҳо берган эди.

Алишер Навоийнинг мушоираларда ўқилган шеърлар ҳақида фикр билдиргани Риёзий Самарқандий байти муносабати билан ҳам тасдиқланади. Бу ҳақда Навоий «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзади: «Мавлоно Риёзий-самарқандлиғдур. Мутакаббир ва муъжиб киши эрди. Ғазални бағоят хўб айтур эрди... Бу ғарро матлаъ анингдурким:

Ситораест дури гўши он ҳилолабрў,
Зи рўи хусн ба хуршед мезанад паҳлў.

Икки мисраъ орасида сабт жиҳатидин бир «ки» лафзи керак. Фақир анга дедимки, бу навъ яхшироқ бўлғайки:

Зи рўи хусн дури гўши он ҳилолабрў,
Ситораест, ки бо моҳ мезанад паҳлў.

Инсоф юзидан керакки, мусаллам тутса эрди, жадал бунёд қилди, фақир сокит бўлдим. Ўз ёронлари талоштилар ҳам қабул қилмади».

РИЁЗИЙ байтидаги тасвирда номутаносиблик, ноаниқлик кўзга ташланади, яъни шоир ёр қулоғидаги инжуларни юлдузга, қошларини ҳилол-янги ойга, юзини эса қуёшга ўхшатиб, «юлдуз-ой-қуёшни» бир вақтда намоён этади. Бу эса нотабиийдир. Навоий шуни ҳисобга олиб, жуда эҳтиёткорлик ва одоб билан бир «ки» сўзини қўшиш керак деб, ўзи тавсия қилган таҳрирда шу номутаносибликни тузатади, яъни ҳилол қошли ёрнинг қулоғидаги дур-инжу ой билан тенглашмоқчи бўлган юлдузга ўхшайди. Бунда «ой-юлдуз» мутаносиб ва табиий ҳол сифатида қабул қилинади.

Кўринадики, Навоий бу ўринда нозик дидли адабий танқидчи сифатидагина эмас, балки шоирларга амалий ёрдамни аямайдиган олижаноб шахс сифатида намоён бўлади. Аммо Риёзий бу таҳрирни, гарчи мушоирадагилар маъқул топган бўлсалар ҳам, уни ишонтиришга уринган бўлсалар ҳам қабул қилмайди. Бу далил муҳим бир нарсани бизга ойдинлаштиради: мушоираларда фақат шеър ўқиш билан қаноатланиб қолинмас экан, балки ўқилган шеър, байтларни кенг муҳокама қилиш, маъқул деб топилган нусхаларни тавсия этиш ва ҳамманинг унда фаол қатнашуви таъминланар экан.

Алишер Навоий томонидан Самарқандда ижод этилган муаммолар ҳам ўша даврда муаллиф билан бирга бўлган шоирлар ёки олимлар номига бағишланган. Жумладан, Андижондан Самарқандга таҳсил олиш учун келган қобилиятли шоир – доимо Навоий билан бирга бўлган мавлоно Юсуф Бадиийдир. «Шўхлар ани Юсуф Сафойи дерлар эрди», - дейди Навоий. Ана шу дўстининг номига бағишлаб, шўхлар қатори шўхлик қилиб, «Юсуф» ва «Сафий-Сафо» номлари чиқадиган муаммоларни ёзган эди. Сафий ва Сафо номига:

Қасди жонимга чу мижгонинг икки саф тузди,
Бири қош ёси, бири ғамзанг ўқин кўргузди.

Муаммонинг ҳалли, биринчи мисрасидаги «саф» сўзи охирига иккинчи мисрадаги «қош ёси» иборасидаги «ё»-«ий» ҳарфи қўшилса, «Сафий» бўлади ҳамда «ўк» сўзи рост-тик маъносида бўлиб, «алиф»ни – «о»ни тушунишни тақозо этади ва ана шу алиф «саф» сўзига қўшилса, «Сафо» юзага келади.

Бундай муаммо мавлоно Аълоий Шоший номига ҳам боғланган бўлиб, унинг ёзилиш сабабини Навоий «Мажолис ун-нафоис»да алоҳида таъкидлайди. Биз ҳам ўшаларни айнан манзур этмоқчимиз: «Мавлоно Аълоий Шоший- донишманд киши эрди. Хуштаъбликга барча халойиқ ани мусаллам тутар эрдилар. Муаммода Самарқанд аҳли ани мавлоно Шарафиддин Али Яздий муқобаласида мазкур қилурлар эрди. ...Иёдатига бордим, қошида ўлтуруб, бу муаммоким, андин «Аъло»ҳосил бўлур, битиб анга тута бердим:

Дур бод аз ту дарду захмати но,
Душманатро бало насиби ано.

Қошидин чиққонда, фақирнинг ҳолатин сўруб, ким эрканимни маълум қилғондин сўнгра бу муаммониким, фақирнинг оти (Алишер) андин ҳосил бўлур, айтиб, битиб бир шогирдидин висоқимга юбориб эрди, муаммо будурким:

Чашми ту маро диду манаш сер надидам,
Чун сер бубинам, зи ту ин аст умедам».

Булар изоҳга мухтож эмас. Шундай бўлса-да, иккита муаммонинг мазмунини баён қилиш масалани ойдинлаштиришга кўмаклашади деган мақсадда уларнинг мазмуни берилади. Навоий ёзган муаммонинг мазмуни ва ҳалли: Оёқ оғриғининг захмати сендин узоқлашсин, бу захматлар душманингга насиб этсин. Икки мисрадан «Аъло» номи шундай чиқади: «бало» сўзидаги «ло» «ано» сўзидаги «айн»га қўшилса, Аъло ( ) келиб чиқади. Аълойи Шошийнинг Навоийга ёзиб юборган ва унинг номи-Алишер чиқадиган муаммонинг мазмуни ва ҳалли: сенинг кўзларинг мени тўйиб кўрдилар, аммо мен тўйиб кўролмадим. Менинг умедим сени тўйиб кўришдан иборатдир.

Муаммонинг аввалги мисрасидаги биринчи сўз «чашм» (кўз) бўлиб, у арабча «айн» дейилади. «Айн» эса араб алифбосида ҳарфнинг ҳам номидир. Шу мисрадаги «маро» (мени) арабча «ли» бўлиб, «айн» ва «ли» қўшилса, «Али» ҳосил бўлади. Ўша мисрадаги «сер» (тўйиб, кўп) сўзи арабча ёзилиб, иккинчи мисрадаги ишорага кўра (яна «сер» - кўп) уч нуқта кўпайтирилса, ( ), «шер» бўлиб, «Али» билан «шер» қўшилса, Алишер сўзи келиб чиқади. Кўринадики, Навоий Самарқандда фақат илм ўрганиш билан чекланмай, балки ижодий фаолиятини ҳам давом эттирган ва обрў-этиборга сазовор бўлиб борган.

Навоий икки йил хожа Фазлуллоҳ Абулайсий қошида сабоқ олгач, (бу тахминан 1465-1467 йилларга мос келади) хожа Фазлуллоҳ Абулайсий оламдан ўтган кўринади. Чунки Навоий унинг вафоти ва қабри ҳақида жуда аниқ воқеани шохиди сифатида шундай ёзади: «Хожа Самарқандда тангри таоло раҳматига борди ва ўз хонақоҳида жаддининг гунбазида мадфундур».

Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий оламдан ўтгач, Навоий Самарқандда ўз фаолиятини давом эттиради. Унинг энг олижаноб ишларидан бири шу эдики, у Аҳмад Ҳожибек мадрасасининг толиби илми, ниҳоят қобилиятли, аммо шеърларини йиғиб девон ҳолига келтиришга ҳам улгурмай ёшлигида вафот этган мавлоно Мирзобек Самарқандий хотирасини ўзига хос тарзда абадийлаштиради, яъни унинг мазмун ва бадиийлик жиҳатидан юксак бўлган бир байтини:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур,-

Давом эттириб, тўлиқ бир ғазал ҳолига келтиради ва кейинчалик уни «Бадоеъ ул-бидоя» девонига киритади. Девонда бу ғазал мавжуд:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Мажмуъи давони дард қилдинг,
 Дардингки манго даво бўлубтур.
 Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
 Ҳар жонки сенго фидо бўлубтур.
 Бегона бўлубтур ошнодин,
 Бегонаға ошно бўлубтур.
 То қилди юзунг ҳавоси жоним,
 Юз сори анго ҳаво бўлубтур.
 Боқий топар улки бўлди фоний,
 Раҳравға фано бақо бўлубтур.
 То тузди Навоий ояти ишқ,
 Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.

Бу ғазал Самарқандда ёзилгани ҳамда унинг биринчи байти-матлаъсининг муаллифи Мирзобек эканлиги ва шундай қилиб, у ижодий ҳамкорлик ва инсоний олижаноблик (шу билан Навоий Мирзобек номини тарих саҳифасига абадий киритди) натижаси сифатида майдонга келганлиги жиҳатидан ибратомуздир. Бундан ташқари ғазалда бевақт ўлим дастидан дўстидан ажралган Навоийнинг доду фиғони, бағри куйганлиги оғир жудолик туфайли бошдан кечираётган руҳий изтироблари моҳирлик билан ифода этилган. Шу жиҳатдан қараганда матлаъ кейинги байтларда ифода этиган мазмундан ажралиб туради ва гўё кейинги байтлар ана шундай бадий юксак байт муаллифи вафоти муносабати билан ёзилган марсия характерини касб этади. Ғазалнинг охириги байтига келганда эса ишқ оятини куйлаган шоир ошиқлар орасида ҳамиша дoston-машҳур бўлуб қолади, демак, Мирзобек ҳам шундай, - деган фикрни Алишер Навоий олдинга суради. Қани энди ҳама ҳазрат Навоийдек кадрдон, кадршунос, хизматшунос ва самимий бўлса ўз яқинларига...

Шунинг учун бўлса керак, бу ғазал кейинги асрларда ҳам жуда кўп шоирлар (Бобур, Ноқис) томонидан маъқулланиб, унга мухаммаслар боғланди ёки жавоблар (Б.Бойқобилов) ёзилди. Демак, Навоий туфайли Мирзобек ўзининг биргина байти билан биз билан бирга.

Алишер Навоийнинг Самарқандда ижод этилган айрим ғазаллари тўғрисида халқ ривоятлари ҳам тўқилган. Эмишки, Навоий Самарқанддаги вақтида кўчада тиланчилик қилгувчи биров куйидаги матлаъни ўқир эмиш:

Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,
 Кипригим шабнам тўкулган сабзадин намнокрок.

Бу байт Навоийга маъқул тушиб, уни сотиб олмоқчи бўлибди, аммо тиланчи айтган маблағни тўлай олмабди. Орадан анча вақт ўтиб, Навоий амир ва вазир бўлибди-да, яна Самарқандга келганмиш, яна ўша жойда ул байтни ўқиётган тиланчини кўрганмиш. Борибди-да харидорлик қилибди, аммо тиланчи уни танимабди ва «биттаси сўраб келиб, алдаб кетди, сен ҳам ўшалардан бўлсанг керак» деб ранжибди. Шунда Навоий воқеани айтиб, уни рози қилибди-да, байтни ўзиники қилиб олиб, давом эттириб, ғазал ҳолига келтирганмиш. Нақадар чиройли ривоят! Уни биринчи бўлиб севиқли

шоиримиз Собир Абдулла «Гулистон» журнали саҳифаларида нашр эттирган эди. Аслида шу матлаъ билан бошланадиган ғазал Алишер Навоийнинг ўзиники бўлиб, у шоирнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонидан жой олган. Ҳар бир ривоят заминида бир ҳақиқат ётади, дейдилар. Агар шундай бўлса, бу ривоят шу ғазалнинг Самарқандга битилганлиги ҳақиқати асосида майдонга келган кўринади.

Навоий ёзган ғазалларнинг тарихи кўрсатилмаган. Аммо айрим ғазалларни турли жихатдан келиб чиққан ҳолда Самарқанд даври маҳсули сифатида талқин қилиш ҳақиқатдан узоқ бўлмас. Жумладан, юқорида Алишер Навоийнинг Риёзий Самарқандий байтига муносабати баён қилинган эди. Маълумки, Навоийнинг ҳақли эътирозини Риёзий қабул қилмади ва унинг девони нусхаларида байт ўша биринчи - Риёзий таҳририда келади. Алишер Навоий эса ўзининг эътирози асосида бир ғазални битдики, унда ўз ақидасига қатъий амал қилди ва шундай ғазал ёзиш мумкинлигини ҳамкасблари ва Риёзийга намойиш қилди. Мана Навоий ёзган ўша ғазалнинг матлаби:

Ҳалқай зар бар баногўши ту ҳар сў, эй пари,
Ҳаст ду рахшанда ахтар гирди моҳи ховари.

Мазмуни: эй пари, кулоғингдаги олтин исирғалар шарқ Ойи атрофида ярқираб тургувчи икки юлдуздор. Байтдаги асосий мотив-исирға, юз. Бу Риёзий ғазали матлабининг Навоий таҳрир қилган нусхасидаги оҳангнинг айнан ўзгинаси.

Маълумки, Навоийнинг мураббийси ва ҳомийси Аҳмад Ҳожибек Самарқанд ҳокими бўлиши билан бирга Вафой тахаллуси билан шеър битган, ҳатто, девон ҳам тузган эди. Шунинг натижасида Вафой мушоираларда қатнашарди, шоирлар эса унинг шеърларига тазмин ва назиралар ёзардилар. Ана шундай шоирлардан бири Алишер Навоий эди. Унинг «Девони Фоний»-сига киритилган қуйидаги матлабли ғазали Амир Аҳмад Ҳожибек Вафой ғазалига назира татаббуъ тарзида ёзилгани алоҳида таъкидланган:

Дилам бурди ба рух чун парда бо сад макру фан басти,
Чу дуздон гоҳе қасди нақд рўи хештан басти.

Мазмуни: ўғрилар ўғрилиқка чиққанда юзларини ёпганларидек, сен ҳам кўп ҳийла-найранг била юзингни парда билан бекитиб, кўнглимни ўғирладинг.

Бу жуда ажойиб ва ҳаётий тасвир бўлиб, бу оҳанг Навоийнинг ўзбек тилида битган ғазалларида ҳам учрайди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий Самарқандалиги вақтида турли жанрлардаги асарларни ижод қилиб, кейинчалик уларни ўзи тузган девонларига киритган. Навоийнинг Самарқандга ижод қилган асарларидан бири сифатида отахони Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган маснавий - номани ҳам қайд қиладилар. Баъзилар бу маснавий Машҳадда ёзилган десалар, айримлар уни Самарқандда ёзилган деб талқин қиладилар. Бошқалар эса бу Ҳиротда ёзилган деган ақидададирлар.

Маснавий билан жиддийроқ танишганда шу нарса маълум бўладики, у Навоийнинг ногаҳоний тарзда Абу Саид мирзо томонидан Ҳиротдан ихрож қилингани ҳақидаги кўрсатма маълум қилинган вақтда Ҳиротдан узоқда бўлган устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилган бўлиб, унда отахонининг келишини ҳам кутмай тезлик билан Ҳиротдан кетиш зарурияти пайдо бўлгани, бу вақтдаги ўзининг ҳолати ҳамда қайси томонга бориш нияти борлиги баён қилинган. Шундай қилиб, маснавийда Ҳиротдан ихрож қилинган Навоийнинг Самарқандга кетишга ихтиёр қилгани ва унинг (юқорида баён этилган сабабларга қўшимча равишда) муҳим бир сабаби устида тўхталган. Шуниси ҳам борки, Навоий маснавийда «Мен Самарқандни ихтиёр қилдим» тарзида очик айтмаган, аммо рамз-ишора билан мақсадини билдирган:

Заруратки ясаб сафар баркини,
 Тушуб йўлга қилгай ватан таркини...
 Яна бир будурким, гадо гар мулук,
 Талаб йўлига қилгай онча сулук.
 Бурун муршиди комил истай юруб,
 Ани топкач, ўзин анга топшуруб...
 Маниким бу савдо низор айлади,
 Ҳавас илгида беқарор айлади...
 Урармен қадам токи боргунча гом,
 Ки бўлгай муяссар менга ушбу ком.
 Агар бўлса бу йўлда умрум талаф,
 Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф.
 Ва гар бўлсам ўз комима баҳраманд,
 Зиҳи мулки жовиду бахти баланд,

Бундан кўринадики, у сулук ва муршиди комил ҳақида сўз юритади. Мазкур даврда бу сулук-нақшбандия ва унинг муршиди комили хожа Убайдуллоҳ-Хожа Аҳрор фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, Абу Саид мирзонинг пири сифатида Хуросонда ҳам машҳур эди. Шунинг учун Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да хожа Убайдуллоҳни «муршиди офоқ»тарзида тилга олади. Бас шундай экан, Навоий ана шу «муршиди комил»ни назарда тутиб, «фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда» деб экан, тариқат-нақшбандия асрорини ҳам қўлга киритмоқни (таҳсилни) назарда тутмадимикан? Агар 1465 йилда Абдурахмон Жомийнинг хожа Убайдуллоҳ истаги-ла Самарқандга йўл олгани эътиборга олинса, унда Алишер Навоий ҳам унинг билан бирга сафарга отланмадимикан?! Албатта, бу мулоҳазалар яна аниқлик талаб қилади. Аммо, бундан қатъи назар, бир ҳақиқат маълум: у ҳам бўлса, Навоий Самарқанддалиги вақтида ана шу муршиди комил -хожа Убайдуллоҳ билан ҳам учрашган, унинг сўхбатидан баҳраманд бўлган. Агар шундай бўлмаса Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да хожа Убайдуллоҳнинг турмуш тарзи-кийиниши, сўхбати ҳақида бунчалик ишонч ва аниқлик билан сўз юрита олмас эди. Масалан:

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,

Тоқ неким муршиди офоқ эрур...
 Зарқ ила тағйири либос этмайин,
 Тафрикаи хаззу палос этмайин.
 Сўхбатида ҳар неча бешакку райб,
 Жилва қилиб шоҳиди раънойи ғайб.
 Гўшаи хилват аро тутмай қарор,
 Ўзини қилмай яшурун ошкор.
 Атласи гардун била минг зебу фар,
 Турқа тўни остида кўк остар.
 Лек ўшал тўрқаси ҳар тор ила,
 Фақрда юз муршид учун силсила.

Шунинг учун бўлса керак, Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида «Ҳақир (яъни Навоий) билан илтифотлари кўп бор учун...» деб уқтирган. Бу фикр Навоий ва Хожа Аҳрор ўртасидаги ёзишмалар билан ҳам тасдиқланади.

Жумладан, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро саройида ишлашдан истеъфо бериш ниятида экани Хожа Аҳрорга маълум бўлгач, Хожа Аҳрор Навоийга мактуб ёзиб, халқ – фуқаро манфаати ва уларга ёрдам бериш нуқтаи назаридан бу фикрдан қайтиш лозимлигини уқтирган. Ўша мактубнинг мазмунан таржимаси: «Илтимош шу ки, мусулмонларга мадад етказиш мақсадида хизматни давом эттирсангиз, токи бир фақирнинг хотири қайғудан нажот топса, унинг кўнглига шодлик етса ва очилиб кетса... Чунки инсон ғамини ейишга ҳеч ким эътибор қилмайдиган бир даврда мусулмонлар манфаатини кўзлаш фақирликни касб этганларнинг вазифасидир».

Хожа Аҳрор Абдурахмон Жомийга ҳам шу масала муносабати билан хат ёзиб, Навоийни бу фикрдан қайтаришда ундан ёрдам сўраган. Хожа Аҳрор ўз мактубларида Навоийни «мавлоно Алишер» тарзида тилга олган.

Буларнинг ҳаммаси шундан гувоҳлик берадики, Хожа Аҳрорнинг Навоийга нисбатан илтифотлари унинг Самарқанддалиги пайтидаёқ бошланиб, кейинчалик бу илтифотлар янада кучайган ва уларнинг муносабати янада самимийроқ бўлган.

Алишер Навоийнинг Самарқанддалиги ҳаёти билан боғлиқ бўлган бир воқеа Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» китоби хотимасида келтирилган (афсуски, бу воқеа шу асарнинг ўзбек тилига ўгирилган ва нашр қилинган нусхасида тушириб қолдирилган).

Унда ҳикоя қилинишича, Алишер Навоий Абу Саид мирзо замонида Самарқандда экан бир кечаси туш кўрибди: гўё Навоий Мирзо Муҳаммад Хоразмшоҳ билан тоққа чиқибди. Мирзо Муҳаммад катта бир тош устига қадам босиб, Навоийнинг қўлидан ушлаб, уни ҳам ўша баланд тош устига чиқишига кўмаклашибди. Эрталаб Навоий тушини хизматида бўлган мавлоно Пир Аҳмадга баён қилибди. Шундан сўнг кундузи Мирзо Муҳаммад билан учрашганда у Навоийга мен бу кеча бир туш кўрибман, деб юқорида келтирганимиз Навоий тушини айнан келтирганмиш. Навоий: мен ҳам худди шундай туш кўргандим ва эрталаб уни мавлоно Пир Аҳмадга айтгандим, -

дея хайратини яширилмабди. Мавлоно Пир Аҳмад чақирилиб, Навоий сўзларининг қанчалик тўғрилиги аниқланганда икковлари ҳам бундан қаттиқ ҳаяжонга тушишган экан.

Шуниси борки, Хондамир бу воқеани тўқимаган, балки Навоийнинг ўзи бирор муносабат билан ҳикоя қилганда уни эслаб қолиб, китобига киритгандир. Бу ҳикоядаги муҳим бир далил шундан иборатки, унда мавлоно Пир Аҳмад Навоийнинг «худдоми»- хизматида бўлган шахс тилга олинган. Бас шундай экан, Навоий икки йил Абулайсийлар хонақоҳида яшаб, сабоқ олиб, хожа Файзуллоҳ Абуайсий вафотидан сўнг Ҳиротга қайтгунга қадар мустақил яшаган ва, эҳтимол, Аҳмад Ҳожибек Вафойининг кўмагида бўлиб мавлоно Пир Аҳмад Навоийга қарашиб юргандир.

Хондамир томонидан келтирилган яна бир воқеа бу Навоий ва Суҳайлийнинг Самарқандда бирга бўлганликлари билан боғлиқдир. Аҳмад Суҳайлий Султон Аҳмад мирзога бағишлаб бир қасида битиб, кўриб чиқиш учун Навоийга кўрсатади ва улар биргалашиб, бир байт кўшиб, уни мукаммалаштирадилар. Самарқандда бошланган бошланган ижодий ҳамкорлик уларнинг дўст ва яқин, азиз кишилар бўлиб қолишларига сабабчи бўлган эди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий 1465 – 1466 – 1469 йиллар давомида Самарқандда умр кечирди. Бу даврда у Абулайсийлар хонадонининг атоқли вакили аълами уламо хожа Фазлуллоҳ Абулайсийдан икки йил сабоқ олди, Самарқанд илмий-адабий муҳити билан танишди, хожа Убайдуллоҳ-Хожа Аҳрори Вали суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, ижод ва яратиш билан шуғулланди. Навоий Самарқанддан қанчалик баҳраманд бўлган бўлса, ўша вақтдаги олиму шоирлар ҳам ундан ортиқроқ мамнун эдилар.

1469 йилда Ҳусайн Бойқаро тахтга ўлтиргач, Навоий Ҳиротга йўл олиб, ўзининг давлат арбоби сифатидаги фаолиятини бошлаб, илму ижод соҳасидаги ишларини янада давом эттирди.

Шуниси борки, Алишер Навоий умри давомида Самарқанд ва самарқандликларга нисбатан ҳурматини сақлади: уни ўз асарларида тилга олди. Ҳиротга борган олиму шоирларни қўллаб-қувватлади.

XVI-XIX асрлар давомида Самарқанд ҳам бу улуғ шоир ва олим эҳтиромини турли тарзда бажо келтирди: асарларини асради, кўчирди, мутолаа қилди: унинг номини Самарқандда ёзилган китобларга киритди. («Тарихи касира», «Тазкираи Фаҳмий»), уни «сўз мулкининг султони» сифатида кадрлашди.

XX асрнинг бошларидан ҳозирга қадар Навоий ҳаёти ва ижоди Самарқанд олим ва шоирлари диққат марказида бўлди. Бу жиҳатдан 20 йилларда Навоий туғилганига ҳижрий ҳисоб билан 500 йил тўлиши муносабати билан олиб борилган тайёргарлик ишлари, бу соҳада Вадуд Маҳмудийнинг фаолияти эслашга арзигуликдир. 30 йилларда эса Садриддин Айний томонидан Навоий «Хамса» сининг қисқартирилган ўзига хос оммабоп нусхасининг майдонга келтирилиши, асар ҳақидаги мақолалар ва ниҳоят, машҳур рисолаининг яратилиши жуда муҳим аҳамиятга эга эди.

Кейинги даврларда эса навоийшуносликни ривожлантиришда академик Воҳид Абдуллаевнинг хизматлари диққатга сазовордир. Ана шу аллома раҳбарлиги остида қатор олимлар номзодлик рисолаларини ёздилар, кўпгина мақола ва рисолалар майдонга келди. Бу эзгу иш айниқса ҳозирги кунда кенг қанот ёзди.

Ҳа, самарқандлик шоир Темур Маъруфийнинг:

Сени халқ ёд этар бу гулшанда шод,
Ёш-қари ҳамманинг чехраси кушод.
Сен ҳурлик, адолат, ишқни куйладинг,
Ҳаққоний суҳанлар халққа сўйладинг.
Жаҳонда шуҳратинг сўнмайди асло,
Сен –тирик, сен- ўлмас, сенга тасанно !-

сатрларин ўқиб, баҳор қуёшининг нури мисол юракларга ҳарорат берган ҳазрат Навоийга яна қайтгинг, унинг ўлмас асарларини қайта ўқигинг келаверади. Зеро, пок қалблардан сачраган учкун вужудлар алангасига айлангусидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (даври, фаолияти, мероси)

XVI асрдаги адабий жараён шу даврга қадар мавжуд бўлган илмий-адабий анъаналарни узлуксиз тарзда давом эттириш билан бир қаторда ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгариш ва воқеалар, адабий-эстетик қарашлардаги маълум силжишлар туфайли ўзига хос хусусият ва тамойилларни ҳам ифода этди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришларга ҳукмрон сулолаларнинг алмашуви, ўлкада яхлитликдан кўра минтақавийлашув жараёнининг кучайиши, минтақаларнинг ўзида ҳам марказлашишдан узоклашишга интилиш кайфиятининг устунлаша боришини мисол сифатида келтириш мумкин. Масалани аниқ тасаввур этиш учун қуйидагиларга эътибор бериш лозим.

Агар XIV аср охири ва XV асрнинг бошларида Соҳибқирон Амир Темурнинг сайъ-ҳаракатлари билан марказлашган салтанатнинг майдонга келганлиги кузатилса, Соҳибқирон Амир Темур вафотларидан сўнг бу марказлашган салтанатдан Хуросон ва Мовароуннаҳргина темурийзодалар ихтиёрида қолган эди. XV асрнинг иккинчи ярмида эса Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳам алоҳида-алоҳида бошқараладиган бўлди: Самарқанд марказлигидаги Мовароуннаҳрда Султон Аҳмад мирзо ҳокимияти; Ҳирот марказлигидаги Хуросон эса Султон Ҳусайн Бойқаро ҳокимияти.

XVI асрнинг бошида Мовароуннаҳрда темурийзодалар салтанати ўрнида Шайбонийхон ҳукмронлиги ўрнатилиб, у XVI асрнинг охиригача давом этди. Аммо худди шу даврда Мовароуннаҳр ҳам икки минтақага бўлинди: бири аввалида Самарқанд, кейинчалик Бухоро марказлигидаги шайбонийлар ҳукмронлиги минтақаси, иккинчиси эса Хива марказлигидаги

элборслар ҳукмронлиги минтақаси. Мовароуннаҳрнинг бундай минтақаларга бўлиниши ўлкадаги яхлитликка зиён етказди, ҳокимликлар ўртасидаги қарама-қаршилиқларни юзага келтирди. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги Абулғозий Баҳодурхоннинг «Шажараи турк» асарида ўз ифодасини топган. Шунинг билан бир қаторда ҳар бир минтақанинг ўзида ҳам ички беқарорликларга сабаб бўлди. Бундай ҳолнинг сабаблари Муҳаммадйор Араб қатағоннинг «Мусаххир ул-билод» асарида ёритилган.

Шундай бўлса-да, шайбонийлар қарамоғидаги минтақада ҳокимлик қилган Убайдуллоҳон (ваф. 1539 йил) ва Абдуллоҳон II лар (ваф. 1598 йил) минтақада марказлашиш, барқарорликни таъминлаш, илмий, маданий, адабий кучларни бирлаштириш соҳасида сезиларли ҳисса қўшдилар. Бу ишларни амалга оширишда маънавий ҳаётда катта мавқега эга бўлган Маҳдуми Аъзам Даҳбедий, Жўйбор хожалари (хожа Ислон, хожа Саъд), шайх Худойдоди Вали ва бошқалар ҳокимиятларга маънавий жиҳатдан кўмаклашдилар.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги бундай вазият ўлкадаги илмий ҳаёт ва адабий жараённинг ҳам минтақавий бўлишига олиб келди. Шунинг натижасида ҳозирги кунда шайбонийлар ҳукмронлиги минтақасидаги илмий ҳаёт ва адабий жараён хусусиятларидан баҳс юритувчи манбалар бизгача кўпроқ етиб келган. Элборслар ҳукмронлик қилган минтақада ҳам илмий-адабий муҳит давом этган бўлса-да, бу ҳақда хабар берувчи манбалар оз. Шуниси ҳам борки, Шайбонийлар ҳукмронлик қилган минтақа пойтахтлари-Самарқанд, кейинчалик Бухорода Хоразмнинг турли жойларидан келган ва шу ерларда фаолият кўрсатган олим ва шоирлар анчагина. Бунга мисол қилиб, Шайх Ҳусайн Хоразмий, Шоҳзода Муҳаммад Раҳимий, Шарафиддин Шарифий ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Шайбонийларга қарашли минтақада илмий-адабий ҳаёт, маданий муҳитни шакллантиришда таълим тизими, хусусан мадрасаларнинг ўзига хос мавқеи борлиги эътиборга олиниб, шу давргача мавжуд бўлган мадраса ва мадрасаи олиялар (Самарқандда-Мирзо Улуғбек мадрасаи олияси, Амир Шоҳмалик, Бибихоним, Аҳмад Ҳожибек, Хожа Аҳрор Вали мадрасалари: Бухорода-Мирзо Улуғбек мадрасаси, Тошкентда – Хожа Аҳрор Вали мадрасаси ва б.) фаолиятини қўллаб – қувватлаш билан бирга янги-янги мадраса ва мадрасаи олиялар (жумладан, Самарқандда – Шайбонийхон ва Меҳрубонхонимларнинг мадрасаи олияси, Абу Саъидхон мадрасаси; Бухорода-Мири Араб, Модари хон, Абдуллоҳон мадрасалари; Тошкентда-Кўкалдош мадрасаси ва б.) бино қилинди, улар ўша замон талаблари нуқтаи назаридан етук мутахассислар-мударрислар билан таъминланди. Мадрасаларда нақлий (жумладан, диний) ва ақлий (дунёвий) билимлар ўқитиларди. Ана шу таълим масканларида тарбия олган жуда кўп зиёлилар XVI асрдаги илмий ҳаёт ва адабий жараённи шакллантириш ва ривожлантиришда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Шунинг натижасида ҳам диний, ҳам гуманитар ҳамда табиий фанлар соҳасининг етук олимлари, танилган тилшунос, адабиётшунос, тарихшунослари, шоир ва

адиблари етишиб чикдилар. Айтилганларнинг гувоҳи сифатида улардан айримларинигина эслатиш мумкин:

-Мавлоно Абулхайр ўша даврда Самарқандда фалсафада Арастуга (Аристотелга) монанд, тиббиётда Абу Али ибн Синога яқин, шоирликда «Ошиқ» тахаллуси билан шеърлар ёзган аллома-шоир сифатида машхур бўлган;

-Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам шоир, ҳам тарихчи сифатида шуҳрат қозониб, машхур «Шарафномаи шоҳий» ёки «Абдуллонома» асарини ёзган;

-Мавлоно Султон Муҳаммад ўз асрининг Аристотилиси деб эътироф этилган, табиблик-тиббиёт соҳасида машхур бўлган сиймолардан бири.

-Мавлоно Боқий Самарқандий шоир ва жарроҳликда ҳам шуҳрат қозонган етук шахс.

-Муҳаммад Ҳусайн ал-мунажжим Бухорий астрономиянинг етук билимдони бўлиб, Самарқанд - Бухоро ва Макка - Мадина координатлари ҳақида алоҳида рисола ёзиб, уни турли чизмалар билан таъминлаган аллома.

-Ҳасанхожа Нисорий, Султон Муҳаммад Нойи Мутрибийлар ҳам шоир ҳамда адабиётшунос - тазкиранавис сифатида шуҳрат қозонганлар (булар ҳақида яна сўз боради).

Бу даврда етишган кўпгина санъат аҳли, яъни мусиқа, хаттотлик, рассомлик соҳасининг билимдонлари ва моҳир усталари ҳам илмий-адабий муҳит билан узвий боғлиқ ҳолда фаолият кўрсатардилар. Жумладан, Ҳасан Кавкабий, устод Алишоҳ, Абдусаттор Қонуний каби мумтоз мусиқа арбоблари; Мир Ҳусайн Ҳусайний, Султон Мирак Мунший каби хаттотлар; Маҳмуд Музаҳҳиб, Рустам наққош, Юсуф наққош, Муҳаммад Мурад Самарқандий каби рассомлар ўзларининг нодир ва гўзал асарлари билан шуҳрат қозонганлар, рассомлик, хаттотлик ва мусиқада маҳаллий мактаблар анъаналарини муваффақият билан давом эттирганлар.

Энг диққатга сазовор жойи шундаки, мазкур хаттотлар томонидан кўчирилиб, рассомлар томонидан гўзал миниатура ва зарварақлар билан зийнатланган кўпгина китоблар шайбонийлардан бўлган Абдулазизхон (ваф.1550 йил) буйруғи билан бино қилинган ўша вақтда машхур бўлган китобхонада сақланганлар. Бу китобхонани шахсан кўрган ва ундаги китоблардан баҳраманд бўлган машхур адиб ва шоир Ҳасанхожа Нисорийнинг қуйидагича ёзганларига ишонмоқ керак:

«Хоннинг (Абдулазизхоннинг) бир китобхонаси бор эдиким, ўша пайтда ер юзида унга ўхшаш китобхона бўлганми, йўқми, билмадик. Бу китобхона котибларининг подшоҳси Амир Али Ҳусайний эди... ва китобдори (яъни китобхона бошлиғи) фозилсифат мавлоно Султон Мирак Мунший эди». (Музақкири аҳбоб, 46-47-бетлар)

Юқорида эслатилган омиллар туфайли мазкур даврда адабий жараён ҳам узлуксиз давом этиб, кўпқиррали адабий муҳитни майдонга келтирган эди.

Давр адабий муҳити ҳақида ўша вақтда ёзилган тарих, эсдалик ва тазкира каби манбаларда қимматбаҳо маълумотлар келтирилган. Улардан айримлари қуйидагилардир:

-«Бобурнома». Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бу машҳур асарида XVI асрнинг аввалида фаолият кўрсатган кўпгина шоир ва адиблар, жумладан Ҳусайний, Ҳилолий, Муҳаммад Солеҳ ва бошқалар ҳақида маълумотлар бор.

-«Бадоеъ ул-вақоеъ». Зайниддин Маҳмуд Восифий (тав.1485-Ҳирот-ваф.1551-Тошкент) қаламига мансуб мазкур эсдалик асарида XVI асрнинг биринчи ярмида Самарқанд, Бухоро, Саврон, Тошкентда фаолият кўрсатган олим ва шоирлар (жумладан, Ҳожи Табрезий, Матлабий, Восифий, Али Ўбаҳий) ҳақида қизиқарли маълумотлар, уларнинг асарларидан айрим намуналар ҳам мавжуд. Шунинг билан бирга асардан ўтмишнинг машҳур шоир ва олимлари, жумладан Фирдавсий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайний қабила ҳақида турли хилдаги ривоят ва ҳикоятлар ҳам ўрин олган.

-«Музаққирӣ аҳбоб»- дўстларнинг зикри. Бу тазкиранинг муаллифи Ҳасанхожа Нисорий Бухорий (ваф.- 1596-1597 йил) бўлиб, у ўз даврининг кенг билимли адабиётшуноси, тазкиранависи ва шоири эди.

«Музаққирӣ аҳбоб» 1566-1567 йилда Бухорода, Жўйбор хожаларидан шайх Муҳаммад Исломга бағишлаб ёзилган. Асарда XV аср охири ва XV1 асрнинг биринчи ярмида яшаб, туркий ва форсий тилларда ижод этган 261 (Ҳиндистондаги нусхасида 275) шоир ҳақида маълумот келтирилган. Мазкур тазкира форс-тожик тилида ёзилган бўлса-да, Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг таъсирида тартиб берилган.

-«Тазкират уш-шуаро»- шоирлар тазкираси. Бу асарнинг муаллифи мавлоно Султон Муҳаммад Нойи Мутрибий Самарқандий (тав. 1559-Самарқанд-ваф.1630 йиллар-Самарқанд) бўлиб, у 1605 йилда Самарқандда ёзилган. Асарда XV1 асрнинг иккинчи ярмида фаолият кўрсатган 328 шоир ҳақида маълумот ва асарларидан намуналар келтирилган. Шу жиҳатдан Мутрибийнинг тазкираси устози Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққирӣ аҳбоб» асари таъсирида ёзилиб, унинг давоми сифатида қаралади. Кейинчалик Мутрибий ўз тазкирасини қайта ишлаб, кўшимчалар киритиб, Бобур мирзонинг эвараси, Ҳиндистон подшоҳи Жаҳонгиршоҳга бағишлаб, «Нусхаи зебои Жаҳонгир» деб атади.

Шундай қилиб, бу икки тазкира (Нисорий ва Мутрибий) XV1 асрда яшаб фаолият кўрсатган 590-600 шоир ҳақида маълумот беради,асарларидан намуналарни келтиради.

Шуниси муҳимки, бу даврда яратилган тарихий, эсдалик, тазкира ва маноқиблар давр адабий муҳити хусусиятлари, унинг асосий тамойилларини белгилашга доир қимматли фикр-мулоҳазаларга ҳам бойдир.

Қайд қилинган манбалардаги маълумотларга кўра, мазкур давр адабий муҳитида қатнашганлар жамиятнинг турли тоифаларига (султон, вазир,

тасаввуф аҳли, ҳунарманд, зиёли, талаба ва б.) мансуб бўлганидан ҳамда ижодий тажриба ва кўникмалари ҳар хил эканлиги туфайли унда яратилган адабий асарлар ҳам мазмун ва бадиият нуқтаи назаридан ранг - барангдир.

Шундай бўлса-да, адабий жараён яхлит ҳолда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий ва бошқа сиймоларнинг бадиий ижод ва унинг хусусиятлари ҳақидаги адабий-эстетик тафаккурларига асосланиб, уларни давом эттирар ҳамда барча ижод аҳли олдида мазмунан юксак, бадиий жиҳатдан пухта асарлар ёзиш талабларини кўярди. Худди шу маънода Ҳасан Нисорийнинг бадиий сўз ва шеър ёзишнинг нақадар масъулиятли эканлиги ҳақида билдирган фикрлари («Музаккири аҳбоб»нинг муқаддимасида), мавлоно Мутрибийнинг Абдуллоҳон II билан қилган сўхбатида шеър ва унинг хусусиятларига доир мулоҳазалари («Тазкират уш-шуаро» Абдуллоҳон II ҳақидаги зикр-боб); Ҳофиз Танишнинг эса шеър ёзувчиларга мурожаат қилиб, «гўзал маъноларни марғуб лафзлар билан безаш» лозимлиги; Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шоир ва ёзувчи ўз асарларида «баёни воқеини ... рост битиши» кераклиги тўғрисидаги ақидалари ниҳоятда диққатга сазорвордир.

Шунинг учун адабий муҳитда қатнашганлар шеърият назариясига доир аруз, қофия ва санъатлар ҳақидаги билимларни, илми баён, илми маони ва илми мантиқларни чуқур ўрганишга; мумтоз адабиётнинг нодир ёдгорликлари, жумладан Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий ва бошқалар яратган мумтоз асарларни мунтазам равишда мутолаа қилишга киришиб кетган эдилар.

Бундай сайъ-ҳаракатлар эса ўзининг ижобий самараларини берарди. Мазкур даврдаги адабий жараён юқорида уқтирилган омиллар асосида шаклланиб, ривожланиб борар ҳамда кўйидаги хусусиятларга ҳам эга эди:

-адабий жараённинг қатнашгувчилари доираси фақат Мовароуннаҳр билан чекланиб қолмай, балки Заҳириддин Муҳаммад Бобур фаолиятининг Афғонистон ва Ҳиндистон билан боғлиқ бўлгани туфайли ўзбек тилида ижод қилувчилар Афғонистон ва Ҳиндистонда ҳам ўз фаолиятларини давом эттирар эдилар. Бунга мисол қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўзи, Байрамхон Хони хонон, Ҳажрий Андижоний, Комрон мирзо ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

-адабий жараёнда анъанавий тарзда икки тилда –ўзбек ва форс-тожик тилларида асарлар яратилди.

-адабий жараёнда ўзбек тилида ёзилган асарларда соддабаёнлик услуби, яъни кенг китобхонлар оммаси учун тушинилиши осон бўлган услубда асар яратиш тамойили кучайди. Бу фикрнинг исботи учун Бобур, Муҳаммад Солах, Убайдий, Мажлисий, Хожа, Комрон мирзо, Байрамхонларнинг шеърий ва насрий асарларини эслатиш мумкин. Жумладан:

Бобурдан:

Кўргач сени, ишқингдин афсона бўлубтурмен,
Кўрмай сени, ҳажрингдин девона бўлубтурмен.

Байрамхондан:

Эй, чамани жон аро, сарви хиромонгинам,
Умр гулистонида ғунчаи хандонгинам.

Убайдийдан:

Эй дўстлар, жондин кечиб, ишқ этогин тутдум маню,
Вахдат майин ичгунча, не хунобалар ютдум маню.

Муҳаммад Солеҳдан:

Келди хотиргаки, топсам фурсат,
Тилабон ҳазрати хондан нусрат...
Айлаган ишларини назм қилай,
Маснавий шевасини доғи билай...
Ҳар не кўрдум черикида бир-бир,
Барчасин назм ила қилдим таҳрир.

Мажлисийдан:

Қилинг бир қисса пайдо овунойин,
Ўқиб, ондин замоне севунойин.
Ки ман эшитмаган бўлғаймен они,
Яна ҳам кўрмаган бўлғаймен они.

Хожадан:

«Бир кун ҳақимлар Аристолис ҳақимдин савол қилдилар: На ҳикмат эрди, Искандарга етти иқлим мутеъ бўлди? Аристолис ҳақим айтди: Мискинларга раҳм қилур эди, тақи ўзи одил эди».

- адабий жараёнда кузатиладиган хусусиятлардан бири унда тахаййул (романтик) тасвир услубидан ҳаётий (реалистик) тасвир услубининг етакчилигидир. Бунинг натижасида кўпгина машҳур асарлар, жумладан Бобурнинг «Бобурнома», Муҳаммад Солеҳнинг «Шайбонийнома»си, Ҳофиз Танишининг «Абдуллонома»сида ўша давр тарихий воқеалари, шахслари бадиият қонуниятлари асосида тасвирланди; шоирлар шеърларида эса ҳасби ҳоллик, ҳаётий воқеалардан олинган таассуротларнинг бадиий тасвири муҳим мавқени эгаллади. Шунинг билан бир қаторда тахаййул услубида ижод этиш анъанаси ҳам давом этар эди. Бундай ҳол Мажлисий достони, Хожа ҳикоялари, Комрон мирзо, Байрамхон ва бошқаларнинг шеъриятида кузатилади. Айрим асарларда эса, масалан Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ»сида бу ҳар иккала услубнинг қоришиқ ҳолда келиши ҳам учрайди.

-адабий жараёнда қуйидаги адабий навълардан фойдаланилган эди: шеърӣ асарлар – ғазал, рубоӣ, қитъа, туюқ, қасида, маснавий, фард ва бошқалар (Бобур, Комрон мирзо, Убайдий, Шайбоний, Байрамхон ва б. шеърӣти); дoston ва унинг турли хиллари: маърифӣ панд-насиҳат, саргузашт, тарихӣ ва б. (Бобур, Хожа, Мажлисӣ, Муҳаммад Солеҳ,

Муҳаммад Раҳимий дostonлари); насрий асарлар – эсдалик, тарих, ҳикоя, маноқиб; илмий рисолалар: аруз, тиббиёт, астрономия ва б.(Бобур «Рисолаи аруз», Али Табиб «Дастур ал-илож», Юсуф Кухҳол «Зубдат ул-кухҳолайн»...). Бу даврдаги ўзбек насри «Бобурнома» мисолида янги хилдаги нодир адабий-тарихий ёдгорликка эга бўлди.

-мазкур даврнинг адабий муҳити Самарқанд ва Бухорода марказлашган бўлиб, бу марказларда фақат Мовароуннаҳрлик қалам аҳли тўпланиб қолмасдан, балки Хоразм ва Хуросоннинг турли мавзеларидан ташриф буюрган қалам аҳли ҳам фаолият кўрсатар эдилар. Бундай ҳол Ҳасанхожа Нисорий ва мавлоно Мутрибийларнинг юқорида эслатганимиз тазкираларида ўз ифодасини топган.

Қайд этилган хусусиятларга эга бўлган мазкур давр адабий жараёнида яратилган асарлар асосан маърифий ва дунёвий-ҳаётий тамойиллардан баҳс юритадилар.

Маърифий тамойилга мансуб турли адабий навъларда ёзилган асарларда шарият масалалари, илоҳиёт муаммолари ҳамда ижтимоий ахлоқ муаммоларидан сўз юритилган. Хожа Аҳмад Косоний-Махдуми Аъзам Даҳбедий рисолалари, Шайх Ҳусайн Хоразмий, Шайх Худойдоди Вали шеърятлари, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мубаййини», Убайдий шеърлари ана шу тамойилдаги асарлардир.

Маълумки, XVI асрда нақшбандия, ҳусайния-ишқия ва яссавия-жаҳрия султония тариқатларининг муршидлари бўлмиш Махдуми Аъзам Даҳбедий (1461-1542), Шайх Ҳусайн Хоразмий (1465-1551), Шайх Худойдоди Вали (1461-1532), ҳамда Жўйбор хожалари ижтимоий ва маънавий ҳаётда катта мавқега эга эдилар. Бу муршидларнинг таъсир доираси Мовароуннаҳр билан чекланиб қолмай, Хуросон, Шарқий Туркистон, Ҳиндистонгача тарқалган эди. Шунинг учун шайбонийлардан Убайдуллоҳон, Абдулазизхон, Султон Саидхон ва Абдуллоҳон сонийлар, темурийзодалардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн ва Комрон мирзолар ҳам уларни эҳтиром қилар, турли масалалар бўйича маслаҳатларини олар эдилар. Чунки мазкур муршидлар тинчлик-осойишталик, баҳамжиҳатлик, адолат ва қонунларнинг (албатта, шарият қонунларининг) устувор бўлишлигини тарғиб қилибгина қолмай, балки инсонларнинг ўзлигини таниши, имон-эътиқодли бўлиши, комилликка эришув йўлларида ҳам сўзлардилар, шу ҳақдаги фикрларини турли наъларда ёзилган асарларида ҳам баён этардилар. Шунинг ҳам эслатиш жоизки, нақшбандия сулуки муршидлари ҳам маънавий ва ҳам ижтимоий ҳаётда фаол қатнашишга мойил бўлсалар, ҳусайния-ишқия ва яссавия-жаҳрия султония сулукларининг муршидлари эса кўпроқ маънавий таъсир кўрсатишга мойил эдилар. Муршидларнинг айримлари насрий рисолалар ёзишга кўпроқ мойил бўлсалар, жумладан Махдуми Аъзам Даҳбедий ўттиздан ортиқ рисола муаллифидир, баъзилари ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ҳам ёзганларки, биз ана шулар ҳақида қисқача маълумот беришни маъқул деб билдик.

Шайх Худойдоди Вали (тав. 1461-Кармина-ваф. 1532- Самарқанд, Ғазира) – *хожагон тариқати ақидаларини яссавия-жахрияи султония сулукида тарғиб ва такмил қилиб, ижтимоий маънавиятни шакллантириш, инсонларнинг комилликка эришув мезон ва шартларини ҳам шахсий намуна ҳамда бадий асарлари – шеърлари орқали баён этишида* мукамаллик даражасига эришган муршидлардандир.

Шайх Худойдоди Валининг ҳаёти, фаолияти, шахсияти ва шеърлари «Маноқиб шайх Худойдоди Вали» (XVI аср), Муҳаммад Шариф Хусайний ал-Алавий Бухорийнинг «Хужжат уз-зокирин», Нисорийнинг «Музаққир аҳбоб» таъкирлари ва бошқа манбаларда баён этилган.

Шайх Худойдоди Вали ўзбек ва тожик тилларида ғазал ва ҳикматлар ёзганлар. Ҳазрат ғазалларининг кўпчилиги 5-7 байтдан иборат бўлиб, бундан кўп байтли ғазаллари ҳам бор. Ғазаллар шу навънинг анъанавий қонун-қоидаларига (вазн, қофия, радиф, матлаъ, мақтаъ, тахаллус...) мувофиқ бўлиб, уларда маърифий мавзу – Аллоҳ таолога нисбатан ишқ мавзуси етакчи мавқедадир..

Жумладан:

Холиқим севди мани, ман нега севмасман ани,
Икки олам дўстлугин ташлаб чу севдурди мани...
Ман сани сендин тилурмен ўзлугумдин узулуб,
Ўзлугумдин узмайин ҳаргиз топа олмон сани.

Яна:

Ҳуснидин қилди тажалли кўнглуми олмоқ учун,
Маъдани асрор қилди лутфини ёймоқ учун...
Ўзини қўсатмагин қилди тааййун Одама,
Токи фаҳм этгай бу Одам хулқини ёймоқ учун.

Шайх Хусайн Хоразмий (тав. 1465 - Хоразм, ваф.-1551-Шом) – хусайния-ишқия сулуки муршиди сифатида танилган ҳазратнинг ҳаёт ва фаолияти Хоразм, Бухоро, Самарқанд, Макка, Мадинада давом этиб, Шомда (Сурия) ниҳоясига етган.

Шайх Хусайн Хоразмий ҳаётининг кўп қисми Самарқандда ўтган ва шунинг учун бу ҳазрат яшаган маҳалла Маҳдуми Хоразмий (Сиёб туманида) номи билан машҳурдир.

Шайх Хусайн Хоразмийнинг ҳаёти, фаолияти ва қарашлари Камолиддин Маҳмуд Ғиждувонийнинг «Мифтоҳ ут-толибин», Шарафиддин Шарифийнинг «Жодат ул-ошиқин» (XVI аср) маноқибларида умумлаштирилган. Замондошлари Ҳасанхожа Нисорий ҳам ўз «Музаққир аҳбоб»ида бу ҳазрат тўғрисида маълумот келтирган. Жумладан:

«Жаноб шайх Хусайн Хоразмий ёшлик айёмида ўзининг нафис нафасини хилватда жаҳду жадал қолипига солиб, дил зикри сайқали билан пурфутух руҳи оинасини шундай тип-тиниқ ва ярқиратган эдиларки, яширин сирлар ва кўринмас нурлар ошиқ-талабгорларнинг кўриш кўзгусига айланган

экан... Баъзан ғойибдан келувчи фикр дурларини назм ипига тизардилар» (Музақкири аҳбоб», 48-бет).

Ана шундай шеърлардан қуйидаги намуналарни келтириш мумкин:

Рубоий: Демаки бу ишқ йўли осондур,
Бу ишқ йўлинда бас жигарлар қондур.
Улким, бу йўл ичра қадам урди дуруст,
Бу барча халойиқ ичинда султондур.

Байт:

Меравам сўи адам ишқи ту ҳамроҳи ман аст,
Зор жон медиҳаму ҳамнафасам оҳи ман аст.

Мазмуни: Йўқлик сари кетмоқдаман, ишқинг эса ҳамроҳимдир.
Зор жон бермоқдаману ҳамнафасим оҳимдир.

Шуни эслатиш жоизки, шайх Хусайн Хоразмийнинг Макка ва Мадинага сафар қилиш хабари Заҳириддин Муҳаммад Бобурга етгач, у ҳазратга ихлос номаси ва тухфалар юбориб, Ҳиндистон орқали сафар қилишни таклиф этган. Аммо Бобурнинг орзуси амалга ошмаган кўринади. Шайх Хусайн Хоразмийнинг хусайния-ишқия қарашлари ўша даврдаги кўпгина шоирларнинг қасида, ғазал ва бошқа навъдаги асарларида тарғиб қилинганки, уларнинг намуналари «Жодат ул-ошиқин»да келтирилган.

Маърифий тамойилда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Убайдуллоҳон Убайдий, Хожа, Абулфазл Сулаймон («Жамъ ул-асрор» достони) ва бошқа шоиру адиблар ҳам асарлар ёзганлар. Жумладан, Убайдийнинг бу соҳадаги хизматлари ҳақида замондоши Ҳасанхожа Нисорий шундай ёзади:

«(Убайдийнинг) тасаввуфда фикрлари мазмуни асосли ва кучли намоён бўлар, баланд маъноларни дилписанд иборатлар билан баён қилар эди» («Музақкири аҳбоб», 23-бет).

Бу ва бошқа муаллифларнинг, жумладан Бобурнинг, мазкур тамойилга оид асарлари уларга бағишланган кейинги бобларда кенгроқ ёритилади.

Мазкур давр адабий жараёнида иккинчи, яъни дунёвий-ҳаётийликка мойил бўлган тамойил ҳам мавжуд эди. Албатта, бу тамойилни маърифий тамойилдан тамоман холи ёки узоқ деб бўлмайти. Улар орасида узвий боғлиқлик кузатилади. Шундай бўлса-да, дунёвий-ҳаётийликка мойил йўналишда ўша замон тарихий воқеа-ҳодисалари ва шахсларининг бадиийлик қонунияти асосидаги тасвири, бадиий тўқима асосида яратилган воқеа ва тимсоллар, ҳасби ҳоллик намоён бўлиб туради. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солеҳ, Зайниддин Восифий, Хожаларнинг ижодларида бундай ҳолни кузатиш мумкин.

Шоир Бобур, Комрон, Байрамхон, Мажлисийларда тахаййулнинг кучлилиги мумтоз шеърият анъанаси билан боғлиқ бўлса-да, Бобур шеъриятида ҳасби ҳоллик, ҳаётий воқеалардан олинган таассуротларнинг бадиий инъикоси ҳам мавжуд. Жумладан, Бобурнинг Ҳиндистондалиги ҳолати, кайфиятининг қуйидаги ғазалда тасвирига эътиборни қаратиш мумкин:

Ғурбатта ул ой ҳажри мени пир қилибтур,
 Ҳижрон била ғурбат манга таъсир қилибтур.
 Мақдур боринча қилурам саъйи висолинг,
 То Тенгрини , билмон ки , не тақдир қилибтур.
 Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
 Кимга ҳаваси Санбалу Татйир қилибтур.
 Бу ҳинд ери ҳосилидин кўп кўнгул олдим,
 Не судки, бу ер мени дилгир қилибтур.
 Сендин бу қадар қолди йироқ ўлмади Бобур,
 Маъзур тут, эй ёрки, тақсир қилибтур.

(Бобур. Девон.Т., «Фан», 1994,29-30-бетлар)

Айтилганлардан шундай хулосага келиш мумкинки, даврнинг адабий жараёнида турли тамойилда услуб жиҳатдан ранг-баранг асарлар яратилган. Шунинг туфайли Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадоеъ-ул-вақоеъ», Ҳофиз Танишнинг «Абдуллонома» , Хожанинг «Гулзор» ва «Мифтоҳ ул-адл», Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» каби насрий тарихий , эсдалик ва бадий асарлари ; Муҳаммад Солеҳнинг «Шайбонийнома», Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук», Хожанинг «Мақсад ул-атвор», «Лайли ва Мажнун», Боқий Бухорийнинг «Юсуф ва Зулайхо», Фазойининг «Нозу Бехноз», Муҳаммад Раҳимийнинг «Лайли ва Мажнун», Бадриддин Кашмирийнинг «Ҳафт ганж», Шодийнинг «Фатҳнома», каби дoston ва дostonлар туркуми- еттиликлар майдонга келди. Улар тарихий, маърифий, саргузашт, панд-насихат мавзуларига бағишланганлар; уларда тарихий шахслар (Шайбоний,Абдуллохон соний), анъанавий (Лайли, Мажнун, Юсуф, Зулайхо) ва тўқима тимсоллар яратилган.

Шеърятда эса Бобур, Убайдий, Байрамхон, Шайбоний, Комрон, Афзалий, Мушфиқий, Нисорий каби юзлаб соҳибдевон шоирлар фаолият кўрсатдилар.

Мазкур даврда адабий ҳамкорлик ва алоқалар анча жонланди. Натижада машҳур Озарбойжон шоири Фузулийнинг (1498-1556) асарлари (девони) ўлкамизда кириб келди; Мовароуннаҳрлик Қосим Коҳий, Мир Дўстий, Назирий Самаркандийлар Ҳиндистон заминида фаолият кўрсатдилар. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодий мактаби тажриба ва анъаналари шу даврдаги туркийгуй ва форсийгуй ўлкаларда давом эттирилди, асарлари таржима қилинди. Шунинг натижасида озарбойжонлик кўпгина шоирлар ўз ижодларида бу мактабнинг анъанасидан баҳраманд бўлганликларини камоли эҳтиром ва ихлос билан таъкидладилар. Жумладан, Кишварий шундай ёзади:

Навоий ҳикматиндин Кишварий аҳли назар бўлди,
 Жаҳон мулкин тутар шеъри назир бўлса Навоийга.

Яна:

Хусрави Табрздан чун бўлмади комим раво,
 Айб эмас, гар майли туркони Самарқанд айласам.
 Кишварий, бўлсам Навоий шеъри бирла ҳамнафас,

Сўнг жигар парголасин жон бирла пайванд айласам.

Туркияда ҳам бундай ҳол кузатилади. Жумладан, турк сайёҳи ва шоири Сайид Али Раис Котибийнинг бир ғазали шундай тугайди:

Зулфи ёри васф этиб қилдинг муаттар олами,

Кўрса айтурди Навоий Котибий аттор эмиш.

Демак, XV1 асрдаги адабий жараён ўзининг кенг кўламлиги, мумтоз анъаналарни давом эттириш билан бирга янгиликлари, ҳаётийликнинг устувор бўлиб бориши, адабий ҳамкорлик ва алоқаларни турли тарзда амалга оширгани билан ўзига хос хусусиятларга эга. Унда маърифий ва дунёвий-ҳаётий йўналишларда яратилган мумтоз асарлар майдонга келдики, улар орасида жаҳоний шухратга эга бўлган «Бобурнома» ҳам бор.

Жаҳон маданияти хазинасига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган сиймолардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир.

Бобуршунослик тарихидан лавҳалар. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳаёти, фаолияти ва меросини ўрганиш XVI асрнинг аввалидан бошланган эди. Бошқача қилиб айтганда, бу қутлуғ ишни З.М.Бобурнинг ўзи «Бобурнома»да бошлаб берган эди. Шундан сўнг Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистонда ёзилган тазкира ва тарихий асарларда Бобур ҳақида маълумот бериш кузатилади. Бу жиҳатдан Бобурнинг қизи Гулбаданбегимнинг «Хумоюннома», Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» каби асарлари айниқса диққатга сазовордир. Чунки бу муаллифлар Бобур билан бевосита мулоқотда бўлиб, унинг фаолияти, шахсияти ва фазилятлари тўғрисида қимматли маълумотларни келтирганлар. Бундай маълумотлар шу асрда Бухорода Ҳасанхожа Нисорий томонидан ёзилган «Музаққир аҳбоб» да ҳам бор. Ҳиндистонда Акбаршоҳ, Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон ҳукмдорлиги даврида яратилган тарихий асарлар ва тазкираларда Бобур ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган («Акбарнома» ва бошқалар).

Кейинчалик, хусусан ХУШ асрдан бошлаб, Бобур ҳаёти, фаолияти ва мероси билан қизиқиш Европада ҳам жонланиб кетди. Унинг «Бобурнома»сига бўлган эҳтиром туфайли XIX асрда у инглиз (Эльфинстон, Эрскин Беверидж), француз (Паве де Куртейл) тилларига таржима қилиниб босилди. Рус олими Н.Ильминский эса «Бобурнома»нинг асл нусхасини нашр эттирди. Бундай ҳол XX асрда ҳам давом этди. Жумладан, француз адиби Фернанд Гренард «Бобур», Америкалик ёзувчи Ҳаролд Ламб «Бобур-шер» асарларини яратдилар. Фернанд Гренарднинг асари кейинчалик немис (1931 й.) ва турк тилларида (1970 й.) таржима қилиниб, нашр этирилди. «Бобурнома»нинг бевосита ўзбек тилида француз (Бакъе Граммон, 1980й.) ва инглиз (В.М.Секстон, 1996 й.) тилларига янги таржималари майдонга келди.

Афғонистонлик олима Шафиқа Ёркин Бобур шеърий меросининг нисбатан тўлиқ нусхасини тузиб, катта тадқиқот билан бирга 1983 йилда «Девони Заҳириддин Бобур» номи билан Кобулда нашр эттирди. Рус олимаси И.В.Стеблева Бобур шеърийати (ғазаллари) га оид рисоласини яратди.

XX асрнинг 20-80 йиллари орасида мамлакатимиз-Ўзбекистонда ҳам Бобур ҳаёти, фаолияти ва меросини ўрганиш соҳасида маълум ишлар амалга оширилди: 3-жилдлик асарлари нашр этирилди, тадқиқотлар яратилди. Бу соҳада Яҳё Гуломов, Воҳид Зоҳидов, Ҳомил Ёқубов, Порсо Шамсиев, Сабоҳат Азимжонов, Азиз Қаюмов, Ҳамид Сулаймон, Саидбек Ҳасанов, Б.Валихўжаев ва бошқаларнинг катта ҳиссаси бор. Пиримкул Қодиров, Барот Бойқобиловлар эса Бобур ҳақида роман ва дostonлар яратдилар.

Республикамиз мустақилликка эришгач, Бобур ва унинг бой меросига миллий истиқлол ғояси асосида муносабат билдирилмоқда; олдин нашр этирилмаган асарлари, жумладан «Мубаййин», тўлиқ нашр этирилмоқда. Бобуршунослик соҳасидаги ишлар янада ривожланиб бормоқда. Бу жиҳатдан Халқаро Бобур жамғармасининг тузилгани ва унинг серқирра фаолияти алоҳида эътиборга моликдир.

Ҳаёти, фаолияти ва мероси. Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Фарғона вилоятининг ҳокими теурийзода Умаршайх мирзо оиласида дунёга келди. Бу вақтда Умаршайх мирзонинг пойтахти Аҳси (қадимий Аҳсикат) эди. Умаршайх мирзо (тав.-1455-Самарқанд-ваф. 1494-Аҳси) Мовароуннаҳр ва Хуросон подшоси Абу Саид Мирзонинг ўғли бўлиб, Бобурнинг ёзишчи, «равон саводи бор эди. Ҳамсатайн (яъни, Низомий Ганжавий ва Хусрав Дехлавий «Ҳамса»лари-Б.В.) ва маснавий китобларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.» Шундай бўлса-да, Бобурнинг таъкидига кўра, Умаршайх мирзода «мулкгирлик дағдағаси» кучли эди.

Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним бўлиб, у Юнусхоннинг қизи эди. Бобур Умаршайх мирзо оиласидаги саккизта фарзанднинг (уч ўғил ва беш қиз) каттаси бўлиб, теурийзодаларнинг ўша даврдаги удумига кўра тарбияланди, Андижонда таҳсил олди. Шунинг учун отаси 1494 йилда Аҳсида фожиали тарзда оламдан ўтганда Бобур Андижонда эди. Бобур ёзади: «Умаршайх мирзоға бу воқеа (яъни, фожиали ўлим) даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим» (Бобурнома, 72-бет).

1494 йилда 12 ёшида Фарғона вилояти тахтига ўтирган Бобур умрининг охиргача (1530) вилоятдорлик (Фарғона), мамлакатдорлик (Кобул) ҳамда салтанатдорлик (Агра-Ҳиндистон) билан машғул бўлиб, Ҳиндистонда бобурийлар салтанатига (1526-1858) асос солди.

Албатта, бундай давлатдорлик ишлари ўз-ўзича бўлган эмас: турли хилдаги ихтилофлар, баъзан суиқасд уюштиришлар, гоҳида ғалаба нашъаси, гоҳида эса мағлубият ўкинчлари; уни тушинмасликлар ва бошқалар ҳам содир бўлган эди. Бундай ҳолларни «Бобурнома»ни синчиклаб мутолаа қилган ҳар бир киши аниқ тасаввур эта олади. Бобур буларнинг ҳаммасини мустаҳкам иродаси ва эзгуликка эришиш учун чин кўнгилдан ва ғайрат билан ҳаракат қилгани туфайли енгиб ўтди. Натижада Бобур йирик ва қобилиятли давлат арбоби сифатида тинчлик-осойишталик, баҳамжихатлик, адолатни ўрнатиш, ободончилик, маданият, илм ва адабиётни ривожлантириш учун ўзининг нодир қобилиятини ва ташаббускорлигини сафарбар этди.

Шунинг учун Бобурнинг давлат арбоби сифатидаги улуғ ишлари XVI асрнинг ўзидаёқ Фахрий Ҳиротий («Равзат ус-салотин»), Абулфайз Алломий («Акбарнома»), Гулбаданбегим («Хумоюннома»)лар томонидан юқори баҳоланди. XX аср забардаст жамоат арбоби, Ҳиндистоннинг бош вазири Жавоҳирлаъл Неру ҳам Бобурнинг фаолиятини юксак даражада тақдирлаб, ўзининг «Жаҳон тарихига бир назар асарида» шундай ёзади:

«Бобурнинг 1526 йилда Дехлида ғалаба қозониши билан Ҳиндистонда янги бир давр майдонга келиб, янги бир салтанат ташкил бўлди...

Бобур энг донишманд ва дилбар шахслардан бири эди. У мазҳабий таассуб, колоқлик ва қисқа фикрликдан тамоман узоқ эди... Бобур санъат ва адабиётни қўллаб-қувватлаган кишилардандир».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур Афғонистон ва Ҳиндистонда ободончилик ишларини шунчалик ривожлантирдики, натижада Кобул ва унинг атрофида кўпгина шинам боғлар, Аграда эса гўзал қаср ва иморатлар майдонга келди. Аммо Ҳиндистонда тўрт йилгина (1526-1530) умр кечирди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1530 йил 26 декабрида Аграда вафот этгач, васиятига кўра унинг жасадини Кобулга келтириб, ўзи яхши кўрадиган боғда дафн этдилар.

Бобурнинг ўғилларидан Ҳумоюн, Ҳиндол, Аскарый ва Комрон мирзолар, қизи Гулбаданбегимлар ўз фаолиятлари билан донишманд оталарининг анъаналарини давом эттириб, адабиёт соҳасида ҳам ўзларидан шеърӣ ва насрий асарлар қолдирдилар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўз умрининг қарйиб 25 йилини туғилган ватанидан узоқда ўтказди. Аммо у қаерда бўлмасин ҳамиша ватан соғинчи ва ватан меҳри билан яшади. Ватандан узоқда подшоҳ бўлишидан қатъий назар ўзини ғариб сезарди. Шунинг учун она-ватанидан келган ҳар бир кишини қардошидай кўрар, она-ватанидагиларга доимо мурожаат этиб турарди.

Маълумки, Бобурнинг бобоси-Абу Саид мирзо, отаси Умаршайх мирзолар накшбандия тариқатининг ўша даврдаги пешвоси Хожа Аҳроп Валини ўзларининг маънавий муршид-пирлари деб билардилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам бу муршиднинг хонадонига ихлос қўйган ва бу тариқатнинг она-ватанидаги муршидларини эхтиром қиларди. Шундан-да, у Хожа Аҳроп Валининг «Волидия» рисоаларини ўзбек тилига назм билан ўгириб, маслаҳат олиш учун бу асарни Хожа Аҳмад Косоний – Маҳдуми Аъзам Даҳбедий ҳазратларига, юборган эди. Бу ҳазрат ҳам асарни маъқуллаб, унга жавобан «Бобурия» рисоаларини ёзиб юборадилар. Аммо бу асарнинг Бобурга етиб боргани-бормагани ҳозирча номаълум. Шунинг билан бир қаторда Бобур Шайх Ҳусайн Хоразмийни Ҳиндистон орқали Макка ва Мадинага сафар қилишларини илтимос қилиб, бу ҳазратга ихлоснома ва тўхфалар юборган эди. Бобур ўзининг илк шеърлар девонини Кобулдан Самарқандга юборган эди...

Буларнинг ҳаммаси шундан далолат берадики, Бобур ватанидан узоқда бўлган бўлса-да, аммо ватан ёди унинг билан ҳамиша бирга эди. Ватанни ардоқлаш, унинг муқаддаслигини доимо эъзозлашда Бобурга тенг келадигани

кам. Бу жиҳатдан ҳам Бобурнинг шахсияти ёшларга ибрат ва намуна бўла олади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур таникли давлат арбоби бўлиш билан бирга ниҳоятда қобилиятли ва сермахсул ижодкор-шоир, ёзувчи, файласуф, адабиётшунос, тарих ва бошқа фанларнинг ҳам етук алломаси эди. Бобур ҳаммаси бўлиб, 47 йил умр кўрган бўлса-да, аммо у қолдирган илмий-адабий мерос ўз салоҳияти ва аҳамияти жиҳатидан шунчалик буюкки, ана шу буюклик Бобурнинг жаҳоний шуҳрати ва абадиятини таъминлади.

Бобур қолдирган илмий-адабий мерос ўрганилар экан, Бобур билим доирасининг ниҳоятда кенглиги, ўзигача мавжуд бўлган ва ўз замонасидаги бой илмий-адабий меросни нақадар чуқур билганлиги кишини ҳайратда қолдиради.

Дарҳақиқат, Бобурнинг шеърий ва насрий асарлари ҳар жиҳатдан етуклиги ҳамда бадиий-илмий ижод тарихида ўзига хос мавқега эга бўлганлиги билан ажралиб туради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан бизгача етиб келган илмий-бадиий асарлар қуйидагилардан иборат: 1. Девон; 2. Бобурнома; 3. Аруз рисоласи; 4. Мубаййин; 5. Волидия; 6. Хатти Бобурий.

Маълумотларга кўра, Бобур мусиқа ва ҳарбий билимга доир рисоалар ҳам ёзган экан, аммо уларнинг тақдири ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда. Биз қуйида Бобур меросини манзум (шеърий) ва мансур (насрий) қисмларга бўлиб, сўз юритишни маъқул деб билдик.

Бобурнинг манзум асарлари. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг манзум асарлари турли адабий навъларда, яъни ғазал, рубоий, туюқ, китъа, муаммо, фард, маснавий-номаларда ёзилганлари девон ҳолида келтирилган бўлса, маснавий (достон) тарзида ёзилган «Мубаййин», «Волидия»лар алоҳида-алоҳида асарлардир.

Бобурнинг ранг-баранг жанрларда ёзилган манзум асарларининг мавзу доираси ҳам хилма-хилдир. Бу асарларнинг барчасига хос хусусият шундан иборатки, улар содда тилда, равон услубда ёзилган бўлиб, маърифий ва дунёвий-ҳаётий масалалардан баҳс юритадилар. Уларда Бобурнинг шоирлик маҳорати ниҳоятда яққол намоён бўлганидан Бобурнинг замондоши ва мухлиси Мирзо Ҳайдар ўзининг «Тарихи Рашидий» асарида шундай ёзган эди: «Туркий шеъриятда Амир Алишер Навоийдан сўнг ҳеч ким Бобурга тенг кела олмайди». Бундай фикр бошқа муаллифлар, жумладан Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» тазкирасида ҳам ўзига хос тарзда баён этилиб, мисоллар ҳам келтирилган (Музақкири аҳбоб, 53-54-бетлар).

Бобур ўзининг лирик меросини икки девонга тўплаган. Улардан биринчиси 1519 йилда Кобулда тартиб берилиб, бир нусхаси ўша вақтнинг ўзида Самарқандга юборилган. Иккинчиси эса 1528-1529 йилда Ҳиндистонда тузилган. Бу икки девонга киритилган шеърлар кейинчалик бир девон ҳолида келтирилган. Бу ҳақда «Бобурнома»га илова ёзган котиб шундай хабар беради: «(Бобур) назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эди. Алалхусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб

айтибдур» (Бобурнома, 460-бет). Демак, Бобурнинг туркий-ўзбек тилида ёзилган лирик шеърлари алоҳида девон шаклида келтирилган. Бу девонда киритилган шеърларни инглиз шарқшуноси Денисон Росс (1910 й.), турк олими Фуод Купрулузода (1912-1913 й), рус шарқшуноси А.Н.Самойлович (1917й), ўзбек олимлари С.Азимжонов ва А.Қаюмов (1958, 1965), Саидбек Ҳасанов (1982 й)лар нашр эттирдилар.

1983 йилда эса Афғонистонлик олима Шафиқа Ёркин уларни тўплаб, тўлдириб, «Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур» номи билан Кобулда нашр эттирди. Ана шу нашрлар асосида Абдурашид Абдуғафуров «Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон» (Тошкент, «Фан», 1994) асарини эълон қилди. Аммо Бобурнинг форсий тилда ёзган шеърлари пароканда-паришон ҳолатда етиб келганки, улардан янги топилган айрим намуналарни афғонистонлик бобуршунос Шафиқа Ёркин яқинда нашр эттирди (Овози тожик, 2001, 14 феврал).

Бобурнинг ўзбек тилидаги девонига 120 га яқин ғазал, 210 рубоий ҳамда қитъа, фард, туюқ, маснавий-номалар, муаммо ва маснуълар ўрин олган. Улар орасида сон жиҳатидан кўпчиликни ғазал ва рубоийлар ташкил этади.

Бобурнинг лирик шеърлари анъанавий ғазал, рубоий, туюқ, фард ва бошқа жанрларнинг шаклий хусусиятларини давом эттириши билан бир қаторда ўзига хос айрим хусусиятларга ҳам эга. Булардан бири кўпчилик ғазалларнинг 5-7 байтлик бўлишидир. Рубоийларда тахаллусни кўпроқ ишлатиш кузатилса, туюқларда эса баъзан қитъа шаклида қофияланишлар ҳам учрайди. Масалан:

Қилмаса ул ой назар манга не тонг?

Тенгри толеъ чун манга ёротмади.

Ўқи ёрар эрди кўнглум дардини,

Нетайин, кўнглум учун, ёр отмади.

(Бобур. Девон, 106-бет).

Булар Бобурнинг анъанавий жанрлар хусусиятларини сақлаган ҳолда уларга айрим янгиликлар киритишга ҳам ҳаракат қилганидан далолат беради.

Бобур ёшлигидан шеърят оламига кириб келган бўлса-да, ўзининг биринчи тугал ғазалини 18 ёшида, яъни 1501 йилда ёзган. Бу ғазалнинг матлаъи қуйидагича:

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,

Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

(Бобур. Девон, 37-38-бетлар).

Бу ғазалнинг Тошкент ва Хўжанд оралиғидаги Туроқ чорбоғида ёзилиши сабаблари «Бобурнома»-да (907 х.йил воқеалари) баён этилган. Кейинчалик умрининг охиригача турли жанрларда шеър ёзган. Бобуршунос Сабоҳат Азимжонованинг маълумотига кўра, Бобурнинг умри охирида ёзган сўнгги тўртлиги форс тилида бўлиб, уни мазкур олима шундай таржима қилган:

Умрим ҳама фиरोқу хижронда ўтди ғаму ғусса била,

Бу қимматбаҳо умр арзон ўтди ранжу аламла,

Самарқанду Ҳиротда ўтмаган умр айшу ишратла,
Афсус, Аграда вайрона бўлди жабру ситамла.
(Халқ сўзи, 1993, 16 март, 3-бет).

Бобур лирик шеърятининг, жумладан ғазалиётининг мавзуси, бир томондан, мумтоз ғазалчиликда етакчи ўрин эгаллаган ишқ мавзуси бўлса, иккинчи томондан, шоирнинг ҳаёт ҳодиса-воқеаларидан олган таассуротлари: муваффақиятлар шодиёнаси, муваффақиятсизлик туфайли замон ва унинг жафокорлигидан нолиш; ўзи туғилган ватандан узоқлашгани туфайли ватан ва ватандошларини кўмсаш, ўрни билан панд-насихат бериш каби мавзулардан иборат. Шунинг натижасида Бобур шеърятини, жумладан ғазаллари мутолаа қилинар экан, шоир ҳаётининг ва фалсафий мушоҳадалари, қувончи, завқи, муҳаббати, ўқинч ва соғинишлари, ғазаби ва нафратининг ифодаланганлиги гувоҳи бўлади киши. Улардаги самимийлик ўқувчини ўзига мафтун этади. Масалан, ошиқона мавзудаги қуйидаги ғазалда ёр-маҳбубанинг ёғлиғи-бошга ўрайдиган рўмолчаси тасвирланган. Бу тасвир шунчалик гўзалки, уни ўқиган киши шоирнинг ёғлиқ-румолча баҳонасида ёрига бўлган самимий муҳаббатини англай олади. Ғазалнинг матлаъ ва мактаъи қуйидагичадир:

Матлаъ: Ёғлиғингим, жон била мен хастадурмен зор анга,
Хаста жонлар риштасидиндур, магар ҳар тор анга...

Мактаъ: Кўнглум истар ёғлиғингни, балки андин бир насим,
Етса Бобурга эрур жон бирла миннатдор анга.

Мазкур ғазалда анъанавий тасвирлар янги талқин қилинади, яъни маъшуқа гўзаллиги тасвири унинг ёғлиғи-рўмолчаси орқали амалга ошади. Бунинг натижасида Бобур хосса тасвирни, яъни янги поэтик тимсолни (ёғлиғ) яратиб, ҳам унинг ташқий гўзаллигини тасвирлайди ҳамда уни жонлантириб, гўзал маъшуканинг юзлаб-минглаб ошиқларидан бири сифатида гавдалантиради. Ғазалда тўртта тимсол кўринади: биринчиси-фаол бўлмаган маъшуқа, иккинчиси - маъшуканинг ёғлиғи-бу фаол; учинчиси-ошиқнинг кўнгли-у ҳам унча фаол эмас; тўртинчиси – воқеани баён этувчи ошиқ-шоир-кузатувчи, мушоҳада юритувчи шахс.

Ғазалда ёғлиғ-рўмолча тасвири етакчи бўлганидан унда гуллар, бинафшалар кўринади; қизил ва бинафша ранг жилolari кўзларни қамаштиради; уларнинг муаттар ҳиди анқиб туради. Ғазал ўқиқлар экан, ўқувчи ўзини гўзал табиат манзаралари оғушида ҳис этади, улардан завқланади. Буларнинг ҳаммаси шоир Бобурнинг ниҳоятда баланд маҳоратидан далолат беради. Агар бу ғазалнинг Алишер Навоий ва Бобурнинг ўзи таърифлаган туркий ғазал гуруҳига мансублиги, рамали мусаммани мақсур (махзур) баҳрида ёзилганлиги, мусиқийлиги эътиборга олинса, унда масала янада ойдинлашади. Бу мавзу Бобурнинг ўзига ҳам маъқул бўлиб қолганидан уни бир рубойида шундай давом эттиради:

Ёр ёғлиғидин кўнгулни хурсанд эттим,
Рухум қушини тори била банд эттим,
Кўнглумни не навъ узай ўшал ёғлиғдин,

Жон риштасини ториға пайванд эттим.
(Бобур. Девон, 85-бет).

Бобур девонида ошиқона мавзудаги ғазаллар анчагина.

Жумладан:

Матлаъ:

Кўнгулга бўлди ажойиб бало қаро сочинг,
Шикаста кўнглума эрмиш қаро бало сочинг
(Бобур. Девон, 34-35-бетлар).

Яна: Кўрмагай эрдим жамоли оламоро кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламға расво кошки.
(Бобур. Девон, 63-бет).

Бу ғазаллар Алишер Навоийдан илҳомланиш натижасида майдонга келган.
Маълумки, Алишер Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» девонида:

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур,-

матлаъли 7 байтлик ғазали бор (МАТ, 1-том, 140-141-бетлар).

Алишер Навоийнинг дўсти Мирзобек байтини давом эттириб ёзган тазмин ғазалидан илҳомланган Бобур юқорида келтирилган биринчи матлаъ билан («сочинг» радифли) бошланадиган ғазалини ёзган. Бобурнинг ғазали беш байтли бўлиб, унда маъшуканинг сочи тавсиф асосини ташкил этган. Алишер Навоий ғазалида эса ёр чехрасининг партонимлари (кўз, юз) тилга олинади ва, шунинг билан бирга, ишқ дарди, ошно-бегона, бокий-фоний, раҳрав масалаларидан мулоҳаза юритилади. Бобур ғазалида эса асосий диққат «соч» ва унга боғлиқ масалаларга қаратилган. Алишер Навоий ғазалидаги тарди акс санъати (бало-қаро, қаро-бало) Бобур ғазалида «соч»га нисбатан биринчи байтда қўлланилган бўлиб, бу санъат бошқа байтларда ишлатилмаган. Аммо унда тазод (бош-оёқ, дилбанд-дилкушо) санъати кўпроқ кузатилади. Кўринадики, Бобур Алишер Навоийдан илҳом олган бўлса-да, ўзининг бобурога ғазалини яратган. Илҳомланиш туфайли яратилган ғазалларидан яна бири Алишер Навоийнинг «кошки» радифли машҳур ғазалига жавобиясидирки, унинг матлаи юқорида келтирилган. Бу ғазални ўзаро қиёсий таҳлил ва талқин қилганда шу нарса маълум бўладики, Бобурнинг жавобияси назираи беназир, яъни «ўхшаш-ўхшамас» услубида ёзилган.

Бобур ғазалларида шоирнинг ҳаётини воқеалардан олган таассуротлари, ҳасби ҳоли, кайфияти билан боғлиқ бўлган мавзулардан баҳс юритиш ҳам кўзга ташланади.

Жумладан: Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдим?
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдим?
(Бобур. Девон, 51-52-бетлар).

Яна: Келди ул вақтеки, бошимни олиб кетгаймен,
Олам ичра аёғим етганича етгаймен...
Дема Бобурга нетарсен, бош олиб кетмак не?
Тангрининг хости мундоқ эса, мен нетгаймен?
(Бобур. Девон. 48-49-бетлар).

Бундай кайфият Бобурнинг рубойларида ҳам ўз аксини топган:

Толеъ йўқи жонимға балолиғ бўлди,
 Ҳар ишники айладим, хатолиғ бўлди.
 Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
 Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

(Бобур. Девон, 101-бет)

Шуни ҳам эслатиш жоизки, Бобурнинг шеърлятида ҳаёт завқи, табиат гўзалликларидан завқланиш, инсон ва инсонийликни улуғлаш, ватан ва ватандошларни севиш, авайлаш ҳам катта ўрин эгаллайди. Бундай шеърларда хушчақчақ, ҳаётсевар Бобур намоён бўлиб туради:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
 Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
 Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
 Кимга бу нашъа муяссар бўлса, бордур давлати.
 Ишқ дардини чекиб, ҳар кимки топса васли ёр
 Ул замон ўлғай унут юз йилғи ҳижрон шиддати.
 Дўстларнинг суҳбатида не хуш улғай баҳси шеър,
 То билингай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.
 Гар бу уч ишни мувофиқ топсанг ул уч вақт ила,
 Мундин ортуқ бўлмағай, Бобур, жаҳоннинг ишрати.

(Бобур. Девон, 66-бет)

Ғазалда ҳаётга, табиатга, инсонга ошиқлик ва самимий муҳаббат кайфияти маҳорат билан тасвирланган. Ғазалнинг матлаи шоҳбайт бўлиб, унда се дард се санъати, яъни уч вақтда: «ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати»да бажарилиши лозим бўлган учта иш: «шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти»ни мутаносиб тарзда келтиради. Байтда лафу нашри номутаносибни ишлатган Бобур ғазал давомида тасвирнинг мантикий мутаносиблигини майдонга келтиради. Натижада «вақт-иш» мутаносиблиги туфайли дўстлар суҳбати боданинг кайфияти билан гўзал эмас, балки шеър баҳси, билимдонлик майдони бўлгани билан гўзалдир, деган олижаноб ғоя илгари сурилади ва буни «жаҳоннинг ишрати» деб билади. Кўринадики, Бобур майпарастиликни эмас, балки билимдонлик, шеърдонликни инсоннинг энг гўзал фазилатларидан бири деб ҳисоблайди:

Дўстларнинг суҳбатида на хуш ўлғай баҳси шеър,
 То билингай ҳар кишининг таъби бирла ҳолати.

Шундай қилиб, Бобурнинг турли-туман мавзулардан баҳс юритувчи ғазаллари ўзининг ўйноқлиги, самимий ҳиссиёт ва таассуротларнинг бадиий инъикоси бўлганлиги жиҳатидан Алишер Навоидан кейинги ўзбек ғазалчилигида ўзига хос мавқега эга.

Бобурнинг лирик асарлари орасида рубой жанри ҳам диққат ва эътиборга сазовордир. Бобурнинг рубойлари анъанавий хусусият ва мавзуга эга бўлса-да, аммо уларда, худди ғазалларида бўлгани каби, шоирнинг кўрган-кечирганлари кўпроқ ўз аксини топган, рубойларда ҳам соддабаёнлик ва самимийлик бўртиб туради. Бобурнинг рубойлари шоир

хасби ҳоли, кайфияти, ботиний кечинмаларининг кўзгусидек бўлиб туюлади.
Бу жихатдан Бобурнинг:

Ҳар вақтки, кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, соғинғайсен ўзумни, -
(Бобур. Девон, 102-бет)

байтида баён этган фикри рубоийларига ҳам дахлдордир. Бобур рубоийларидан айримларини келтиришнинг ўзи уларнинг қандайлигини тасаввур этишга ва таҳлилу талқин этишга кўмаклашади:

Ким бор анга илм толиби – илм керак,
Ўргангани илм- толиби илм керак.
Мен толиби илму толибилме йўқ,
Мен бормен илм толиби – илм керак.
(Бобур. Девон, 78-бет).

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.
(Бобур. Девон, 72-бет).

Бобур девонида кичик маснавий жанридаги шеърлар ҳам бор. Уларнинг айримлари «сабо» га мурожаат этиб, ошиқ ҳолини ёрга етказиш илтимоси билан бошланади:

Сабо, ул гул ҳаримига гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил.
(Бобур. Девон 110-бет).

Эй сабо елмакни қўйғил, ҳазм қил,
Сарвинозим кўйи сори азм қил.
(Бобур, Девон, 116-бет).

Бошқалари эса Бобурнинг хасбиҳоли баёнидан иборат. Биринчи хил маснавийлар ўзбек адабиёти тарихидаги номанавислик анъанасини ўзига хос тарзда давом эттиради. Бу ўзига хослик уларнинг аниқ тарихий шахс (жумладан, Бобур) ҳолатининг ифодаси эканлиги билан белгиланади.

Иккинчи гуруҳ маснавийлари эса Бобур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган воқеанинг шеърий баёнидан иборат. Масалан:

Қаросин ёгининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сори юрудум,
Юру-юру, деб илгари юрудум...

Учинчи гуруҳ маснавийларига хос хусусият шундан иборатки, унда Бобурнинг фалсафий-ижтимоий мушоҳадалари умумлаштирилган:

Бир кеча хотирим мушавваш эди,
Кўзда сув, кўнглим ичра оташ эди.
(Бобур. Девон, 118-бет).

Бу маснавийда инсонни ўзлигини таниш, ўзининг яратилишидан асл муддао нималигини англаш, Тангри таоло маърифатини дарк этиш ва иймон-этиқодни мустаҳкамлашга даъват этиш каби муҳим масала қаламга олинган.

Бу муҳим мавзу Бобур томонидан маснавий услубидаги алоҳида шеърӣ рисолаларида, жумладан, «Волидия» ва «Мубаййин»да янада ривожлантирилган.

«Волидия». 1528 йилда Бобур иситма касалига учраб, анча қийналади. Касалликдан қутулиш мақсадида Хожа Аҳрори Вали руҳига мурожаат қилиб, унинг «Волидия» номли насрий асарини ўзбек тилига шеър билан таржима қила бошлайди. Бу иш жараёни 10-12 кун давом этади. Шу орада Бобур касалликдан ҳам шифо топган. Шуниси диққатга сазоворки, асарнинг яратилиш тарихи «Бобурнома»да батафсил баён қилинган. Ундан маълум бўладики, Бобур асарни яратиш жараёнида узлуксиз ижод қилган ва, ҳаттоки, бир куни эллик икки байтни қоғозга туширган экан.

«Волидия» икки юзу қирқ уч байт бўлиб, илоҳиёт ва одоб ахлоқ масалаларидан баҳс юритади. Асар «ҳамд», «Расуллулоҳ наъти», «Рисола назмининг сабаблари», «Рисола шурўъи»-бошланиши, «Рисола хотимаси» бўлимларидан ташкил топган. «Волидия»дан кузатилган асосий мақсад «уйқулик (ғафлатда қолган) кўнгулларни бедорлиғ»га етказишдан, яъни инсонни ўзлигини таниш орқали ҳақ таоло маърифатидан огоҳ бўлишга ҳидоят қилишдан иборат. Огоҳлик, ўзни таниш, Ҳақ маърифатини идрок этиш инсонни ҳар қандай ёмон фазилатлардан узоқлаштиради, уни комиллик сари бошлайди:

Гийбату ёлғону музий сўздин,
Эҳтироз эт, йироқ этгил уздин.
Ҳар ямон қавлни ўздин дур эт,
Тилингга бир нима мазкур эт.
Бўлғай ақвому каломинг бу сифат,
Кўнглунгга боиси нуроният...
Яна мўмин ишида ёрлиғ эт,
Алу тил бирла мададорлик эт...
Зоҳиру ботин адаб маръий тут,
Бедаблиқ равишу роҳин унут.

(«Волидия»)

Хожа Аҳрор Валининг «Волидия» насрий рисоласидаги ана шу асосий ғояни илғаб олган Бобур ҳам инсоннинг маънавий жиҳатдан покиза-баркамол бўлмоғи учун зарур бўлган билимдан хабарсиз қолмасин деб, асарни форсийдан ўзбек тилига назм билан ўгирган. Бобурнинг эзгу мақсади ана шу ғояларни туркийгўйлар орасига ҳам тарғиб қилиш, уларга тушунтиришдан иборат. Шунинг учун таржима содда, тушунарли, ортиқча бадий безаксиз амалга оширилган. Бу асар истиқлолимиз шарофати билан Саидбек Ҳасанов томонидан нашр эттирилди.

«Мубаййин». Заҳридин Муҳаммад Бобур турли табиий ва гуманитар илмлар билан бир қаторда исломшунослик соҳасида ҳам катта ишларни

амалга оширди. Улардан бири «Волидия»нинг таржимаси бўлса, иккинчиси «Мубаййин» асаридир.

Бобур 1520-1521 йилда ўғиллари Ҳумоюн ва Комрон мирзоларга бағишлаб, илоҳиёт ва ислом ҳуқуқшунослиги- фикҳидан баҳс юритувчи «Мубаййин» маснавийсини яратди. Бу асар «Фикҳи Бобурий» ёки «Фикҳии мубаййин» номлари билан ҳам юритилади.

«Мубаййин» Бобурнинг «дин ишига кўп эҳтиром керак»,-деган ақидасининг маҳсули бўлиб, у «Эътиқодия», «Китоб ус-салот», «Китоб уз-закот», «Китоб ус-савм» ва «Китоб ул- ҳаж» деб аталадиган бўлим - китоблардан иборат. Бу бўлим-китобларда ислом динининг рукнлари-иймон, намоз, закот, рўза, ҳаж ҳақида сўз юритилади; уларнинг қонун-қоидалари, бажариш усул ва тартиблари содда тарзда баён қилинади. Булар, бир томондан, ўғиллари Ҳумоюн ва Комрон мирзолар билиши учун ёзилган бўлса, иккинчи томондан эса келажак авлодни ҳам улардан хабардор қилиш мақсадида ёзилганлар. Бобурнинг китобни яратишдан асосий мақсади ҳам иймонли-эътиқодли, инсоф ва диёнатли, адолатли кишиларни тарбиялашда ўз ҳиссасини қўшишдан иборатдир. Бу эса барча даврлар, жумладан бизнинг давримиздаги ёш авлодни комил инсон бўлиш руҳида тарбиялашга хизмат қиладиган эзгу ниятдир.

«Мубаййин» истиқлол шарофати билан Саидбек ва Ҳамидбек Ҳасанлар томонидан биринчи марта тўлиқ нашр этирилди.

Шундай қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг манзум асарлари ўзининг жанрий ранг-баранглиги, мавзу доирасининг кенглиги ва бадиий маҳоратнинг намоён этилгани билан ўзбек шеърининг тарихида ўзига хос мавқега эга.

Бобурнинг мансур-насрий асарлари. Бобурнинг бизгача етиб келган мансур-насрий асарлари «Бобурнома» ва «Аруз рисоласи»дир.

«Бобурнома» Бобурнинг жаҳоний шухратини таъминлаган шоҳ асарларидан ҳисобланади. Шунинг учун у XVI асрнинг ўзидан ҳозирга қадар форс, урду, инглиз, француз, рус ва бошқа тилларга тўлиқ ёки айрим намуналари таржима қилинди, унинг ҳақида турли хилдаги илмий тадқиқотлар яратилди. Бу соҳада Абдураҳим Хонихонон (Ҳиндистон), А.Беверидж хоним (Англия), Б.Сакстон (АҚШ), Паве де Куртейл, Баккье Граммон (Франция), Н.Ильминский (Русия), Мирзо Насриддин Ҳайдар Курагоний, Рушан Оро бегим (Покистон), Ҳомил Ёқубов, Порсо Шамсиев, Сабоҳат Азимжонова (Ўзбекистон) ва бошқаларнинг хизматлари эътиборга сазовордир.

Бобур ўз асарини «Тарих» ва «Вақоеъ» деб тилга олади ҳамда унинг таржимаи ҳоллик хусусиятини алоҳида уқтириб, шундай ёзади:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум.
Ҳар ким бу «Вақоеъ»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Шундай бўлса-да, мазкур асар аввалида «Воқеоти Бобурий», «Тузуки Бобурий», «Таворихи Бобурий», «Бобурия» тарзида ишлатилиб келинган бўлса, кейинчалик «Бобурнома» деб номланди ва шу тарзда шуҳрат қозонди.

Бобур «Бобурнома»ни 925 ҳижрий- 1518-1519 мелодий йилда ёзишга киришиб, шу вақтдан бошлаб кейинги йилларда содир бўлган воқеаларни кетма-кет ёзиб борган. 934 ҳижрий – 1527 мелодий йилдан сўнг, яъни Рано Санго устидан ғалаба қозониб, шимолий Ҳиндистонда ўз салтанатини мустақамлаган Бобур ўз китобида бошдан кечирган саргузаштларини, яъни 899 ҳижрий – 1494 мелодий йилдан 925 ҳижрий – 1518-1519 мелодий йилгача бўлган воқеаларни ҳам киритишни маъқул деб билиб, уларни эсдалик услубида ёзиб борган. Шунинг натижасида «Бобурнома»да 899 ҳижрий – 1494 мелодий йилдан 936 ҳижрий – 1529 мелодий йилларда содир бўлган воқеаларнинг санавий тартибдаги баёни ўз аксини топган. Шунини ҳам назарда тутмоқ лозимки, «Бобурнома»да ана шу йиллар орасида ўн олти йил (910, 915-924, 927, 928, 930, 931 ва бошқа ҳижрий йиллар) воқеаларининг алоҳида баёни учрамайди. Аммо бу «Бобурнома»нинг яхлитлигига катта таъсир кўрсатмайди.

Шундай қилиб, «Бобурнома»да Бобурнинг Фарғона вилояти ҳокими бўлиб, Кобулда ўзини подшоҳ деб эълон қилгани ва, ниҳоят, Ҳиндистонда ўз салтанатига асос солгани билан боғлиқ воқеалар тизмаси ўз аксини топган.

«Бобурнома»нинг мазмуни, унда тасвирланган ҳодиса-воқеалар шунчалик бой ва кўпқирралики, бунинг натижасида у Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг XV аср охири ва XVI аср бошларидаги тарихий, маданий, урф-одатлар, илми ва адабиёти, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси, шаҳар, қишлоқ, мева ва гулларининг бой манзарасини чизувчи нодир манбага айланиб қолди. Бу соҳадаги маълумотларнинг қимматбаҳолиги шундан ҳам билинадикки, унда тасвирланган кўпгина шаҳарлар, меъморий ёдгорликлар, боғлар, ҳайвонот ва ўсимликлар олами ҳозирги кунда таниб бўлмас даражада ўзгарган ёки сақаланмаган. Шу жиҳатдан «Бобурнома» ноёб маълумотларга бой қомусий асар сифатида ниҳоятда қадрланади ва ўрганилади.

«Бобурнома» ўқиқлар экан, ўқувчи воқеалар гирдобига тушиб қолади, ўзини юзлаб тарихий шахслар орасида ҳис этади; табиат манзаралари, шаҳарлар, қишлоқлар, тоғлар, водийлар, меъморий ёдгорликлар, боғлар, мева ва гулларнинг гўзал тасвири уни мафтун этади. Асарни ўқиган киши Мовароуннаҳрнинг Андижон, Хўжанд, Самарқанд шаҳарлари, Афғонистоннинг Кобул ва бошқа жойларида саёҳат қилгандай бўлади; гўёки Бобур бу саёҳат жараёнида унга йўлбошчилик қилиб бораётгандек туюлади. Бу эса асардаги жонли тасвирнинг, содда, туркона ва самимий баённинг натижасидир. Яна шунини ҳам илова қилиш ўринлики, асарда XV асрнинг охири ва XVI аср бошларидаги ҳодиса-воқеалар баёни, тарихий шахслар тасвири ўзининг расмийатдан холилиги, баъзан аччиқ ҳақиқатнинг рўйи рост ифода этилгани билан ҳам кишини ҳайратда қолдиради.

Асарнинг бош қаҳрамони-ҳикоя қилувчиси Заҳириддин Муҳаммад Бобурдир. «Бобурнома»ни ўқиган киши бош қаҳрамоннинг аччиқ-чучук саргузаштлари, ўзига хос фазилятли шахсияти, ниҳоятда ҳассос, қизиқувчан, ўткир зеҳн ва серқирра идрокли, кенг дунёқарашли эканлиги, мард ва жусур, тўғри сўз ва мустаҳкам иймон-эътиқодли бўлганлигининг гувоҳи бўлади. Шуниси муҳимки, бош қаҳрамон-Бобур ўзгалар айбини ахтаришга интилмади, балки ўз айби ва хатосини ҳам, ўзининг гуноҳларини ҳам шафқатсиз бўлиб қаламга олади. Шундан-да, Бобур баъзан қийин аҳволга қолганини ҳам ёзиб, шундай дейди: «Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба (кўп) йиғладим» (Бобурнома, 113-бет).

Масаланинг бу томони асарни ёзишга муаллифнинг ҳаққонийликка, ҳақиқатгўйликка интилганидан далолат беради. Бу фазилят эса «Бобурнома»ни ўша даврда ва кейинги даврларда яратилган кўпгина тарихий-эсдалик асарларидан ажратиб туради. Чунки бошқа асарларда дабдабали услуб етакчилик қилса, «Бобурнома» - да ҳаётийлик, ҳаққонийлик, ҳақгўйлик ва содда-туркона баён етакчилик қилади. Бобурнинг куйидагича ёзганлари ҳам бу фикрларни қўллаб-қувватлайди:

«Чун бу тарихда андоқ илтизом қилинибдурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай» (Бобурнома, 292-бет).

Асарда ўша даврнинг тарихий шахслари-отаси Умаршайх мирзо, амакиси Султон Маҳмуд мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон ва бошқа кўплаб тождорлар, ҳокимлар қаламга олинган. Уларнинг тасвири эса бир хил эмас, балки ҳар бирининг ташқи сиймоси-сурати, ички дунёси, урф-одат, қилмишлари, афзалият ва камчиликлари бобурога кўриш ва қараш асосида ўзига хос тарзда тасвирланади. Масалан, Султон Ҳусайн Бойқаронинг тасвирини назардан ўтказайлик:

«Шакл ва шамойили: қийиқ кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллик бўлуб эди, хушранг қизил-яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бўрк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ёмон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозга борур эди...

Ахлоқ ва атвори: ҳарроф (сўзамол) ва хуш хулқ киши эди... Баъзи муомалотга шаръни бисъёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дор ул-қазоға йиборди...

Қирқ йилға ёвуқким, Хуросонла подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намози пешиндан сўнг ичмағай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди.

Шужоъ ва мардона киши эди... Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш бўлғай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди... Бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар ўйнар эди, товуқ ҳам урушқа солур эди...» (Бобурнома, 222-223-бетлар).

Келтирилган мисолда ёзувчи Бобур тарихий шахс – Ҳусайн Бойқаро сурати ва сийрати, фазилатлари ва шахсиятини шундай маҳорат билан, содда гаплар билан чизган ва баён этганки, у шарҳга муҳтож эмас. Шуниси ҳам борки, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида замондошлари ҳам кўп ёзганлар, аммо Бобурнинг тасвири уларникидан тубдан фарқ қилади ва бундай тасвир фақат Бобурдагина учрайди, холос. Ана шунинг натижасида гўё тирик Ҳусайн Бойқаро ўзининг бутун бўй-бисоти, борлиги билан киши кўз ўнгида гавдаланиб туради.

Асарда келтирилган тарихий шахслар фақат тождорлар, ҳоким ва амирлар эмас, балки улар орасида жамиятнинг турли тоифасига мансуб эркак ва аёллар ҳам бор. Жумладан, шоирлар, олимлар, турли ҳунармандлар ҳақида сўз юритилганда биринчи навбатда Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг сиймолари кўз олдида келади.

Бобур Мир Алишер Навоий ҳақида ҳам алоҳида тўхталган. Аммо бунда улуғ шоирнинг ташқи сиймоси (портрети) чизгилари кўринмайди, балки шоирнинг сийрати, фазилат ва хизматлари кўпроқ тасвирланади.

Демак, тарихий шахсларнинг сурат ва сийратлари ҳам ёзувчи Бобур томонидан турли-туман услубда тасвирланиб, ҳар бири ўзига мос тарзда амалга оширилади. Шунинг учун Алишер Навоий ҳақидаги қуйидаги тасвир улуғ шоирга хос ва мос тарзда эканлигининг гувоҳи бўламиз:

«Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубдурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай... Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай...»

Мирзодин (Султон Ҳусайн Бойқародин) нима (ҳеч нарса) олмас, балки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш қилур эди». (Бобурнома, 233-бет).

Бу икки тарихий шахс (Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий) ҳақидаги тасвирлар қиёсланганда Бобурнинг тарихий шахслар сурат ва сийрати, фазилат ва шахсияти, хизмат ва фаолиятларини тасвирлашда моҳир ёзувчи сифатидаги маҳорати яққол кўзга ташланади. Уларда ҳар бир тарихий шахснинг ўзига хос фазилат, одат ва фаолиятлари идрок этилиб, тасвирлангани кишини лол қолдиради.

«Бобурнома»даги табиат муъжиза ва манзаралари тасвирлари ҳам Бобурнинг ёзувчи сифатидаги нозик диди, шоирона идроки, қизиқувчан ва ҳассослигидан даолат беради. Жумладан, Кобулнинг шарқи-шимолидаги Кўҳистон тасвирида чилғўза дарахти ҳақида шундай ёзади: «Кўҳистон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочиндиндур, шамъдек ёнар, хеле ғаробати бордур» (Бобурнома, 193-бет).

Ёки, Дашти шайх деб аталадиган мавзе тасвирида қуйидагича ёзганлари қизиқарлидир:

«Бу доманада (тоғ этагида) ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттиз икки-ўттиз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ

лола бўлурким, андин андак (озгина) қизил гул хиди келур, лолаи гулбўй, дер эдук» (Бобурнома, 193-бет).

Асарда бундай нозик ва шоирона идрок билан тасвирланган ҳодиса-воқеа, меъморий ёдгорлик ва бошқалар шунчалик кўб ва шунчалик хўбки, улар Бобурнинг ёзувчи сифатидаги улкан маҳорати ва ноёб қобилиятини намойиш этадилар. Масалан, Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги расадхонаси, Абулқосим Бобур мирзо ва Абу Саид мирзоларнинг Ҳиротдаги Тарабхона қасри тасвири ва бошқалар.

«Бобурнома» ўзининг содда баёни, туркона услуби билан ниҳоятда кадрлидир. Унда форсий, туркий-ўзбек шеърий парчалар, халқ мақол ва ҳикматли сўзлари ўрнида ишлатилган. Жумладан: «ишонмағил дўстинға, сомон тикар пўстинға», «ёмон от била тирилгиндин, яхши от била ўлган яхшироқ», «деҳ-кужо, дарахтон-кужо», «қопидағини қопмаса, қариғунча қайғурур», «аз ин жо ронда ва аз он жо монда», «душман не демас, тушга не кирмас» ва ҳоказо. Шунинг билан бир қаторда Бобурнинг айрим иборалари ҳам, ўз навбатида, ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган. Масалан: «ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса, анинг бирла амал қилмоқ керак. Агар ота ёмон иш қилғон бўлса, яхши иш бирла бадал қилмоқ керак».

«Бобурнома»да Ҳиндистон билан боғлиқ воқеа-ҳодиса, жой ҳамда табиат манзаралари ва бошқа тасвирларда урду тилидаги сўзлардан фойдаланиш ҳам кўзга ташланади. Шуниси борки, Бобур урду тилини ўргана бошлаган ва, ҳатто ўзбекча-урдуча айрим байтларни ҳам ёзган:

Манго на ҳавои куч-у ҳаваси монак-у мутти,
Фақр аҳлиға бас бўлғусидур пони-ю рутти.

Байтда ишлатилган урдуча сўзларнинг изоҳи: куч-ҳеч нарса; монак-қаср; мутти-марварид; пони-сув; рутти-нон.

Агар диққат қилинса, мазкур ўзбекча-урдуча байтда «фақр-менинг фаҳрим», деган ҳадиснинг мазмуни Бобурога услубда баён этилган.

Шундай қилиб, «Бобурнома» тарихий-эсдалик ва бадий асар сифатида Бобурнинг ёзувчилик маҳоратини ўзида мужассам этган кўпқиррали ва теран аҳамиятга молик ёдгорлик бўлиб, фақат ўзбек насрининггина эмас, балки жаҳоний насрининг шоҳ асарларидан биридир.

Шунинг учун Янги Деҳлидаги миллий музейнинг мутасаддиси жаноб Г.Н.Пантнинг «Бобурнома»га оид мақоласини қуйидагича яқунлашида ҳикмат кўп:

«Ҳиндистон тарихида унинг (Бобурнинг) қутлуғ хизматлари чинакам буюқдир, аммо солномачилик бобидаги хизмати эса ундан ҳам буюқ. «Бобурнома» ажойиб адабий ва тасвирий санъат асаридир, тарихий хужжат сифатидаги қиймати эса асло беўлчов. Амир Темур таржимаи ҳоли (яъни, «Темур тузуклари») кашфиёт бўлса, Бобурнинг таржимаи ҳоли (яъни «Бобурнома») бу кашфиётнинг олий нуқтасидир» (Ўз АС, 1990, 16 феврал).

«Аруз рисоласи». Бобурнинг насрий асарларидан бири туркий шеърият ва аруз масалаларидан баҳс юритувчи «Аруз рисоласи»дир. Асар 1523-1525 йиллар орасида ёзилган. Бобур илмий рисоласининг муаллиф

дастхати бўлган нусхаси тақдири номаълум бўлса-да, аммо унинг 1533 йилда самарқандлик Ҳожи Муҳаммад котиб томонидан кўчирилган нусхаси бизгача етиб келган. Бу нусха Париж Миллий кутубхонасида сақланади. Ана шу нусхадан олинган фотонусха асосида «Аруз рисоласи» Сайидбек Ҳасанов (Тошкент, 1970) ва И.В.Стеблева (Москва, 1970) томонидан нашр этирилган.

«Аруз рисоласи» XVI асрдаёқ Самарқанд ва Бухорода маълум бўлганидан Ҳасанхожа Нисорий ўзининг 1565 йилда ёзган «Музакири аҳбоб» тазкирасида уни «дурру гавҳарга тўла денгиз» деб юқори баҳолаган эди.

Маълумки, аруз ҳақида араб, форс шеърияти асосида кўпгина рисоалар яратилган. Бобур рисоласи ёзилгунга қадар туркий шеърият ва аруз масалаларидан баҳс юритувчи Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунун ул-балоға», Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон» асарлари мавжуд эди. Шу жиҳатдан Бобурнинг рисоласи ўзбек арузшунослиги тараққиётининг қонуний маҳсули ва Алишер Навоий анъаналарини давом эттирган асар сифатида диққатга сазовордир.

Бобурнинг «Аруз рисоласи»да туркий шеъриятнинг XVI аср бошларигача бўлган ҳолати ва форсий шеърият тажрибаларини умумлаштириш асосида арузнинг хусусиятлари анча кенг ёритилган. «Аруз рисоласи»да арузнинг 21 баҳри ва ундаги 537 вазн ҳақида маълумот берилиб, улар мисоллар билан исботланган. Шуни ҳам эслатиш жоизки, Бобурга арузга бағишланган форсий ва туркий рисоаларда жумладан Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон»ида, арузнинг 19 баҳри тилга олинган. Бобур эса ўз рисоласида ана шуларга яна икки баҳрни – «амиқ» ва «ариз»ларни ҳам қўшиб, баҳрлар сонини 21 тага етказди. Бобурнинг бу иши арузнинг ички имкониятларидан ижодий фойдаланиш асосида ҳар бир шеърият, жумладан ўзбек шеърияти уни- арузни бойитиши мумкин, деган илмий хулосадан келиб чиқиб амалга оширилган.

Бобур ҳар бир баҳрни Алишер Навоийга нисбатан анча муфассал шарҳлайди. Масалан:

«Ҳазаж баҳри юз беш вазн: олтмиш бир мустаъмал, қирк тўрт мухтарей, ўн тўққуз вазн мустаъмали матбу.

Аввалги вазн:

Такаллуф ҳар неча суратта бўлса, ондин ортуқсан,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсан.
Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун...

Бу вазнда мусажжаъ ғазал кам айтибдурлар. Мир Алишер Навоий бир неча ғазал айтибтур, ул жумладин бу бир лўли йигитнинг таърифида бу ғазал тавре воқеъ бўллубтур:

Не лўливашдур ул қотилки, қон тўкмақкадур яқсар
Қиё боқмоқлари поки, итик мижгонлари наштар.
Юзидинким хижилдур гул, паришон ҳар тараф кокул
Сочин гулбарг уза сунбул тўкуб кофур уза анбар...

Мусажаъ ғазалларнинг матлаида сажъ камроқ риоят қилибтурлар. Агар риоят қилинса, яхшироқ бўлғусидур, нечукким:

Қаро зулфунг фироқида паришон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқида не сабру не қарорим бор.
Лабинг баҳримни қон қилди, кўзумдин қон равон қилди,
Неча ҳолим ямон қилди, мен андин бир сўрорим бор.»

Ҳазаж баҳри ҳақидаги Бобурнинг бу баёни Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»идаги баён билан қиёсланса, шу нарса маълум бўладики, Бобурнинг шарҳи анча муфассал бўлиб, унда муаллиф фақат вазн ва баҳр масаласи билан чекланиб қолмай, балки шу муносабат билан бадий санъатлар ҳақида ҳам фикр юритган ҳамда уларни ўзининг (Бобурнинг) ва Алишер Навоийнинг ғазалларидан мисоллар келтириш билан исботлаган.

Бобурнинг рисоласида бунга ўхшаш ҳолатларни кўп учратиш мумкин. Жумладан, Бобурнинг аруз баҳрлари вазнига оид доиралар баёнида аниқлик ва батафсилликни қўлагани ҳам кузатилади. Масалан, Алишер Навоийда муъталифа, Бобурда мужталиба доирасининг шарҳи айтилганларга мисол бўла олади.

Бобурнинг рисоласида аруз масалалари ўзбек тили фонетикаси хусусиятлари билан боғланган тарзда баён этилган. Шунинг натижасида арузнинг ўзбек шеърлятида ифодаланишининг ўзига хосликлари (ассимиляция, «алиф», «вов», «ёй» ҳарфларининг ёзилиши кабилар) аниқланган.

«Аруз рисоласи»да аруз қонун-қоидалари, унинг жузвлари (тактеъ, рукн...) шарҳи билан бир қаторда ёзма ва халқ оғзаки шеърляти ўртасидаги ҳамкорлик туфайли майдонга келган адабий навълар ҳақида ҳам фикр юритилган. Маълумки, бу муҳим масала Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»ида биринчи бўлиб қаламга олинган эди. Бобур эса уни янада ривожлантирди ва бойитди. Бундай ҳолни, хусусан туюқ тўғрисидаги мулоҳазаларда яққол кузатиш мумкин. Бобур туюқнинг турли навъ-хиллари-тўрт қофияда тажнисни қўллаш, тажнис-радиф, тажнисдан олдин ҳожибнинг бўлиши, туюқ-қитъа ва, ниҳоят, тажниссиз туюқлар тўғрисида янги мулоҳаза ва мисолларни келтирган. Масалан:

Тўрт мисрада тажнис:

Васлидин сўз дерга йўк ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айлагил ёро манга,
Ўқунг этти кўб ёмон ёро манга,
Марҳами лутфинг била ёро манга.

Изоҳ: биринчи мисрадаги «ёро» - журъат маъносида.

Иккинчи мисрадаги «ёро» - эй, ёр» маъносида.

Учинчи мисрадаги «ёро» - яра, жароҳат маъносида.

Тўртинчи мисрадаги «ёро» - ярамоқ, ёрдам бермоқ маъносида.

Туюқ ёзиш тажрибасида бундай навъ кам ишлатилади, аммо улар учраб туради.

Бобурнинг туюқ навълари – хиллари ҳақидаги мулоҳазалари ва келтирган мисоллари туюқ жанрининг халқ оғзаки шеъриятидаги хусусиятлари билан ёзма шеърят қонун-қоидалари (аруз вазни, қофия, радиф, ҳожиб...) билан қоришуви жараёнида тадрижий такомиллашиб борганини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Бобурнинг «Аруз рисоласи»да шеърятнинг назарий масалалари билан бир қаторда адабий танқид ва адабиёт тарихини ёритишга оид бир қанча муҳим мулоҳазалар мавжуд. Жумладан, «Гул ва Навруз» достонининг муаллифи Ҳайдар Хоразмий деб кўрсатилиши.

Бобур туркий ва форсий шеърятининг етук билимдони бўлганидан ўзининг рисоласида Алишер Навоий, Ҳайдар Хоразмий, Ҳажрий каби туркигўйлар билан бир қаторда Рўдакий, Фирдавсий, Низомий, Шоҳий Сабзаворий, Абдулло Ҳотифий каби форсигўйларнинг шеърятидан ҳам намуналар келтирган. Бу билан Бобур бу адабиётлардаги муштараклик ва ўзаро ҳамкорликнинг азалий эканига ишора қилгандай бўлади.

Шундай қилиб, Бобурнинг «Арўз рисоласи» ўзбек адабиётшунослигининг нодир манбаи сифатида катта илмий-адабий аҳамиятга эга.

«Хатти Бобурий». Заҳириддин Муҳаммад Бобур шунча буюк ишларни амалга ошириш билан бирга таълим соҳасида ҳам маълум янгиликлар киритиш, ўқиш ва ўқитишни енгиллаштириш чора-тадбирлари устида ҳам ўйлайди ва изланади. Ана шунинг натижасида Бобур ўрганиш ва ўзлаштириши анча енгил бўлган алифбони-хатти Бобурийни кашф этади. Бу иш 909 ҳ. – 1503-1504м. йилда Кобулда эканлиги вақтида юзага келади. Бу ҳақда Бобурнинг ўзи шундай ёзади: «Ушбу маҳалларда (яъни, 909ҳ.- 1503-1504м. йил Кобулда) Бобурий хатти ихтироъ қилдим» (Бобурнома, 204-бет).

Бу хат-алифбо ҳақида сўз юритган Бобур ўзининг бир ғазалида шундай ёзади:

Турклар хатти насибинг бўлмаса, Бобур, не тонг,
Бобурий хатти эмасдур, хатти сиғноқидурур.
(Бобур. Девон, 27-бет).

Байтда Бобурий хатти – алифбосининг асослари-манбаларидан сўз юритилгандай туюлади, яъни Бобурий хатти туркий ёзувлар (руний, уйғур) га ўхшамасада, аммо у сиғноқий хатга ўхшашдир, деган маъно англашида.

Сиғноқ Сирдарёнинг шимолий соҳилидаги қадимий шаҳарлардан биридир. Бу шаҳардан кўплаб олиму фозил кишилар етишиб чиққанлар. Аммо бу ерда яратилган хат-алифбо-сиғноқий хат ҳақида ҳозирча аниқ бир маълумот учраганича йўқ. Бу хат эса Бобурга маълум бўлган кўринади.

Бобурий хатти 29 ҳарфдан иборат бўлиб, шаклан араб ҳарфларига ўхшаш томонлари бўлса-да, аммо ҳар бир товушни ифода этиш учун алоҳида ҳарф бўлган (эҳтимолки, мана шу жиҳати билан Бобурий хатти сиғноқий хатга ўхшаган бўлса керак). Бобурий хатти ихтироъ қилинган, унинг овозаси турли томонларга тарқалади, унга қизиқиш кучаяди. Шунинг учун «Бобурнома»нинг 911ҳ.-1505-1506м. йил воқеалари баёнида Бобурнинг

Мурғобдалиги вақтида Ҳусайн Бойқаро амалдорларидан Қози Ихтиёр билан учрашуви ва суҳбати давомида «бобурий хаттидин сўз чикти, муфрадотини тилади, битидим. Ўшал мажлисда муфрадотни ўқуб, қавоидини битиб, нималар битиди» (Бобурнома, 241-бет),-деб ёзилгани эътиборга лойиқ. Шунинг учун Бобур ҳузурида бобурий хатти – алифбосини ўрганган котиблар бўлган. Улар бобурий хатти билан турли китъаларни ёзиб, турли кишиларга юборганлар. XVI аср муаррихи Бадоюннинг «Мунтахаб ут-таворих»ида ёзилишича, Қуръони каримнинг бир нусхаси бобурий хатти билан кўчирилиб, бу нусха Маккаи муаззамага юборилган экан. Аммо унинг тақдири бизга маълум эмас.

Демак, Бобурий хатти-алифбоси ўрганиш ва ўзлаштириши анча осон бўлганидан бўлса керак, ўша даврда анча шов-шув сабаб бўлган. Аммо кейинчалик, ҳатто, Акбаршоҳ замонидаёқ бу хат унитилган кўринади. Шундай бўлса-да, Бобур хаттининг аҳамиятидан сўз юритган Ҳиндистоннинг машҳур давлат ва жамоат арбоби Жавоҳирлаъл Неру шундай ёзади:

«Бобур мард ва янгилик изловчи киши эди. Шунинг учун замондошларига араб алифбоси ўрнига янги алифбони (яъни, Бобурий хаттини –Б.В.) тақдим этди. Ўрта асрлар шароитида бу иш ниҳоятда дадил ва илғор бир қадам эди» («Ҳиндистоннинг кашф этилиши»).

Ўзбекистонда Бобурий хатти ҳақида биринчи маълумот берган бобуршунос Сабоҳат Азимжоновадир. Мазкур олима 1958 йилда Бобур туғилганига 475 йил тўлиши муносабати Андижонда ўтказилган илмий анжуманда бу ҳақда махсус маъруза қилди ва Ҳамид Сулаймон томонидан катта ҳажмдаги қоғозда кўчирилган бобурий хаттини намойиш этган эди.

Афғонистонлик олима Шафиқа Ёркин ҳам Бобур девонининг Кобулдаги нашрига илова қилган салмоқли тадқиқотида ҳам бу масалага алоҳида ўрин ажратган.

Шундай қилиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур дилбар шахс, йирик давлат арбоби, Ҳиндистонда бобурийлар салтанатининг асосчиси, нозик баён шоир, моҳир ва ўзига хос ёзувчи, донишманд адабиётшунос, турли фанларнинг билимдони сифатида ўзбек адабиёти ва илми тарихида ёркин саҳифани ташкил этувчи сиймолардан биридир.

SULTON HUSAYN BOYQARO HUSAYNIY SHE'RIYATI MUQADDIMA O'RNIDA

“O'zbekiston xalqi minglab yillar davomida barpo etilgan ulkan madaniy meros bilan faxrlanadi”.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov aytgan bu gapda bir olam hikmat bor. Chunki bu ulkan madaniy meros xalqimizning jahon sivilizatsiyasi xazinasiga qo'shgan ulug' hissi bo'lib, uni yaratishda donishmand ajdodlarimiz, shu jumladan Sohibqiron Amir Temur va ma'rifatparvar temuriyzodalarning xizmatlari ham beqiyosdir. Ana shunday ma'rifatparvar temuriyzodalardan biri Sulton Husayn Boyqarodir.

XV asrning ikkinchi yarmida fa'oliyat ko'rsatgan shoh va shoir Sulton Husayn Boyqaro o'zining saltanati davomida (1469-1506), bir tomondan, Xuroson mulki, xususan uning poytaxti bo'lgan Hirotda ilm, madaniyat, hunarmandlikni rivojlantirishga alohida e'tiborni qaratgan bo'lsa, ikkinchi tomondan esa undagi obodonlikka, qurilishga katta ahamiyat berdi. Bu ishlarda Sulton Husayn Boyqaroga uning do'sti Mir Alisher Navoyi hamisha yelkadosh va madadkor bo'lib turardi.

Shunisi ham borki, Sulton Husayn Boyqaro mamlakatdorlik kabi murakkab bir fa'oliyatni davom ettirish bilan birga ijodiy ishga-adabiyotshunoslik va shoirlikka ham vaqt ajrata olgan edi. Istiqloq davrigacha tarixning ko'pgina sahifalari, jumladan ma'rifatparvar shohlar fa'oliyatiga yetarlicha e'tibor berilmas, yoki ular bir tomonlama yoritilardi. Sulton Husayn Boyqaroning shaxsiyati, fa'oliyati ham bundan mustasno emasdi. Buning natijasida Husayn Boyqaro ijodiy fa'oliyatining o'zbek adabiyoti tarixida tutgan o'ziga xos mavqei ham oydinlashtirilmasdan qolgan edi. Vaholanki uning ijodiy fa'oliyati – she'riyati XV - asrdayoq Mir Alisher Navoyilar diqqatini o'ziga qaratgan edi.

Shundan kelib chiqqan holda bu masalaga murojaat qilish ma'qul ko'rindi. Bu esa, o'z navbatida, XV asrdagi o'zbek adabiyoti tarixini mukammal yoritish hamda o'rganishga ko'maklashar, degan umiddamiz.

SULTON HUSAYN BOYQARO FA'OLIYATINI O'RGANISH TARIXI

Sulton Husayn Boyqaroning (1438-1506) shoh va shoir sifatidagi fa'oliyati hamda uning ma'rifatni rivojlantirishdagi xizmatlarini yoritish o'zi hayotligi vaqtidayoq boshlangan edi. Buning sabablaridan biri uning shoh bo'lganligi hamda o'zining tarixini, ya'ni hukmronligi davri voqealari,

jumladan uning nasabi va hasabini yozishga ishora qilingani bo'lsa (bunday hol tarixda ko'p uchraydi), ikkinchi tomondan o'sha davr ilmi va adabi vakillarining undan minnatdorchiligini ifodalash uchun bu mavzuga murojaat etishlari bois bo'lgan edi.

Bu jihatdan Mir Alisher Navoyining “Majolis un-nafoysis” da quyidagicha yozganlari fikrimizni tasdiqlashga xizmat qiladi:

“Bu xusravi gardunjohning (ya’ni Sulton Husayn Boyqaroning)...nasabi (xonadoni, silsilasi, ajdodlari) bobida fasohatshior yaxshilar “Nasabnoma” bitibdurlarkim, har sahvasi Moniy korgohin xijil etar va hasabi (fazilat, ulug'lik, shuhrat) sharhida balog'atdisor munshilar “Tarixe” tartib beribdurlarkim, har varaqi Chin nigoristonin munfail aylar. Har kishi ul “Nasabnoma”g'a boqsa bilg'aykim, xoqon va roy anga bir turk va bir hindu bandadur. Va har kim ul “Tarix”ni mutolaa qilsa, anglag'aykim, Jamshed va Iskandar aning ham bilganlaridin, ham qilg'onlaridin sharmandadur (8, 178-179).

Alisher Navoyining yozganlaridan ma'lumki, o'sha davrning allomalari Sulton Husayn Boyqaroning “Nasabnoma” sini ham, fa'oliyatining bayoni bo'lmish “Tarix” kitobini ham yaratgan ekanlar. Ammo taassufki, Alisher Navoyi bu kitoblarni yozgan “Fasihatshior yaxshilar” va “Balog'atdisor munshilar”, ya’ni mualliflarning nomlarini tilga olmagan. Shunisi ham borki, Alisher Navoyining o'zi ham Sulton Husayn Boyqaro tarixini yozish niyatida ekanini “Tarixi muluki Ajam” asarida bayon etgan edi:

Vale emdi azmim budurkim xudoy,
 Agar bo'lsa umrumg'a mo'hlat fizoy.
 Chekib turfa tarixingg'a xomani,
 Qilib nuktag'a tez hangomani.
 Sifotingni avvaldan oxirgacha,
 Xayoloti maxfiyu zohirgacha.
 Valodat kunidin tutub to bu dam,
 Borin sharh ila aylagaymen raqam. (9, 237)

Ammo bu niyatning amalga oshmaganining sababini Alisher Navoyining o'zi “Majolis un-nafoysis” dan keltirganimiz e'tirofda bayon etgan, ya’ni Sulton Husayn Boyqaro haqida “Nasabnoma” va “Tarix” yaratilganining guvohi bo'lgan Alisher Navoyi niyatining ularda o'z aksini topganini ko'rib, bu ishni takroran bajarish bahridan kechgan ko'rinadi. Shuni ham eslatish joizki, Sulton Husayn Boyqaro va uning saltanati davridagi madaniy, adabiy va ilmiy muhitga doir ma'lumotlar Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoyi, Davlatshoh Samarqandiy, Abdurazzoq Samarqandiy hamda boshqa mualliflarning turli uslubda bitilgan ilmiy-adabiy asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiy devonlaridan “Fotihat ush-shabob”da Sulton Husayn Boyqaro tomonidan 880-h – 1475-m. yilda qurdirilgan “Xona-yi mushkin” nomli go'zal qasrning tavsifiga bag'ishlangan o'n to'rt baytli masnaviy bor. (4,113) Bundan tashqari boshqa asarlarida ham shu davr voqealari, adabiy-ilmiy muhitiga oid muhim ma'lumotlar mavjud. Bu jihatdan Mir Alisher Navoyining asarlari beqiyos ahamiyat kasb etadi. Jumladan, uning “Majolis un-nafoysis” i Sulton Husayn

Boyqaroning “Humoyun valodatlari zamonidin ro'z afzun davlatlari davronig'acha” (8,6) ilmu adab ahli fa'oliyati, bu davrdagi adabiy muhitni har tomonlama o'rganish va yoritishga bag'ishlanganligi bilan nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Bu o'rinda Sulton Husayn Boyqaroning adabiyotshunos va shoir sifatidagi fa'oliyatini birinchi bo'lib o'rgangan hamda o'ziga xos tarzda fikr yuritgan Mir Alisher Navoyining nihoyatda buyuk xizmatlarini alohida ta'kidlab, shoir Husayn Boyqaro ijodiyotini o'rganishga asos solganini eslatish farzdir. Bu masala Alisher Navoyining “Majolis un-nafoyis”i hamda “Mizon ul-avzon”ida ko'proq ko'zga tashlanib turadiki, bu haqda keyinchalik o'z o'rnida batafsil so'z yuritiladi.

Sulton Husayn Boyqaroning hayoti, shaxsiyati va fa'oliyati o'sha davrdayoq, Alisher Navoyining ma'lumotiga ko'ra, “Nasabnoma” va “Tarix” tarzida atalgan kitoblarda ham yoritilgan ekan. Afsuski aynan shu nomlarda Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan asarlar haqida to'liq ma'lumotga ega emasman. Ammo Sulton Husayn Boyqaro davrida bitilgan tarixiy asarlar hamda ularda Sulton Husayn fa'oliyatidan so'z yuritilgan kitoblardan ayrimlari ma'lum. Jumladan, Mirxond va Xondamir qalamiga mansub “Ravzat us-safo” dir. Ma'lumki, mazkur asar yetti bobdan iborat bo'lib, uning yettinchi bobi Mirxondning qiz nabirasi G'iyosiddin Xondamir tomonidan tahrir qilingan. Bu haqda “Ravzat us-safo”ning yettinchi bobi muqaddimasida G'iyosiddin Xondamir shunday yozadi:

“Chunin go'yad faqiri haqiri kasir ut-taqsir Muhammad ibn Xovandshoh, ki chun illati go'yoyi jame'i in avroq zikri sahibqironi (ya'ne Sulton Husayn Boyqaro) ast, ki in banda G'iyosiddin Xondamir, balki soyir fuzalo...marhuni karam va ehsoni o'yand (ya'ne Sulton Husayn Boyqaro), xost, ki in kitobro ba sunani salaf va arbobi tavorixi oliintimo ta'rix sozad...aknun ba'd az itmomi mujalladoti sobiqa bo ishorati hazrati oli martabat...sohibi qalam va shamsher Amir Alisher (Navoyi)...zikri ba'ze vaqoye' va havodis va savonehi muhimmot az ibtidoyi tavallud va julus bar sariri saltanat va g'azavot va aksar holoti hazrati sahibqironi, ki man bandai parvardai xoni navoli ayyom a'ni hazrati xoqoni mansuri muzaffar livo Abulg'ozi Husayn mirzo...dar in mujallad ba no'gi xoma va mushkin shamoma dar hayzi tahrir ovardam.” (25,1360)

Mazmuni: ko'p kamchiliklarga ega faqiri haqir Muhammad Xovandshoh o'g'li shunday deydi: bu varaqlarning hammasini (ya'ni “Ravzat us-safo”ni) yozishdan asosiy maqsad sahibqiron (Sulton Husayn Boyqaro)ning zikridan iboratdir. Shu jihatdan hazrat Sulton Husayn Boyqaroning marhamatlari va ehsonlaridan barcha fozil kishilar kabi bahramand bo'lgan men- G'iyosiddin Xondamir istadimki, “Ravzat us-safo”ning avvalgi boblari nihoyasiga yetgani tufayli oliy martabali, qalam va qilich sohibi Amir Alisher Navoyining ishoratlari bilan kitobning bu (yettinchi) bobini salaf hamda tarixning oliymartabali arboblari an'anasi asosida hazrati sahibqiron Sulton Husayn mirzo bilan bog'liq voqea va hodisalarga bag'ishlasam. Men bunda hazrati xoqoni mansur, zafar bayroqli Abulg'ozi Sulton Husayn mirzoning tavalludlari,

saltnat taxtiga chiqishlari, yurishlari va boshqa hodisalar bilan aloqador bo'lgan muhim voqealarni mushkin hid taratuvchi xomaning uchi birla tahrir qildim.

Shunisi ham borki, mazkur bobda Sulton Husayn Boyqaro tarixi, uning vafoti voqealari hamda o'gillarining Shayboniyxon va Jsmoyil safaviy yurishlaridan keyingi taqdirleri ham qalamga olingan. Shu jihatdan “Ravzatus-safo”ning bizga ma'lum bo'lgan yettinchi bobi Alisher Navoyi vafotidan (1501-yil) so'ng amalga oshgan. “Ravzat us – safo”ning yettinchi bobida Sulton Husayn Boyqaro ajdodi va xonadoni, saltanati davri voqealari, vazir, sadr, naqib, ulamo, shoir, mohir hunarmandlaridan bahs yuritilgan. Unda keltirilgan ulamo va shuaroning ko'pchiligi haqidagi ma'lumotlar Alisher Navoyi “Majolis un-nafoyis”idan foj dalanilgan holda bayon etilgani alohida uqtirilgan bo'lsa-da (25, 1435), “Majolis un-nafoyis” yozilganidan songgi davrdagi fa'oliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar ham qo'shib borilgan.

“Ravzat us-safo”ning mazkur bobi Sulton Husayn mirzo saltanati davrining bevosita guvohi bo'lgan kishi – G'iyosiddin Xondamir tomonidan yozilgani jihatidan muhim ahamiyatga ega.

Sulton Husayn Boyqaroning xonadoni, saltanati davri voqealari, shaxsiy fazilatleri, shoirligi, uning atrofidagi amiru amaldorlar, shoiru olimlar, turli hunar egalari Zahiriddin

Muhammad Boburning mashhur “Boburnoma”sida ancha keng yoritilgan. Bu ma'lumotlar “Boburnoma”ning 911-h – 1505-1506- melodiy yilning voqealari bayon qilingan o'rinda keltirilgan (29, 215-246). Bu qismni, Alisher Navoyi ta'biri bilan aytganda, Sulton Husayn Boyqaroning ham “nasabnoma”si va ham Bobur ko'zi, qarashi bilan yoritilgan “tarixi” desa bo'ladi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash o'rinli ko'rinadiki, G'iyosiddin Xondamir Sulton Husayn Boyqaro marhamatlaridan bahramand bo'lgan fozil kishilardan biri sifatida Sulton Sohibqiron Husayn Boyqaroga oid voqealarni asosan voqeanavis tarixchi tarzida qalamga olib, shu munosabat bilan o'zining hazrati Sohibqironga nisbatan minnatdorligini ifoda etgan bo'lsa, Zahiriddin Muhammad Bobur esa temuriyzoda⁶ shoh, olim va adib sifatida temuriyzoda Sulton Husayn Boyqaroga oid mulohazalarini bayon etadi. Shuning natijasida Bobur faqat voqeanavis tarixchi sifatida emas, balki Sulton Husayn Boyqaro fa'oliyati va shaxsiyatiga baho beruvchi temuriyzoda shoh va olim sifatida ham ko'rinadi. Bugina emas, Bobur, Xondamirdan farqli o'laroq, Sulton Husayn Boyqaroning badiiy timsoli – obrazini yaratishga intilgani, unga nisbatan o'zining hurmati va e'tirozlarini bildirgani bilan ham ko'zga tashlanib turadi. Aytilganlarning isboti uchun ayrim misollarni keltirish maqsadga muvofiq dir. Jumladan, hurmatini bildiruvchi e'tirof: “Sulton Husayn mirzo kordon va sohibtajriba podshoh edi” (29, 97).

“Xuroson jonibini azimat qilmoq bizga necha jihattin lozim bo'ldi. Bir bukim, Sulton Husayn mirzodek Temurbek o'runiga o'lturg'on ulug' podshoh yig'noq qilib, atrof va javonibdin o'g'lonlarini va beklarini tilatub, Shayboniyxondek g'animning ustiga ozim bo'lg'onda, el oyoq bila borg'onda, biz bosh bila borg'aybiz, el tayoq bila borg'onda, biz tosh bila borg'aybiz” (29, 221).

Yana: “Shujo' va mardona kishi edi... Temurbek naslidin hechkim ma'lum emaskim, Sulton Husayn mirzocha qilich chopmish bo'lg'ay...”

Harrof (so'zamol) va xushxulq kishi edi. Ba'zi muomalotta shar'ni bisyor rioyat qilur edi. Bir qatla bir o'g'li bir kishini o'lturgan uchun qonliqlarig'a topshirib, dorulqazog'a yibordi” (29, 222).

Bobur mirzoning Sulton Husayn Boyqaroga nisbatan e'tirozlaridan ayrimlarini ko'zdan kechiraylik: Bobur mirzo 909-h. – 1503-1504-yillar voqealari bayonida qayd qilganidek, Shayboniyxonning Xurosonga hujumlari kuchayib borayotgan bir davrda “Sulton Husayn mirzodek Temurbek o'rinig'a o'turg'on ulug' podshoh g'animning (ya'ni Shayboniyxonning) ustiga yurumakni demay, yer berkitmagni desa, el va ulusqa ne umidvorliq qolg'ay?” (29, 180).

Yana: “(Sulton Husayn Boyqaro) bovujudkim, ham yosh va ham saltanat bila ulug' podshoh edi, kichiklardek qo'chqor saxlab, kabo'tar saxlab, kabo'tar o'ynar edi, tovuq ham urushqa solur edi” (29, 222-223).

Yana bir misol: “Qirq yilg'a yovuqkim, Xurosonda podshoh edi, hech kun yo'q edikim, namozi peshindan so'ng ichmagay, vale hargiz sabo'hiy qilmas edi. O'g'lonlari va jame'i sipohig'a va shahrig'a bu hol edi. Ifrot bila (haddan tashqari, ortiq) aysh va fisq qilurlar edi” (29, 222). Shunday qilib, Bobur mirzoning Sulton Husayn Boyqaro shaxsiyati, fa'oliyati haqidagi mulohazalari voqeanavis tarixchi G'iyosiddin Xondamirning uslubidan farq qilsa-da, ular bir-birini to'ldiradi hamda Sulton Husayn Boyqaro fa'oliyatini o'rganish va joritishdagi rang - ba ranglikning mohiyatini anglashga ko'maklashadi.

Sulton Husayn Boyqaro davridagi adabiy, ilmiy va madaniy muhitning zabardast namoyandalari haqidagi ma'lumotlar Mirzo Muhammad Haydarning (1499-1551) “Tarixi Rashidiy” asarida ham mavjud (26, 239-265). Mirzo Muhammad Haydarning bu asari uning Kashmirda ekanligi vaqtida (1541-1551) yozilgan bo'lib, unda “Boburnoma” hamda Xondamirning asarlaridan foydalanganlik seziladi. Shunisi muhimki, Mirzo Muhammad Haydar Sulton Husayn Boyqaro saltanati davrini “jannatmisol” deb tavsiflaydi hamda bu bilan Sulton Husayn Boyqaroga bo'lgan ijobiy munosabatini bayon etadi.

Bunday hol Zayniddin Mahmud Vosifiyning “Badoye' ul-vaqoye' ” nomli asarida ham kuzatiladi (31, 638).

Bu asarda Vosifiy tomonidan keltirilgan hikoyalarda Sulton Husayn Boyqaroning ilm va hunar ahliga ko'rsatgan g'amxo'rliklari hamda uning nihoyatda oliyjanob fazilatlar egasi ekanligiga alohida urgu berilgan. Shuni ham eslatish joizki, bu hikoyatlar to'qima emas, balki voqeyiy va haqiqatda sodir bo'lgan voqealarning badiiy bayonidir. Uning qahramonlarining barchasi o'sha davrda yashagan tarixiy shaxslardir. Aytilganlarning isboti uchun Vosifiyning bu hikoyalarda tilga olgan tarixiy shaxslar, jumladan Pahlavon Muhammad fazilatlarini to'ldirish uchun Alisher Navoyining “Majolis un-nafoyis” asariga ishora qiladi-da, undan iqtibos ham keltiradi.

Keyingi davr (XVI-XIX - asrlar) tarixchilari asarlarida Sulton Husayn Boyqaro fa'oliyati haqida so'z borganda asosan yuqorida eslatilgan manbalarga tayanilganligi ko'zga tashlanadi. Shuning bilan birga ularga qo'shimcha bo'la

oladigan ayrim jihatlar ham ychraydi. Jumladan, XVII - yuz yillikning avvalida Sayyid Sharif Roqim Samarqandiy tomonidan yozilgan “Tarixi kasira” nomli asarda bu holni kuzatish mumkin.

Bu asarda Sulton Husayn Boyqaroning siyosiy fa’oliyatidan ko’ra ma’rifatparvar shoh sifatidagi xizmatlari, jumladan ilm va adabiyot ahliga ko’rsatgan marhamatlari, madrasa va go’zal qasrlar qurishdagi tashabbusi, mudarris va tolibi ilmlar uchun qulay sharoitlar yaratish bobidagi ishlari samimiyat va iliqlik bilan qalamga olingan. Masalan: “Naqdi avqotro sarfi so’hbat kimiyoxosiyati fuzalo va zurafo mekard. Dar rioyati ulamo, badonchi mumkin bud, meko’shid va talaba muraffah ul-hol budand. Jihati eshon madrasaho soxta, vazoiif muqarrar namuda. Dar zamoni Sulton Husayn mirzo duvozdah hazor mullo va tolibi ilm dar Hirot jam’omada budand va Xuroson ba nav’e ma’mur bud, ki hargiz misli on mutasavvur nabud” (28, 165).

Mazmuni: Sulton Husayn Boyqaro o’z vaqtini fozil va donishmandlarning fayzli suhbatlaridan bahramand bo’lishga bag’ishlardi. Ulamolarni imkoni boricha qo’llab-quvvatlardi. Talabalar undan nihoyatda xursand edilar, chunki hazrati Sulton ular uchun madrasalar qurdirib, ularda o’qiydigan talabalarga maosh va nafaqa belgilagan edi.

Sulton Husayn mirzo zamonida Hirotida o’n ikki ming mullo va talabalar yig’ilgan edilar. U vaqtda Xuroson shunchalik obod ediki, uni tasavvurga sig’dirish amri maholdir.

Shuni eslatish o’rinliki, “Ta’rix kasira”da Sulton Husayn Boyqaro vafoti munosabati bilan yozilgan she’riy tarixlardan bir nechtasi keltirilganki, ular yuqorida tilga olingan boshqa tarix asarlarida uchramaydi. Bu she’riy tarixlarning mualliflari negadir eslatilmagan. Ammo ularning Sulton Husayn Boyqaro marhamatlaridan bahramand bo’lgan fozil va olim kishilar tomonidan bitilganligiga ishora qilib, muallif shunday yozadi:

“Har yak az ulamoyi asr va fuzaloyi dahr, ki az xoni ehsoni Sulton bahramand budand, ta’rixho navishtaand. Ba’ze az on in ast, ki sabt megardad” (28, 167).

She’riy tarixlarning ayrimlari quyidagilar:

Xusravi g’ozi az in foni saroy,
Nogahe ba so’yi rizvon rond raxsh.
Dodbaxshi bud doim kori o’,
Gasht az on ta’rix favtash: “dodbaxsh”.

Yana: Shohanshahi Jamjoh Sulton Husayn,
Chu o’ raft sultoni qobil namond.
Jahonro ham o’ bud hosil chu raft,
Digar dar jahon hech hosil namond.
Zi dil justam az soli favtash nishon,

Bigufto: “shohanshohi odil namond” (28, 168).

Keltirilgan tarixlarda Sulton Husayn Boyqaro “xusravi g’ozi”, “dodbaxsh” (odil), “shohanshohi odil” sifatlari bilan eslatilib, shu asosda vafoti yili tarixi “dodbaxsh”

( ), “shohanshohi odil namond” ( ) so'z va iboralarida ifoda etilganki, ular abjad hisobi bilan 911-h.=1506-m. yilni bildiradi.

“Ta’rixii kasira”da Sulton Husayn Boyqaroning ilmiy va badiiy ijod sohasidagi fa’oliyati haqida ham so'z yuritilib, jumladan shunday yoziladi: “Bo vujudi g’ururi saltanat va komroni az fayzi so’hbati ulamoyi izom va fuzaloyi kirom ul-qadr bahramandi hosil karda, ki sohibi ta’lifot gashta. Va yake musannifoti on shahriyor “Majolis ul-ushshoq” ast, ki be takalluf bar hama ravshan, ki sham’i mahfili ashob va charog’i majlisi ahbob metavonad gasht” (28, 166). Mazmuni: Saltanat va komronlik g’ururi bilan bir qatorda Sulton Husayn Boyqaro mashhur ulamo va hurmatli fuzaloning fayzli so’hatlaridan bahramandligi tufayli bir necha musannifot (asarlar)ning sohibi (muallifi) ham bo’ldi.

Ul shahriyorning ana shunday asarlaridan biri “Majolis ul-ushshoq”dir. Hech qanday takallufsiz (mubolag’asiz) aytish mumkinki, bu asar so’hatdoshlar anjumanining sham’i va habiblar (do’stlar) majlislarining chirog’i bo’la oladi.

To’g’ri, bu asar va uning muallifi masalasi Zahiriddin Muhammad Boburdan boshlab hozirga qadar bahs va munozaraning boisi bo’lib kelmoqda. Uning muallifi mavlono Kamoliddin Husayn Kozurgohiy bo’lib, u o’zining mazkur asarini Sulton Husayn Boyqaroga bag’ishlab yozgan, degan fikr ham bayon etildi. Albatta, bu masala har tomonlama o’rganish va yoritishni talab qiladi. Shunday bo’lsa-da, Roqim Samarqandiyning Sulton Husayn Boyqaro haqida bildirgan mulohazalarida bir muhim tomon diqqatni o’ziga tortadi va ajdodlarimizning oliyjanob fazilatlarini namoyon etadi: U ham bo’lsa, otmishga, ajdodlar xizmatlariga ehtirom bilan yondashish va yoritish yo’nalishi. Bu ham biz uchun bir qadriyat va unga amal qilish boy ilmiy-madaniy merosni xolisona baholash ishiga ko’maklashadi.

XIX va XX - yuz yilliklarda Avrupo va Sharqning XV asr tarixi, madaniyati, adabiyoti bilan shug’ullangan ko’pgina allomalari Sulton Husayn Boyqaro fa’oliyati haqida ham so'z yuritgan edilar. Bunday allomalardan ingliz olimi E.Braun, rus sharqshunosi V.Bartold, afg'on tarixshunosi Abdulhay Habibiy, turk olimi Fuod Kuprulizoda va boshqalarni eslatish mumkin. O’rta Osiyo olimlari esa Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoyi davri, hayoti va ijodiy merosi haqida so'z yuritish munosabati bilan Sulton Husayn Boyqaroni ham turli tarzda tilga olar edilar. Ammo sho’rolar davrida Sulton Husayn Boyqaroning shoh va shoir sifatidagi fa’oliyati o’zining xolisona bahosini ololmagan edi.

Shuni eslatish joizki, 1927-yilda, Abdurauf Fitrat tomonidan tayyorlangan “O’zbek adabiyoti namunalari”ning birinchi tomida Sulton Husayn Boyqaro she’riyatidan ham namunalar keltirilgan. 1941-yilda To’xtasin Jalolov tomonidan tayyorlangan “O’zbek adabiyati tarixi xrestomatiyasi”ning nashrida Sulton Husayn Boyqaro haqidagi ma’lumotnoma va she’rlaridan namunalarning keltirilgani ham bir voqea edi (37, 299-337). 1968-yilda Alisher Navoyi tavalludining 525-yilligi munosabati bilan adabiyotshunos olimi Suyima G’aniyeva Sulton Husayn Boyqaro she’rlari va “Risola”sini nashrga tayyorlab, unga “Husayn Boyqaro” nomli maqolani ilova qilib, uni “Husayn Boyqaro kelajakda ham jiddiy tadqiqot ishlari

olib borishga sazovor siymolardandir”, degan ezgu niyyat bilan yakunlagan edi (23, 3-14).

1991-yilda O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, tarix, madaniy, ilmiy va adabiy merosni xolisona, chuqur, ilmiy asoslangan holda o'rganish va yoritish ustuvor yo'nalishlardan bo'lib qoldi. Ana shu munosabat bilan o'tmishdagi shoh va shoirlar fa'oliyati (Shayboniyxon, Ubaydulloxon, Umarxon, Muhammad Rahimxon Firo'z...) qatori Sulton Husayn Boyqaroning fa'oliyatiga ham istiqlol milliy mafkurasi mezonlari asosida yondashish imkoniyati maydonga keldi (41, 42). Endilikda Sulton Husayn Boyqaroning ham shoh, ham ma'rifatparvar, ham adabiyotshunos va ham shoir sifatidagi ko'p qirrali fa'oliyatini har tomonlama chuqur o'rganish, manbalar asosida haqqoniy yoritish XV yuz yillikning ikkinchi yarmidagi tamadduniy holatni yaxlit tasavvur etishga ko'maklashadi.

Bu jihatdan taniqli adabiyotshunos olimlardan A.Abdug'afurov, A.Hayitmatov, S.G'anieva, tarixshunoslardan T.Fayziyev va boshqalarning nashr ettirgan asarlari e'tiborga loyiqdir.

SULTON HUSAYN BOYQARO SHAXSIYATI VA FA'OLIYATIGA BIR NAZAR

Sohibqiron Amir Temur avlodidan bo'lgan hamda XV-yuz yillikning ikkinchi yarmida Xurosonning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy, ilmiy va hunariy muhitida sezilarli iz qoldirgan siymolardan biri temuriyzoda shoh va shoir, adabiyotshunos va ma'rifatparvar, Husayniy taxallusi bilan she'rlar yozgan Sulton Husayn Boyqarodir.

Temuriyzoda Abulg'ozzi Sulton Husayn Boyqaro (1438-1506) haqida so'z yuritgan Zahiriddin Muhammad Bobur uning nasabi va valodati to'g'risida shunday deydi:

“(Sulton Husayn Boyqaroning) valodati sekkiz yuz qirq ikkida (842-h. – 1438-m.) Hirida Shohrux mirzo zamonida edi. Sulton Husayn mirzo binni Mansur binni Boyqaro binni Umarshayx binni Amir Temur. Mansur mirzo bila Boyqaro mirzo podshohliq qilg'on emas. Onasi Firo'za begim edi, Temurbekning nabirasi. Sulton Husayn mirzo Mironshoh mirzoning ham nabirasi (onasi tomonidan) bo'lur edi. Sulton Husayn mirzo karim ut-tarafayn (ham ota va ham ona tomonidan oliy fazilatli temuriy ma'nosida) edi, asil podshoh edi” (29, 221).

Sulton Husayn Boyqaroning yoshligi shohzodalar ta'limi tizimi asosida tarbiyalanish bilan o'tdi. Buning natijasida u faqat maktab va madrasa dasturida ma'lumot olish bilan chegaralanib qolmay, balki mulkdorlik bilan bo'gli bo'lgan dasturni ham o'zlashtirib, voyaga yetdi¹. Shuning uchun yigitlik davri boshlanishi

¹ O'rta asrdagi manba'larda shohzodalarning ta'lim-tarbiyasi tizimi haqida ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, “Jome'ul-hikoyot”da qayd qilinishicha, shohzoda Mehr yetti yoshligida xat va savodni to'la o'zlashtirgan, o'n ikki yoshligida tegishli ilmlarni mukammal o'rgangan. O'n uch yoshligidan boshlab esa shahzodalar uchun kerak bo'lgan suvoriylik, tirandozlik, nayzabozlik va ov qilishni o'rganishga kirishgan. Shahzoda Farrux ham xuddi shu tartibda tarbiyalangan. Qaralsin: Jome' ul-hikoyot. 3 tomlik, 3-tom, Dushanbe, “Irfon”, 1985, 12, 366-betlar. Husayn Boyqaroning tarbiyasi ham shu tarzda amalga oshgan ko'rinadi.

bilan o'zining navkarlariga ham ega bo'lib, o'sha davrda Xuroson podshohi bo'lgan Abulqosim Bobur mirzo xizmatiga kiradi va shundan so'ng uning shohzodalar kabi fa'oliyati boshlanadi. Nihoyat 1469-yilda Xuroson taxtiga chiqib, hayotining oxirigacha – 1506-yilgacha uning podshohi sifatida fa'oliyat ko'rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning Husayn Boyqaroni “Asil podshoh edi”, - deb yozgani bejiz emasdi. Chunki bu gap faqat uning nasabi bilan bog'li mulohaza bo'lib qolmay, balki amaliy fa'oliyatiga ham bevosita daxldor edi.

Zotan Sulton Husayn Boyqaroning o'zi ham podshohlighi davrida amalga oshirgan turli ijobiy ishlarni o'zining “Risola”sida alohida uqtirib o'tadi. Jumladan: “Ba'zi (sultonlar)ning zamonida ixtiyorliq avlodi barif'atu e'tiborliq arkoni davlattin fuqarovu masokinga (miskinlarga) va ru'oyoyi mashaqqatoying'a zulmi behaddu ta'addiyi beadam bo'ldi. Bu uftodaning (ya'ni Husayn Boyqaro) asrida fuqarovu masokin bu g'amlardin shod va ru'oyoyi nomurod bu qaydlardin ozod bo'ldi. Va ba'zi (salotin)ning zamonida suduri (oliy qoziy) zulmpesha va nuvvobi (noyiblar) xorijandesha (buzuq fikrli) avqofni (vaqflarni)¹ buzdilar va aning hosili bila majlisi ayshu tarab yasab, navoyi fisqu fujur tuzdilar. Bu miskin (ya'ni Husayn Boyqaro) avqofg'a muta'ayyin qilg'anlar bari xaroblarni ma'mur (obod) va istihqoq ahlin (haqi borlarni) shodmonu masrur qildilar. Va alar (sultonlar) zamonida avqof buzulg'an jihatdin talab² mag'mumu (g'amgin) mudarris mahrum bo'lsa, holo (ya'ni Husayn Boyqaro zamonida) shukrkim, dorussaltanada (ya'ni poytaxt Hirotda) taxminan yuz havzayi dars (ya'ni madrasa) bo'lg'aykim, fazoyili diniya va ulumi yaqiniya uqar (o'qitiladi) va Rum aqsosidin Chin sarhaddig'a degincha jame'i islom bilodidin qobil toliblar bu ovozavu muzokarayi beandozani eshitib, g'urbat mashaqqatin ixtiyor qilib, bu taxtgohga yuzlanurlar. Tag'i tengri inoyatidin avqof hosili barchaning xarj muqobalasig'a yetaru ro'zgorlari farog'at bila o'tar. Va bu mazkur bo'lg'an madorisg'a yaqin (ya'ni yuztaga yaqin) xonaqoh bo'lg'aykim, har qaysida ehtiyoj ahli bag'oyat va istihqoq xayli benihoyat xursandu bahramand bo'lurlar” (24, 9).

Bu aytilganlar Husayn Boyqaroning shoh sifatidagi fa'oliyatining faqat bir qismi bo'lib, boshqa sohalardagi ishlari ham shu asarda qayd qilingan.

Darhaqiqat, o'sha davr muarrixlari Isfizoriy, Mirxond, Xondamirlarning, adib va allomalari Mir Alisher Navoyi, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning asarlarida Sulton Husayn Boyqaroning qirq yilga yaqin podshohlik davri (1469-1506) Xuroson tarixining alohida bir sahifasini tashkil etganligi ta'kidlangan, uning har sohadagi, jumladan binokorlik sohasidagi nodir ishlari samimiyat va hayratlanish bilan tasvirlangan. Masalan:

1475-yilda Sulton Husayn Boyqaro “Xona-yi mushkin” nomli go'zal qasrni bino qildirgan edi. Ana shu qasrni ko'rgan Abdurahmon Jomiy uning tasviri va tavsifiga bag'ishlab, bir masnaviy yozdi-da, oxirida binoning qurdirilgan yilini “Farrux” ( ) so'zi bilan ifoda etdiki, abjad hisobi bilan 880-hijriy-1475-melodiyga tengdir.

¹ vaqf – madrasa, xonaqoh, masjidlarga birkirilgan yer, ko'chmas mulk.

² talab emas, balki “tullob”, ya'ni talabalar ma'nosida bo'lishi mantiqiydir.

Mazkur masnaviy bir necha jihatdan diqqatga sazovor bo'lganidan uni to'liq keltirish maqsadga muvofiq ko'rinadi:

1. Binoyi mayazd chi dilkash manzil ast in, Na obu gil hama jonu dil ast in.
2. Base Mah bar falak manzil barida, Ba umri xud chunin manzil nadida.
3. Tasavvur kun chu yak shaxs in jahonro, Ki boshad hamchu chashm in xona onro.
4. Kase k-on shaxsro inson ayn ast, Jahoni mardumi Sulton Husayn ast.
5. Gilash go'yi zi mushki Chin sirishtand, Ki nomash “Xona-yi mushkin” navishtand.
6. Zi har lola ba saqfi on namuna, Magar shud lolazore bojguna.
7. Ba devorash zi gaj gulho burida, Guli kofuriyast az gil damida.
8. Munaqqash az zari hal har dari o', Dare az xuld dar har manzari o'.
9. Murav+vahxonaye don az jinonash, Ki boshad havzi kavсар dar miyonash.
10. Miyoni havz nargisdoni simin, Buvad favvorahoyi nargisoyin.
11. Zi har nargis jahanda ob az on son, Ki gohi shodi ob az chashmi jonon.
12. Ba girdi havz jo'ye pur xamu tob, Chu more simgun pechon dar o' ob.
13. Chu lutfi havzu jo'y obi ravon did, Gahi berun shudan bar xud pechid.
14. Ba sa'yi shoh shud in xona obod, Chu tarixi imorat “farrux”ash bod (4, 113).

Mazmuni:

1. Bu bazmgoh bino qanchalik dilkash bir manzildir. Uning imorati suv va tuproqdan emas, balki jonlar va kongullardan bino bo'lgan.
2. Garchi Oy falakda manzil qurgan bo'lsa-da, ammo u umrida bu bazmgohga o'xshashini ko'rgan emas.
3. Sen bu jahonni bir kishi-shaxsday tasavvur etgin-da, uning ko'zi sifatida bu bazmgoh uyni bilgil.
4. Ana shunday go'zal ko'zga ega bo'lgan shaxs insonparvarlik va odamiylikda bir jahon bo'lgan Sulton Husayndir.
5. Binoning loyini Chin mushki bilan qorishtirganlari uchun uning nomini “Xona-yi mushkin” – “Mushkli uy” deb yozdilar.
6. Uyning saqfida turli xil lolalarning surati chizilganidan, teskari bo'lgan lolazorga o'xshab qolgan.
7. Devorlarida esa gaj (ganj)dan gullar chiqarilganki, ular loydan unib chiqqan kofuriy (oq) gullarga o'xshaydi.
8. Qasrning eshiklari oltin hal bilan naqshlangan bo'lib, ularning har biri bihisht eshigidir.
9. Bu uyni jannatning ruhlarga rohat bag'ishlaguvchi uylaridan deb bil, chunki uning o'rtasida kavсар havzi ham bor.
10. Havzning o'rtasida kumushday oppoq nargisga o'xshah negizda nargismonand favvoralar bor.
11. Nargisga o'xshash har bir favvoradan chiqayotgan suvlar xuddi shodlikdan jononning ko'zlaridan oqayotgan ko'z yoshlaridekdir.
12. Havzning atrofida turlicha egilgan ariqlar bo'lib, ilon izidayin bu ariqlardan kumushrang suvlar oqardi.

13. Havz va ariqning latofatini ko'rgan suv xijolatda qolib, tashqariga otilib chiqishga shoshilardi.

14. Bu qasr-uy shohning say'u harakatlari bilan obod bo'ldi. Shoh imorat tarixiday hamisha "farrux" (baxtli) bo'lsin.

Bu masnaviy-tarix, bir tomondan, o'sha davrdagi naqshbandiya tariqatining Xurosondagi murshidi-rahnamosi Abdurahmon Jomiy qalamiga mansubligi jihatidan ahamiyatli bo'lsa, chunki bu naqshbandiya tariqatining Sulton Husayn Boyqaro fa'oliyatini ma'qullaganidan dalolat beradi, ikkinchi tomondan, unda Sulton Husayn Boyqaroni "jahoni mardumi" – "odamiylik va insonparvarlik mujassamlashgan bir olam" tarzida tavsiflanishi uning podshoh sifatidagi fa'oliyatiga ham baho berilishidir. Uchinchi tomondan esa unda temuriyzodalar davridagi me'moriy binolar, ularning tarkibi, bezagi, favvoralar, va ular shakllarining jonli tasvirining mavjudligi esa ular haqida o'quvchida yorqin tasavvur hosil qilinishidir. Chunki tarixning, tabiatning turli voqealari tufayli ular bizgacha o'z holicha saqlanmagan va yoki umuman buzilib ketgan.

To'rtinchidan, Abdurahmon Jomiy tomonidan tasvirlangan "Xona-yi mushkin" qasrining nafaqat me'moriy, balki naqqoshlik, yog'och va tosh yo'narlik, ganjkorlik va boshqa sohalarda ham go'zal bo'lishida o'zining bilimi va tajribasini ishga solgan me'mor va hunarmand ajdodlarimizning nodir mahoratlari ham ko'z oldiga gavdalanib turadi.

Shunday qilib, mavlono Abdurahmon Jomiy Sulton Husayn Boyqaroning podshohligi va bunyodkorligi haqida so'z yuritgan edilar.

Abulg'ozii Sulton Husayn Boyqaro bilan bir davrda yashab, fa'oliyat ko'rsatgan hamda sultonning qadr-doni bo'lgan Mir Alisher Navoyi o'zlarining "Majolis un-nafoyis" asarlarida Sulton Husayn Boyqaroning podshohliklari haqida shunday yozadilar:

"Bu Xusravi gardunjohni... va bu Doroyi anjumsipohnikim, hasabi (fazilati, ulug'ligi, shuhrati) sharhida qalam ursam, yuz tuman xoqon va qoonning hamida axloqicha so'zni bu muhaqqar avroqqa yig'ishtursa bo'lurmu?... Jamshed va Iskandar aning (Sulton Husayn Boyqaroning) ham bilganlaridin, ham qilg'onlaridin sharmandadur" (8, 178-179).

Mir Alisher Navoyining shoirona tasvirlarida Sulton Husayn Boyqaroning podshohlikdagi mavqe'i belgilangan. Abulg'ozii Sulton Husayn Boyqaro vafotidan so'ng Zahiriddin Muhammad Bobur uning haqida shunday yozadi: "Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxis Hiri shahri mamlo' edi. Har kishiningkim, bir ishg'a mashg'ullug'i bor edi, himmati va g'arazi ul edikim, ul ishni kamolg'a tegurgay" (19,239-240).

Yuqorida keltirilgan ta'rif va tavsiflar XV-yuz yillikning ikkinchi yarmi va XVI-yuz yillikning boshida yashab fa'oliyat ko'rsatgan siymolar qalamiga mansub bo'lsa, XVI-XX - yuz yilliklarning muarrix va allomalari ham Sulton Husayn Boyqaro va uning davri, fazilatlarini haqida ijobiy fikrlarni bayon etganlar.

Agar biz oldingi bo'limda XVIII-yuz yillikning vakili Roqimi Samarqandiyning mulohazalarini keltirgan bo'lsak, endilikda XX-yuz yillik

allomalaridan Afg'onistonning yirik tarixshunos olimi Abdulhay Habibiyning fikrlarini nazardan o'tkazishni maqsadga muvofiq deb bildik. Abdulhay Habibiy shunday yozadi: “Davrayi to'lonoyi saltanati Sulton Husayn mirzo Boyqaro (873 to 911-h.) muddati siyu no'h sol pursamartarin asrhoyi tarixi mo az nazari hunar va san'at ast” (19,b-j).

Mazmuni: Sulton Husayn mirzo Boyqaroning o'ttiz to'qqiz (873-h-1469m-911-h.-1506 - yilgacha) yillik saltanat davri tariximizning, xususan hunarmandlik va san'at sohasining nihoyat samarali asrlaridandir.

Shunday qilib, Sulton Husayn Boyqaro Xuroson podshohi sifatida ko'pgina ijobiy ishlarni amalga oshirdiki, uning natijasida mazkur davrda Alisher Navoyi, Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Behzod, Mirxond, Xondamir, Husayn Voiz Koshifiy, Sulton Ali Mashhadiy va boshqalar jahoniy sivilizatsiya xazinasiga o'zlarining durdona asarlarini hadya etdilar. Sulton Husayn mirzo va Alisher Navoyilarning sa'y-g'ayratlari bilan esa turkiy adabiyot, turkigo'ylik o'zining yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Sulton Husayn Boyqaro ilm, adabiyot, san'at ahlini har tomonlama qo'llab quvvatladi. Shuning uchun ham XVI-yuz yillikning mashhur ozarbayjon shoirlaridan bo'lmish Muhammad Fuzuliy o'zining “Layli va Majnun”dostonida shunday yozgan edi:

Ul bir necha hamdami muvofiq,
Ya'ni shuaroyi davri sobiq.
Tadrij ila keldilar jahona,
Ta'zim ila o'ldilar ravona.
Davron ulari muazzam etdi,
Har davr birin mukarram etdi .
Har birina homi o'ldi bir shoh,
Zavqi suxanindan o'ldi ogoh.
Turku Arabu Ajamda ayyom,
Har shoira vermish edi bir kom.
Shod etmish edi Abu Navosi,
Horun xalifaning atosi.
Bo'lmishdi safoyi dil Nizomiy,
Shervonshoha dushub kiromiy.
O'lmishdi Navoyi suxandon.

Manzuri shahanshohi Xuroson (20,19-20).

Bu mavzu ko'rib o'tganimiz muarrix va allomalar diqqatini o'ziga tortganiday, hozirgi davrda ham uni yoritishga qiziqish nafaqat Sharq allomalari, balki G'arb allomalari e'tiborini ham o'ziga qaratmoqda. Jumladan, AQSH olimasi Marta Eva Subtelny Sulton Husayn Boyqaroning ana shu sohasidagi fa'oliyati haqida doktorlik dissertatsiyasini yozib, uni 1979-yilda Harvard universitetida muvaffaqiyat bilan yoqlagan (43).

Sulton Husayn Boyqaroning ilm, adabiyot va san'at sohasini rivojlantirish, uning mohir namoyandarini qo'llab-quvvatlashi bejiz emasdi. Chunki uning o'zi ham bu sohalarda maqtovgga sazovor darajadagi bilim va qobiliyatga ega edi. Shuning uchun zamonasining alloma va adiblari Sulton Husayn Boyqaroni, Alisher

Navoyi iborasi bilan aytganda, “fasohat ilmining nukta birla sehrsozi va balog'at jahonining diqqat bila mo'jizapardozi”, ya'ni badiiyat ilmining mohir bilag'oni sifatida e'tirof etgan edilar. Darhaqiqat, Sulton Husayn Boyqaro turkiy-o'zbek tili bilan bir qatorda arab va fors tillarini ham mukammal bilar, bu tillarda bitilgan asarlar, jumladan tarix aro'z, qofiya, she'riy san'atlar, sarf va nahv hamda ilmning boshqa sohalariga bag'ishlangan risolalar, forsiy va turkiy she'riyat maydonining zabardast vakillari: Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Xoja Hofiz, Xusrav Dehlaviy, mavlono Lutfiy, Alisher Navoyi, Abdurahmon Jomiylarning ilmiy-badiiy asarlaridan yaxshigina xabardor edi. Sulton Husayn Boyqaroning bunday fazilatlari uning qalamiga mansub “Risola” da, she'rlari to'plami-devonida hamda zamondoshlaridan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoyi, Mirxond, Xondamirlarning asarlarida turli tarzda ko'rinib turadi.

Sulton Husayn Boyqaroning 1485-yilda yozilgan “Risola” si bu jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi¹⁾.

“Risola” da an'anaviy hamd va na'tdan so'ng Husayn Boyqaroning inson va uning mavqe'i, podshohlik va uning xususiyatlari haqidagi mulohazalari bayon etiladi. Shundan keyin Sulton Husayn Boyqaro o'zining, mamlakatda tinchlik va osoyishtalikni tiklash uchun qilgan harakatlari, madrasa va ilm ahliga ko'rsatgan iltifotlari yoritiladi. Bularning hammasi asosiy masalaning bayoni uchun debochalik vazifasini bajargan. Risolani yozishdan asosiy maqsad esa, bizningcha, Sulton Husayn Boyqaroning o'z hukmronligi davrida ilm, san'at va adabiyotni rivojlantirishga e'tibor bergani tufayli “Bu davron barcha durlardan (san'at, ilm va adabiyot ahlidan) mumtoz”, “soyir mingga yaqin kishikim alarning ishi maoni durlarini nazm silkiga tortmoq bo'lg'ay” maydonga kelib, forsiy va turkiyda ijod qilganlarini ta'kidlash hamda ularning peshvolari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoyilar ekanini uqtirishdan iborat edi. Shu maqsadda Husayn Boyqaro Abdurahmon Jomiyning fa'oliyati, asarlari haqida hayratlanib so'z yuritadi, uning “lutfomez g'azallari sho'rangez va sho'rangez baytlari lutfomez” ekanligi, “tasonifi (asarlari) jam'ei ulumda behad va har tasnifda xazoyini maoni beaded” bo'lganini uqtiradi. Mavlono Abdurahmon Jomiyning “Panj ganj” ga javoban yozayotgan asari to'g'risida esa shunday deydi:

Chu mezoni tab'i bo'lib ganjsanj,
Anga bir tarozu kelib “Panj ganj”.
Ki hayron qolib nazm qilg'on chog'i,
Anga yo'qki Xusrav, Nizomiy tog'i (24,11).

Ko'rinadiki, Sulton Husayn Boyqaro bunda Abdurahmon Jomiy asarlari haqida o'sha davr adabiyotshunosligi mezoni va uslubida baho bergan hamda bu masalada xato qilmagan. Sulton Husayn Boyqaro o'z “Risola” sida Abdurahmon Jomiy qanotida Suhayliy va Tufayliy kabi shoirlar ham borligini eslatib, ular asosan forsiygo'y bo'lganlarini ta'kidlab, shuning bilan bir qatorda, o'zining hukmronligi davrida turkigo'ylar peshvosi Alisher Navoyi haqida batafsil mulohaza yuritadi. Eng muhimi shundaki, Alisher Navoyi she'rlari devoni va

¹⁾ Mazkur “Risola” ni o'rganish va nashr etish tarixi haqida batafsil ma'lumot uchun qaralsin: B.Valixojayev. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 1993, 30-32 - betlar.

“Xamsa” si, ularning benihoyat buyuk mavqe’i haqida nihoyatda baland e’htiros bilan so’z yuritib, Alisher Navoyi o’z asarlari bilan “turk tilining o’lgan jasadiga Maseh anfosi bila ruh kiyurdi”, “har sinf she’r maydonig’akim, takovar (ot) surdi, ul kishvarni teg’i zabon bila o’z hittayi tasarrufig’a kiyurdi”, “aning (Navoyining) nazmi vasfida til qosir va bayon ojizturur”, deydi (24,13). Bunda adabiyotshunos Husayn Boyqaroning ham kamtarlik fazilati va shuning bilan birga, Alisher Navoyi asarlarining buyuk ahamiyatini o’sha davridayoq to’g’ri belgilagan ulkan va teran adabiyotshunos-Navoyishunosligi namoyon bo’ladi. Shu jihatdan Husayn Boyqaroning quyidagi fikrlariga e’tibor qilaylik:

“Bu kun nazm arkonining rub’i maskunida qahramon ul (ya’ni Alisher Navoyi) turur va bu mamolik fathida sohibqiron ani desalar bo’lur. She’r:

Erur so’z mulkining kishvarsitoni,
Qayu kishvarsiton Xusravnishoni.
Dema Xusravnishonkim, qahramoni,
Erur gar chin desang sohibqironi” (24,15).

Shunisi muhimki, “Risola” Sulton Husayn Boyqaro saltanati davrida Alisher Navoyining maydonga kelishi bu Alloh taoloning unga (Husayn Boyqaroga) ko’rsatgan buyuk marhamati, in’omi ekani uchun shukrona aytish bilan tugaydi:

Yo rab, meni qullug’unga qodir ayla!
Gar yetsa balo-vu dard, sobir ayla!
Yodingg’a tag’i ichimni zokir ayla!
In’omingg’a ham tilimni zohir ayla! (24,16).

“Risola” nasrda yozilgan bo’lsa-da, she’riy misralar bilan ham ziynatlangan. Asar mumtoz nasrdagi saj’ usulidagina yozilib qolmay, unda turli xil she’riy san’atlardan mohirlik bilan foydalanilgan. Buning natijasida asar saj’li nasrgina emas, balki she’riy nasr yoki nasriy she’r bo’lib qolgan. Buning sababini esa Husayn Boyqaroning shoirligi va mahorati bilan izohlash mumkin.

Sulton Husayn Boyqaroning o’z davrining yetuk adabiyotshunosi ekanligi hamda she’rshinoslikda yetukligi to’g’risida ko’pgina manbalarda, xususan Alisher Navoyi asarlarida yetarlicha ma’lumotlar mavjud. Ma’lumki, Sulton Husayn Boyqaro saroyida olim va adiblar, shoir va nosirlar doim bo’lib turadigan yig’in-majlislarda qatnashardilar. Bu majlislarda she’r o’qilar, muhoqama qilinar hamda eng yaxshi deb bilinganlarining mualliflari moddiy tomondan rag’batlantirilardi. Bu fikrning isboti sifatida Alisher Navoyining Pahlavon Muhammad haqida quyidagicha yozganlarini keltirish mumkin:

“Va sulton us-salotin (Husayn Boyqaro) ning g’arib shafqat va ulfati va ajib inoyat va nisbati Pahlavon borasida bor edi...Barcha majlis va mahfilda (anjumanda) Pahlavon hozir erdi va so’hbatning xushlug’ig’a bois erdi” (9,96).

“Bu matla’ Pahlavonningdurkim, aytqonda Pahlavong’a podshoh ming oltin sila inoyat qildi:

Guftamash: dar olami ishqi tu koram bo g’am ast,
Guft xandon zeri lab: g’am nest, kori olam ast” (8,119).

Mazmuni: Yorga aytdimki, sening ishqing olamida mening ishim g'am bilan bog'li bo'lib qoldi. Jilmaydi-da, astagina aytdi: g'am ema olamning ishi bu.

Bunda eng muhimi shundan iboratki, Sulton Husayn Boyqaro anjumanida o'qilgan bir baytning ma'no va badiiyat jihatdan o'sha davr talablariga to'lasincha javob bera oladigan ekanligi e'tiborga olinib, podshoh uning muallifi Pahlavon Muhammadni ming oltin bilan siylagan.

Bunday hol Husayn Boyqaroning Alisher Navoyi "Xamsa"si yozilib, unga taqdim etgandan so'ng "Xamsa" muallifi Alisher Navoyiga qiymatbaho to'hfalar bilan birga shohona oq otni to'hfa qilib, unga Alisher Navoyini o'tqazib, o'zi ot jilavdori bo'lganligi haqidagi rivoyatlarda ham ko'rinadi.

Sulton Husayn Boyqaroning bu ishi, o'z navbatida, ijod ahlini yangi-yangi asarlar yaratishga ilhomlantirgan.

Sulton Husayn Boyqaroning nozik she'rshunos ekanligiga doir yana bir diqqatga sazovor lavhani Alisher Navoyining "Majolis un-nafoyis"ida kuzata olamiz. Bu lavha Sulton Husayn Boyqaroning Amir Xusrav Dehlaviy qalamiga mansub deb bilingan hinducha bayt mazmuniga bo'lgan munosibatini tasvirlashga bag'ishlangan.

Alisher Navoyining tasviriga ko'ra, bahorning yomg'irli kunlaridan birida mavlono Lutfiy Alisher Navoyi bilan uchrashib qolib, shunday degan ekan: "Bu yog'in torlari mahsus bo'latur, Mir Xusrav...hinducha ash'orida bir ajib-g'arib ma'ni aytibdur va ul budurkim: "Mahbub bahor ayyomida bir yon boradurmish bo'lg'ay va yog'in jihatidan yer balchiq bo'lmish bo'lg'ay va uning ayog'i balchiqdan toyib, yiqilur chog'ida g'oyat nozukligidin yog'in rishtasin madadi bila tutub qo'pmish bo'lg'ay". Bu faqir (ya'ni Alisher Navoyi) bu ma'nini eshitgach, xushhol bo'lib, Mir Xusravning bu daqiq xayolig'a ofarinlar o'qudum" (8,207).

Mir Xusrav Dehlaviy mazkur baytining mazmuni mavlono Lutfiy, Alisher Navoyilarni maftun etgan bo'lsa-da, ammo Husayn Boyqaro unga nisbatan e'tiroz bildiradi. Bu haqda Alisher Navoyi shunday yozadi: "Ul e'tiroz budurkim, ul yog'in qatrasini yuqoridin quyi inib kelatur, muqarrardurkim, rishtasig'a dag'i ham ul holdir. Rishtayekim, mayli quyi bo'lg'ay, aning madadi bila yiqiladurg'on o'zni asramog'i maholdur". Ul hazrat bu e'tirozni naql qilg'och, faqir (ya'ni Alisher Navoyi) bildimkim, men va har kishi hamkim, bu ma'nini (ya'ni Mir Xusrav baytidagi ma'noni) eshitib, tahsin qilibdurimiz, barcha g'alat qilg'on ermishbiz. Quloq tutub (ya'ni Husayn Boyqaroning e'tirozlarini eshitib), o'z nuqsi tab'img'a mo'tarif bo'ldim (ya'ni o'zimning xatolarimni e'tirof etdim)" (8,208). Shundan so'ng Husayn Boyqaro o'sha mazmunda, ya'ni Mir Xusravning hinducha baytidagi mazmunda Alisher Navoyini hayratda qoldirgan o'zining quyidagi baytini:

Za'fdin kulbamda qo'pmoq istasam aylar madad,
Ankabute* rishta osqon bo'lsa har devorg'a (8,208),-

---

* ankabut - o'rgimchak

taqdim etgani Husayn Boyqaroning juda nozik ma'nolarni idrok etuvchi she'rshunosligidan guvohlik beradi.

Sulton Husayn Boyqaroning shoir va she'rshunos sifatida shakllanishida yoshligidan turkiy va forsiy tildagi mumtoz adabiyotning Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Xoja Hofiz Sheroziy, mavlono Lutfiy, Abdurahmon Jomiy kabi vakillari ijodiyotlari, she'rlarini qunt bilan mutolaa qilishi, she'riyat nazariyasiga doir asarlarni o'rganishi muhim ahamiyat kasb etdi. Husayn Boyqaro xususan Amir Xusrav Dehlaviy asarlarini alohida bir muhabbat, shavq-zavq bilan o'qir edi. Shuning uchun ham podshohligi davrida Amir Xusrav Dehlaviy she'rlari devonlarini o'ziga xos tarzda ko'chirishni kotiblar-xattotlarga buyuradiki, bu haqda Alisher Navoyi o'zining "Mezon ul-avzon"ida shunday yozadi:

"Ul hazrat (Husayn Boyqaro)ning daqoyiqshior tab'lari nazm oyini va intishoriga tolib va haqoyiqosor zehnlari she'r tartibi va ishtihoriga rog'ib. Andoqki, nazm ahlining shakarrezi va muhabbat zaylining otashangezi, dard va shavq tariqining pokravi, ya'ni Amir Xusrav Dehlaviy ravvahullohu ruhahuning g'azaliyotinikim, to'rt devong'a mashhurdur, ulcha sa'y va imkoni bor qililib, yig'durdilar va uning abyoti adadi o'n sakkiz mingga yetti va ani g'oyati ziynat va zeb va nihoyati takalluf va jadval va tazhib bila zamon xushnavislariga kitobat qildurdilar va aning rivoj va ravnaqin quyoshdek royi olamroy mashg'ulligi bila falakdin oshurdilar. Chun ul malik ul-kalom (ya'ni Amir Xusrav Dehlaviy) bu fanda mahorat va kamolidin va amiq tab' va daqiq xayolidin ko'prak bahrda she'r aytibdur va aksar nazm nomatbo' vaznda debdur va zamon zurafosidin ba'zining solim tab'i aning balog'atidin qosir va idrokidin mutahayyir, balki mutanaffir erdi, ul hazratning (ya'ni Husayn Boyqaro) humoyun tab'larig'a g'arib ehtiros va ajib ijthode keldikim, hargiz salatindin, balki shuaroyi nazm oyindin hech kimning xayoliga kelmaydur va xotirig'a xutur qilmaydur. Aning sharhi budurki, ul devonda har g'azal boshida ul g'azal ne bahrda va ne vaznda erkanin va arkonig'a qaysi zihof kirib, ne nav' tag'ayyur topqonin bitgaylar va sabt qilg'aylar, to barcha el ul bahr ahvolini va ul vazn ashkolini ma'lum qilg'aylar va, alhaq, bu xayol asru g'arib va nodir tushubdur, balki jame'i devon tartib bergan shuarog'a azim haqqe sobit bo'lubtur.

Va bu bandaning dag'i to'rt devonig'akim, turkcha til bilan nazm topibdur va abyoti adadi yigirma besh mingga yaqinlashibdurkim, ul hazratning (ya'ni Husayn Boyqaro) alqobig'a raqam topibdur va muzayyan bo'lubtur, ham ushbu mazkur bo'lg'on dastur bila tartib berilibdur.

Chun ul hazratning (Husayn Boyqaroning) muborak xotirlari she'r buhur va avzonig'a va nazm qavoid va mezonig'a muncha moyil erdi, aro'z fanida bu muxtasar sabt bo'ldi va anga "Mezon ul-avzon " ot qo'yildi" (12,136).

Shunday qilib, Sulton Husayn Boyqaro faqat mamlakat hukmdori-ma'rifatparvar podshohgina emas, balki mohir she'rshunos va noziktab' shoir sifatida ham fa'oliyat ko'rsatgan.

Sulton Husayn Boyqaro she'riyati

Sulton Husayn Boyqaro shoirlikda o'zining nomi-Husayndan tashkil topgan "Husayniy" so'zini adabiy taxallus sifatida qabul qilgan edi. Husayn so'zi "hasan" (go'zal) so'zidan tuzilgan bo'lib "go'zalgina" ma'nosini anglatadi.

Husayn Boyqaroning shoirligidan so'z yuritgan Alisher Navoyi shunday yozadi:

"Ul hazrat (Husayn Boyqaro)ning xub ash'ori va marg'ub abyoti bag'oyat ko'pdur va devon ham murattab bo'lubtur" (8,179).

Bu fikr "Muhokamat ul-lug'atayn"da davom ettirilib, mana bunday yozilgan:

"Abulg'ozi Sulton Husayn Bahodirxon... o'z sharif tab' va latif zehnlaridin dag'i agarchi ham forsiy demakka qodir va ham turkcha aytmoqqa mohir erdi, ammo asliy tab' iqtizosi va shoe' takallum munosabati adosi bila turkiy devon tadvinig'a mayl qildilar va dilpazir abyot va benazir g'azaliyot tartib berdilar... Devon demayki, bahri Ummondur, har g'azal anda javohirdin mamlo' bir safina; safina demayki, xazinayi dur; har bayti bir uy maoni gavharlaridin anda yuz davina (jamlangan, to'plangan)..., iborati nishotlig' zamirlarni motamzada qilg'uvchi va harorati muzdek sovug'on ko'ngullarni otashkada qilg'uvchi. Hurufi tartibida sehrsozlig'lar va adosi tarkibida fusunpardoqliq'lar hosilki, turkcha til bila bu nav' devonki, mazkur bo'ldi va ta'rifi bu sifat va oyin bilaki mastur bo'ldikim, bu yo'sunluq g'aroyib yo'qki, salotini mukarrami Doro hashamdin, balki shuaroyi qudsiy nafasi Maseh damdin voqe' bo'lmaydur va orag'a kirmaydur, voqe' bo'ldi va orag'a tushti".

Sulton Husayn Boyqaroning shoirligi, devoni va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida bildirilgan so'zlarning Alisher Navoyi qalamiga mansubligi Husayniyning she'riyat sohasidagi mavqeini tushinishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sulton Husayn Boyqaroning she'riyati haqida bunday mulohaza Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan ham bayon etilgan: "(Husayn Boyqaroning) tab'i nazmi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi "Husayniy" edi. Ba'zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur." (29, 222). Bu ikki muallif aytgan mulohazalarning to'g'riligini, ya'ni Abulg'ozi Sulton Husayn Boyqaroning Husayniy taxallusi bilan she'rlar yozgani, ularni to'plab devon holiga keltirganini boshqa manba'lar hamda ana shu devonlarning o'zi ham tasdiqlaydi.

Husayn Boyqaro she'rlari to'plami – devon uning hayotligi vaqtidayoq o'sha davrning mashhur xattotlari, jumladan Sulton Ali Mashhadiy, Sulton Muhammadi Xandonlar tomonidan nihoyatda g'ozal qilib ko'chirilgan bo'lib, bu nodir nusxalar bizgacha yetib kelgan (19, 57).

Masalan, Husayniy devonining hozircha eng qadimiy nusxasi 890-hijriy – 1485 – melodiy yilda Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan nusxa bo'lib, hozirda u Parijning Milliy kutubxonasida saqlanadi (sup. Turc 993). Bu devon 59 varaqdan (25x16 sm) iborat, ammo undagi asarlar – she'rlarning soni haqida ma'lumotga ega emasmiz.

Yana, Sulton Ali Mashhadiy tomonidan 897 – hijriy – 1491-92-melodiy yilda ko'chirilgan devon borki, u hozirda Istanbulning To'pqopi muzeyida (EH 1636) saqlanadi. Bu devon 123 varaqni tashkil etib, 156 g'azalni o'z ichiga olgan. Devon nihoyatda g'ozal qog'ozda, oltin suvi yugurtirilgan holda ziynatlangan va ikkita miniatyura bilan ta'minlangan.

Sulton Ali Mashhadiy tomonidan 900-hijriy – 1494-95-melodiy yilda ko'chirilgan devon 40 varaqdan iborat bo'lib, 135 g'azalni o'z ichiga oladi. Bu devon hozirgi kunda

Istanbul universiteti kutubxonasida (T.Y. 1977) saqlanadi. Avvallari bu nusxa Hindistondagi boburiylar hukmdori Shohi Jahon kutubxonasiga tegishli bo'lgan. Uning qanday sabablar bilan Hindistondga u yerdan Istanbulga kelib qolgani tarixi hozircha ma'lum emas.

Shu vaqtda, ya'ni 900-hijriy – 1494-95-melodiy yillarda ko'chirilgan yana bir nusxa mavjud. Bu nusxa xaftot Sulton Muhammadi Xandon tomonidan ko'chirilib, 72 g'azal, 1 muxammas va 3 ruboyidan iboratdir. Hozirda u Turkiyaning turk va islom merosi muzeyida (T. 1942) saqlanadi.

Bu nusxalarning ahamiyati shundan iboratki, ularning hammasi Sulton Husayn Boyqaroning hayotligi vaqtida o'zining buyurtmasi asosida ko'chirilgan, ikkinchidan, ularni qiyosiy o'rganish esa Husayn Boyqaro g'azaliyotining ma'lum darajada, taxminiy bo'lsa-da, yozilish tarixini aniqlashga ko'maklashadi. Chunki Sulton Muhammadi Xandon ko'chirgan nusxaning 72 g'azal, 1 muxammas va 3 ruboyidan iboratligi, Sulton Ali Mashhadiyning 897-h. – 1491-92-m. yilda ko'chirgan nusxasi 156 g'azaldan iboratligi va yana Sulton Ali Mashhadiyning 900-h. – 1494-95-m. yilda ko'chirgan devonning 135 g'azalni qamrab olgani bejiz emasday ko'rinadi. Ehtimolki, Husayn Boyqaro har bir devoni ko'chirilganidan keyin yozgan yangi g'azallarni qo'shgan holda devonlarini qayta-qayta ko'chirtirgan bo'lishi ham mumkin.

Husayn Boyqaro devonining keyingi davrlarda ko'chirilgan nusxalari ham (hozircha ma'lumi yetita) bor bo'lib, ular Turkiya, Angliya, Rossiya, Fransiya va boshqa mamlakatlarning kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning orasida bir nusxa o'zining ayrim xususiyatlari bilan boshqa nusxalardan ajralib turadi. Bu nusxa XVII-asrning ikkinchi yarmi va XVIII-asrning avvallarida Eron hukmdori Shoh Husayn Safaviyning (1105-h. – 1643-94-m. – 1135-h. – 1722-23-m.) buyrug'i bilan ko'chirilib, hamma g'azallar Muhammad Rafe' binni Muhammad Yahyo Munshiy al-mamolik tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Shunisi borki, tarjima badiiy emas, balki mazmuniy, ya'ni taht ul-lafziydir. Misol uchun:

To tushubturmen sirishkim bahridin girdobda,
Zulfidek sargashta jismim bo'ldi pechu tobda.

Tarjimasi:

To aftodaam az daryoi ashki xud ba girdob,
Chun zulfi o' jismi sargashtaam dar pechu tob ast (19,58).

Bu nusxa shundan guvohlik beradiki, Sulton Husayn Boyqaroning devoni – she'rlari faqat turkigo'ylar orasida keng tarqalib qolmay, balki forsigo'ylar ham u bilan qiziqib, uni tarjima qildirib, mutolaa qilganlar.

Mazkur devon Britaniya muzeyida (Or. 3379, 75 varaq) saqlanmoqda.

Sulton Husayn Boyqaro devonini nashr etish XX-asrning boshlarida amalga oshirildi. Ulardan bizga ma'lumlari quyidagilar:

Devoni Husayn Boyqaro, Boku, 1926.

Husayn Boyqaro devonidan. O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. 1-tom, Toshkent, 1941, 301-337-betlar (102 g'azal, 3 muxammas).

Devoni Husayn Boyqaro, Istanbul, 1946.

Husayn Boyqaro. Devon. Risola. Toshkent, 1968.

Devoni Husayn Boyqaro. Kobul, 1968.

Husayn Boyqaro devonining Kobul nashri ancha mukammalligi bilan boshqa nashrlardan ajralib turadi. Buning sababi shundan iboratki, uni nashrga tayyorlagan Muhammad Ya'qub Juzjoniy Husayn Boyqaro devonlarining turli qolyozmalari va nashrlari (Boku, Istanbul)ni ko'zdan kechirib, u tanisha olgan nusxalar asosida Husayniy devonining nisbatan mukammal nusxasini maydonga keltiradi. Natijada Husayniy devonining Kobul nashrida quyidagi janrlardagi asarlar o'rin olgan:

Tugallangan g'azallar – 202

Tugallanmagan g'azallar – 2

Muxammas - 2¹⁾

Ruboyi – 6

Fardlar – 6 bayt

Forsiy tildagi she'rlar:

g'azal –1 (5 bayt)

ruboyi – 1

Abdurahmon Jomiy baytlariga javoban yozilgan baytlar – 3 bayt.

Risola.

Husayniy devonining Kobul nashriga g'azal, muxammas, ruboyi, fard kabi asarlar kiritilgan bo'lib, ular orasida g'azal ham son va ham hajm (baytlar soni) jihatidan asosiy o'rinni egallaydi. Shunisi ham borki, mazkur nashrda g'azallarga turli tarzda sarlavhalar ham qo'yilgani ko'zga tashlanadi. Jumladan, to'rtinchi g'azalga shunday sarlavha qo'yilgan: Valahu min fayzonun sahobi tab'a ya'ni “bu (g'azal) ham ul kishi tab'i bulutining fayzlaridandir”. Mazkur g'azalning matla' va maqta'si quyidagicha:

To tushubturmen sirishkim bahridin girdobda,

Zulfidek sargashta jismim bo'ldi pechu tobda...

Ey Husayniy, jon berur tuzgach mug'anniy shaddi* ruh,

Ruhi qudsiy fayz yoshurmish magar mizrobda** (23, 19).

Shuni ham uqtirish joizki, mazkur g'azalning matla'si Alisher Navoyining “Majolis un-nafoyis” asarida quyidagi shaklda keltirilgan: (6, 211)

To tushubturmen sirishkim bahridin girdob aro,

Zulfidek sargashta jismim qoldi pechu tob aro.

¹⁾ Bu o'rinda shuni qayd qilish kerakki, Husayniy devonining Toshkent nashrlarida yana bitta muxammas keltirilganki, u Kobul nashrida ko'rinmaydi.

* shadd – mustahkamlash, kuchaytirish

** mizrob – tanbur, rubob kabi torli cholg'u asboblari cholishda barmoqqa qo'yiladigan temur “tirmoq”.

Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoniy tomonidan nashr etilgan Husayn Boyqaro devonida esa xuddi shu bayt quyidagi tarzda yozilgan:

To tushubturmen sirishkim bahridin girdobdin,
Zulfidek sargashta jismim qoldi pechu tobdir.

Husayn Boyqaroning Toshkent va Kobulda nashr ettirilgan devonlaridan keltirganimiz ushbu matla'larda radif yo'q, qofiya esa Toshkent nashrida "girdobda, tobda", Kobul nashrida esa "girdobdin, tobdir" tarzida kelgan. Bu ikki nashrda qofiya bo'lib kelgan so'zlardagi "da" va "din" kelishik qo'shimchalari asl maqsadni ifoda etishga xizmat qilmaganidek, bayt vaznida saktalikni yuzaga keltiradi. Jumladan, g'azal ramali musammani maqsur bahrida bo'lib, ruknlari-foilotun, foilotun, foilotun, foilon tarzida keladi. Oxirgi rukn-uch bo'g'indan: cho'ziq (fo), qisqa (i) va cho'ziq (lon) iboratdir. Bu o'lchovga baytning "dobdin, tobdir" bo'lagi mos kelishi kerak. Ammo bu holatda "dob, tob" ikki bo'gin: cho'ziq va qisqa (do'b, to'b)ni tashkil etib, saktalik maydonga keladi. Alisher Navoyi keltirgan tarzda esa (dob aro, tob aro) bunday saktalik barham topadi va baytning ohangdorligi, ravon o'qilishi ta'minlanadi. Shuning uchun Husayniy matla'ining Alisher Navoyi "Majolis un-nafoyis"ida keltirilgan shakli to'g'ri va uni asos qilib olish kerak. Endi bu har xillikning boisi nimada degan savol ham paydo bo'ladi. Bizning nazarimizda, bu holning ro'y berishi tahrir bilan izohlansa kerak. G'azalning devonlardagi ikki xil qofiyasini (dobdin-tobdir; dobda-tobda) Husayniyning tahriri deb bilsa bo'lar. Alisher Navoyi esa "Majolis un-nafoyis"da Husayniy g'azallari matla'larini, jumladan shu g'azalning matla'sini keltirayotganida uning vaznidagi saktalikni sezib, ammo bu haqda aytib o'tirmasdan, ya'ni tanqid qilib, yoki ma'lum bir ta'na ohangida so'z yuritishni odobsizlik deb bilib, indamagan holda uni "dob aro-tob aro" tarzida tahrir qilgan, tuzatgan. Navoyining bunday qilishdan maqsadi shundan iborat ediki, "Majolis un nafoyis" Husayniyga taqdim etilgach, u bu tuzatish-tahrirni ko'rib, keyin ko'chiriladigan devonlariga gazalni shu tahrirda kiritisa kerak, deb o'ylagan bo'lishi mumkin. Ammo uning natijasi qanday bo'lgani, Husayniy bu tahrirni qanday qabul qilgani haqidagi ma'lumotga ega emasmiz. Ehtimolki,

Husayn Boyqaro Navoyi tahririni ko'rgan bo'lsa-da, ammo o'zining variantini ma'qul deb bilib, uni o'zgartirmagan bo'lishi ham mumkin. Chunki Husayniyning bizgacha etib kelgan devonlarining qadimiy nusxalarida ham, keyingi asrlarda ko'chirilganlarida ham g'azalning Husayniy tahriridagi tarzi keltiriladi.

Husayniy devonining boshqa g'azallariga esa "Valahu to'li umrahu va mamlakatuhu "(Ul kishining umri va mamlakatdorligi-hukmronligi uzoq bo'lsin), "Va min hidoyatuhu" (Ul kishining yo'l ko'rsatuvchi asarlaridandir), "Va min nasoyihatuhu" (Ul kishining nasihatlaridindir) tarzida sarlahvalar qo'yilgan. Sarlahvalarning qurulishidan shu narsa ayonki, ularni Husayn Boyqaro emas, balki devonni ko'chirgan kotiblar qo'yganlar.

Husayniy devonining boshqa turkigo'y shoirlar devonidan farq qilib turuvchi bir xususiyati bor. U ham bo'lsa, devonga kiritilgan barcha g'azallar aro'zning bir

bahrida, ya'ni ramali musammani maqsur (mahzuf) bahrida yozilgan. Bu haqda Alisher Navoyining “Mezon ul-avzon” asarida juda aniq sharh bor.

Alisher Navoyi mazkur asarida rasmiy aro'z bahrlari to'grisida to'xtalgandan so'ng shunday yozadi:

“Chun doirag'a (ya'ni aro'z bahrlari doirasiga-B.V.) kirgan buhuridin (bahrlardan) forig' (xotirjam, ya'ni ular haqida gapirildi-B.V.) bo'luldi, yana bir necha vaznki, ba'zini Ajam shuarosi mutaaxxirlari aytibdurlar va ba'zi bu zamonda nazm topibdur va hech aro'zg'a doxil bo'lmaydur, agarchi fil haqiqat aro'z buhurig'a doxildurlar, ishorate alar sori qilmoq xoli az munosabate ermas erdi. Ul jumladin, ramali maxbundur...

Yana turk ulusi, bataxis chig'atoy xalqi aro shoe' avzondurkim, alar surudlarin ul vazn bila yasab, majolisda ayturlar.

Birisi tuyug'dur...

Yana qo'shuqdurkim, org'ushtak (musiqiy kuy nomi-B.V.)¹⁾ usulida shoye'dur va ba'zi advor (musiqa nazariyasiga oid) kutubida ul usul zikr bo'lubtur va ul surud a'robning teva surar hudilari vazni bila madidi musammani solimda (foilotun foilun foilotun foilun) voqe' bo'lur, aning asli bu nav'durkim, bayt:

Vahki, ul oy hasrati, dardu dog'i furqati,
Ham erur jonimg'a o't, ham hayotim ofati
Foilotun foilun foilotun foilun.

Ammo bu latif zamonda va sharif davronda (ya'ni XV yuz yillikning ikkinchi yarmi – Husayn Boyqaro podshohligi davri-B.V.) bu surudni ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznig'a elitib, musiqiy va advor ilmida muloyim tab'liq benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila ajab tasarruflar qilib, sultoni sohibqiron (ya'ni Husayn Boyqaro) majlisida ayturlarkim, aning muloyimlig' va xushoyandaligi vasfqa sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatqa rost kelmas, balki ul hazratning (ya'ni Husayn Boyqaroning) ixtiroidur va bu ham ul hazratning Masihoso anfosi natoyijidin istishhodg'a kelturmak munosibroq erdi, andoqkim, bayt:

Sabzayi xatting savodi la'li xandon ustina,
Xizr go'yo soya solmish obi hayvon ustina.
Foilotun foilotun foilotun foilun” (12, 179-180).

Alisher Navoyi asaridan bu katta hajmli iqtibosni keltirish sababsiz emas, albatta. Uning sababi shundan iboratki, bu ma'lumot xususan rasmiy aro'z va unga bag'ishlangan kitoblarda mavjud bo'lmagan, faqat “chig'atoy xalqi aro shoye' avzon”lar to'grisida bo'lgani va Alisher Navoyi ularni birinchi bo'lib ilmiy muomalaga kiritgani jihatidan katta ahamiyatga ega. Ikkinchi tomondan esa bunda turkiy xalqlar og'zaki adabiyotida mavjud bo'lgan “qo'shuq” janrining XV asr yozma adabiyotidagi she'riyat janrlaridan bo'lmish g'azal bilan qorishuvi natijasida maydonga kelgan qo'shuq-g'azal va uning xususiyatlaridan bahs yuritilgan. Shunisi muhimki, Alisher Navoyi “qo'shuq” haqida yاپirib, “ul surud (qo'shuq) a'robning (arablarning) teva surar hudilari (qo'shiqlari) vazni bila madidi musammani

¹⁾ org'ushtak, ba'zan “arg'ushtak” tarzida ham yoziladi. Bu so'zga S.Ayniyning “Lug'at-i nimtapsiliyi tojiki” asarida shunday izoh berilgan: “arg'ushtak-raqsest, ki barsari zonu nishasta ado namoyand” (qaralsin: S.Ayni. Kulliyot. 12 tom, Dushanbe, 1976, 33-bet). Mazmuni: arg'ushtak-tizzada o'tirgan holda ijro etiladigan raqs. Demak, bu tarzda ijro etiladigan raqsning shunga mos kuyi ham bo'lgan.

solimda (foilotun foilun foilotun foilun) voqe' bo'lubtur, aning asli bu nav'durkim, bayt:

Vahki, ul oy hasrati, dardu dog'i furqati,
Ham erur jonimg'a o't, ham hayotim ofati.
Foilotun foilun foilotun foilun", deb ta'kidlaydi.

Olimlar, jumladan hozirgi zamon arab adabiyotshunosi Xan al-Faxuriy (45, 37) arab she'riyati tuya surish vaqtida aytiladigan hudi-qo'shuqlar asosida maydonga kelgan, degan fikrdalar. Shuning bilan birga, bu hudi-qo'shuqlar haqida shunday yozganlar: "Cho'l-sahro musiqasida birxillik mavjud, uning kuylarida ko'chmanchi arablar hissiyatidagi iztirob, sog'inch, nola kabi mungli ohanglar takrorlanib turadi". (45, 49)

Demak, cho'l-sahroda chorvachilik bilan mashg'ul bo'lganlar hayoti tarzida, kuy-qo'shuqlarida ma'lum bir umumiylik-hamohanglikning bo'lishi tabiiy. Shuning uchun turkiy xalqlarning chorvachilik bilan shug'ullanuvchilari surud-qo'shuqlari ohangining "a'rob (arablar) teva surar hudilari vazni"ga o'xshash va mos kelgani ham bejiz emas. Alisher Navoyi tomonidan keltirilgan baytning mazmuni va ruhi "cho'l-sahro musiqasida... mungli ohanglarning takrorlanib" turishiga mosligi ham bu fikrni tasdiqlaydi. Shuning bilan birga "hudi" va "surud"larning bir vaznda, ya'ni madidi musammani solimda bo'lishini ham taqozo etgan. Demak, arab aro'zi bahrlarining turkiy xalqlar she'riyati vaznlari bilan ruhan yaqinligi arablar aro'zini g'ayri arablar she'riyatida qo'llashni osonlashtirgan. Ammo ikkinchi tomondan esa mahalliy xalqlar qadriyatlari, sharoiti, tushunchasi, madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari zaminida ularga yangiliklar kiritish, ya'ni moslashtirish-muvofiqlashtirish jarayoni ham amalga oshgan. Bu holni turkiy surudlar vaznini yangilashda ham uchratish mumkin. Xuddi shundan kelib chiqqan holda Alisher Navoyi shunday yozgan: "Ammo bu latif zamonda (ya'ni XV-yuz yillikning ikkinchi yarmi nazarda tutilmoqda-B.V.) va sharif davronda bu surudni ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznig'a elitib, musiqiy va advor ilmida muloyimtab'liq benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila ajab tasarruflar qilib, sultoni sohibqiron (ya'ni Husayn Boyqaro-B.V.) majlisida ayturlarkim, aning muloyimlig' va xushoyandalig'i vasfg'a sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatqa rost kelmas, balki ul hazratning (ya'ni Husayn Boyqaroning) ixtiroidur va bu ham ul hazratning Masihoso anfosi natoyijidin istishhodg'a kelturmak munosibroq erdi, andoqkim, bayt:

Sabzayi xatting savodi la'li xandon ustina,
Xizr go'yo soya solmish obi hayvon ustina.
Foilotun foilotun foilotun foilun" (12, 180).

Turkiy va forsiy she'riyatda arab she'riyati uchun xos bo'lgan madid bahrining bo'lishi masalasidan bahs yuritgan ozarboyjon aro'zshunosi Akram Ja'far shunday yozadi:

"Madid bahri qoliblari... fors va turk she'rinda zo'raki va sun'i" dir. (39, 175)

Bu fikrni davom ettirib, madidning barcha qoliblari-ruknlari ruhan kuy-ohang jihatidan ozarboyjon she'riyatiga o'xshamasligini ham qayd qiladi. Tojik

aro'zschunos olimi U.Toirov ham madid bahri haqida gapirib, uning arab she'riyati uchun xosligini ta'kidlagan holda fors-tojik shoirlari o'z mahoratlarini sinash uchungina bu bahrda ham she'r yozganlarini aytgan (36, 97).

Demak, madid bahrining turkiy she'riyat tabiatiga uncha mos emasligini sezgan shoirlar, Alisher Navoyining ta'kidiga ko'ra, Husayn Boyqaro uni turkiy qo'shuqlar tabiatiga-kuy-ohangiga mos keladigan ramali musammani mahzuf bahri bilan almashtirganlar va o'z she'rlarini shu bahrda bitganlar (to'g'ri, Husayn Boyqarogacha ham turkiy va forsiy-she'riyat tarixida bu bahrdan keng foydalanilgani aro'zshunos olimlar tomonidan e'tirof etilgan).

Har holda bu bahrning "muloyimlig' va xushoyandalig'i vasfg'a sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatqa rost kelmas" darajada bo'lgani Husayn Boyqaroga nihoyatda ma'qul bo'lgan hamda o'zining g'azallarini ko'proq shu bahrda bitganidan bo'lsa kerak (Alisher Navoyi tomonidan keltirilgan misol-bayt ham shundan guvohlik beradi), Alisher Navoyi bunday holni "ul hazratning ixtiroidur" tarzida baholaydi.

Shunday qilib, Husayn Boyqaroning ramali musammani mahzuf bahrida yozgan g'azallarini - qo'shuq - g'azal yoki g'azal-qo'shuq tarzida nomlash masalani ancha oydinlashtiradi, degan fikrdamiz.

Bu bir tomonidan. Ikkinchi tomonidan esa Alisher Navoyi "Mezon ul-avzon"da rasmiy aro'zga kirmagan yana bir "surud" haqida so'z yuritib, shunday yozadi: "Yana surudedurkim, ani "turkiy" deb durlar. Bu lafz anga alam bo'lubdur va ul g'oyatdin tashqari dilpisand va ruhafzo va nihoyatdin mutajoyiz (had-me'yordan oshgan) aysh ahlig'a sudmand va majlisoro suruddur, andoqki salotin ani yaxshi aytur elni tarbiyatlar qilibdurlar, turkiygo'ylik laqabi bila mashhurdur va ul dog'i ramali musammani maqsur vaznida voqe'dur, andoqkim, bayt:

Ey, saodat matla'i ul orazi mohing sening,
Ahli binish qiblagohi xoki dargohing sening.
Foilotun foilotun foilotun foilun

Hazrati sultoni sohibqiron (Husayn Boyqaro) bu vaznning g'oyat ravonlig' va latofatidin va ruhparvarlig' va salosatidin o'z devonlarinki, jame'i davovin orasida badanlar aro jondekdur va kavokib ichra xurshedi raxshondek voqe' bo'lubtur, boshdin-oyoq iltizom (lozim ko'rmoq, bilmoq) qilib, bu vaznda tartib beribdurlar erdi". (12, 181).

Alisher Navoyining yozganidan ma'lum bo'ladiki, Husayn Boyqaro "turkiy" deb atalmish surudning vazni ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun)ning "g'oyat ravonlig'i.., latofati.., ruhparvarligi va salosati (ravn, nuqsonsizligi)ni e'tiborga olib, "o'z devoni (ni)... boshdin-oyoq... bu vaznda tartib" bergan. Natijada Husayn Boyqaroning shu bahrda bitilgan g'azallari ham ravonligi, o'ynoqi va latofati, so'zlarning nuqsonsizligi bilan ajralib turadi. Ko'rinadiki, Husayn Boyqaro rasmiy g'azallarni "turkiy"ning xususiyatlari bilan boyitgan. Shu jihatdan ularni faqat g'azal deb atash kifoya qilmaydi. Shuning uchun ularni "g'azal-turkiy" tarzida nomlash bunday g'azallarning boshqa xildagi rasmiy g'azallardan farqlash hamda Husayn Boyqaroning bu sohadagi xizmatlarini,

Alisher Navoyi iborasi bilan aytganda, “ul hazratning (Husayn Boyqaroning) ixtirosi” ekanligini e’tirof etishni ham taqozo etadi.

Shuni nazarda tutmoq o’rinliki, Alisher Navoyi “turkiy” haqida yozganda yana bir nozik masalaga ham ishora qilgan. Jumladan: “Yana surudedurkim, ani “turkiy” debdurlar, bu lafz anga alam bo’lubtur... Salotin ani yaxshi aytur elni tarbiyatlar qilibdurlar, turkiygo’ylik laqabi bila mashhurdur” (12, 181).

Bu iqtibosning birinchi gapida “surudning turkiy” deb atalishi hamda “bu lafz”, ya’ni turkiy so’zi va shuning bilan birga turkiy tilning bu surud uchun xos nom (turkiy) va asosiy til (turkiy) bo’lganligiga alohida urg’u berilmoqda.

Demak, turkiy ham janr hamda uning turkiy tilda bo’lishi ta’kidlanmoqda. Iqtibosning ikkinchi gapida esa bunday asar-surudlarni aytuvchilarga sultonlar alohida e’tibor bilan munosabatda bo’lganlari hamda ular turkiygo’y laqabi (unvon, maxsus nom) bilan mashhur bo’lganliklari uqtirilmogda. Bas shunday ekan, turkiygo’y shoir deyilganda ham turkiy tilda hamda “turkiy” janrda ijod qiluvchi shoirlar tushinilgan. Shu jihatdan Alisher Navoyi “Majolis un-nafoyis”ida “Mavlono Haydar turkigo’y”, “Mavlono Gadoyi – turkiygo’ydur, balki mashohirdindur” kabi yqtirishlarga yanada jiddiyroq munosabatda bo’lib, sharh va izohlash maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, Alisher Navoyi asarlaridagi sharhlardan ma’lum bo’ladiki, Husayn Boyqaroning devoni aro’zning bir bahrida (ramali musammani maqsur-mahzuf) yozilgan g’azal-qo’shiq va g’azal-turkiylardan iborat bo’lib, bunday hol o’sha davrdagi (undan oldin va keyingi davrlardagi) shoirlar devonida uchramaydi. Shuning uchun Husayn Boyqaroning devoni turkigo’ylar devonlari ichida shu xususiyati bilan alohida ajralib turadi. Bizning aqidamizcha, Husayn Boyqaro devonining yuqorida ta’kidlaganimiz xususiyatlariga uncha e’tibor berilmaganidan bo’lsa kerak, Zahiriddin Muhammad Bobur bu haqda “(Husayn Boyqaro) devon ham tartib qilib edi. Turkiy aytur erdi. Taxallusi “Husayniy” edi. Ba’zi baytlari yomon emastur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur”, - deb yozgan edi.

Boburning Husayn Boyqaro devonidagi “ba’zi baytlari yomon emastur”, deb yozgani bilan Alisher Navoyining “(Husayn Boyqaroning) xub ash’ori va marg’ub abyoti bag’oyat ko’pdur”, - deb yozganlari o’rtasida ma’lum bir tafovut borligi ko’zga tashlansa-da, ammo biz Alisher Navoyining Husayn Boyqaroning “xub ash’ori va marg’ub abyoti bag’oyat ko’pdur”, - deb yozganlariga ko’proq e’tiborni qaratamiz va shu jihatdan Husayniy she’riyatini muxtasar tarzda ko’zdan kechirishga harakat qilamiz.

Husayn Boyqaro she’riyatini birinchi bo’lib talqin qilgan, sharhlagan Alisher Navoyidir. Alisher Navoyi bu ishni “Majolis un-nafoyis”ning maxsus-sakkizinchi majlisida amalga oshirdi.

Ma’lumki, Alisher Navoyi “Majolis un-nafoyis”i ikki marta tahrir bo’lgan. Uning birinchi tahriri 1491-yilda bajarilgan bo’lsa,¹⁾ ikkinchi tahriri-to’ldirilgan va qayta ishlangani 1498-yilda nihoyasiga yetgan edi.²⁾ Husayn Boyqaro she’riyatiga

¹⁾ Alisher Navoyi. Tanlangan asarlar, III-tom, Toshkent, O’zdatnashr, 1948, 136-149-betlar. Bundan so’ng “I-tahrir” tarzida keltirilib, beti ko’rsatiladi.

²⁾ Alisher Navoyi. Asarlar, 15 tomlik, 12-tom, 178-210-betlar. Bundan so’ng “II-tahrir” tarzida keltirib, beti ko’rsatiladi.

bagishlangan sakkizinchi majlis ana shunday qayta ishlangan va to'ldirilgan boblardan biridir.

Bu “majlis”ning ikki tahririni o'zaro qiyoslaganda shu narsa ma'lum bo'ladi:

birinchidan, I-tahrirda Husayn Boyqaroning 82 bayti sharhlangan bo'lsa, II-tahrirda sharhlangan baytlar soni 162ga yetadi, ya'ni II-tahrirda birinchisiga nisbatan 80 baytning sharhi qo'shilgan Misol tariqasida I-tahrirda bo'lmay, II-tahrirda qo'shilgan quyidagi baytlarni keltirish mumkin:

Vahki g'am dashtida itgan notavon ko'nglum qani?

Tarki jonim aylagan bexonumon ko'nglum qani? (II-tahrir, 205-bet)

Qilmagay erdim yuzin ko'rmak tamanno koshki,

Solmag'ay erdim ko'ngul mulkiga g'avg'o koshki. (II-tahrir, 204-bet)

Qayda istay, istasam, qaydin topay sen yorni,

Kim manga hamdam bo'lib so'rg'ay dame men zorni (II-tahrir, 202-bet)

Ikkinchidan, I-tahrirdagi matn II-tahrirda qayta ko'rib chiqilib, ayrim joylari qisqartirilgan hamda “xilvat” deb ataluvchi yangi bo'lim qo'shilgan. Bu bo'lim esa Husayn Boyqaroning she'rshunosligiga oid muhim hayotiy lavhalardan iboratdir. Shuning bilan birga I-tahrirdagi matnning tuzulishi ham II-tahrirda o'zgartirilgan. Jumladan, I-tahrirda Husayn Boyqaro baytlarini sharhlashga kirishilar ekan, Husayn Boyqaroning mavlono Lutfiy baytiga javoban bitgan matla'ini sharhlashdan boshlaydi: “Malik ul-kalom mavlono Lutfiyning mashhur matla'i javobidakim, “E qading tubiyi jannat xaddi gulgun ustina” bu matla' voqe' bo'lubturkim:

Xattining tori tushubtur la'li maygun ustina,

O'ylakim jon rishtasi bir qatrayi xun ustina.

Basirat ahli qoshida zohirdurkim, tafovut ne chog'liqtur. Ne uchunkim, Mavlono (Lutfiy) yuzni jannatqa tashbeh qilibdur va ani tubi ustiga e'tibor qilibdur va bu bag'oyat yiroqdur. Bovujud bu ikki misra' bir-biriga marbut emas va javobi (ya'ni Husayn Boyqaro javobi) bovujudi g'arobati ma'ni ikkalasi misra' bir-biriga muvofiq va alfozi bir-birining muqobalasida loyiq voqe' bo'lubtur” (I-tahrir, 137-bet).

Shundan so'ng baytlar ma'lum mavzular yonalishida sharhlanadi.

II-tahrirda esa sakkizinchi – Husayn Boyqaro baytlari sharhiga bag'ishlangan majlisning yuqorida, I-tahrirda ko'rilgan tartibda bo'lishi Mir Alisher Navoyiga uncha ma'qul bo'lmagan va sharhlarga ham tuzatishlar kiritgan. Shuning natijasida II-tahrirda matla' va baytlarning sharhi Husayn Boyqaro devonidagi tartib, ya'ni “alif”dan boshlanib, “yoy” harfi bilan tugallanishga asosan keltirilgan.

Bu haqda Alisher Navoyi shunday yozadi:

“Devon ibtidosidin bunyod qilildi va har g'azaldin bir matla' yozildi”.

Shundan so'ng quyidagicha boshlanadiki, bu boshlanma I-tahrirda ko'zga tashlanmaydi:

“Alif” harfi:

Avval Haq subhonahu va taolo hamdidakim, notiq tili loldur va til nutqi shikastamaqoldur. Ul mazmunda bu matla' bag'oyat baland voqe' bo'lubturkim:

Ey habibingdin kelib hamding'a loehso sano
Ul chu ojiz bo'lsa, hamding kim qila olg'ay yano.

Yana tengriga mahbub, bandalarig'a matlub va marg'ub nubuvvat xotami va rasuli hoshimiy sallallohu alayhi va sallam na'tida bu matla'kim:

Ey qilib ravshan ulus topmoqg'a anvori hudo,
Mushafi ruxsor uza v-ash-shams birla v-az-zuho.”¹

Mazkur iqtibos Alisher Navoyi “Majolis un-nafoysis”ining 1966-yildagi nashrida tushirilib qoldirilgan (8, 179). Vaholonki uning o'ziga xos ahamiyati bor. Jumladan, bu bilan Alisher Navoyi Husayn Boyqaro devonining hamd va na't g'azallar bilan boshlanganiga ishora qiladi. Shundan so'ng “alifbo” tartibida matla' va baytlar sharhi davom etib, I-tahrir boshlanmasi (mavloni Lutfiy bilan bog'liq) esa “hoi havvaz” bo'limiga tahrir qilingan tarzda joylashtirilgan.

Uchinchidan, baytlarning I-tahrirda keltirilgan sharhlari II-tahrirda yangicha talqin qilingan yoki uslubiy jihatdan tahrir qilingan. Mazkur fikrning isboti uchun ayrim misollarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq ko'rindi.

I-tahrirda:

“Ko'ngulni hajrdin muztarib ko'rub, taskini uchun g'oyib yorning keluri mujdasin bergani bu matla'da latif suratda muaddo bo'lubtururkim:

G'am yema mahzun ko'ngulkim, dilraboying kelgusi,
Bazmi ayshing tuzguchi ishratfizoying kelgusi”. (I-tahrir, 142-bet)

II-tahrirda:

“Mahzun ko'nglini aldab, dilrabosining kelur xabarini debtur va arg'adab (aldab) ishratfizoyi vasli xabarin aytibdur. Ajab nav' shirin voqe' bo'lubtururkim:

G'am yema, mahzun ko'ngulkim, dilraboying kelgusi,
Bazmi ishqing tuzguchi ishratfizoying kelgusi” (II-tahrir, 204-bet)

Shuni eslatish joizki, I-tahrirdagi baytning ikkinchi misrasidagi “ayshing” so'zi II-tahrir nashrida matbaa xatosi taqozosi bilan “ishqing” tarzida keltirilgan. Aslida I-tahrirdagi “ayshing” so'zi bayt mazmuniga muvofiq va munosibdir.

Yana:

I-tahrirda:

“Vasl zamonida hijron biymidinkim, nogoh bo'lmag'aykim hijrong'a giriftor bo'lg'ay va o'lumni ul hayotga tarjeh qilg'on ma'ni bu baytda xub voqe' bo'lubturur:

Vasl aro o'ltur meni hijron jafosidin burun,
Nettikim, qilsang xalos oning balosidin burun.

Ham bu ranglig' ma'nida hajr biymidin ajalg'a o'z halokin iltimos qilur, bag'oyat nodir voqe' bo'lubtururkim:

E ajal, osuda qil hijron balosidin meni,
Bir yo'li qutqor ulusning mojarosidin meni” (I-tahrir, 144-145-betlar).

II-tahrirda:

I-tahrirdagi yaxlit sharh II-tahrirda ikkiga bo'lingan va baytlar tugallangan harflar bo'limlarida (“nun”, “yoy”) joylashtirilib, quyidagicha sharhlangan:

“Bu matla' hamkim, qofiya tag'yir topib, hamul radifda (bundan oldingi sharh “jondin burun”, “afg'ondin burun” qofiy-radifli bayt haqida bo'lib, shunga

¹ Alisher Navoyi. Majolis un-nafoysis. Ilmiy-tanqidiy matn. Toshkent, “Fan”, 1961, 210-bet.

ishora qilmoqda muallif) voqe' bo'lubtur, g'oyat zebolig'da va nihoyat ra'nolig'da voqe' bo'lubturkim:

Vasl aro o'ltur meni hijron jafosidin burun,

Netti gar qilsang xalos oning balosidin burun" (II-tahrir, 195-196-betlar).

I-tahrir matnidagi ikkinchi baytning sharhi ham II-tahrirda alohida keltirilgan va u quyidagichadir:

"Hijron balosidin jonig'a yetib, ajalg'a iltijo qilur va el mojarosidin toriqib, o'lumni orzular, bu uslubda so'z bas g'aribdur:

Ey ajal, osuda qil hijron balosidin meni,

Bir yo'li qutqar ulusning mojarosidin meni" (II-tahrir, 205-bet).

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Ularni qiyosiy o'rganish esa Husayn Boyqaroning "har oshiqona matla'... va har dardmandona bayt"lariga Alisher Navoyining nihoyat katta mas'uliyat bilan yondashib, ularni sharhlashga harakat qilganini namoyish ettiradi.

Ikkinchi tomondan esa bu tahrirlar Alisher Navoyining o'z asarlarini qayta-ayta ko'rib, tuzatishlar, qo'shimchalar kiritib borganidan ham, ya'ni ilmiy-ijodiy ish jarayonining uzluksizligidan dalolat beradi.

Alisher Navoyi tomonidan Husayn Boyqaro matla' va baytlari sharhlanishining ahamiyati shundan iboratki, bu sharh va talqinlar XV-yuz yillikdagi adabiyotshunoslik hamda she'rshunoslikning yetuk bilimdoni qalamiga mansubdir. Ular mumtoz adabiyotshunoslikning she'rlarni baholash me'yor va mezonlari asosida sharh va talqin qilinganlar. Ma'lumki, mumtoz adabiyotshunoslikda, jumladan XV-yuz yillikdagi she'rshunoslikda she'rda shoir tomonidan "tavlidi ma'ni", ya'ni yangi poetik ma'nolarni kashf etib, uni badiiy yuksak tarzda aks ettira olgani va yoki bunga erisha olmagan nuqtayi nazaridan baho berilgan. Boshqacha aytganda, Alisher Navoyi sharh va talqinlarida Husayn Boyqaroning shoir sifatida o'ziga xosligi, "tavlidi ma'ni"-yangi poetik obraz (timsol)larni, o'xshatishlarni, qofiya va radiflarni kashf etishi, topa olgani masalasiga asosiy e'tibor qaratilib, uning turkiy she'riyatdagi mavqe'ini belgilashga intilgan. Ana shu sababdan sharhlar jarayonida u yoki bu masalaning Husayn Boyqaro "xossa ma'ni"si, "xossa ixtirooti", "xossayi tab'i" ekanligi uqtirilib, hatto "bu hech yerda eshitilmaydur va bag'oyat shirin va rangin tushubtur" tarzida ham qayd qilinadi.

Bu esa nihoyatda muhim bo'lib, Husayn Boyqaro she'riyati mohiyatini mumtoz she'rshunoslik nuqtayi nazaridan izohlash, tushunish, baholashga xizmat qiladi. Shuning uchun biz ham mumtoz she'rshunoslikda she'rlarda mazmun va ma'noning yangi-yangi qirralarining kashf etilishi va ularni badiiyat qonuniyatlari asosida ifoda etishda shoirning mahoratini belgilashga asoslanganlikni ma'qul deb bilib, mumtoz she'rshunoslik mezonini va me'yorida sharh va talqin qilishni maqsadga muvofiq deb bildik. Shuning uchun Husayn Boyqaro g'azallari sharhi va talqinida avval Alisher Navoyining ma'lum matla' va baytlarga yozgan sharh va talqinlari keltirilib, so'ngra o'sha g'azal haqida o'zimiz baholi qudrat amalga oshirgan sharh va talqinlarni ilova qilmoqchimiz.

Alisher Navoyining sharhi:

“Yor ko'yida tushgan so'zon ko'nglinki, yori poymol qilmish bo'lg'ay, yerga tushgan o'tqa tashbeh qilg'onikim, ayog' bila yerga surtub o'chururlar, xossa ma'nidur:

Tushgali so'zon ko'ngul ko'yung aro filhol ani,
Yerga tushgan o't edikim, aylading pomol ani” (II-tahrir, 205-bet)

Alisher Navoyi mazkur sharhda baytning asosini tashkil etgan “so'zon ko'ngul” (yonar ko'ngul) poetik obrazini diqqat markazida tutib, baytdagi ma'no va uning baddiy ifodasi haqida so'z yuritadi.

Darhaqiqat, mazkur matla' va uning davomini tashkil etuvchi baytlardan iborat bo'lgan g'azal (hammasi yetti bayt) ishq-majoziy ishq – insonning inson go'zaliga nisbatan bo'lgan ishqiy kechinmalarini tasvirlashga bag'ishlangan.

Uning Alisher Navoyi tomonidan sharhlangan matlaida ishlatilgan “so'zon ko'ngul” (yonar ko'ngul yoki cho'g' ko'ngul) obrazi esa oshiq kechinmalarini ifoda etuvchi vositaga aylangan. Muhimi shundaki, shoir oshiqning ko'nglini alohida harakatlanuvchi timsolga aylantiradi, ya'ni uni tashxislantiradi, jonli obraz darajasiga ko'taradi. Shuning natijasida uni yorning “ko'yi”-ko'chasi tomon yo'naltiradi. Shoir “ko'ngul”ga “so'zon” (yonar, cho'g') sifatini berib, ma'shuqa ishqida yonayotgan va cho'g'ga aylangan “ko'ngul”ni yaratadi. Bu bilan oshiq o'zining ma'shuqa ishqida, uning ishq o'tida yonayotgani, ya'ni kuchli iztirob chekayotganini “so'zon ko'ngul” obrazida ko'radi va uning bu sohadagi sarguzashtlarini chetdan turib kuzatadi. Natijada shuning guvohi bo'ladiki, “so'zon ko'ngul” yorning ko'chasiga tushib qolishi bilan yonayotgan yoki cho'g' holiday ko'ngulni ko'rgan yor uni oyoqlari bilan, yerga tushgan o'tni oyoq bilan surtab o'churgandek, surtaydi- “aylading pomol”. Bu ajoyib bir manzara tasviridir. Bunga erishish uchun shoir baytning birinchi misrasida “so'zon ko'ngul” va yor “ko'yi” (ko'chasi) tasvirini – bu, albatta, xayolan tasavvur etiladigan lavha tasvirini beradida, baytning ikkinchi misrasida esa hayotiy lavha – yerga tushgan o't-olov tasvirini keltiradi. Shunday qilib, birinchi misra'dagi xayoliy tasvir bilan ikkinchi misradagi hayotiy tasvir o'rtasida o'xshashlikni maydonga keltiradi. Natijada “so'zon ko'ngul - o't” hamda “ko'y-yer” tashbehi yuzaga keladi. Ko'rinadiki, shoir birinchi baytning o'zidayoq tashxis – jonlantirish (ko'ngul), tashbeh (ko'ngul-o't), sifatlash (ko'ngul-so'zon) san'atlaridan mohirlik bilan foydalanib, Alisher Navoyi ta'kidlaganday, “xossa ma'ni”ni yaratgan.

Husayn Boyqaroning bu matla'si, demakki butun g'azali ham aro'zning ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) bahrida, yoki Alisher Navoyi ta'kidlagan “turkiy” bahri va janrida, yozilgan bo'lib, shu jihatdan u turkiy-g'azaldir:

Tush gali so'	zon ko'ngul ko'	yunga ro fil	holani
Foilotun	foilotun	foilotun	foilun
Yerga tushgan	o't edikim	aylading po	molani
Foilotun	foilotun	foilotun	foilun

G'azalning turkiy janri talablariga mosligi uning o'zbek-turkiy tilda bo'lganligi, ishq mavzusidan bahs yurituvchi ekanligi hamda, yuqorida ko'rilganiday, ramali musammani mahzuf bahridaligi bilan belgilanadi.

G'azalda “ani” so'zi radif bo'lib, “filhol, pomol, hol, atfol, nol, sol, molomol, lol” esa qofiyani tashkil etuvchi so'zlardir.

G'azalning matla'dan keyingi baytlari quyidagichadir:

Ko'nglum o'z holida qolmas jilva qilg'on qomating,

Vah, ne hol erkin bukim aylar qading ne hol ani.

Buki g'ofillar jafosidin qachon shaydo ko'ngul,

Telbadekdurkim, qovarlar tosh urub atfol ani.

Jomadur jismim vale jon rishtasin ko'r yaxshikim,

Za'f ila to'lg'onmog'idin desa bo'lur nol ani.

Ko'rماغay erdim ani hargiz chu yig'lab solu moh,

Ko'rmas ermishmen o'tub hajrida mohu sol ani.

Gulshani davronda xushdur bodayi gulgun va lek,

Soqiyi gulrux labolab tutsa molomol ani,

Har maqom ichra Husayniy ishq lahnin soz etar,

Qilmasa ruxsoringga nazzora gungu lol ani. (23,136)

Avvalida g'azaldagi ayrim so'zlarning ma'nolari bilan tanishish keyingi ishlarni yengillashtiradi: g'ofil-xabarsiz, nodon; atfol-birligi tifi: bola, bolalar; joma-to'n; rishta-ip; za'f-quvvatsizlik, notavonlik; nol-nay, qamish; sol-yil; moh-oy; molomol-to'la; lahn-kuy, navo; nazzora-qaramoq.

Shunday qilib, endi g'azalning strukturasi-qurilishi haqida ham mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir. Diqqat bilan qaralganda g'azal ikki qismga bo'linadi: birinchisi-birinchi, ikkinchi va uchinchi baytlar bo'lib, ikkinchi qismi shundan keyingi baytlardir.

Birinchi qismni tashkil etuvchi uch baytda asosiy diqqat “ko'ngul” timsoliga qaratilgan. Uning birinchi baytida “so'zon ko'ngul” tasviri yuqorida nazardan o'tkazilgan edi. Ikkinchi baytda esa ana shu ko'ngul ma'shuqaning go'zal qomatini ko'rgach, o'zini qayerga qo'yishini bilmay bezovtalanishi tasvirlansa, uchinchi baytda uning holati shunday izohlanadi: g'ofillarning jafosi tufayli shaydo ko'ngul telbalardek bo'lub qolganidan yosh bolalar uni orqasidan quvadilar –da, unga tosh ham otadilar. Ko'rinadiki, g'azalning birinchi qismini tashkil etuvchi baytlarda ko'ngul (so'zon, shaydo) timsoli haqida so'z borib, uchinchi baytning ikkinchi misrasida (Telbadekdurkim, qovarlar tosh urub atfol ani) esa talmeh san'atini ishlatish orqali “so'zon, shaydo ko'ngul” mashhur Qays-Majnun bilan tenglashtiriladi-da, oshiqlikda ko'ngulning Majnun sifat ekanligiga ishora qilinadi. Shunday qilib, g'azalning birinchi qismini tashkil etuvchi baytlarda yaxlit timsol-ko'ngul yetakchi mavqe'ni egallashi bilan birga “so'zon”lik va “shaydo”likdan Majnun sifatlik pog'onasiga ko'tarilishi tadrijan o'z ifodasini topgan.

G'azal birinchi qismining “ko'ngul” timsoli misolidagi yaxlitligini shu uch baytda radif bo'lib kelgan “ani”ning “ko'ngul”ga aloqadorligi ham qo'llab-quvvatlaydi.

G'azalning ikkinchi qismi to'rtinchi, beshinchi, oltinchi va yettinchi baytlardan iborat bo'lib, ular “ko'ngul” mavzusi bilan bog'li emas, balki, ularning har birida alohida mavzu haqida so'z boradi. Jumladan, to'rtinchi baytda oshiq “jismi”ning holati, beshinchida oylab va hatto yillab yorni ko'rmagani bayoni, oltinchisida “soqiyi gulrux” bilan hayotning yaxshiligi hamda yettinchisida esa Husayniy o'z ishqini turli maqom-kuyda cholishi tasviri berilgan. Ana shu munosabat bilan radif “ani” to'rtinchi baytda “jism”, beshinchida “yor”, oltinchida “bodayi gulgun” va yettinchisida “Husayniy”so'zlari bilan aloqada bo'lgan.

Shunday qilib, g'azal ikki qismdan iborat bo'lsada, ularni o'zaro bog'lovchi asosiy negiz bu-ishq va oshiqdir. Ishq yo'li-kuyida oshiq-ko'ngul iztiroblari ham, oshiqning holati ham g'azalning oxirida umidvorlik bilan, “soqiyi gulrux”-mahbuba bilan oshiqning uchrashuvlari umidi, ana shu ayyomda oshiqning o'z ishqidan kuylashi va agar ma'shuqa unga boqmasa, oshiqning “gungu lol” bo'lib qolishi tasviri jonli va ta'sirli chiqqan.

Alisher Navoyi ko'ngul obrazi tasviriga bag'ishlangan yana bir g'azalning matla'ni sharhlab, shunday yozadi:

“Bedillig'idin telba ko'nglin tilay borg'onin bu g'azalda oxirig'acha musalsal aytilibdur va zebo deyilibdur:

Telbarab itgan ko'ngulni istadim har yon borib,
Tog'u daryovu biyobonlarni bir-bir oxtorib” (II-tahrir, 180-bet).

Bu matla' bilan boshlangan g'azalning asosiy mavzusi “oshiq ko'ngul” sarguzashtini musalsal, ya'ni yetti baytdan iborat bo'lgan g'azalda izchil tarzda tasvirlashdan iboratdir. Shu jihatdan bu g'azal yuqorida talqin qilingan g'azaldan qurilishi jihatidan farq qiladi va Alisher Navoyi ham bu farqni “musalsal” (zanjirday bir-biriga ulangan) so'zi bilan ifodalab, oshiq, “telba ko'ngul” holatining baytlarda uzluksiz, bir-biriga bog'li tarzda bayon etilganiga ishora qilgan-da, bu tasvirni “zebo deyilibdur” tarzida baholagan.

Shundan kelib chiqqan holda g'azalning yuqorida keltirilgan matla'idan keyingi baytlarini ko'rib chiqish ma'quldir:

Topdim ersa o'lturubdur yuz g'amu ando'h ila,
Yor zulfidin batarrak ro'zgorin to'ntorib.
Vahki, so'rg'ach holini, tinmay to'kub dedi sirishk,
Yetti gardundin fig'onu o'tlug' ohin o'tkorib:
Vomiqu Farhodu Majnun mehnating'a to'zmayin,
Kuydilar ohim o'tidin har biri bir yon borib.
Men dag'i to'zmay aning istab vatandin ketmagin,
Yuz tuman taklif ila kelturdum oni yolborib.
Kelturub, chok aylabon ko'ksumni soldim o'rnig'a,
Furqati kuymak o'tidin borisidin qutqorib.
Ey Husayniy, ul kelib tutg'ach visoli jur'asin
Tindurub ko'nglumni men ham ichtim oni sipqorib. (23, 27)

Ko'rinadiki, mazkur g'azal yaxlit olinganda mo'jaz she'riy hikoyaga o'xshaydi. Bu hikoya oshiq tilidan bayon qilingan: oshiq “telba ko'ngli”ni axtarib, ko'p joylarni kezadi va, nihoyat, uni topadi. G'amgin o'tirgan ko'nguldan holini

so'raganda, yig'lab, ohu fig'on qilib dediki, mening ishq bobida chekkan qiyinchiliklarimga Vomiq ham, Farhod ham, Majnun ham chiday olmasdan, ohim o'tidan kuyib ketdilar. Oshiq bu holni ko'rib aytadi: qo'y, ko'p kuyinma, yurgil uyga (vatanga-oshiq jismiga) boramiz, deb uni olib keldim. Keltirdim-da, ko'ksumni chok qilib, ko'ngulni uning ichiga solib qo'ydim va uni vatan firoqidan qutqardim, bu ishimdan va ko'ngulni tinchlantirganimdan xursand bo'lib, bir jur'ani (oz miqdordagi mayni) sipqarib ichdim.

Bu mo'jaz hikoyada ham voqea bayoni hamda ichki kechinmalar tasviri o'zaro qorishib ketib, go'zal bir lavha-manzara kishi ko'zi oldida namoyon bo'ladi. G'azalda ikkita obraz-oshiq va ko'ngul mavjud bo'lib, ularning har ikkalasi ham fa'oldir: ko'ngul chiqib ketadi-oshiq uni oxtarib topadi va o'z makoniga olib keladi. Shuning bilan birga ular orasida savol-javob-dialog ham amalga oshadi.

Ko'rinadiki, g'azaldagi markaziy obraz ko'nguldir. Bunday holni biz Alisher Navoyi g'azallarida ham uchratamiz. Masalan, Alisher Navoyining "Badoye' ul-bidoya" devonida shu mazmunda quyidagi baytlar bor:

Rahm etib, ey do'stlar, majruh ko'ksumni yoring,
 Qo'l yalang aylab, solib har yon ichimni axtaring.
 Uchrasa yuzi qaro ko'nglum tutib, tortib, urub,
 O'tga solib o'rtabon jonimni andin qutqaring.
 Ketgan ersa choklik ko'ksum tikib, voqif bo'lub,
 Kelsa bu jonib, sinonlar birla sanchib qaytaring,

Bunda ham Husayniy g'azalidagi ma'noga ishora bor. Ammo Alisher Navoyining talqini boshqacha. Ana shu jihatdan Husayn Boyqaro g'azalining o'ziga xosligi, talqinning o'zgacha ekanligi Alisher Navoyi diqqatini tortgan. Bu hol Husayn Boyqaroning shoir sifatida o'sha davr she'rshunosligi talablaridan yaxshi xabardorligidan va shundan kelib chiqib, she'r-g'azallar ijod etganini ko'rsatadi, ya'ni u mavjud tasvirlar doirasida so'z yuritishdan farqli o'laroq "tavlidi ma'ni"-ma'noni yangicha talqin qilish yo'lidan borgan. Bundan tashqari Alisher Navoyi o'zining "Hayrat ul-abror" dostonida ko'ngul ta'rifida alohida bir bobcha ajratib, ko'ngulning tasavvufiy ma'nodagi talqinini keltiradi. Jumladan, shunday yozadi:

Buki ko'ngul dersen erur bu yurak,
 Ism ko'ngul birla anga mushtarak.
 Ko'ngul erur bulbuli bo'stoni roz,
 Quds harimida bo'lub jilvasoz.
 Royihayi jannati a'lo ham ul,
 Partavi misbohi tajallo ham ul.
 Solik ani arshi muallo dedi,
 So'fi ani olami kubro dedi.
 Ayni nazohatda bu a'zam jahon,
 Borcha jahon ahli ko'zidin nihon.
 Ka'baki, olamning o'lub qiblası,
 Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi. (13, 39)

Demak, tasavvuf ahli qoshida “ko'ngul” deb ataluvchi tushuncha “borcha jahon ahli ko'zidan nihon” bo'lgan, solik tushunchasida “arshi a'lo”, so'fiy tushunchasidagi “olami kubro yoki a'zam jahon” dir. Bas shunday ekan, Husayn Boyqaro g'azalida ana shu ma'noning ifodalanganini ham kuzatish mumkin. Unda “arshi a'lo”ga intiluvchi, uni axtaruvchi “solik”-oshiq hamda uni, ya'ni ko'ngul “olami kubro-a'zam jahon”ni o'zida, o'z jismida, boshqacha qilib aytganda, “olami sug'ro”da (kichik olam – tasavvuf tushunchasida odam-insonda) saqlovchi “so'fiy”-oshiq tasviri amalga oshirilgan. Bunda “olami kubro”ning “olami sug'ro” bilan yaxlitligi, ya'ni insonning buyukligi-insonda “a'zam jahon-olami kubro” mujassam ekanligi haqidagi tasavvufiy tushuncha o'z aksini topgan.

G'azalda bir mavzu-ishqning ikki xil talqini – ham majoziy va ham haqiqiy ko'zga tashlanadi, ya'ni g'azal ra'no guliga o'xshashdir. Ma'lumki, ra'no guli ikki xil rangda tovlanuvchi guldir. Shu jihatdan bu g'azalni ra'no g'azal deb ham aytish mumkin.

G'azal yetti baytdan iborat bo'lib, unda radif yo'q, qofiya esa “borib, axtorib, to'ntorib, o'tkorib, yollborib, qutqorib, sipqorib” so'zlari vositasida yuzaga kelgan. Mazkur g'azal ham ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun) bahrida yozilgan. Unda tashxis-jonlantirish (ko'ngul), sifatlash (o'tlug' oh), o'xshatish (ro'zgori yor zulfidek qora), mubolag'a (fig'oni yetti gardundan ham o'tib ketgan), talmeh (Vomiq, Farhod, Majnun) va boshqa badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanilgan. Shu munosabat bilan g'azalda tanosib san'atining nihoyatda go'zal bir ko'rinishi mavjudligini eslatish o'rinli bo'lar. G'azalda “ko'ngul vatani inson-oshiq jismi” tanosibi keltirilgan. Dar haqiqat, hayotiy mazmunda ham ko'ngulning asl vatani inson jismi-tanasi ichida ekanligi biologik hodisadir. Shuning bilan birga bunda tasavvufiy ma'noda ham tanosib yuzaga kelgan-olami kubroning olami sug'ro ichida bo'lishi masalasi. Hayotiy ma'noda ko'ngulning tanadan ayru bo'lishi mumkin bo'lmaganiday (albatta, tiriklik vaqtida), tasavvufiy ma'noda olami kubroning (butun koinot va olamning) olami sug'roda (insonda) zohir bo'lishi (tajallosi) ham mantiqiy deb bilingan. Bas shunday ekan, har ikkila ma'noda ham yaxlitlikni maydonga keltirgan tanosib – mutanosiblik e'tiborni o'ziga tortadi.

Shunday qilib, Alisher Navoyi tomonidan ma'qullangan mazkur “ra'no g'azal” Husayn Boyqaroning shoirlikdagi mahoratini o'zida mujassam eta olgani bilan diqqatga sazovordir.

Alisher Navoyi tomonidan sharhlangan baytlarning biri yuqorida ko'rilgan musalsal g'azalga oxshash g'azallardan bo'lganidan uni ham nazardan o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Chunki bu g'azal ham Husayn Boyqaroning xossa asaridir.

Alisher Navoyi bu g'azalning matla'ini sharhlab, shunday yozadi:

“(Husayn Boyqaro) bovujudi o'z ishq o'ti va yor husni o'ti riqqati qalb va tarahhum jihatidinkim, ishq ahli lozimasidur, yana bir mazlumi zor ishqining o'ti bila ham kuymak va matla'din she'ning oxirig'acha bu ma'nini har baytda izhor qilibdurkim, nazm elidin hech kimga dast bermaydur:

Bas emas erdi manga ham o'z o'tum, ham yor o'ti,

Kim anga afzun dag'i bo'lmish yana bir zor o'ti” (II-tahrir, 206-bet).

Alisher Navoyi sharhi va mazkur matla' haqida mulohaza yuritishdan oldin g'azalning matla'dan keyingi baytlari bilan tanishish foydadan xoli bo'lmaydi:

O'z o'tum ko'nglumga ofat, yor o'ti jong'a balo,
 Boisi anduhu dard ul bedili bemor o'ti.
 Bu balo barqi, ul ofat do'zaxi ko'r turfakim,
 Tez etar bu ikkini bir xotiri afgor o'ti.
 Bo'yla uch o't bir ko'ngulga tushsa kuymay naylagay,
 O'ylakim bulbul o'tiyu, gul o'tiyu xor o'ti.
 Jonu ko'nglum birla bag'rim kuydi bu uch o't bila,
 Yaxshi boqsam, yuz tamug'cha har birining bor o'ti.
 O'z o'tum yo yor o'tiga garchi taskin bersa ashk,
 Vah, ani naylayki, qilg'ay yuz chaqin izhor o'ti.
 Gar Husayniyg'a bir o'tlug' yuz g'ami o't solmasa,
 Bas nechuk olamni kuydurdi Navoyivor o'ti. (23, 134)

Ko'ringanidek, g'azal yetti baytdan iborat bo'lib, boshqa g'azallar singari ramali musammani maqsur bahrida yozilgan. Uning radifi "o'ti" so'zi bo'lsa, "yor, zor, bemor, afgor, xor, bor, izhor, Navoyivor" so'zlari qofiyani tashkil etadi. Shuni ham eslatish o'rinli ko'rinadiki, "o'ti" radifi boshdan oxirigacha bir ma'no (o't, olov)ni ifoda etmaydi, balki u matn mantiqiga ko'ra "g'am" ma'nosini ham bildiradi. Bu holni birinchi, ikkinchi, oltinchi baytlarda kuzatish mumkin. Boshqa baytlarda esa, masalan, uchunchida "barq, do'zax", to'rtinchida "kuymay", beshinchida "kuydi, tamug'", yettinchida "o't solmasa, kuydurdi" so'z va iboralari bilan bog'li tarzda "o't-olov"ni ifoda etadi. E'tibor qilinsa, g'azalda "o't" so'zi bilan bog'liq bo'lgan bir uchlik ko'zga tashlanadi: "o'z o'tum", "yor o'ti" va "bir zor, bedili bemor o'ti". Xo'sh, birinchi va ikkinchi "o't"larning birinchisi "o'z"ga, ya'ni shoir-oshiqqa, ikkinchisining esa "yor"ga tegishli ekanligi aniq.

Bas shunday ekan, uchinchisi kimga tegishli?

G'azalda u "bir zor, bedili bemor" tarzida tilga olingan bo'lsa-da, aslida shoir kimni nazarda tutmoqda? Bu savolga javob topish uchun ham Alisher Navoyi sharhi hamda g'azalning maqta'ida keltirilgan "Navoyivor" so'ziga e'tibor qilinsa, masala oydinlashadiganga o'xshaydi. Alisher Navoyi sharhidagi quyidagi iboraga e'tibor qilaylik: "Bovujudi o'z ishq i o'ti va yor husni o'ti riqqati (mehribonlik, g'amxo'rlik) qalb (ko'ngul) [ya'ni ko'nglining mehribonligi va g'amxo'rliqi boisidan] va tarahhum (dilso'zlik va ko'ngulni ko'tarmoq, taskin bermoq) jihatidinkim, ishq ahli lozimasidur, yana bir mazlumi (jafokash) zor ishqining o'ti bila ham kuymak..." Endi esa g'azaldagi "yana bir zor", "bedili bemor", "xotiri afgor", "bir o'tlug' yuz", "Navoyivor" so'z va iboralariga diqqat qilinsa, unda bu uchinchisi "o't", ya'ni g'am Alisher Navoyi bilan bog'li bo'lib tuyuladi. Agar g'azaldagi "bedili bemor", "xotiri afgor", "bir o'tlug' yuz" iboralariga e'tibor berilsa hamda ular Alisher Navoyi sharhidagi "riqqati qalb", "tarahhum", "bir mazlumi zor" iboralari bilan mantiqan qiyoslansa, unda, bizning fikrimizcha, shunday mulohazani bildirish mumkin: Mir Alisher Navoyi bemor bo'lib qoladi. Buning xabarini eshitgan Husayn Boyqaro uni ko'rishga keladi-da, isitmaning

zo'rligidan yuzlari qizargan (o'tlug' yuz), “xotiri afgor” (xotiri xasta, g'amgin) Navoyini ko'rib, o'z manziliga qaytadi-da, g'amxo'rlik, mehribonlik jihatidan do'sti ko'nglini ko'tarish, unga taskin berish maqsadida mazkur g'azalni yozib yuboradi. G'azalda uning o'z g'ami, buning ustiga yori g'ami ko'p bo'lsa-da, ammo Navoyining bemor bo'lishi, xastalanishini ko'rib orttirgan g'ami boshqa hamma g'amlardan ustunligi nihoyatda samimiyat bilan ifoda etilganki, buni Alisher Navoyining shu g'azal matla'i haqida va umuman boshqa baytlari haqida yozgan sharhida ham (“matla'din she'ning oxirig'acha bu ma'nini har baytda izhor qilibdur”) bilish mumkin. Demak, mazkur g'azal Alisher Navoyiga bag'ishlanib yozilgani, hayotiy zaminaga ega bo'lgani jihatidan ham ahamiyatlidir.

Husayn Boyqaroning Alisher Navoyi nomi eslatilgan yana bir g'azali borki, uning matla'i va maqta'i quyidagichadir:

G'am yema majnun ko'ngulkim, dilraboying kelgusi,
 Bazmi ayshing tuzguchi ishratfizoying kelgusi...
 Ey Husayniy, qilmag'il ishrat navosinkim, bukun,
 Kim gulistoni nishotingda Navoying kelgusi. (23, 144)

G'azalning boshqa baytlarida Alisher Navoyi “humoy, oy, rahnamoy” tarzida tavsiflanadi. G'azaldagi xursandchilik ruhi, Alisher Navoyi kelishini samimiyat bilan orziqib kutish kayfiyati o'quvchiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. G'azalni o'qigan kishi shunday xulosaga keladiki, Husayn Boyqaro va Alisher Navoyi o'rtasidagi do'stona munosabat, bir-birini samimiy hurmat qilish, garchi Husayn Boyqaro Abulg'ozil Sulton sifatida Xuroson mulking hukmdori bo'lsada, Alisher Navoyini o'zining “rahnamoyi-yo'lboshchisi” deb bilishi bu shoir Husayn Boyqaroningina emas, balki Abulg'ozil Sulton Husayn Boyqaro mirzoning ham chin e'tirofi va unga nisbatan e'tiqodining ifodasi hamdir. Shuning uchun ham g'azalning “kelgusi” radifidan oldin kelib, qofiyani tashkil etgan so'zlarga g'azalda keltirilgan tartibga e'tibor qilinsa, bu masala yanada oydinlashadi-“dilraboying, ishratfizoying, humoying, Oying, rahnamoying, Navoying”. Bu so'zlar ham qofiya vazifasini o'tagan hamda Alisher Navoyining Husayn Boyqaro tasviridagi sifatlarini o'zida mujassam etgan. Shuning uchun bu so'zlar g'azalning tamal toshini tashkil etuvchilari bo'lib, ularga “kelgusi” so'zi qo'shilsa: “dilraboying, ishratfizoying, humoying, Oying, rahnamoying, Navoying kelgusi”, - shoirning asl maqsadini ifoda etadi.

XV-asr mumtoz she'riyati namunalari, jumladan Husayn Boyqaro g'azallari ham keyingi yuz yillikdagi qalam ahliga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Masalan, XIX-yuz yillikning ikkinchi yarmida yashab fa'oliyat ko'rsatgan shoh va shoir Xiva xoni Muhammad Rahimxon II F'iro'z ham boshqa shoirlar ijodi bilan birga Husayn Boyqaro she'riyatidan xabardor bo'lgan. Shuning uchun g'azallari orasida Husayn Boyqaroning yuqorida ko'zdan kechirganimiz “kelgusi” radifli g'azaliga javobiya tarzida “kelur” radifi bilan yozilgan g'azali ham uchraydi. Uning matla' va maqta'si quyidagicha:

Shod o'lg'il, ey mahzun ko'ngul, bu kecha dildoring kelur,
 Shirin takallum, gulbadan, la'li shakarboring kelur...
 F'iro'zbaxt o'lg'il mudom, et no'sh ishrat birla jom,

Andoqki sarvi xushxirom, ozoda raftoring kelur (38, 420).

Bu g'azal esa, o'z navbatida, F'iro'zning zamondoshlaridan Muhammad Rizo Ogahiyini ham ilhomlantirganidan uning devonida xuddi shu radif (“kelur”) da g'azal mavjud. Uning matla' va maqta'i quyidagicha:

Ey joni g'amgin, mujdakim, bu kecha jononing kelur,

G'uncha dahonu gulbadan, sarvi xiromoning kelur...

Jisming qilib xoki rahi, jon ichra yer ber Ogahiy,

Kim bu kecha xublar shahi bo'lmoqg'a mehmoning kelur (38, 360)

Demak, Husayniy g'azalidagi ruh, ma'no va kayfiyatning badiiy bayoni F'iro'z hamda Ogahiyarga ilhom bagishlaganidan unga javobiyalarni ham maydonga keltirgan edi.

Alisher Navoyining Husayn Boyqaro matla' va baytlariga yozgan sharhlaridan yana shu narsa ayon bo'ladiki, Alisher Navoyi davridagi she'rshunoslik ozidan oldingi mumtoz adabiyotshunoslik an'alarini davom ettirib, turli nav'dagi she'rlarga hamda shoirning mahoratiga baho berishda “xossa ma'ni”ning kashf etilgani, uni badiiy tasvirlashda yangi qirralarning idroki, badiiy tasvir san'atlarini yangicha talqini, yangi radif va qofiyalardan foydala olinganiga ham e'tiborni qaratgan. Boshqacha aytganda, “tavlidi ma'ni”-yangi ma'noni yaratish “tavlidi ashkol”-yangi shakllarni maydonga keltirgani va ularning qorishuvida yangi she'rning yuzaga kelganini uqtirishga ahamiyat berilgan. Shundan kelib chiqqan holda Alisher Navoyining Husayn Boyqaro matla' va baytlarida ana shu sohadagi yangiliklarni ham qayd qilib o'tganini nazardan o'tkazish ma'qul ko'rindi. Chunki ular vositasida ham Husayn Boyqaroning shoirlikdagi iste'dod va mahorati, boshqa shoirlardan farqi belgilangan.

She'riy san'atlar:

Tashbeh:

“(Husayn Boyqaro) firoq zulmidin jonig'a o't va ko'nglida tobni o'tqa tushgan qil pechu tobig'a tashbeh qilibdur va g'arib (nodir, go'zal) tashbeh voqe' bo'lubtur:

Ey firoqing zulmidin jonimda o't, ko'nglumda tob,

O'tg'a tushgan qil kabi jismim aro ham pechu tob” (II-tahrir, 180-bet).

Yana:

“(Husayn Boyqaro) o'tluq ohining shararlarin mahbub yuzigakim sochilur zar huqqa haririning zar rishtalarig'a tashbeh qilur:

Chun yuziga o'tluq ohimning sharori sochilur,

Go'iyoy zar huqqayedurkim yuziga yopilur.” (II-tahrir, 185-bet)

Tajohil ul-orif va tashbeh:

“(Husayn Boyqaro) manzurning labi tabassumini va o'zini qonalg'on dog'ini g'unchayi xandon va lolayi No'mong'a tashbeh qilibdur va ma'nisi she'r sanoe'idin tajohil ul-orif uslubida xush voqe' bo'lubtur:

Ayladi la'li tabassum g'unchayi xandon emas,

Dog'ini ko'nglum qonatti lolayi No'mon emas”.

(II-tahrir, 186-187-betlar)

Alisher Navoyining bu talqinida hamda keltirilgan baytda hozirgi zamon o'quvchisi uchun ayrim sharhtalab o'rinlar borligini nazarda tutib, ularni aniqlash ma'qul ko'rindi.

Tajohil ul-orif – bu mumtoz she'rshunoslikning sanoye'i badoye' qismiga, ya'ni she'riy san'atlar bo'limiga tegishli atama bo'lib, u ana shu bo'limning ma'naviy san'atlar guruhiga mansubdir. Uning mohiyati haqida Husayn Boyqaroning zamondoshi Atulloh Husayniyning “Badoye us-sanoye”ida shunday yozilgan:

“Tajohil ul-orif-(bilimdonning o'zini bilmaslikka olishi) andin iboratturkim, so'zlaguchi bir nimani bilur, ammo bir nukta bila o'zini bilmagandek ko'rsatur. Tajohil lug'atta o'zini bilmaslikka solishtur va atalishi vajhi (sababi) zohirdur”. (17, 132-133).

2. Lolayi No'mon - go'yo No'mon ismli podshoh tomonidan tog'dan keltirilib parvarish qilingan qizil lola. Shuning uchun uni lolayi No'mon deb ham ataydilar. Arablar esa uni shaqoyiq un-No'mon deydi (shaqoyiq-lolaning bir nav'i. Shaqoyiq un-No'mon, ya'ni No'mon lolasi – qizil lola). (33, 603).

Husayn Boyqaroning baytida turli she'riy san'atlarni yuzaga keltirishda turli ibora va so'zlardan mohirlik bilan foydalanilgan. Jumladan, yor labi – la'lining qizil rangda ekanini ifodalash uchun “g'unchayi xandon”, “ko'ngul qoni”, “lolayi No'mon”larni keltirganki, ularning hammasi qizil rangni ham ifoda etadi. Ikkinchidan esa tashbeh san'ati ham maydonga kelgan, ya'ni “la'l (lab) - g'unchayi xandon”, “la'l (lab) - ko'ngul qoni (qizil ma'nosida)”, “la'l (lab) – lolayi No'mon”.

Bunda la'l-labning g'unchayi xandon (ochilgan g'uncha)-gulga o'xshatilishi shakl va rang nuqtayi nazaridan bo'lsa, la'l-labning ko'ngul qoni, lolayi No'monga o'xshatilishi esa rang (qizillik) jihatidandir. Shuning bilan birga birinchi misra'da sifatlash (la'li tabassum, g'unchayi xandon) hamda tanosib (la'lga tabassum xosligi, g'unchaga esa xandonlik-ochilmoqlik) san'ati ham ishlatilgan.

Shunday qilib, Husayn Boyqaro she'riy san'atlardan biri bo'lmish tajohil ul-orifni mohirona ishlatish bilan chiroyli tasvirni maydonga keltirilgan.

Tajnis:

“(Husayn Boyqaroning bu matla'da) yuz davrida qiron ta'rifida... tajnis rioyat qililibdurkim, bu nav' shirin va rangin va xush tartib oz voqe' bo'lmish bo'lg'ay:

Ul quyoshkim oy yuzining davrida qilmish qiron,
Barcha mahvashlar arosida erur sohibqiron”.

(II-tahrir, 195-bet)

Lafziy san'atlar guruhiga mansub tajnis haqida Atulloh Husayniy o'zining eslatganimiz asarida ma'lumot bergan (17, 38). Husayn Boyqaroning mazkur baytidagi birinchi misrada “qiron”, ikkinchi misrada, “sohibqiron” so'zlarida “qiron” shakldosh (tajnis) bo'lib, har biri o'zga ma'noda kelgan.

Birinchi misra'da “qiron”-ikki sayyora yulduzning bir burjda bir-biriga yaqinlashuvi ma'nosida: Misra'da Quyosh va Oyning bir-biriga yaqinlashuvi.

Ikkinchi misra'da “qiron” “sohib” so'ziga qo'shilgan holda sohibqironni tashkil etganki, uning mazkur misra'dagi ma'nosi “podshoh”, “peshvo” dir, ya'ni yor barcha go'zallarning podshohidir.

Biz yuqorida Husayn Boyqaroning tashbeh, tajohil ul-orif, tajnis kabi ma'naviy va lafziy she'riy san'atlardan foydalanishi tufayli maydonga kelgan go'zal tasvirlaridan ayrim misollarni ko'zdan kechirdik, xolos. Shu misollarning o'zi ham Husayn Boyqaroning shoirlilik mahoratidan guvohlik bera oladi. Husayn Boyqaro tomonidan yozilgan ayrim matla'larga shoirlar javob aytishga uringan bo'lsalar-da, ammo ular buning uddasidan chiqa olmay xijolatda qolgan ekanlar. Alisher Navoyi shunday ma'lumot beradi: “Bu g'arib xayoldurkim, Sultoni sohibqironning (ya'ni Husayn Boyqaroning) xotirlarig'a kelibdur va nazm ahlig'a zohir qilib erdilarkim, aytsunlar (ya'ni o'sha matla'ga javob aytsunlar), barcha ayttilar, ammo hech qaysi ul Hazraticha (Husayn Boyqaroday) ayta olmadilar. Ul bu matla'dur:

Hajring o'ti jismi zorim qildi kul, ey yor, bil,

Gar bino qilsang mazorim tarhin ul kul birla qil.” (II-tahrir, 192-bet)

Mana shu holatning o'zi Husayn Boyqaro shoirligiga o'sha davr shoirlari tomonidan berilgan yuksak bahogina emas, balki uni e'tirof etish va ulug'lash hamdir.

Endigi navbatda Husayn Boyqaroning she'r unsurlaridan bo'lmish radif, qofiya va harflardan foydalanishiga doir Alisher Navoyi e'tiroflari bilan tanishib, o'zimizning ayrim mulohazalarimizni bayon etishga o'tsak, foydadan xoli bo'lmas, degan umiddamiz.

Alisher Navoyida o'qiymiz:

“Ul hazrat (Husayn Boyqaro)ning xossa ixtirootidin bu to'rt she'r durkim, “o'zgacha” lafzin radif qilib, qofiyalari har qaysining ozgacha voqe' bo'lubtur. Har qaysining latofati bir-biridin ortug'rog' tushubtur va alardin biri budurkim:

G'am yeli ayshim binosin qildi vayron o'zgacha,

Hushu sabrim mulkini yer birla yakson o'zgacha.” (II-tahrir, 201-bet)

Yana:

“Bu qofiya va radif ham ul hazratning xossayi tab'idur va hech yerda eshitilmaydur va bag'oyat shirin va rangin tushubtur...

Hajr shomi oy chiqib men yig'lar erdim dard ila

Sayrlar qildim seni istab mahi shab gard ila”.(II-tahrir, 201-bet)

“Bu radif ham go'yoki sharif tab' va latif zehning ixtiroidurkim, eshitilmaydur, bag'oyat shirin va dilpazir va rangin voqe' bo'lubtur:

Xasta jonim za'fig'a la'li shakarboring iloj,

Zor ko'nglum dardig'a jonbaxsh guftoring iloj”.(II-tahrir, 182-bet)

“Bu harfda (“se - harfi nazarda tutilmoqda) turk shuarosining malik ul-kalomlari she'r aytmaydurlar, balki ayta olmaydurlar, to anga ne yetgayki bu muqobalada kishi oni keturgay yo nisbat bergay. Bu matla' ta'rifida muncha basdur:

Yor ko'yidin o'tarda ko'rguzur bu zor maks,

So'z desa dog'i javobida qilur bisyor maks.”

(II-tahrir, 181-bet)

Husayn Boyqaroning “x”, “zol”, “sod”, “to” harflari bilan tugallanuvchi matla’lari haqida ham shu tarzda fikr bildirilgan (qaralsin, II-tahrir, 182-183, 187 va boshqa betlar).

Ko’rilganidek, Husayn Boyqaroning qofiya va radiflardan foydalanishdagi mahoratidan so’z yuritish bilan birga uning arab tili fonetikasi uchun xos bo’lgan ayrim harflar bilan tugallanuvchi matla’lari to’g’risida bildirilgan mulohazalarni o’sha davr talablari asosida ekanini nazarda tutmoq kerak bo’ladi.

Arab fonetikasiga xos harflar bilan tugallanuvchi so’zlarni turkiy-o’zbek she’riyatida qofiya, radif shaklida ishlatish mumkin. Ammo bunday so’zlar sof arabcha bo’lganligi hamda o’sha harflarning talaffuzi g’ayri arablarga xos bo’lmaganligi sababli ko’pgina shoirlar, jumladan turkigo’y shoirlar ham ularni ishlatishdan saqlanganlar. Buning sababi esa o’sha harf talaffuzi va so’zlar ma’nosining turkiy-o’zbek tilida so’zlashuvchilarga ma’lum bo’lmaganligida bo’lsa kerak. Shuning uchun ko’pgina turkigo’y shoirlar devonida tilga olingan arab fonetikasiga xos harflar bilan tugallanuvchi g’azallar ychramaydi.

Alisher Navoyi ta’kidlarida ham bunga ishora bor. Husayn Boyqaro devonida ularning ishlatilgani masalasi esa bu shu muallifning, ya’ni Husayn Boyqaroning arab tilini mukammal bilganini ko’rsatishning bir vositasi deb tushinish mumkin. Ikkinchi tomondan esa uning o’quvchilari doirasi ham ana shunday fazilat sohibi bo’lganlar. Bunday xususiyatni Alisher Navoyining she’riyati qomusi “Xazoyin ul-maoni”da ham uchratish mumkin. Ammo Husayn Boyqaro haqida juda baland pardada so’z yuritgan Alisher Navoyi o’zining bu sohadagi xizmatlarini eslatmaydi. Ehtimolki, Alisher Navoyi bu masala uning devonlari debochalarida bayon etilganini nazarda tutib, bu haqda indamagan bo’lishi ham mumkin.

Hozirgi zamon o’quvchilari, badiiy ijod muxlislari uchun bu masala unchalik muhim deb bilinmaydi. Darhaqiqat, arab, yoki lotin va yoki kirill harflari tizimida she’rlarni to’plam-devon holiga keltirish “tavliidi ma’ni”-yangi ma’no, mazmun, mavzuni kashf etishga aloqasi kamroqdir.

Husayn Boyqaro o’z she’rlarida “xossa ma’ni”, “ixtiro”larni maydonga keltirishda salaf va zamondoshlari bo’lgan shoir va adiblarning tajribalaridan ijodiy foydalanish bilan birga ularning asarlariga o’xshatma, nazira va javobiyalar ham yozgan. Alisher Navoyi o’z sharhlarida bu masalaga ham e’tiborni qaratib, Husayn Boyqaro g’azallari orasida Xoja Hofiz Sheroziy, mavlono Yaqiniy, mavlono Lutfiy va o’zi (ya’ni Alisher Navoyi) she’rlariga o’xshatma va javobiy tarzida bitilganlari haqida ham so’z yuritgan.

Jumladan:

“Ishqu muhabbat havosining humoyi baland parvozi Xoja Hofiz Sheroziy kalomi tavrida tushubtur va salosat va tarkibda anga yovushubtur:

G’am sipah qasding’a chekti, soqiyo, tut jomi sof,

Kim bo’lur jomi may ichkandin daler ahli masof” (II-tahrir, 188-bet)

Alisher Navoyi tomonidan ravonlik va bayon uslubida Xoja Hofiz tavriga o'xshash deyilgan ekan unda Xoja Hofizning shu mavzudagi g'azallarini ko'zdan kechirish hamda ularni qiyoslash maqsadga muvofiq ko'rindi.

Xoja Hofiz g'azali baytlari:

Biyo to gul barafshonemu may dar sog'ar andozem,
F'alakro saqf bishkofemu tarhe nav darandozem.
Agar g'am lashkar angezad, ki xuni oshiqon rezad,
Manu soqi ba ham sozemu bunyodash barandozem. (21, 457)

Xurshidning tarjimasi:

Kel endi gul sochib har yon, qadah qo'lda o'turgaymiz,
Buzib charx eski tomin, yangi bir tarhila qurgaymiz.
Agarda tortsa g'am lashkar to'kishga ishq eli qonin
Menu soqiy bo'lib birga bu tashvishni bitirgaymiz. (22, 147)

Xoja Hofizdan keltirilgan misolning ikkinchi bayti Husayn Boyqaroga ilhom manba'i bo'lganligi tufayli o'sha ma'no, o'sha tarkibda (shaklda), ya'ni ramali musammani maqsur bahrida o'zining g'azalini maydonga keltirgan. G'azal ravonligi va Husayn Boyqaro uslubiga mosligi bilan ajralib turadi.

Yana, Alisher Navoyi yozadi:

“Yana bir matla'kim, g'azal tavrda marsiyaomez Xoja Hofiz Sheroziyga voqe' bo'lg'on yo'sin bila ul hazratqa (ya'ni Husayn Boyqaroga) dag'i voqe' bo'lubtur va bag'oyat nodirdur:

Voy, yuz ming voykim, sarvi ravonim bordilo
Sabru hushum mulkidin oromi jonim bordilo” (II-tahrir, 202-bet)

Haqiqatan, Xoja Hofiz Sheroziyning shu yo'sindagi g'azali bor. Uning g'azali shunday boshlanadi:

Sharbate az labi la'lash nachashidemu biraft,
Ro'yi mahpaykari o' ser nadidemu biraft (21, 125)

Alisher Navoyining ta'kidlaganidek, mazkur matla' bilan boshlanadigan g'azal marsiyaomezdir, ya'ni g'azal-marsiyadir. Bu fikrni g'azal matla'ida bayon etilgan kayfiyat ham tasdiqlaydi:

Hamchu Hofiz hama shab nolavy zori kardem, K-ey, dareg'o, ba vidoyash narasidemu biraft. Bu g'azal Xoja Hofizning yaqin kishilaridan birining “ketgani” (olamdan ko'z yumgani) munosabati bilan yozilgan bo'lib, shu jihatdan u marsiyaomez (marsiyaga o'xshash) g'azaldir.

Husayn Boyqaro hayotida ham shunday voqea-yaqin kishisining olamdan ko'z yumgani (bordilo) sodir bo'lganda, bu voqeadan chuqur iztirob chekkan shoir o'z kechinmalarini Xoja Hofiz g'azali uslubida bayon etishni ma'qul ko'rgan. Husayn Boyqaro g'azalida bu yaqin kishisining nomiga ishora ham borga o'xshaydi. Jumladan:

Kim bila angezi mehr etkaymen emdi, ey ko'ngul,
Chunki Mehrangez otlig' mehribonim bordilo. (125-bet)

Mazkur g'azal mavzuning musalsal ifodasi jihatidan musalsal g'azallar jumlasidandir. Unda eng yaqin mehribon kishisini yuqotgan shoirning ko'ngul iztiroblari, g'amgin kechinmalari nihoyat samimiy bayon etilganidan Alisher

Navoyi uni “bag'oyat nodirdur”, - deb yuqori baholagan ediki, bu bejiz emas, albatta.

Husayn Boyqaroning bunday g'azallaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, u forsiy she'riyatning daho shoirlari, jumladan Xoja Hofiz Sheroziy ijodiyotini nihoyatda katta ehtirom bilan o'rgangina emas, balki ulardan ilhomlanib, o'zining turkiy-o'zbek tilidagi g'azallarini ham yaratgan, yaratganda ham “bag'oyat nodir” va o'z uslubiga xos asarlarni yaratgan. Bu hol esa turkiy va forsiy she'riyatning azaliy ijodiy munosabatlari hamda bir-biriga ilhom bag'ishlaguvchi bo'lganini yana bir karra tasdiqlaydi.

Husayn Boyqaro turkiy-o'zbek she'riyatida unga zamondosh bo'lgan malik ul-kalomlari, she'riyat mulki sohibqironlari ijodiyotlaridan ham nihoyatda samimiyat bilan foydalangan, ulardan ilhom olib, yangi-yangi g'azallarni bitgan. Bu holatni Alisher Navoyi o'ziga xos uslubda kuzatgan. Jumladan, Husayn Boyqaroning mavlono Lutfiy g'azali matla'iga yozgan javobi haqida shunday yozadi:

“Malik ul-kalom Lutfiyning mashhur matla'i javobida debtur:

Ey qading tubiyu jannat xaddi gulgun ustina, - bu matla' voqe' bo'lubturkim:
Xattining tori tushubtur la'li maygun ustina,
O'ylakim, jon rishtasi bir qatrayi xun ustina.

...Javobi bovujudi g'arobati ma'ni (ma'noning go'zal va nodir bo'lishi bilan birga) ikkalasi (baytning ikki misrasi) bir-biriga loyiq voqe' bo'lubtur” (II-tahrir, 199-bet)¹⁾

Shuni alohida uqtirish ma'qul ko'rinadiki, o'zbek she'riyati tarixida “ustina” radifli g'azal yozish an'anasi keng qanot yozdi. Natijada XVI-XX yuz yilliklar davomida mazkur radifda yozilgan g'azallar katta bir turkumni tashkil etadi. Ularning o'zini mazmun va badeiyat jihatdan tadrijini o'rganish muhim xulosalarga kelishga imkon berishi turgan gap. Biz bu sohadagi ayrim mulohazalarni bayon qilishni o'rinli deb bilamiz.

XIX yuz yillikdagi manba'larga murojaat etganda shu narsa ma'lum bo'ldiki, XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon adabiy muhitida, shu asrning ikkinchi yarmida esa Xiva adabiy muhitida “ustina” radifida g'azallar ijod etishga bo'lgan qiziqish ancha kuchli bo'lgan. Masalan, Qo'qon adabiy muhitiga bag'ishlangan “Majmuat ush-shuaro” yoki Muhammad Rizo Ogahiyning “Ta'viz ul-oshiqin” devonidagi g'azallar fikrimizni tasdiqlay oladi. Ana shular asosida ayrim misollarga murojaat etish mumkin.

Qo'qon xoni Umarxon-Amiriy “ustina” radifida quyidagi matla' bilan boshlangan g'azalini yozadi:

Ey dudog'ing rashki kavsar xatti rayhon ustina,
Sabzayedurkim chiqibdur obi hayvon ustina.

Shundan so'ng unga javoban Afsus, Xotif, Xijlat, Fazliy, Bo'hjat, Muzmar, Foni va boshqa shoirlar g'azallar bitganlarki, ularning har biri o'ziga xos va muallifi qalami uslubiga mosdir (34, 380).

¹⁾ Bu masala “Malik ul-kalom mavlono Lutfiy” nomli qo'llanmamizda (SamDU, 1999) kengroq yoritilgan.

Shundan so'ng bunday radifli g'azallar yozish Xiva adabiy muhitida ham ancha avj oldi. Ana shu muhitning vakillaridan biri bo'lgan Muhammad Rizo Ogahiy “ustina” radifli g'azallar turkumining diqqatga sazovor namunasini yaratti. Uning g'azali shunday boshlanadi:

Mushkin qoshingning hay'ati ul chashmi jallod ustina.

Qatlim uchun nas keltirur nun eltibon sod ustina. (27, 331)

Mazkur g'azal haqida ko'pgina adabiyotshunoslar o'z fikrlarini bayon qilganlar. Shunday bo'lsada, quyidagilarni qayd qilmoq darkordir.

Mavlono Lutfiyning shu radifdagi g'azalining birinchi misrasida “yorning qaddi jannatning tubiy daraxtiga, uning ustida esa gulgun yuzi” borligi tasvirlangan:

“Ey, qading tubiyi jannat xaddi gulgun ustina”.

Xuddi shu poetik obraz Husayn Boyqaro tomonidan quyidagi tarzda berilgan:

Aytg'ay sarv uzra gul payvand qilmish bog'bon.

Kimki ko'rsa orazing ul qaddi mavzun ustina.

Shuni ham nazarda tutmoq kerakki, Husayn Boyqaro boshqa bir g'azalida ham bu poetik obrazga murojaat etib shunday yozgan:

Anglamon sarv uzra gul payvand qilmish bog'bon,

Yo'qsa gul sanchibtur ul sarvi ravon dastor aro.

Ogahiy ham xuddi shu poetik obrazga murojaat etib, uni quyidagicha talqin qilgan:

Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin,

Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina.

Mavlono Lutfiyda “qad-tubiyi jannat”, Husayn Boyqaroda “sarv”, Ogahiyda esa “shamshod”. “Yuz”-mavlono Lutfiyda “xaddi gulgun”, Husayn Boyqaroda “sarv daraxtiga payvand qilingan gul”, Ogahiy ham ana shu yo'nalishda “shamshodga payvand qilingan gul” tarzida tasvirlagan. Demak, Ogahiy bu masalada Husayn Boyqaroga yaqin turadi va undan ilhomlangan ko'rinadi.

Husayn Boyqaro o'zining zamondoshi hamda “erur so'z mulkining kishvarsitoni,... qahramoni..., Sohibqironi” deb yuqori baholagan Alisher Navoyi g'azaliyotiga ham o'xshatma yoki javob yozishga harakat qilgan edi. Ana shunday javobiyalardan to'rttasi haqida Alisher Navoyi “Majolis un-nafoyis”ning sakkizinchi bobida alohida to'xtaladi.

“Bu faqir (Alisher Navoyi)ning mashhur matla'ig'akim:

Anglading yo yo'qmikim, aylar safar yor, ey ko'ngul,

Vahki, bo'lduk hajri ilkidin yana zor, ey ko'ngul,-javob voqe' bo'lubtur, ammo yuz martaba ondin ortiq va yaxshiroq voqe' bo'lubtur:

Chun junun zanjirig'a bo'ldum giriftor, ey ko'ngul,

Bo'lg'asen men telba holidin xabardor, ey ko'ngul”. (II-tahrir, 192-bet)

2. “Bu faqir (Alisher Navoyi)ning bir g'azaliga bu g'azal javob voqe' bo'lubturkim, o'zum insof yuzidin mo'tarifmankim, andin yuz martaba ortuqruq tushubturkim:

Tushgali hajringda, ey sarvi gulandomim mening,

Ne ko'zumda uyqu bor, ne jonda oromim mening”.(II-tahrir, 190-bet)

Bundan oldin keltirilgan 1-sharhda Alisher Navoyi o'zining qaysi g'azaliga Husayn Boyqaroning javob yozganini aniq ko'rsatgan edi. Ammo 2-sharhda uni aniq belgilamay, “bu faqirning bir g'azaliga” javoban yozilgan g'azalning matla'i keltirilgan. Uning qaysi g'azal ekanini aniqlash maqsadida “Xazoyin ul-maoni”ga murojaat etganimizda, unda “mening” radifli g'azal bir nechtagi ma'lum bo'ldi. Shular orasida:

Har ko'ngul oromi chun bo'lmish diloromim mening,

Ul sababdin yo'qturur ko'nglumda oromim mening,-

matla'li g'azal yozilgan bahri, radif va qofiyadagi yaqinligi hamda mavzu jihatidan o'xshashligidan Alisher Navoyi ko'zda tutgan g'azal shu bo'lsa kerak, deb mazkur matla'ni keltirdik.

3.“Bu matla' faqirning (Alisher Navoyining) bir matla'i muqobalasida tushubturkim, agar burunroq aytilmish bo'lsa erdi, faqir hargiz o'z matla'imni aytmag'ay erdim. Aytmish bo'lsam ham, bitmagay erdim:

Tig' ila ko'ksumni qilding zaxm, ey siminbadan,

Qoni turmaydur deb ul zaxm uzra kuydurdung tugan”.

(II-tahrir, 195-bet)

Alisher Navoyi bu orinda ham o'z matla'ini keltirmagan. Shuning uchun uning “Badoye' ul-bidoya” devoni ko'zdan kechirilganda quyidagi matla' bilan boshlangan g'azal uchradi:

Safhayi husnungda jonbaxsh irning, ey siminbadan,

O'xshashurkim aylagay Iso quyosh ichra vatan. (14, 422)

Ehtimolki Alisher Navoyi ana shu matla'i javobida Husayn Boyqaroning o'z matla'ini yaratganini nazarda tutgan bo'lsa kerak.

Shunisi borki, yuqorida keltirilgan uch sharhda ham Alisher Navoyi o'zining matla'lariga Husayn Boyqaro tomonidan aytilgan javobiyalarni “uyz martaba andin (Alisher Navoyi matla'idan) ortiq va yaxshiroq” deb nihoyatda maqtaydi va hatto “agar (Husayn Boyqaroning matla'i) burunroq aytilmish bo'lsa edi, faqir (Alisher Navoyi) hargiz o'z matla'imni aytmag'ay erdim, aytmish bo'lsam ham, bitmagay erdim” tarzida so'z yuritib, bu e'tiroflarning insof yuzasidan ekanligini ham (“o'zim insof yuzidin mo'tarifman”) ta'kidlaydi. Bunda sharqona odob va munosabat ruhi ham borligini unutmash kerak. Alisher Navoyining bunday baholarini tushunmoq yoki bevosita guvohi bo'lmoq uchun keltirilgan matla'lar bilan boshlanadigan g'azallarni (Navoyi va Husayniy g'azallarini) qiyosiy tahlil va talqin qilish lozim ko'rinadi. Biz quyida Husayn Boyqaroning Alisher Navoyi qalamiga mansub yana bir g'azaliga yozgan javobiyasi bilan bo'g'li bo'lgan masalaga kengroq to'xtalishni ma'qul deb bildik.

Alisher Navoyi:

“Bu qofiya va radifda bu faqirning (Alisher Navoyining) ham she'ri bor va mashhur. Ammo ul hazratning (Husayn Boyqaroning) bu she'rikim, aning javobi tushubtur, hech nisbati yo'qturkim:

Qilmag'ay erdim yuzin ko'rmak tamanno koshki,

Solmag'ay erdim ko'ngul mulkig'a g'avg'o koshki” (II-tahrir, 204-bet)

Shuni ham eslatish joiz ko'rinadiki, mazkur baytning sharhi “Majolis un-nafoyis”ning I-tahririda uchramaydi. Bas shunday ekan, Husayn Boyqaroning shu matla' bilan boshlanadigan javobiya g'azali “Majolis”ning I-tahriridan, ya'ni 1491 yildan so'ng 1491-1498 - yillar orasida yaratilgan bo'lishi mumkin. V-Olluhu a'lam... Shuning natijasida bo'lsa kerak, u “Majolis”ning ikkinchi tahririga kiritilgan. Bu holat Husayn Boyqaro javobiya g'azalining yaratilishi tarixini aniqlashga ma'lum darajada ko'maklashadi. Alisher Navoyining yuqorida keltirganimiz sharhida “bu qofiya va radifda bu faqirning (Alisher Navoyining) ham she'ri bor va mashhurdur”, deb yozganidan kelib chiqib, mazkur g'azal tarixi va “sarguzashtlari”dan ba'zi holatlar hamda Husayn Boyqaroning unga munosabatidan ayrim lavhalarni ko'rib chiqish ma'qul deb bilindi.

Avvalo shuni aytish kerakki, mavlono Lutfiy, mavlono Atoyi va mavlono Gadoyilarning bizga ma'lum bo'lgan g'azallari orasida “koshki” radifida yozilgani uchramadi. Alisher Navoyining o'zi tuzgan birinchi devoni “Badoye' ul-bidoya”da esa “koshki” radifli g'azallar bor. Ularning matla'lari quyidagicha:

Sihatim ozurda jononimda bo'lg'ay koshki,
 Dardi oning tinmag'ur jonimda bo'lg'ay koshki (14, 524-525)
 Bo'lg'ay erdi yuz tuman ming ranju mehnat koshki,
 Bo'lmag'ay erdi balovu dardi furqat koshki. (14,529)

Ammo bu matla'lar bilan boshlangan g'azallar Alisher Navoyining o'zi ta'kidlagan “mashhur” g'azali emasdi. Bu mashhur g'azal esa Alisher Navoyining o'zi tomonidan tuzilgan ikkinchi devoni “Navodir un-nihoya”da mavjuddir. Ma'lumki, bu devon XV asr 80-yillarining ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lib, uning 1487 - yilda Abduljamil kotib tomonidan ko'chirilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bas shunday ekan, mazkur g'azalning yozilish tarixi ham 80-yillarning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu mashhur g'azalning matla'i quyidagichadir:

Ochmag'ay erding jamoli olamoro koshki,
 Solmag'ay erding bari olamda g'avg'o koshki (15, 584-585)

Bu g'azal va uning taqdiri haqida Alisher Navoyining o'zi “Xamsat ul-mutahayyirin” asarida shunday diqqatga sazovor ma'lumotlarni keltirgan:

“Bir qatla bu faqirning (Alisher Navoyining) turkcha bu matla'ikim:

Ochmag'ay erding jamoli olamoro koshki,
 Solmag'ay erding bari olamg'a g'avg'o koshki, -

el orasida shuhrat tutub erdi va podshoh hazratlarining so'hbatlarida dag'i ko'p o'qilur erdi. Shuyu' va shuhrati ul yerga yettikim, hazrati Maxdumg'a (ya'ni Abdurahmon Jomiyga) dag'i masmo' bo'lub (ma'qul bo'lib), alarg'a (Abdurahmon Jomiyga) ham dag'dag'ayi ulkim, bu bahr va qofiya va radifda she'r degaylar bu doiya (xohish, istak) paydo bo'lib, chun turkcha alfoz bila nazmg'a iltifot qilmas erdilar, bir forsiy g'azal ayttilarkim, matla'i budur:

Didame didori on dildori ra'no koshki,

Dida ravshan kardame az xoki on po koshki, -

bitib, podshoh hazratlarig'a (Husayn Boyqaroga) yiborgandin so'ngra maqbul va matbo' tushub, podshoh hazratlari (Husayn Boyqaro) ehson va tahsinlar qilib, bu faqirg'a (Alisher Navoyiga) hukm qildilarkim, alarning (Abdurahmon Jomiyning)

bu g'azalin musaddas bog'lag'aymen. Chun ma'mur va mahkum erdim (podshoh Husayn Boyqaro amri - buyrug'i va hukmini bajarishga majbur edim), muof va ma'zur bo'lsam (uzrlarim kechirilsa) ajab ermas. Musaddas aytilg'ondin so'ngra podshoh hazratlari (Husayn Boyqaro) ehson va tahsinlar qilib, musavvadasin (qo'lyozmasini) alar (Abdurahmon Jomiy) xizmatlarig'a yibordilar. Alar dag'i bandanavozlik (shafqat va mehribonlik) yuzidin iltifotlar (ehtiyom - hurmat) qildilar. (Mening – Alisher Navoyining Abdurahmon Jomiy g'azaliga bog'lagan musaddasimning) matla'i bu nav' bog'lanibdurkim:

Kardame dar xoki ko'yi do'st ma'vo koshki,
Sudame ruxsori xud bar xoki on po koshki,

Omadi berun zi ko'yi on sarvi bolo koshki,
Burqa' afkandi zi ro'yi olamoro koshki,
Didame didori on dildori ra'no koshki,

Dida ravshan kardame az xoki on po koshki” (11, 59-60)

Alisher Navoyining mazkur g'azalning o'sha davr adaviy muhiti – badiiy ijod muxlislari orasidagina emas, balki “el orasida shuhrat” tutushi hamda podshoh hazratlari, ya'ni Sulton Husayn Boyqaro diqqat – e'tiborini o'ziga tortgani haqidagi ma'lumoti nihoyat muhimdir. Bundan tashqari bu turkiycha g'azalning forsiygo'y shoirlar peshvosi hazrat Abdurahmon Jomiy tomonidan ma'qullanib, unga javoban fors tilida o'sha mavzu', bahr, radif va qofiyada g'azal yozgani ham ibratlidir. Chunki bu hol turkiy tilda yozilgan asarlarning, jumladan Alisher Navoyi g'azalining forsiygo'y shoirlarga ilhom bag'ishlab, fors tilida yangi asarlarni, jumladan Abdurahmon Jomiyning g'azali, maydonga keltirganlaridan guvohlik berib qolmay, balki shu asosda Alisher Navoyining fors tilida yangi asari (musaddasi)ning yaratilishi bu ikki tildagi – turkiy - o'zbek – fors – tojik adabiyotlarning uzoq tarix davomida biri biriga ustoz, biri biriga shogird bo'lib kelganlarini yana bir karra tasdiqlaydi. Shuning bilan birga bunday xayrli ishlarni, ijodiy va ijobiy an'analarni davom ettirishga podshoh hazratlari – Sulton Husayn Boyqaroning bosh-qosh bo'lganligini ta'kidlash esa Husayn Boyqaroning o'sha davr adabiy muhitidagi muhim mavqe'idan ham dalolat beradi.

Shuning uchun ham Abdurahmon Jomiyning “koshki” radifida forsiy – tojik tilida yozgan javobiya gazalning yettinchi, sakkizinchi va to'qquzinchi (o'zi to'qquz baytdan iborat) baytlarida ana shu masalaga ishora qilingani diqqatga sazovordir:

Nazmi Jomiro, ki shud dar vasfi lutfi o' chu dur,
Jo nabudi g'ayri go'shi shohi volo koshki.
Shoh Abulg'ozi, ki mego'yad shahi anjum zi dur
Budiyem dar silki nazdikoni o' jo koshki.
Har chi xohad bod hosil dar harimi bazmi o',
V-az harimi bazmi o' sad sola roh, to koshki (5, 251)

Mazmuni: Jomiyning nazmi - g'azali uning (Husayn Boyaro) lutf – ehtiromlari vasfida bo'lganidan koshki oliy darajadagi shoh hazratlari quloqlariga yetib borsa edi. Husayn Boyqaroni yulduzlar shohi (ya'ni Zo'hra) uzoqdan turib shoh Abulg'ozi deb aytar ekan, biz uning yaqinlari qatoridan o'rin olsak koshki edi.

Uning bazmida hamma narsa amalga oshadi, shunday bo'lsa-da, biz undan negadir uzoq bo'lib, koshki edi biz ham unda bo'lsak.

Ko'rinadiki, Abdurahmon Jomiy g'azalning oxirgi uch baytini Sulton Husayn Boyqaro vasfiga, uning barcha havas qiladigan bazm, anjumanlari ta'rifiga bag'ishlab, Alisher Navoyining shu radifli g'azalida bo'lmagan o'ziga xos baytlarni qo'shgan.

Alisher Navoyining g'azali shuhrat tutib, bir necha asarlarni maydonga keltirgani shoirning, ya'ni Navoyining o'ziga ham ilhom bag'ishlagan shekilli u "o'ziga o'zi" javobiya yozish uslubida shu g'azaliga turkiy - o'zbek tilida go'zal bir muxammas ham bog'ladiki, uning birinchi va oxirgi-to'qquzinchi bandlari quyidagicha:

Bo'lmag'ay erdi jamoling muncha zebo koshki,
Bo'lsa ham qilg'ay eding ko'zlardin ixfo koshki,
Qilmag'ay erding ulus qatlin tamanno koshki,
Ochmag'ay erding jamoli olamoro koshki,
Solmag'ay erding bari olamg'a g'avg'o koshki...
Dema ko'nglum kosh yetsa zulfi anbarsoyida,
Yo agar jon mahvi bo'lsa, la'li shakkarxoyida,
Yo magar boshim emasmu raxshi xoki poyida,
Ey Navoyi, bevafo dur yor, bas ne foyida

Nechakim desang: "agar" yoxud "magar" yo "koshki". (16, 665)

Shunday qilib, Alisher Navoyining mashhur bo'lgan "koshki" radifli g'azaliga javobiya yozish yo'nalishiga qo'shilganlardan biri Husayn Boyqaro edi. Husayn Boyqaroning javobiya g'azali matla'ini maqtagan Alisher Navoyi bu g'azal (Husayn Boyqaro g'azali) o'zining (Alisher Navoyining) g'azaliga o'xshamasligini ham uqtiradi. Shundan kelib chiqib Alisher Navoyi va Husayn Boyqaro g'azallarini keltirish ma'qul ko'rindi.

Alisher Navoyi g'azali:

Ochmag'ay erding jamoli olamoro koshki,
Solmag'ay erding bari olamg'a g'avg'o koshki,
Chun jamoling jilvasi olamg'a soldi rustaxez,
Qilmag'ay erdi ko'zum oni tamosho koshki.
Bo'lmag'ay erdi ko'zum o'tlug' yuzung ko'rgan zamon,
Ishqing o'ti sho''lasi ko'nglumda paydo koshki.
Aylagach ishqing balosi zor ko'nglumni hazin,
Qilmag'ay erding meni mahzung'a parvo koshki.
Tushmag'ay erdi firebomez lutfung bilmayin,
Notavon ko'nglumga vaslingdin tamanno koshki.
Lutf ila ko'nglumni vaslingdin tama'gar aylabon,
Qilmag'ay erding yana zulm oshkoro koshki.
Bevafolig' anglag'ach, ishqingni ko'nglum tark etib,
Qilmag'ay erdi o'zin olamda rasvo koshki.
Emdikim devonayu rasvoyi olam bo'lmisham,
Vasli chun mumkin yo'q, o'lturgay bu savdo koshki.

Ey Navoyi, bevafo dur yor bas ne foyida,
Nechakim desang: “agar” yo xud “magar” yo “koshki”.

Husayn Boyqaroning javobiya g'azali:

Qilmag'ay erdim yuzin ko'rmak tamanno koshki,
Solmag'ay erdim ko'ngul mulkiga yag'mo koshki.
Vasl aro tushti ko'ngul mulkida g'avg'o, ey rafiq,
Qilg'ay erdi hajr o'ti ko'nglumni ma'vo koshki.
Tengri uchun telba ko'nglumni yeturgil, ey sipehr
Kim, emas hosil bu behosildin illo koshki.
Ishq aro rasvo bo'lubmen bu taassufdin ne sud,
Yo darig'dur har bir ishning zimnida, yo koshki.
Ul quyoshning naqdi vasli garchi rohatdur, vale,
Qilmag'ay erdi ko'ngul oni tamanno koshki.
Men ul oy ishqini qildim tamanno, ey ko'ngul,
Qilg'ay erdim zuhd ichinda dida bino koshki.
Chun Husayniy davlati tavfiq sandin istadi,
Ushbu ishda solma ko'ngliga, xudoyo, koshki. (23, 146)

Alisher Navoyi bu g'azal haqida so'z yuritganida g'azalning o'zi (Navoyi) g'azaliga javob ekanligi, shuning bilan bir qatorda unga (Navoyi g'azaliga) hech “nisbati (o'xshashi) yo'qligi”ga ishora qiladi. Bu fikrni qanday tushunsa bo'ladi, degan savolning paydo bo'lishi tabiiy. Bizningcha, Alisher Navoyi bu bilan Husayn Boyqaroning g'azali “o'xshamas” yoki “nazirayi benazir” uslubida yozilganiga ishora qilmoqda. Bas shunday ekan, bu g'azallarning “o'xshash” va “o'xshamas” tomonlari nimada ko'rinadi?

G'azallarning o'xshash tomonlari:

mavzuning umumiyliigi; bahr (ramali musammani maqsur), radif (koshki) hamda qofiyalarning o'xshashligi (Navoyida: olamoro, g'avg'o va boshqalar; Husayniyda: tamanno, yag'mo va boshqalar).

G'azallarning o'xshamas tomonlari: birinchidan, mavzuning yoritilish doirasi jihatidan Navoyida ko'lamning kengligi. Bu holat g'azalning matla'idanoq ko'zga tashlanadi. Unda “jamolning olamoro” ekanligi “bari olamg'a g'avg'o” solganligi ta'kidlanadi.

Husayniyda esa mavzuning qamrov doirasi toraygan. Bu holat ham g'azalning matla'ida o'z ifodasini topgan: oshiqning mahbub “yuzini ko'rmak”ni tamanno (orzu) qilganligi va bu bilan “ko'ngul mulkiga yag'mo” solganligi (butun olamga emas).

Ikkinchidan, mavzuni yoritishda ruhiy kechinmalarning in'ikosi nuqtayi nazaridan – Alisher Navoyi g'azalida ichki kechinma, ruhiy holat tasviri ancha chuqur va keng; Husayniyda esa ruhiy holat va ichki kechinmalarning tasviri yengilroq va unchalik chuqur emasligi seziladi. Bu hol g'azallarning maqta'ida ham o'z ifodasini topganday bo'lib tuyuladi.

Alisher Navoyida:

Ey Navoyi, bevafo dur yor bas ne foyida,
Nechakim desang: “agar” yo xud “magar” yo “koshki”.

Husayn Boyqaroda:

Chun Husayniy davlati tavfiq sandin istadi,
Ushbu ishda solma ko'ngliga, xudoyo, koshki.

Uchinchidan, ko'ngul obrazini tasvirlashda – Navoyida ma'lum izchillik va ko'ngul iztiroblari, aldanganligiga hamdardlikning samimiyligi ko'zga tashlanadi. Navoyi tasviridagi ko'ngul yor bevafoqligi, uning aldanchiligi, yolg'on iltifotlarini (firebomez lutfung bilmayin) anglaganda edi qat'iy harakat qilib, uning ishqini tark etgan bo'lardi:

Bevafoqlig' anglag'ach, ishqingni ko'nglum tark etib
Qilmag'ay erdi o'zin olamda rasvo koshki.

Husayniyda esa mazkur obrazni tasvirlashdagi izchillik biroz susaygan. To'rtinchidan, g'azaldagi baytlar soni jihatdan – Navoyining g'azali to'qquz bayt bolsa, Husayniyning g'azali yetti baytdan iboratdir.

Aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, Alisher Navoyining Husayn Boyqaro g'azali haqida bildirgan mo'jaz mulohazasi ko'p narsani nazarda tutib bayon qilingan mulohazadir. Ammo bir haqiqatni, ya'ni Alisher Navoyi va Husayn Boyqaro g'azallarining, bir tomondan o'xshashligi, ikkinchi tomondan esa o'xshamasligi zimmida Husayn Boyqaro g'azalining mustaqilligini inkor etib bo'lmaydi.

Alisher Navoyining bu mashhur g'azali hamda Husayn Boyqaroning unga yozgan javobiyasi XVI-XX-yuz yilliklarda ko'pgina shoirlarga ilhom bag'ishladi. Shuning natijasida bu davrda “Koshki” radifli g'azallar yaratildi. Biz ana shulardan ayrimlarini eslatib, ularning matla'larini keltirishni ma'qul deb bildik. XVI-yuz yillikda Zahiriddin Muhammad Bobur bu g'azalga javoban besh baytdan tashkil topgan g'azalini yozdiki, uning matla'i quyidagicha:

Ko'rmag'ay erdim jamoli olamoro koshki,
Bo'lmag'ay erdim bari olamg'a rasvo koshki.

XVII-yuz yillikda Boborahim Mashrab ham bu g'azalga yetti baytdan iborat javobiya g'azalini yaratdiki, uning matla'i quyidagicha:

Oq yuzungda xolu xat ko'z ko'rmagaydi koshki,
Ko'ngluma yuz dog'i g'amni qo'ymagaydi koshki. (18, 53)

XIX yuz yillikning ikkinchi yarmida Visoliyi Toshkandiy, Zokirjon Furqat va boshqalar “koshki” radifli g'azallar yozdilar. Jumladan, Zokirjon Furqat bu g'azalga yetti baytdan iborat javobiya g'azalini yozdi. Uning matla'i:

Qilmag'aydim senga ul kun oshnolik koshki,
Yona ko'nglum qilmag'aydi mubtalolik koshki. (30, 97)

Furqat g'azalida shu narsani kuzatish mumkin:

Shoir, bir tomondan, Navoyi g'azali an'anasini nazarda tutgan, ikkinchi tomondan esa Husayn Boyqaro va Boborahim Mashrab uslubidan foydalanishga ham intilgan. XX yuz yillikda ham bu an'anani – “koshki” radifida she'r yozish an'anasini davom ettirishga bo'lgan urinishlar uchraydi. Jumladan, shoir Chustiyning yetti baytdan iborat g'azali bunga misol bo'la oladi. Uning matla'i:

Yor yurgan ko'chaning farroshi bo'lsam koshki,
Har nafas men yonida yo'ldoshi bo'lsam koshki. (32, 146)

Shunday qilib, Alisher Navoyining Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiylar nazarlariga tushib, ular tomonidan ham ma'qullangan va javobiyalar yozilgan "koshki" radifli g'azali keyinchalik shu radifdagi g'azallarning turkumini maydonga keltirishga bois bo'ldi.

Husayn Boyqaro Alisher Navoyi g'azallariga javobiyalar yozish bilan birga ularning ayrimlariga muxammaslar ham bitdi va bu bilan "nazm kishvarining sohibqironi" bilan Xuroson mulkinging sohibqironi o'rtasidagi she'riy bellashuvni amalga oshirdi. Buning natijasini tasavvur etish uchun Husayniy muxammaslaridan birining boshlanish va yakuniy bandlarini keltirish maqsadga muvofiqdir:

Ulki jonim gulshanida bor edi xurram bahor,
Aylar erdi g'unchayi xandonidin gavhar nisor,
Xori hajridin topib erdi amon joni figor,
G'unchaki xandon borib, ko'nglumda qoldi xor-xor,
Tinmag'ur jonimg'a onsiz dunyada bori ne bor...

Vahki, davron zulmidin qoldim ajab motam aro,
Tushmagan bu nav' bir motam bani odam aro,
Ey Husayniy, yorsiz sen naylagung olam aro,
Hajridin qolib Navoyidek tuman ming g'am aro
Qo'p, adam sarmanzili azmin qilib, keynicha bor. (23, 153-154)

Yuqorida Alisher Navoyining Husayn Boyqaro baytlarining biriga (matla'i: Voy, yuz ming voykim, sarvi ravonim bordilo) yozgan sharhida uning "g'azal tavrada marsiyaomez Xoja Hofiz Sheroziyga voqe' bo'lg'on yo'sin bila" yaratilganiga ishora qilganini keltirgan edik. Husayn Boyqaroning Alisher Navoyi g'azaliga bog'lagan muxammasi haqida esa bu muxammas Alisher Navoyi g'azalidagi marsiyaomez yo'nalishning muxammas tavrada ifodalanishi yoki u marsiyaomez muxammasdir, deb aytish mumkin. Uning yaratilish tarixi esa, ehtimolki, Xoja Hofiz tavrada bitilgan g'azal vaqtiga to'g'ri kelar. Chunki u g'azal va bu muxammasning mavzusi, uslubi, bayoni bir-biriga o'xshashdir. Ko'ringanidek, Xuroson mulkinging sohibqironi va nozik did shirin kalom shoiri Husayn Boyqaro "so'z mulkinging sohibqironi" Alisher Navoyi shaxsiyati va she'riyatining beqiyos ahamiyatga molikligini, uning obodonlik ma'rifat, ilm va adabiyotni, xususan turkiy tildagi sh'eriya-adabiyotni rivojlantirishdagi xizmatlarini yuksak tarzda taqdirlab, "bu kun nazm arkonining rub'i maskunida qahramon ul turur", deb unga qahramonlik sifati va yoki sharafli unvonini bergan edi. Alisher Navoyi ham, o'z navbatida "nazm arkonining rub'i maskunida" Husayn Boyqarning mavqe'ini belgilash, uning o'ziga xosligini ko'rsatishga bor kuch-g'ayratini sarfladi, uning baytlarini sharhladi. Shuning bilan bir qatorda Alisher Navoyi tomonidan sharhlanmagan baytlar, asarlar ham borki, ular Husayn Boyqaro shoirligining turli qirralarini namoyon etadi. Ana shulardan uning "Risola"sidagi ayrim baytlar, devonidagi to'rtliklar hamda fors-tojik tilida bitilgan ayrim bayt va g'azallaridir.

Mana shularni ham ko'zdan kechirish ma'quldir.

Husayn Boyqaro “Risola”sida shunday bir bayt mavjud:
 Gar olam eliga shoh qildi,
 Faqr ahlig'a xoki roh qildi. (24, 8)

Bunda o'zi haqida, shohlighi va faqr ahliga munosabati to'grisida aniq ma'lumot bermoqda. Bu fikr uning devonidagi quyidagi baytda ham o'z ifodasini topgan:

Kim gadoying bo'lsa olamdin kechib, ey dilrabo,
 Faqr ahli ichra bir sultoni olamdur bukun. (23, 98)

Husayn Boyqaro “faqr ahli” haqida yozganidan ma'lumki, u o'z zamonida yetakchi falsafiy yo'nalishlardan bo'lgan naqshbandiya tariqatidagi “faqr” va “faqirlik”ka doyr tushunchalarni nazarda tutmoqda. Bunday fikrni dadil aytishga sabab shundan iboratki, Husayn Boyqaroning o'zi bir baytiga bunga, ya'ni naqshbandiya tariqatiga ishora ham qilgan. Mana o'sha bayt:

Yor chun ko'nguldur, otin tutub qilma fig'on,
 Haq chu ogohdur, aning zikri xafiy xushroqki, jahr. (23, 43)

Ma'lumki, XV-yuz yillikda naqshbandiya tariqati nihoyatda keng tarqalib, o'sha davrdagi barcha ijtimoiy tabaqalarning vakillari unga ixlos qo'ygan edilar. Naqshbandiya tariqatining asosiy mohiyati “dil ba yoru dast ba kor” (yor-Allah ko'nguldayu qo'l ishda) shiorida ifoda etilgan. Husayn Boyqaro baytining birinchi misrasida ham shunga ishora qilinmoqda (Yor chun ko'nguldur). Masalaning ikkinchi tomoni shundaki, naqshbandiyada “yor-Allah” ko'ngulda ekan, uni baland tovush bilan, ya'ni jahriya tariqida eslash kerakmas, balki xafiy-yashirin, tovush chiqarmay doimo eslash ma'qul. Husayn Boyqaroning yuqorida keltirganimiz baytining ikkinchi misrasida ana shunga ishora qilinmoqda. Bu bilan Husayn Boyqaro do'sti Alisher Navoyi, ustoz Abdurahmon Jomiy, murshidi Xoja Ahrori Vali mansub bo'lgan naqshbandiya tariqatining soliki-muxlisi ekaniga ishora qilmoqda. Shuning bilan bir qatorda Husayn Boyqaro Xuroson mulkining sohibqironi ekanligini ham unutmaydi:

Chun Husayniydur gadoying, husndin bergil zakot,
 Ey malohat maxzani, ul siym olur soyil emas. (23, 55)
 Yana: Ey Husayniy, toki mumkindur jahonda kom sur,
 Oqibat nokomliq yetkurgusi chun charxi dun. (23, 95)

Husayn Boyqaroning devonidagi g'azallarda badiiy tasvir jihatdan diqqatga sazovor bayt va misralar ko'plab uchraydi. Ularda shoir turli she'riy san'atlardan mahorat bilan foydalangan hamda o'ziga xos yangi poetik obrazlarni maydonga keltirgan. Masalan:

Ayladim, ey noma, rozimni yozib og'zingni mo'hr,
 Yor agar ko'ksungni qilsa chok sharhi roz qil. (23, 75)
 To alifdek qaddu lom zulfu og'zing mimidin,
 Ayrumen, vah, ko'rmadim hijronidin g'ayri alam. (23, 79)

Bu baytda kitobat san'ati, ya'ni arab alifbosidagi harflardan foydalanish, ularning shakliga qarab yorning biror uzviga o'xshatish (qad-alif- , zulf-lom- , og'iz-mim-) bilan birga ana shu harflarning qo'shiluvi natijasida yuzaga keladigan “alam - ” so'zini ham baytning oxirida keltirgan. Bu bilan go'zal

siymoga ega bo'lgan yordan ayrulik, uning hijronida bo'lishlik oshiqqa qayg'u-alamdan boshqa narsa emas, demoqchi shoir.

Bunday holni boshqa bir baytda o'zgacha tarzda ifodalanganlikni ko'ramiz:

Ko'zu zulfung birla og'zing sirrin yetur jon aro,
Gar Husayniy dardi ishqing yo'lida bo'lsa adam. (23, 85)

Bu baytda ihom she'riy san'atidan foydalanish natijasida “ko'z”dan “ayn ( )” “zulf”dan-dol ( ) va “og'iz”dan “mim” ( ) harflari nazarda tutulib, ularning qo'shiluvidan maydonga kelgan ( ) “adam” (yo'qlik) so'zini ikkinchi misra'ning oxirida ishlatgan, ishlatganda ham juda o'rinli ishlatgan. Bunday go'zal badiiy tasvirlar Husayniyning:

O'tg'a yoqg'il sarvni, ul qaddi ra'no bo'lmasa,
Yelga berg'il gulni, ul ruxsori zebo bo'lmasa, - (23, 121)

bayti bilan boshlanadigan hamda:

Chun junun zanjiriga bo'ldum giriftor, ey ko'ngul,
Bo'lg'asen men telba holidin xabardor, ey ko'ngul, - (23, 78)

matla'li g'azallarida ham ko'plab uchraydi.

Husayn Boyqaro devonida to'rtliklar ham bor. Ular ko'p bo'lmasa-da, shoir Husayniyning turli holat va mavzuda aytgan to'rtliklaridir. Jumladan:

Ey charxi jafogar, ne sitamlar qilding,
Jonimni nishonayi alamlar qilding,
Mo'hlik nafasim o'tin alamlar qilding,
Uzrungni nechuk qo'lay karamlar qilding. (23, 135)

Bu to'rtlik ma'lum bir hodisa, voqea taassurotida bitilgan. Unda “alam” so'zi ikki ma'noda – birinchisi “alif” bilan yoziladigan va g'am, alam ma'nosida, ikkinchisi “ayn” bilan yoziladigan va bayroq ma'nosida ishlatilgan.

Husayn Boyqaro turkiy tilda she'rlar yozish bilan bir qatorda fors tilida ham she'rlar aytgan. Ammo ularning hammasi ham Husayniy devoniga kiritilmagan. Buning asosiy sababi esa Husayniy devonining o'ziga xosligi bilan izohlanadi (bu haqda gapirilgan edi). Shunday bo'lsa-da, uning fors tilida yozgan asarlaridan ayrimlari yetib kelgan. Shularning o'zi ham Husayniyning bu tilda go'zal she'rlar bitganidan guvohlik beradi. Aytilganlarning isboti uchun ayrim misollarni keltirish ma'qul.

G'azalning matla'i va maqta'i:

Az g'ami ishqat maro ne tan na jone mondaast,
On xayole gashtavy in yak gumone mondaast...
Chun Husayniy boz xoham xeshro pironasar,
Mastu sar dar sajdayi zebo javone mondaast.

Ruboyi:

Jono, jafu baroyi vafu mekashem mo,
Tarki vafu makunki, jafu mekashem mo.
Naqqoshi Chin chu suratash ovaru dar nazar,
Zad bar zamin qalamki, chiho mekashem mo. (19, 210)

Shuni ta'kidlash o'rinliki, Husayniyning turkiy g'azallarida ko'rinadigan mavzu va uni yoritishdagi badiiy mahorat forsiy g'azallarida ham kuzatiladi. Masalan,

ruboyining birinchi baytida “yor jafokor bo'lsa-da, oshiq vafodorligicha qoladi” mazmunini igodalashda tardi aks san'atidan foydalanib, birinchi misra'dagi “jafovafo” so'zlarining o'rnini ikkinchi misrada o'zgartirib, “vafo-jafo” tarzida qo'llagan va fikrning, maqsadning badiiy, aniq ifoda etishga erishgan. Natijada ajoyib bir fikr bayoni ko'zga tashlanadi: ey jon-jonon, bilgilki, biz sening vafo qilishingdan umidvor bo'lib, jafo chekamiz. Shuning uchun sen bizning jafo chekayotganimizni ko'rib, vafoni tark etma. Bunda shoir “vafo”ni yor-jononga jafo-kashlikni esa oshiqga nisbatan juda mahorat bilan qo'llagan.

Ruboyining ikkinchi baytidagi tasvirda esa, ya'ni (mazmuni) “Chin naqqoshi yorning suratini ko'rgach, men nimalarni chizib yuribman, deb qalamini yerga urdi-tashladi”, - Alisher Navoyining quyidagi baytidan ilhomlanish natijasida shu ma'noning o'zgacha yoritilgani ko'zga tashlanadi:

Keldi Chin naqqoshi ul yuz naqshini qilmoqqa tarh,
Chehra ochib, naqshi devor aylading naqqoshni. (14, 552)

Shunday qilib, Husayn Boyqaroning shoir sifatida yaratgan she'rlari, adabiyotshunos va she'rshunos sifatida bitgan risolasi XV-yuz yillikning ikkinchi yarmidagi o'zbek adabiyoti tarixi, undagi uslubiy rang-barangliklarni chuqur va har tomonlama o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Abulg'ozii Sulton Husayn Boyqaro XV-asrning ikkinchi yarmida Xuroson mulkining sohibqironi, ma'rifatparvar hukmdori sifatidagina emas, balki shirin kalom shoir va nozikdidli she'rshunos sifatida ham XV-yuz yillikning ikkinchi yarmidagi ilmiy-adabiy muhitda o'ziga xos mavqe'ga ega bo'lgan siymo tarzida ko'zga tashlanib turadi.

Alisher Navoyi iborasi bilan aytganda, “takallum va maqol hadiqasining bulbuli xushnavosi” bo'lgan Husayn Boyqaro “turk nozimlari (shoirilari) o'z alfozlari (tillari) bilan she'rg'a mashg'ulluq qilg'aylar” (10, 129-130), deb o'sha davrda turkiy-o'zbek she'riyatini yanada rivojlantirishga katta hissa qo'shdi hamda o'zi “turkigo'ylik”ning namunalarini ham maydonga keltirdi. Bular esa uning turkigo'y shoirlar devonlari orasida o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan devonida to'plandi. Husayniy g'azallari xalq og'zaki ijodidagi “surud, qoshuq”lar xususiyatlari hamda yozma she'riyatdagi an'anaviy g'azallarning xususiyatlarini o'zida mujassam etgan g'azal-turkiylar sifatida yaratilib, o'zining ravonligi, o'ynoqiligi hamda turkonaligi bilan diqqatga sazovordir.

Husayniy she'riyatining asosiy mavzusi ishqdir. Muallif bu an'anaviy hamda umumbashariy mavzuga murojaat etar ekan, mumtoz she'rshunoslik talablaridan kelib chiqqan holda ma'lum mavzuning boshqalar tomonidan o'zlaricha idrok etgan tomonlarini “Husayniyvor” idrok etish, ya'ni yangi poetik obrazlar orqali tasvirlashga intiladi. Boshqacha aytganda, mavjud mavzuda “tavliidi ma'ni”ga va shunga asosan “tavliidi ashkol”ga e'tiborni qaratadi. Husayniy she'riyatida yetakchi timsol-obraz sifatida oshiq va ko'ngul ko'zga tashlanadi, hatto ko'ngulning tashxislantirilishi ancha sezilarli tarzda kechadi. Bu jarayonda ko'ngul ham

biologik hamda tasavvufiy ma'nolarda idrok etiladi va tasvirlanadi. Husayn Boyqaroning turkiy va ayrim bizgacha yetib kelgan forsiy she'rlari uning o'z davrining zullisonayn shoirlaridan biri ekanini ko'rsatadi. Husayn Boyqaro she'riyatining o'ziga xosligini e'tiborga olib, uni mukammal tarzda o'quvchilar, she'riyat muxlislariga yetkazish maqsadga muvofiqdir.

XV-yuz yillikdagi adabiy jarayonda Sakkokiy, Atoyi, Gadoyi, Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoyilar qatorida Husayn Boyqaroning ham o'z mavqe'i va o'z o'rni bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Islom Karimov. Amir Temur haqida so'z. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 1996.
2. Islom Karimov. Ma'naviy yuksalish yo'lida. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 1998.
3. Islom Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. Toshkent, "O'zbekiston" nashriyoti, 1999.
4. Abdurahmon Jomiy. Fotihat ush-shabob. Ilmiy-tanqidiy matn. Moskva, Hayka, 1978.
5. Abdurahmon Jomiy. Vositat ul-iqd. Xotimat ul-hayot. Moskva, Hayka, 1980.
6. Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. Ilmiy-tanqidiy matn. Toshkent, Fan, 1961.
7. Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. Qaralsin: Alisher Navoyi. Tanlangan asarlar. 3 tomlik, 3-tom, Toshkent, O'zdavnashr, 1948.
8. Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. Qaralsin: Alisher Navoyi. Asarlar. 15 tomlik, 12-tom, Toshkent, BAN, 1966. MAT, 20 tomlik, 13-tom, Toshkent, FAN, 1997.
9. Alisher Navoyi. Ta'rixi muluki Ajam. Qaralsin: Alisher Navoyi. Asarlar. 15 tomlik, 14-tom, Toshkent, BAN, 1967.
10. Alisher Navoyi. Muhokamat ul-lug'atayn. Qaralsin: Alisher Navoyi. Asarlar. 15 tomlik, 14-tom, Toshkent, BAN, 1967.
11. Alisher Navoyi. Xamsat ul-mutahayyirin. Qaralsin: Alisher Navoyi. Asarlar. 15 tomlik, 14-tom, Toshkent, BAN, 1967.
12. Alisher Navoyi. Mizon ul-avzon. Qaralsin: Alisher Navoyi. Asarlar. 15 tomlik, 14-tom, Toshkent, BAN, 1967.
13. Alisher Navoyi. Xamsa. Toshkent, Fan, 1960.
14. Alisher Navoyi. Badoye' ul-bidoya. Qaralsin: Alisher Navoyi. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, I tom, Toshkent, Fan, 1987.
15. Alisher Navoyi. Navodir un-nihoya. Qaralsin: Alisher Navoyi. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, II tom, Toshkent, Fan, 1987.
16. Alisher Navoyi. Xazoyin ul-maoni. 4 tomlik, II-tom, Toshkent, Fan, 1959.
17. Atoullloh Husayniy. Badoye'us-sanoye'. Toshkent, ASN, 1981.
18. Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan. Toshkent, ASN, 1990.
19. Devoni Sulton Husayn Mirzo Boyqaro. Kobul, 1346-h-sh-1968-m.
20. Fuzuliy. Leyli ve Majnun. Baki, Ilm, 1958.

21. Hofizi Sherozi. Kulliyot. Dushanbe, Irfon, 1983.
22. Hofiz Sheroziy. G'azallar. Toshkent, DBAN, 1958.
23. Husayn Boyqaro. Devon. Risola. Toshkent, BAN, 1968.
24. Husayn Boyqaro. Risola. Toshkent, Meros, 1991.
25. Mirxond, Xondamir. Ravzat us-safo. Lakhnava, Naval Ksho'r, 1291-h – 1874-m.
26. Mirzo Muhammad Haydar. Ta'rix Rashidiy. Toshkent, Fan, 1996.
27. Muhammad Rizo Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. Toshkent, Fan, 1960.
28. Roqim Samarqandi. Ta'rix kasira. Toshkent, litografiya, 1912.
29. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, Fan, 1960.
30. Zokirjon Furqat. Tanlangan asarlar. II tomlik, I-tom, Toshkent, DBAN, 1959.
31. Zayniddin Vosifiy. Badoye' ul-vaqoye'. Ilmiy-tanqidiy matn, Moskva, Hayka, 1961.
32. Chustiy. Hayotnoma. Devon. Toshkent, ASN, 1988.
33. Farhangi zaboni tojiki. J.1, Moskva, Hayka, 1969.
34. Majmuat ush – shuaro. Toshkent, Il'in litografiyasi, 1902.
35. Sadridin Ayniy. Lug'ati nimtafsiliyi tojiki. Qaralsin: Sadridin Ayniy, Kulliyot, 12-tom, Dushanbe, 1976.
36. Toirov N. Farhangi istilohoti aro'zi Ajam. Dushanbe, Maorif, 1991.
37. O'zbek adabiyoti ta'rix xrestomatiyasi. Birinchi tom, Toshkent, O'quv pednashr, 1941.
38. O'zbek adabiyoti ta'rix xrestomatiyasi. II-tom, Toshkent, o'zdamnashr, 1945.
39. Akram Ja'far. Aro'zun nazariy asoslari va ozarboyjon aro'zi. Baki, Elm, 1977.
40. Botir Valixo'jayev. O'zbek adabiyotshunosligi ta'rix. Toshkent, O'zbekiston, 1993.
41. Fayziyev T. Husayn Boyqaro. Ta'rix va fojiasi, Fan va turmush, 1991, 12-son, 2-4-betlar; davomi: 1992, 1-son, 8-10-betlar.
42. Fayziyev T. Husayn Boyqaro ta'rix va fojiasi. Toshkent, Fan, 1995.
43. Marta Eva Subtelny. The Poetic Circle of the Court of the Timurid Sultan Husa in Baiqara and its Political significance. Ph.D.Dissertation. Harward University, 1979. (bu adabiyotning o'zi bilan shaxsan tanisha olganimizcha yo'q).
44. Tourkhan Gandjei. Uno scritto apologetico di Husain Mirza, Sultano del Khorasan. Annali Instituto Universitario Orientale di Napoli. Vol V, Napoli, 1953, pp. 1-27.
45. Xanna al-Faxuri. Istoriya arabskoy literaturi, v dvux tomax, tom 1, Moskva, izd. Inost. Lit., 1959.

MALIK UL - KALOM MAVLONO LUTFIY

Debocha

XIV asr oxiri va XV asrning ikkinchi yarmidagi turkiy-o'zbek adabiyotining zabardast vakili malik ul-kalom-so'z podshosi, so'z mulkining sultoni faxriy unvoni bilan mashhur bo'lgan shoir mavlono Lutfiydir.

Mavlono Lutfiyning hayoti va adabiy fa'oliyati sohibqiron Amir Temur hamda uning og'il va nabiralardan bo'lmish Shohrux mirzo (1409-1447), Mirzo Ulug'bek (1409-1449), Abulqosim Bobur (1452-1457), Abu Sa'id mirzo (1452-1468) va sultoni sohibqiron Husayn Boyqaro (1469-1506) hukmronliklari davrida kechdi.

Mavlono Lutfiy bu davrda shunchalik katta shuhratga ega bo'ldiki, Alisher Navoyi uning mavqeini shunday qiyos bilan ko'rsatishga harakat qilgan: Alisher Navoyi o'zining «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida XIII-XV asrlar davomida turkiy-o'zbek tilida yetishib chiqqan shoirlardan (jumladan, Sakkokiy, Haydar Xorazmiy, Atoyi, Muqimiy, Amiriy, Gadoyi) faqat mavlono Lutfiygina Firdavsiy, Nizomiy, Xoqoniy, Anvari, Sa'diy, Xoja Hofiz kabi forsiygo'y mashhur shoirlar bilan tenglasha oladi mazmunida (alar) «muqobalasida kishi paydo bo'lmadi bir mavlono Lutfiydin o'zga»¹ deb yozdi.

Demak, Alisher Navoyi she'riyat maydoniga kirib kelgunigacha bo'lgan davrda mavlono Lutfiy turkiygo'y va forsiygo'y shoirlarning ustoz sifatida tan olinganidan XV asrning 50-60- yillaridayoq malik ul-kalom faxriy unvoniga sazovor bo'lganini Alisher Navoiy o'zining «Holoti Pahlavon Muhammad» risolasida ta'kidlagan edi².

Ma'lumki, turli asrlarda Sharq mintaqasida Lutfiy Marviy, Lutfiy Mashhadiy, Lutfiy Tabreziy, Lutfiy Sheroziy, Lutfiy munajjim, Lutfiy Buxoriy kabi Lutfiy taxallusi bilan yashab ijod etgan qalamkashlar bo'lganlar.

Ammo biz malik ul-kalom faxriy unvoniga sazovor bo'lgan mavlono Lutfiy haqida mulohaza yuritamiz.

Mavlono Lutfiy o'z asrida, qayd qilinganidek, mashhur bo'lganidan uning hayoti, ijodi va fazilatlari haqida so'z yuritish ham o'sha davrdan boshlangan bo'lib, XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan adabiyotshunos shayx Ahmad Taroziyning «Funun al-balog'a» risolasida (bu risola 1437-yilda Mirzo Ulug'bekka bag'ishlanib yozilgan), XV asrning ikkinchi yarmida esa Alisher Navoyi va G'iyosiddin Xondamirning asarlarida mavlono Lutfiy haqida turli ma'lumotlar keltirilgan. Bular ichida Alisher Navoyi tomonidan keltirilgan ma'lumotlar nisbatan mufassalligi bilan ajralib turadi. Bu haqda Lutfiyshunos olim Erkin Ahmadxo'jayev o'zining shoirning hayoti va ijodiga bag'ishlangan «Mavlono Lutfiy»¹ nomli risolasida ancha yaxshi mulohazalarni bildirgan².

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том. Г.Гулом номидаги БАН, Тошкент, 1967, 128-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 14-том, 98-бет.

¹ «Фан», Тошкент, 1991, 68-бет.

Shunday bo'lsa-da, Alisher Navoyi keltirgan ma'lumotlar manbalarini eslatib o'tishdan oldin ulardagi ma'lumotlarning batafsil yoki qisqa-mo'jazligi nuqtayi nazaridan manbalarni ikki guruhga ajratish mumkin.

Alisher Navoyi asarlarida Lutfiy haqidagi ma'lumotlar bir xilda emas. Masalan, «Majolis un-nafoyis»³ va «Nasoyim ul-muhabbat»⁴ asarlaridagi ma'lumotlar nisbatan keng-batafsil bo'lsa, «Holoti Pahlavon Muhammad», «Muhokamat ul-lug'atayn»⁵, «Badoye ul-bidoya» devoniga yozilgan debochalardagi⁶ ma'lumotlar qisqa-mo'jazligi bilan ajralib turadi. Ularning hammasini yaxlit olganda mavlono Lutfiy hayoti, fazilatleri, asarlari va ularning xususiyatlari to'g'risida qiymatli ma'lumotga ega bo'lamiz.

G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq»ida⁷ esa ularni to'ldiradigan bir qiziqarli lavha- mavlono Lutfiy va Alisher Navoyining yoshlik vaqtidagi uchrashuvi tasviri keltirilganligi bilan ahamiyatlidir.

XVI-XX asrlar davomida yaratilgan manbalarda⁸, jumladan, Abdulloh Kobuliyning «Tazkirat ut-tavorix» (XVI asr), «Tazkirayi Muhammad Boqir» (XVI asr), Aliqulixon Vola Dog'istoniyning «Riyoz ush-shuaro» (XVIII asr) va boshqa manbalarda mavlono Lutfiy bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar uchraydi.

XIX va XX asrga kelib Mavlono Lutfiy devoni va she'riyatiga doir fikr-u mulohazalar G'arb (C. Fluhel, Charls Riyu, V. Bartold, A.Samoylovich, E.Birnbaum), Sharq (Zaki Validiy, Ismoyil Hikmat Ertaylon) va o'zbek olimlaridan Abdurauf Fitrat, Hodi Zarif, E.Rustamov, S.Erkinov, N.Mallayev, E.Ahmadxo'jayevlarning turli xildagi tadqiqotlarida (qo'lyozmalar tavsifi, maqola, risola, darslik kitobi) bayon etildi. Bu jihatdan keyingi yillarda E.Ahmadxo'jayevning olib borgan tadqiqotlari, e'lon qilgan risolalari alohida ahamiyat kasb etadi⁹. Afsuski, E.Ahmadxo'jayev hayotdan barvaqt ko'z yumib, boshlagan ishlari nihoyasiga yetmay qoldi.

Yuqorida ko'rilganidek, Lutfiyshunoslik sohasida ancha ishlar amalga oshirilgani tufayli mavlono Lutfiyning tarjimayi holi, ijodiyotiga oid ko'pgina ma'lumotlar yig'ilgan. Ammo shoir hayoti, adabiy merosiga doir ko'pgina muammolar borki, ular haqida o'z o'rnida to'xtalajakmiz. Shuning uchun Lutfiyshunoslik bilan yanada jiddiyroq shug'ullanish, yangi-yangi tadqiqotlarni olib borish adabiyotshunoslarimizning galdagi vazifalaridan biridir. Ana shu jarayonda masalaga istiqlol mafkurasi, xolislik va tarixiy asoslanganlik nuqtayi

² Ko'rsatilgan asar , 22-36-betlar.

³ Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. O'z. FAN ,Toshkent, 1960, 72-73-betlar (ilmiy-tanqidiy matn, arab yozuvida); yana: Алишер Навоий. Асарлар. 15 том, 12-томлик, Тошкент, 1966.

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 15-том, Тошкент, 1968, 181-182 бет.

⁵ Алишер Навоий . Асарлар, 15 томлик, 14-том, 98-бет. Курсатилган асар , 128-бет.

⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами. 20 томлик, биринчи том , «Фан» , Тошкент ,1987 , 14-бет.

⁷ Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Г.Гулом номидаги БАН, Тошкент , 1967, 45-46 бетлар.

⁸ Bu manbalar haqida keng ma'lumot olish uchun qaralsin : E. Ahmadxo'jayev. Turkiy nazmning sehgari. «FAN», Toshkent, 1992.

⁹ Лутфий асарлари кулѐзмаларининг каталоги. Тузувчи ф.ф.н. Э.Ахмаджужаев. Тошкент 1987, 126 бет; Э.Ахмаджужаев. Мавлоно Лутфий. «Фан», Тошкент, 1991, 68 бет; яна: Э.Ахмаджужаев, Туркий назмнинг сехргари. «Фан», Тошкент, 1992, 96 бет.

nazaridan yondashilsa, mavlono Lutfiyning go'zal badiiy olami, dunyoqarashidagi rang-baranglik va ma'no jilolari yanada yorqinroq namoyon bo'lib, uning so'zi sehri, so'z mulkining sultoni ekanligi ayon bo'lib boraveradi.

Mavlono Lutfiy hayoti va asarlari

Mavlono Lutfiyning tarjimai holiga doyr ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, ammo ularni to'liq va mukammal deb bo'lmaydi. Chunki shoirning taxallusi ma'lum bo'lgani holda hozirga qadar uning asl nomi, ota-onasi, tug'ilgan yil va joyi, tahsil joylari, safarlari va shunga o'xshash muhim sanalangan masalalarga tegishli ma'lumotlar noma'lum bo'lib, shuning natijasida bu muammolarga doyr turli taxmin va mulohazalarning aytilishiga sabab bo'lib kelmoqda.

Tug'ilgan va vafoti yillari

Mavlono Lutfiyning tug'ilgan va vafot etgan yillari uning zamondoshlari bo'lgan Alisher Navoyi va Xondamirning asarlarida aniq ko'rsatilgan emas. Alisher Navoyi o'zining «Majolis un-nafoyis» va «Nasoyim ul-muhabbat» asarlarida mavlono Lutfiyning to'qson to'qqiz yosh yashaganini uqtirgan holda, shoirning vafoti va tug'ilgan yillarini aniq yozmagan. Mavlono Lutfiyning vafoti haqida ma'lumot beruvchi, ammo nimaga asoslanib aytilgani noma'lum bo'lgan manba bu-Abdulloh Kobuliyning «Tazkirat ut-tavorix» kitobidir. Bu asar XVI asrda, ya'ni Akbarshoh hukmronligi davrida Hindistonda 990 h. - 1582 m. yilda yozilib, muallif tomonidan 1010 h - 1601 m - yilda ko'chirilgan nusxasida yozilishicha, mavlono Lutfiy «ba taqdiri qadir... dar hafdahumi shahri sha'bon sana sab'a va tis'ina va samonamia (897h-1492m.. 15 июн) az in mehnatsaroyi pareshon ba jahoni jovidon intiqol farmud va marqadi sharifash dar xiyoboni Hirot voqe'ast», - deb yozadi: 1) Ya'ni: mavlono Lutfiy qudratli taqdirning (ra'yi bilan) 897-yil sha'bon oyining o'n yettinchi kunida bu parishon mehnatsaroyidan (dunyodan) abadiy jahonga yo'l oldi. Uning tabarruk qabri Hirotning xiyobonidadir¹.

Abdulloh Kobuliyning ma'lumotiga asoslangan holda mavlono Lutfiy tug'ilgan va vafot etgan yillarini aniqlashga intilganlardan biri prof. Ismayil Hikmat Ertaylondir. U o'zining eslatilgan maqolasida mavlono Lutfiy - 897 h - yilning 17-sha'boni - 1492-yilning 14-Hoziron (июн) oyida vafot etgan bo'lsa, Alisher Navoyining yozishicha 99 yosh yashagan bo'lsa, unda uning tug'ilgan yili hijriy 797-melodiy 1395-bo'lib chiqadi, degan fikrni aytgan²: Demak, turk olimi Ismayil Hikmatning fikricha, mavlono Lutfiyning tug'ilgan yili 797h-1395m va vafoti 897h-1492-melodiyga to'g'ri keladi. Mavlono Lutfiy vafotini 1492-yil deb keltirish o'zbek olimi A.O'rinboyevning "Sharafiddin Ali Yazdiy va uning «Zafarnoma» asari qo'lyozmasi» nomli maqolasida ham uchraydi¹. Mavlono Lutfiy

¹ «Tazkirat ut-tavorix»dan keltirilgan misol prof. Ismail Hikmatning «Lutfiy Chig'atayi» maqolasidan olindi. Qarang: Istanbul Universiteti Edebiyat Fakulteti Yayimlari, 863, Istanbul, 1960, 9-bet.

² Ismayil Hikmat, ko'rsatilgan asar, 1-bet.

¹ А.Уринбоев. Шарафиддин Али Яздий ва унинг «Зафарнома» асари кулѳзмаси. Qaralsin: Шарафиддин Али Яздий Зафарнома. «Фан», Тошкент, 1972, XII-бет. Ammo shu maqolaning ingliz

hayoti va faoliyati bilan shug'ullangan ko'pchilik olimlar esa shoirning tug'ilgan va vafot etgan sanalarini 1366-1465-yillar deb ko'rsatadilar² va bu yillar hozirgi kunda darslik kitoblari, o'quv qo'llanmalari hamda ilmiy tadqiqotlarda foydalanib kelinmoqda.

Ammo aslini olganda prof. Ismayil Hikmatning taxmini ham (1395-1492), E. Ahmadxo'jayev va boshqalar tomonidan foydalanilgan yillar ham (1366-1465) taxminan bo'lsa-da, haqiqatdan uzoqdir. Bu fikrni asoslash uchun aniq dalillar bormi? degan savolning tug'ilishi tabiiydir. Bizning shu masala ustidagi kuzatishlarimiz natijalarini quyida bayon etish ma'qul ko'rindi.

Birinchi, prof. I.Hikmatning Abdulloh Kobuliy asariga asoslanib, mavlono Lutfiy tavalludi va vafoti yillarini 1395-1492 deb ko'rsatishini XV asrda yaratilgan manbalarning ma'lumotlari inkor etadi. Jumladan, Alisher Navoyining 1491 - yilda birinchi tahriri yozilgan «Majolis un-nafoyis»ning ikkinchi majlisining sarlavhasida shunday yozilgan: «Ul jamoati azizlar zikridakim, faqir alardin ba'zining mulozamatiga tiriklikda yetibmen va ba'zining suhbatig'a yigitlikda musharraf bo'libmen va alar sana «sitta va tis'ina va samonamia» (896h-1490m-1491m) tarixidakim, bu muxtasar bitiladur, alar bu fano domgohidin baqo oromgohiga boribturlar»³.

Ana shunday atalgan ikkinchi majlisda ko'pgina shoirlar Sakkokiy, Atoyi, Muqimiylar qatorida mavlono Lutfiyning ham keltiradi. Demak, 1491-yilda «Majolis» yozilayotgan vaqtda nomlari tilga olinganlar, jumladan mavlono Lutfiy ham, Alisher Navoyi ta'biri bilan aytganda, «bu fano domgohidin baqo oromgohiga» borgan edilar, ya'ni vafot etgan edilar. Yana bir dalil : Davlatshoh Samarqandiy o'zining «Tazkirat ush-shuaro»sini 1486-1487-yilda yozib tugatgan. Ana shu yilda yozib tugatgan asarida Alisher Navoyiga bag'ishlab yozgan mulammasida shunday bayt bor :

Turkiysin ko'rub qilurlar erdi tarku tavba ham,
Gar tirik bo'lsalar erdi Lutfiy birla Kardariy⁴⁴.

Demak, 1486-87-yillarda ham mavlono Lutfiy tirik bo'lmaganlar.

Mavlono Lutfiyning bevosita zamondoshlari bo'lgan Alisher Navoyi va Davlatshohi Samarqandiylarning bu ikki ishonchli manbada keltirgan fikrlari Abdulloh Kobuliy va unga asoslangan prof. I.Hikmatning fikrlarini – mavlono Lutfiyning 1492-yilda vafot etganliklari haqidagi mulohazalarini inkor etadi.

Ikkinchidan-Abdulloh Kobuliy va prof. I.Hikmat Ertaylonning yuqorida keltirganimiz fikrlarini to'g'ri inkor etgan o'zbek adabiyotshunoslari S.Erkinov va E.Ahmadxo'jayevlarning, o'z navbatida, mavlono Lutfiyning tavalludi va vafoti sanalarini taxminan 1366-1465-yillar deb belgilashni qo'llab-quvvatlashlari ham

tilidagi tarjimasida esa mavlono Lutfiyning vafoti 897h-1495m deb yangilish keltirilgan. Qaralsin: ko'rsatilgan asar, X L-bet.

² Э.Ахмадхужаев. Мавлоно Лутфий, «Фан», Тошкент, 1991, 3-5-бетлар.

³ Алишер Навоий . Танланган асарлар. III том, 29 –бет.

⁴ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бустони "Тазкират уш-шуаро..."дан. Тошкент, 1981.

uncha to'g'ri emas¹. Bu taxminiy sanalarga e'tiroz bildirishimizning birinchi sababi shundan iboratki, u Alisher Navoyining «mavlono Lutfiy to'qson to'qqiz yosh yashadi» deganlari asosida maydonga kelgan bo'lsada, ammo Alisher Navoyi davrida yosh muddati melodiyl yil hisobi bilan emas, balki hijriy hisobda yuritilgan. Buni Alisher Navoyining «Lison ut-tayr»ni 904-yilda oltmish yoshimda yozdim degani ham tasdiqlaydi:

Oltmishqa umr qoyg'onda qadam,
Qush tilin sharh etgali yo'ndum qalam².

Aslida ham Navoyi «Lison ut-tayr»ni yozayotganida hijriy hisobda oltmish yoshda edi (tug'ilgani 844, asarni yozgan yili 904, demak 60). Ammo melodiyl hisobda Navoyining tug'ilgani 1441-yil bo'lsa, 904-hijriy yil 1498-1499-melodiyl yilga to'g'ri kelar ekan, u bu vaqtda melodiyl hisobda 57-58 yoshda edi.

Bu dalil Alisher Navoyining mavlono Lutfiy to'qson to'qqiz yosh yashadi deb yozganida hijriy yil asosida shunday deganini yana bir karra asoslaydi. Shuning uchun mavlono Lutfiyning tavalludi va vafoti yillarini 1366-1465 melodiyl tarzida belgilash ana shu noziklikni hisobga olinmagani natijasi sifatida qaralishi kerak. Shu holda hijriy va melodiylning yuz yilida uch yil farq borligi nazarda tutilganda ham u 1366-1463-yillar bo'lishi mumkin edi.

Ammo bu yillarning ham asosli emasligini tasdiqlovchi bir dalilga murojaat qilaylik. Bu dalil Alisher Navoyining 1478-79 yillarda tuzilgan «Badoye' ul-bidoya» devoniga, o'zi tuzgan birinchi devonga yozilgan debochada keltirilgan mulohazasidir. Bu nihoyatda muhim bo'lgani tufayli to'liq keltiriladi:

«Ammo ash'or tadvin qilg'onlardan ba'ziki baqo mulkida foniy va ba'ziki holo fano dayrida boqiydurlar, avvalg'i zumradin (ya'ni «baqo mulkida foniy» – bo'lganlar – vafot etganlar guruhidan – B.V.) bovujudi dard beshasining g'azanfari va ishq otashgohining samandari, ma'dani javohiri ma'naviy Amir Xusrav Dehlaviy qaddasal-lohu taolo ruhan va fano mayxonasining rindi xirqachoki va balo paymonasining masti beboki ish-qu muhabbat asrori aminlarining hamrozi Xoja Hofiz Sheroziy saqol-lohusaroh va songg'i firqadin (ya'ni «holo fano dayrida boqiydurlar» – hozirgi kunda borlar – tiriklar – B.V.) quds shabistonining sham'i anvari va uns gulistonining andalibi suxanvari, balog'at shakkaristonining to'tiyi shirinkalomi janobi maxdumiy mavlono Abdurahmon Jomiy maddal-lohu taolo zilola irshodihi alo maforiqit-tolibin devonlari orada bo'lg'ay va uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin mavlono Sakkokiy va mavlono Lutfiy rahimahum ollohkim (Oллоh ularga marhamatli bo'lsin – B.V.) birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda beg'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroq-u Xurosonda benihoyatdurur ham devonlari mavjud bo'lg'ay (...davomida Shayxim Suhayliy ham tilga olingan...)»³.

Bu dalil ko'pgina adabiyotshunoslar tomonidan foydalanilgan bo'lsa-da, ammo undagi bir nozik ishora e'tibordan chetda qolgan. Bu nozik ishora shundan

¹ Эркинов С. Лутфий. Тошкент, 1965, 20-бет; Ахмаджужаев Э. Туркий назмининг сеҳргари. "Фан", Тошкент, 1992, 38-43-бетлар.

² Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 11-том, Тошкент, БАН, 1966, 239-бет.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар туплами: 20 томлик, биринчи том, "Фан", Тошкент, 1987, 14-бет.

iboratki, Alisher Navoiy o'zigacha bo'lgan davrda she'rlarini devon holiga keltirgan shoirlar haqida gapirganda ularni ikki guruhga ajratadi: birinchi guruhga «baqo mulkida foniy» bo'lganlar, ya'ni vafot etganlarni, jumladan Amir Xusrav Dehlaviy va Xoja Hofiz Sheroziylarni kiritadi va ularni «avvalg'i zumradin» (zumra-guruh, toifa) deb uqtiradiki, bu tabiiy holdir.

Ikkinchi guruhga (Navoiy iborasi bilan aytganda so'nggi firqa (firqa-guruh) so'nggi guruhga – ikkinchi guruhga) «holo fano dayrida boqiydurlar» (hozirgi kunda boqiydurlar-borlar-tiriklar) deb Abdurahmon Jomiy, mavlono Sakkokiy, mavlono Lutfiy va Shayxim Suhayliylarning ham o'z she'rlaridan devon tuzgan shoirlar sifatida kiritadi va «devonlari mavjud bo'lg'ay» deb yozadi.

Demak, «Badoye'ul-bidoya»ning debochasi yozilayotgan vaqtda, ya'ni 1478-79-yillar, Abdurahmon Jomiy, Shayxim Suhayliylar kabi mavlono Sakkokiy va mavlono Lutfiylar ham tirik bo'lganlar va devonlari mavjud bo'lgan. (Darhaqiqat, Abdurahmon Jomiyning birinchi devonining uchinchi tahriri 880-hijriy-1475-melodiy yilda amalga oshirilgani jomiyshunoslar tomonidan aniqlangan) ¹.

Bas shunday ekan, mavlono Lutfiy 1478-79-yillarda tirik bo'lganlar va Davlatshoh Samarqandiyning tazkisasi yozilayotgan vaqtda - 1486-87-vafot etgan kishi sifatida tilga olinar ekanlar, unda mavlono Lutfiy taxminan 1482-83-yillarda olamdan o'tgan deb hisoblansa va shundan kelib chiqib tug'ilgan yillarini taxminan 1385-1386 deb hisoblansa, haqiqatga yaqin bo'lsa kerak deb o'ylaymiz.

Shunday qilib, hozirgi kunda mavlono Lutfiyning tavallud va vafot yillari quyidagicha taxmin qilinadi:

1. 1395-1492-Abdulloh Kobuliy va Ismayil Hikmat
2. 1366-1365-S.Erkinov, E.Ahmadxo`jayev
3. 1385-1386-1482-1483-B. Valixo`jayev

Mavlono Lutfiy hayotini o'rganish davom etar ekan bularning biri haqiqiy deb isbotlanar, degan umiddamiz.

Tugilgan va vafoti joyi

Mavlono Lutfiyning tug'ilgan joylari ham zamondoshlari tomonidan (Alisher Navoyi, Xondamir...) aniq yozilgan emas. Ular va boshqa mualliflar ham mavlono Lutfiyning Hirotda Vafot etganlari va o'zlari yashagan («o'z maskani erdi») dehi Kanorda (Abdulloh Kobuliyning yozishicha esa Hirotda xiyobonida) dafn etilganliklarini yozadilar. Demak, Mavlono Lutfiyning dafn etilgan joylari Hirotda ekanligiga hechqanday shubha yo'q. Ammo tug'ilgan erlari-shahar, o'lka, tuman uncha aniq emas.

Shuning uchun hozirgi kunda mavlono Lutfiyning tug'ilgan joylari Hirotda degan qarash mavjud.

Ammo keyingi vaqtlarda ilmiy muomalaga kiritilgan «Funun ul-balag'a» asarida (u 1437 - yilda Shayx Ahmad Taroziy tomonidan yozilgan) shoir Lutfiy

¹ Афсахзод Аълохон. Лирика Абдурахмона Джамии. АДД, Москва, 1980, стр. 24.

ham eslatilib, u «ma'dan ul-latoyif Lutfiy Shoshiy» hamda «Lutfiy Shoshiy aytur» tarzida tilga olingan ekan¹.

Shunga asosan, mavlono Lutfiyning asl vatani Shosh-Toshkent emasmikin, degan mulohaza ham o'rtaga tashlanmoqda. Shu munosabat bilan yana Alisher Navoyiga murojaat etishga tog'ri keladi hamda shunday mulohaza ham xayoldan kechadi: nega Alisher Navoyi bu masalada hech narsa demadi, axir uning «Majolisi»da keltirilgan juda kop shoirlarning tug'ilgan joyi aniq korsatilgan-ku?!

Nega mavlono Lutfiyga kelganda bunga amal qilinmadi?! Bu savollarga har xil javob topish yoki aytish mumkin. Ammo bu bilan masala baribir mavhumligicha qoladi. Faqat Alisher Navoiyning o'zigina bu savolga saheh javob berishi mumkin, xolos. Sunga ishora va yoki unga yaqin fikr Alisher Navoyida uchrarmikin degan xayolda Alisher Navoyi asarlarini ko'zdan kechirganda «Majolis in-nafoyis»ning ikkinchi tahrirdagi (1498-yil) sakkizinchi majlisida shunday gap ko'zga tashlandi:

«Mutaqaddim turkigo'y shuarodin xoh mavlono Lutfiy va xoh mavlono Sakkokiykim, Movarounnahrda malik ul-kalom erdilar...»².

Xuddi, shu asarning sakkizinchi majlisi oxirida «xilvat» sarlavhasi ostida keltirilgan mana bu parcha ham e'tiborni o'ziga tortadi:

«Mavlono Lutfiy alayhirrahmaki, o'z zamonida Xuroson mulkida turkiy va forsiyda malik ul-kalom erdi»³.

Yana bir dalil: Alisher Navoyining 1478-79 yillarda tuzilgan «Badoye'ul-bidoya» devoniga yozilgan debochada ham bu mavzu'ga doyr shunday bir gap bor:

«Uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin mavlono Sakkokiy va mavlono Lutfiy rahimahum ollohkim, birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda beg'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroqu Xurosonda benihoyatdurur»⁴.

Keltirilgan bu uch misolning birinchi va ikkinchisidagi «erdi» va «erdilar» fe'llariga diqqatni tortmoqchimiz. Chunki, birinchisida mavlono Lutfiy va mavlono Sakkokiylar tilga olinib «Movarounnahrda malik ul-kalom erdilar» deb ko'plik shaklini («erdilar») ishlatib, har ikkisinin ham Movarounnahr malik ul-kalomi ekaniga ishora qilinmoqda. Ikkinchi misolda faqat mavlono Lutfiy keltirilib, mavlono Lutfiy «Xuroson mulkida turkiy va forsiyda malik ul-kalom erdi», deb «erdi» fe'lini birlik shaklida ishlatgan, uchinchi misolda esa har biri alohida-alohida ta'kidlangan. Bundan maqsad shuki, birinchi misolda mavlono Lutfiy va Sakkokiylar «Movarounnahr malik ul-kalomi erdilar» deyish bilan Alisher Navoiy mavlono Lutfiy avvalida Movarounnahrda malik ul-kalom tarzida tanilib, shundan so'ng Xurosonga kelib, bu o'lkada ham turkiygo'ylik va ham forsiygo'ylikda malik ul-kalom darajasiga erishdi, demoqchi emasmikin?! Agar shunday bo'lsa, unda mavlono Lutfiyning asl vatani Movarounnahrdir degan fikrni aytmoqchimi?! Agar

¹ А.Хайитметов. Дилимизга жуда якин. УзАС, 1998, 17 апрель, 5-бет.

² Alisher Navoyi. Majolis un-nafois. Ilmiy-tanqidiy matn, 215-bet .

³ Ko'rs. as.: 252-253 bet.

⁴ Алишер Навоий. МАТ, биринчи том, 14-бет.

shunday bo'lsa unda Shayx Taroziyning «Funun ul-balog'a»da Lutfiyi Shoshiy degani bejiz emasmikin degan fikr keladi. Ammo bir mulohazaga javob aytish qiyin bo'lmoqda : u ham bo'lsa, Alisher Navoiy nega o'z fikrini aniq bildirib qo'ymadi?! Yana bir mulohazani ham o'rtaga tashlash ma'qul ko'rinadi. A.Hayitmetovning maqolasida «Funun ul-balog'a»dan Lutfiy haqidagi mulohaza keltirilgan bo'lib, ular quyidagi tarzda qayd qilingan: bir o'rinda «ma'dan ul-latoyif Lutfiyi Shoshiy aytur» tarzida bo'lsa ikkinchi o'rinda "Lutfiy Shoshiy aytur" tarzida. (Biz «Funun ul-balog'a» asarini shaxsan ko'zdan kechira olmaganimiz sababli A.Hayitmetov maqolasida keltirilgan misollar asosida so'z yuritmoqdamiz. Asar nashr ettirilsa, yana boshqa mulohazalar bo'lishi mumkin). Bas shunday ekan ularning birontasida Lutfiyga nisbatan ishlatiladigan «mavlono» so'zi keltirilmagan. Bunday hol shunday fikrga ham olib boradiki, adabiyot tarixida bir taxallus bilan she'r aytgan shoirlar anchagina. Shunday ekan Lutfiy Shoshiy va mavlono Lutfiy boshqa-boshqa shaxslar emasmikin? Yoki «mavlono» so'zini ishlatish XV asrning ikkinchi yarmida odat tusiga kirib qolib, asrning birinchi yarmida bu so'z kam ishlatilarmidi? Mavlono Lutfiyning tug'ilgan vatani to'g'risida hozircha ikki mulohaza mavjud: biri-Hirot ikkinchisi-Shosh-Toshkent.

Har holda bu masalalarning halli tadqiqotlarni yanada davom ettirishni taqozo qiladi.

Tarjimaiy holiga doyr chizgilar.

Mavlono Lutfiyning tarjimaiy holiga doyr ma'lumotlarning kam etib kelgani yuqorida aytilgan edi.

Mavlono Lutfiyning asl nomi, ota-onasi, tahsil yillari haqida ham ma'lumot qariyb uchramaydi. Faqat Alisher Navoyi uning yigitlikda zohiriy ulum tahsilidan so'ng mavlono Shahobiddin Xiyoboniy qoshida sufiya tariqidan tahsil olganini yozadi.

Mavlono Lutfiyning asarlari va zamondoshlari yozganlaridan hozircha shunday xulosaga kelish mumkinki, mavlono Lutfiy o'sha davr madrasalarida o'qitiladigan rasmiy-zohiriy fanlarni-ilmi Qur'on, ilmi hadis, ilmi fiqh, tafsir, sarf, nahvlarni o'rganish jarayonida arab va fors tillarini ham mukammal bilib olib, so'ng so'fiya tariqatiga doyr bilimni ham mukammallashtirgan. Shuning bilan birga, u she'riyat ilmi sohasida ham yetarli bilimni egallab, turkiy va forsiy tillarda turli nav'lardagi she'rlarini yaratgan va xususan turkiygo'ylikda nihoyatda katta e'tiborga sazovor bo'lgan. Mavlono Lutfiyning bu sohadagi shuhrati Movarounnahr hokimi mirzo Ulug'bekga ham, Xuroson hokimi Shohrux mirzo va Boysung'ur mirzolariga ham yetib borgan. Buni mavlono Lutfiyning:

Ulug'bekxon bilur Lutfiy kamolin,
Ki rangin she'ri Salmondin qolishmas¹,

Yoki:

Lutfi ash'orini, Lutfiy, Boysung'urxon bilur,

¹ Лутфий. Сенсан севарим. Г.Гулом номидаги АСН, Тошкент, 1987, 106-бет. Bu o'rinda shuni ham eslatish lozimki, mazkur baytning birinchi misrasi Lutfiy devonining Parijda saqlanayotgan nusxasida quyidagicha kelgan: Qiling tahsin bila Lutfiyi dilshod.
Qara: I.Hikmat maqolasi, 24-bet.

Kim arusi mulk ko`rmaydur aningdek shoh-shoh².

Mavlono Lutfiyning she`rlarida Turkiston, Chig`atoy, Samarqand, Amu, Hirot, Qarabog`, Aras, Qrim, Kobul, Iroq kabi jug`rofiy nomlarning eslatilishi, jumladan:

Turkiston: Soldi Turkiston elig`a Lutfiyni kofir ko`zing

Ne majoli borki qilsa rost ohangi Iroq, (Сенсан севарим,112)

Chig`atoy: Sendek saname ko`rmadi Lutfiy Chig`atoyda,

Chin so`yla Xito xublarig`a ne bo'lursen? (ўша асар 168)

Qorabog`: Ko`zum Qora bog`inda tushib xayli xayoling,

Aras: Bir lahza emas xoli yoshimning Arasindin (уша асар,188)

Samarqand: 1) Lutfiy kalomi etsa Samarqand ahlina,

Amu: Amudin o`tmas edi Xo`jandiy safinasi

Jayhun: 2) Gar vatan Lutfiy ko`r unda tutmading, yo`qtur ajab

Ev qo`pormoqliq erur dushvor Jayhun ustina (o`sha asar, 219)

Hirot: 1) Lutfiy Hiriya qolmadi she`ringga mushtari

Hiriy: Azmi Hijoz qilki, maqoming Iroq emish.(o'sha asar, 110 бет)

Iroq: 2) Yolg`uz Hiriya yo`qkim, aning zulfi vasfida,

She`ring shiori, Lutfiy, Xitovu Xo`tanda bor. (o'sha asar, 102)

Qrim: Kim oy ko`rdi seningdek boshida mushkin toj,

Va yoki sarv qadingdek Qrim to`moyinda. (o'sha asar, 20)

muallifning sayohatlari davrida ko`rgan hamda turg`un bo`lib qolgan joylarning nomi sifatida tushunilsa, unda mavlono Lutfiyning Hirot shahri chekkasidagi qishloq-Dehi kanorda, turg`un bo`lib qolganga qadar bo`lgan vaqtda Movarounnahr, Turkiston, Xuroson, Iroqqa qilgan sayohatlaridan guvohlik beradi. Ammo zamondoshlari tomonidan yozilgan manba'larda uning sayohatlari haqida hech narsa deyilmagan.

Mavlono Lutfiyning Dehi kanorda turg`un bo`lib qolishi, taxminimizcha, 1424-26 - yillarga to`g`ri kelishi mumkin. Bu taxminni quyidagi dalillar quvvatlaydi, deb o`ylaymiz: birinchidan, xuddi shu davrda Boysung`ur mirzoning Hirot dagina emas, balki Xuroson va Movarounnahrda ham mashhur bo`lgan akademiyasi shakllangan edi va shu munosabat bilan Boysung`ur mirzoning (Hirot-16.09.1397-Hirot-19.12.1434) shuhrati oshgan ediki, mavlono Lutfiy unga bag`ishlab 27 baytdan iborat qasida bitgan edi. Bu madhiyada, jumladan shunday baytlar bor:

Zilli yazdon Boysung`ur ul shahekim ushbu kun

Homiya islomu dindur, nosiri shar`u kitob¹

Bundan tashqari Boysung`ur mirzoning xattotlik sohasidagi yuksak iste`dodi ham eslatilgan:

Qaydadur Yoqut to shogirdlikka bersa xat,

Yangi boshdin ilmi xatni qilgay andin iktisob.

Shuning bilan birga Boysung`ur mirzoning oliyjanob insoniy fazilatlari ham mavlono Lutfiy madhida qayd qilingan:

² Ko`rsatilgan asar, 237-bet.

¹ Мавлоно Лутфий. Бойсунгур мирзо мадхи. УзАС, 17 апрель, 5-бет.

Ilmu hilmu aqlu xulqi yaxshiyu fazlu hunar-
 Xatm erur zoting bila, ey dovari molikrikob....
 Xayru ahdim emas madhing va lekin netayin
 Shah sanosin eltgil deb g`aybdin keldi xitob...
 Qomati bo`ynida bo`lg'ay Lutfiy qonitek base,
 Rostliqcha sursa sulonzodayi oliyjanob.

Bu qasida bitilgan vaqtda mavlono Lutfiyning Hirotda bo'lgani aniq.

Ikkinchidan, Shohrux mirzo kasallanib qolib, keyinchalik tuzaladi. Shohrux mirzoning shifo topib, tuzalgani munosabati bilan mavlono Lutfiy qasida yozib, uni shunday bayt bilan boshlaydi:

Tuman ming shukrkim qildi madad tayidi subhoniy
 Kim og'riqtin shifo topti Faridun far Jami soniy¹.

Shundan so`ng Shohrux mirzoning podshoh sifatidagi yaxshi fazilatlari haqida so`z yuritib, yozadi:

Temurning xonadonining charog`iyu yoriq ko`zi,
 Kim ehsonin ko`rub terlar hayodin abri naysoniy².

Bu misralar davom ettiriladi-da, ana shunday podshohning kasalligi barcha fuqarolarni, xususan begim-Gavharshodbegimni qattiq tashvishga solib qo`ygani, uning iztiroblari, dodu faryodi, Oллоhga iltijolari tufayli Oллоh inoyati bilan shohning shifo topgani haqida shunday yozadi:

Shaho, bir necha kun sizga takassur bo`lg`ali voqe,
 Jahon barham urayozdi ulusning qolmadi xoni.
 Begimning shukrullohkim niyozi bo`lmadi zoye',
 O`g`on faryodina yetti chu ko`ktin oshti afg`oni...³
 Jahonda mehribon begim bila boqiy bo`lo`ng yorab,
 Bu taxtu toj bo`lsun to qiyomat sizga arzoni⁴.

Mazkur qasidaga ko`proq to`xtalishning sababi shundaki, unda tasvirlangan holatlarni bu voqea sodir bo'lgan vaqtda Hirotda bo'lgan kishigina bunchalik ta'sirchan va hayajonli tarzda tasvirlay oladi. Shunday qilib, Shohrux mirzo hukmronligi davrida, uning o`g`li Boysung`ur mirzoning shuhrati taralgan vaqtda mavlono Lutfiy Dehi kanorda turg`un bo`lib qolib, butun umrini shu yerda o`tkazgan. Mavlono Lutfiy darvesh va kamtar kishi bo'lganidan ham hayoti shunga munosib tarzda kechgan, uning oilasi, farzandlari haqida ma'lumotga ega emasmiz. Shuning bilan birga garchi u so'fiya tariqati sohasida yetarli bilim va ko`nikmalarga ega bo`lsa-da, uning bu sohada shogird tayyorlagani ham noma'lum. Ammo badiiy ijod sohasidagi shuhrati hamda malik ul-kalom bo'lgani tufayli u ko'pgina qalam ahliga ustozlik qilgan, ularning kamolga erishuviga ko`maklashgan. Aytilganlarning dalili sifatida Xondamirning mavlono Lutfiy va Alisher Navoyi o'rtasidagi ijodiy muloqoti haqida « Makorim ul-axloq»da keltirgan lavhasi diqqatga sazovor.

¹ Prof. I.Hikmat Ertaylon. Lutfiy devoni. Istanbul, 1960, 16- bet.

² ko`rsatilgan asar, 16 – bet,

³ ko`rsatilgan asar, 17 – bet,

⁴ ko`rsatilgan asar, 18—bet.

Shunga qo`shimcha tarzda Alisher Navoyining «Nasoyim ul-muhabbat» asarida mavlono Lutfiyning unga nisbatan bo`lgan g`amxo`rligi haqida shunday yozganini eslatish ham maqsadga muvofiqdir: «Bu faqir borasiga ko`p iltifoti bor erdi va fotihalar o`qur erdi va doyim volida mulozamatiga va rizoyi xotiriga targ`ib qilur erdi»¹.

Bundan tashqari mavlono Lutfiy Hirot shahrida uyishtiriladigan adabiy yig`inlar, mushoiralarda qatnashardi. Hatto uning Boysung`ur mirzo qoshidagi adabiy so`hbatlarga qatnashgani, turli qasidalarini taqdim etganligi haqida ham ma`lumotlar bor. Jumladan, Faxriddin Ali Safiyning «Latoyif at-tavoyif» asarida keltirishicha, mavlono Lutfiy Boysung`ur mirzoning taklifi asosida mavlono Muzaffar Hiraviyning «Bog`» radifli qasidasiga javob yozgan va u ma`qullangan. Shu shoirning «Saroy» radifli qasidasiga ham javob yozish lozimligi aytilganda, mavlono Lutfiy Boysung`ur mirzoga shunday degan ekan:

«Avval ko`raychi, uning (Muzaffar Hiroviyning) «Bog`i»dan qanday meva yer ekanman, ana shundan keyin uning (Hiraviyning) "Saroyi"ga qadam qo'yaman. Mirzo (Boysung`ur) kuldi va u (Lutfiy)ni siyladi (ko`p mukofot berdi)»².

Bu lavha mavlono Lutfiyning nihoyat nozik hozirjavob shoirligidan yana bir marta guvohlik beradi. Bugina emas. Mavlono Lutfiy zamonasining taniqli shoirlari Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoyilar bilan ko`p muloqotda bo`lgan, Jomiyga bag`ishlab «suxan»radifli qasida yozgan, bir baytni davom ettirishni Jomiyga vasiyat qilgan. Jomiy ham, o`z navbatida, mavlono Lutfiyga bag`ishlab she`r yozgan, uning vasiyat qilgan baytini davom ettirib, g`azal bitib, o`z devoniga kiritgan³.

Mavlono Lutfiy shoirlar, jumladan Alisher Navoyi bilan qilgan so`hbatlari vaqtida faqat turkiy va forsiygo'y shuarolardangina so'zlab qolmay, balki hindu-urdu tilida asarlar bituvchi shoirlar to'g'risida ham gapirib, ularning shu tildagi asarlaridan misollar keltirgan. Buning dalili sifatida Alisher Navoyi «Majolis un-nafoisi»ning ikkinchi tahriridagi sakkizinchi majlisida zikr etgan lavhasi-Amir Xusrav Dehlaviyning hinducha-urdu bayti haqidagi rivoyatini eslash mumkin. Bundan ko'rinadiki, mavlono Lutfiy turkiy, arab, fors tillari bilan birga hinducha-urdu tilini ham bilgan. Shunday qilib, keng ma'lumot sohibi, ko'p tillarni biluvchi mavlono Lutfiy hayoti davomida adabiy hayotga faol qatnashgan va zullisonaynlikda, xususan turkiygo'ylikda shuhrat qozongan edi. Ammo shoirning ayrim ishoralariga diqqat qilinsa, unda Hirot hamisha ham mavlono Lutfiyni tegishli tarzda e'zozlamagan ko'rinadi. Jumladan, shoirning quyidagi bayti va bu baytning aytilishiga bois bo'lgan omil hozircha qorong'u bo'lib qolmoqda:

Lutfiy Hiriya qolmadi she'ringga mushtari,
Azmi Hijoz qilki, maqoming Iroq emish⁴.

¹ Алишер Навоий Асарлар. 15 томлик, 15 том, 181-бет.

² Э. Ахмаджужаев. Туркий назмининг сеҳргари. «Фан», Тошкент, 1992, 44.б.

³ Bu haqda batafsil ma`lumot olish uchun qaralsin: Б Валихужаев. Абдурахмон Жомий ва адабиёти узбек. Маколалар туплами; Жомий ва робитаҳои адабий. Китоби аввал, «Дониш», Душанбе, 1989.сах. 35-37.

⁴ Лутфий , Сенсан севарим , 110-бет.

Yoki bu bayt shoirlar ijodida uchraydigan an'anaviy mavzu' (motiv) ifodasi-mi? Chunki mavlono Lutfiyning katta zamondoshi lison ul-g'ayb unvoniga sazovor bo'lgan Hofiz Sheroziy o'zining bir g'azalida shunday degan edi:

Suxandonivu xushxoni namevarzand dar Sheroz,
Biyo, Hofiz, ki to xudro ba mulki digar andozem¹.

Tarjimasi (tarjimon Xurshid):

Bilimdonlik va xushxonlik emas Sherozda hech manzur,
Kel, ye Hofizki, biz yuzni bo'lak yurtga o'gurgaymiz².

Yoki, mavlono Lutfiyning yuqorida keltirganimiz baytining maydonga kelishiga shoirning o'zi ta'kidlagan : «Lutfiykim ojun xonlarini ilmadi ko'zga»³ degani va ayrim hukmdorlar xizmatida bo'lmagani sabab bo'ldimikin?! Bundan mavlono Lutfiyning iztirob chekib :

Yo'qturur yolg'uz bu Lutfiy jonig'a javri raqib,
Qayda bir donodurur, ul javri nodon tortadur⁴, -
demadimikin?!

Ehtimol mavlono Lutfiyda paydo bo'lgan bunday kayfiyat Boysung'ur mirzo va Shohrux mirzolarining vafotlaridan so'ng temuriyzodalarning toju taxt uchun olib borgan kurashlari davridagi vaziyat bilan ham bog'liqdir.

Har holda mavlono Lutfiyning hayoti bir maromda, tekis davom etmagan ko'rinadi. Shundan bo'lsa kerak u Hirot chekkasidagi qishloqda (Dehi kanorda) sokin bo'lib qolgandir.

ASARLARI. Mavlono Lutfiyning adabiy faoliyati davomida yaratilgan hamda unga nisbat beriluvchi asarlar quyidagilardir:

1) She'rlar devoni. Ma'lumki mavlono Lutfiy turkiy va forsiy tillarda ijod qilib, o'z she'rlarini devon shaklida tartibga solgan edi. Bu haqda Alisher Navoyining alohida ta'kidlab o'tganini yuqorida nazardan o'tkazgan edik.

Hozirgi kunda mavlono Lutfiyning turkiy she'rlaridan iborat devoni XVI-XX asrlar davomida ko'chirilgan 33 qo'lyozma nusxada yetib kelgan. Ular Toshkent, Sankt-Peterburg, Dushanbe, Istanbul, Tehron, Bursa, Gota (Germaniya), Toronto (Kanada) , London (Britaniya), Parij (Fransiya) - dagi rasmiy va shaxsiy kutubxonalarda saqlanmoqda. ⁵

Mavlono Lutfiy she'riyatining baytlar soni haqida ilk ma'lumot Xondamirning «Makorim ul-axloqi» da keltirilganining guvohi bo'lgan edik. Unda mavlono Lutfiy tilidan turkiy va forsiy tillarda yozilgan 10-12 ming bayt haqida so'z boradi. XVI asr muallifi Abdulloh Kobuliy esa o'zining «Tazkirat ut-tavorix» asarida bu masala bo'yicha shunday yozgan:

«Dar turkiy devone dorad qarib se hazor bayt» ⁶

Mazmuni : turkiy tilda uch ming baytga yaqin devoni bor.

¹ Хофиз Шерозий. Куллиёт, «Ирфон», Душанбе, 1983, с. 454.

² Хофиз. Газаллар. Уз ДБАН, Тошкент, 1958, 147-бет.

³ Лутфий. Сенсан севарим, 36-бет.

⁴ Курсатилган асар, 65-бет.

⁵ Лутфий асарлари кулѐзмаларининг каталоги. Тузувчи Э.Ахмаджужаев. Тошкент, 1987.

⁶ Bu misol I.Hikmatning eslatilgan maqolasidan olindi, ko'rsatilgan nashr, 11-bet.

Hozirgi davr lutfiyshunos olimi E. Ahmadxo`jayevning olib borgan izlanishlari natijasida mavlono Lutfiyning «Bizgacha 2774 bayt yoki 5548 misradan ortiq she`riy merosi yetib kelganligi» aniqlangan.⁷ Ammo izlanishlar davom etadi. Chunki, Xondamir tomonidan keltirilgan 10-12 ming baytni tashkil etuvchi turkiy va forsiy devonlarning mukammal nusxasi hozircha ilmiy muomalaga kiritilgan emas.

Bu o`rinda shuni ham eslatish joizki, Xondamirning ma`lumoti, ya`ni mavlono Lutfiyning «o`n-o`n ikki ming baytim», deganlari XV yuz yillikning 50 - yillari, aniqrog`i 1455-1456 - yillarga to`g`ri keladi. Vaholanki, mavlono Lutfiyning 80-yillargacha hayot ekanliklari nazarda tutilsa, unda hayotining keyingi 30 yillari orasida yozilgan asarlari bu hisobga kirmagan. Bas shunday ekan, «o`n-o`n ikki ming bayt» miqdordagi forsiy va turkiy she`rlar mavlono Lutfiy she`riyatining bir qismi sifatida qaralmog`i darkor. Mavlononing butun ijodiy faoliyati davomida yaratgan asarlari-baytlari soni yuqoridagidan kamida ikki marta ko`p bo`lishi mumkin.

2. «Zafarnoma» tarjimasida. Bu asar haqida Alisher Navoyining «Majolis un-nafoyis»ida ma`lumot bor. Alisher Navoyi «Majolis»ning birinchi tahririda (1491 - melodiy yil) shunday yozgan: «Mavlono (Lutfiy)ning «Zafarnoma» tarjimasida o`n ming baytdin («Majolis»ning 1498 - yildagi ikkinchi tahririda esa «ikki ming baytdin» – B.V.) ortuqroq masnaviysi bor, bayozg`a yozmag`on uchun shuhrat tutmadi».¹ Alisher Navoyining bu ma`lumoti keyinchalik barcha olimlar tomonidan foydalanilgan. Demak, mavlono Lutfiy «Zafarnoma» nomli asarni o`n (ba`zan ikki) ming bayt hajmida masnaviy tarzida tarjima qilgan ekan. Ammo u oqqa ko`chirilmagani tufayli shuhrat tutmagan. Bu orada ba`zi mulohaza ham xayolga keladi, ya`ni nega Alisher Navoyi asl «Zafarnoma» muallifini eslatmagan. Axir bir nomda turli mualliflar tomonidan yozilgan asarlar ham bor-ku?!

Jumladan, ingliz sharqshunosi Ch.A. Story o`zining «Persian literature. Abio-bibliographical survey» (Fors adabiyoti. Bio-bibliographik obzor) nomli asarida XV asrgacha va XV asrning avvalida quyidagi «Zafarnoma»larni eslatib o`tadi:

1) Zafarnoma – muallifi Hamdulloh Mustavfi Qazviniiy (tug`ilgan yili-679h—1280 m, vafoti –750 h—1340 m. - 760h-1364-65 m.). Mazkur Zafarnoma 735 h-1334-35 - melodiy yilda, yozib tugatilgan, baytlar soni 75000. Asar islom tarixiga bagishlanib, uch kitob yoki qismdan (birinchi-arablar, ikkinchisi-forslar, uchinchisi-mo`g`ullar) iborat.²

2) Zafarnoma — muallifi Nizomiddin Shomiiy (vafoti 812 h - 1409 - melodiy yilgacha). Asar Amir Temurning 806 h-1404 - melodiy yilgacha bo`lgan tarixiga bag`ishlangan. Uning ikkita nusxasi mavjud bo`lib, biri Amir Temurga, ikkinchisi esa uning nabirasi Umar Mironshoh o`g`liga bag`ishlangan.³

3) Zafarnoma – muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy (vafoti 858 h-1454 - melodiy).

⁷ Э. Ахмаджужаев. Туркий назмининг сеҳргари. «ФАН», Тошкент, 1992, 40-бет.

¹ Алишер Навоий. Тан.ас.111 т. , Тошкент, 1948, 56-бет

² Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В трех частях, ГРВЛ, Москва, 1972, стр. 327-329 (перевод с английского языка).

³ Ko`rsatilgan asar, 789-780-betlar.

Yana bir mulohaza shuki, agar mavlono Lutfiyning asari turkiy masnaviy bo'lsa, unda nega Alisher Navoiy musavvadadan bo'lsa-da, bir-ikki baytni namuna sifatida keltirmadi?

Ana shunday noaniqliklar tufayli «Zafarnoma» Sharafiddin Ali Yazdiy asari va mavlono Lutfiy uni she'riy tarjima qilgan degan fikr hozirgi kunda mavjud bo'lib, bu haqda turli xil taxminlar ham aytilgan.

Yana takroran shuni aytishga to'g'ri keladiki, mavlono Lutfiy haqiqatan Sharafiddin Ali Yazdiy qalamiga mansub «Zafarnoma»ni turkiy tilga o'girib, masnaviy yozgan-mi va yoki «Zafarnoma» deb atalib, Boysung'ur mirzo yoki Shohrux mirzoga bag'ishlab yozilgan, ammo hozircha bizga noma'lum bo'lgan asarni turkiyga masnaviy shaklida o'gira boshlab, bu har ikkala shoh-Boysung'ur va Shohrux mirzolar vafotlaridan so'ng unga talabgorni ko'rmas, oxiriga etkazmay musavvada holida qoldirmagan-mikan?! Fikrimizcha, shunday bo'lsa kerak, chunki Shohrux mirzo vafotidan so'ng toju taxt uchun kurashlar vaqtida mavlono Lutfiyning bu ishiga nisbatan e'tibor qilguvchilar bo'lmagani shoirning yuqorida eslatganimiz baytining (Lutfiy Hiriya qolmadi she'ringa mushtari) ma'nosiga singdirilmagan-mikan?! Agar shunday bo'lsa, unda mavlono Lutfiyning bu asari yozilayotganidan xabardor kishilar ma'lumoti el orasida tarqalib, mavlononing o'zi esa uni (nihoyasiga etmagan ishni) hech kimga, hatto Alisher Navoiyga ham ko'rsatmagan bo'lishi mumkin. Shundan bo'lsa kerakki, Alisher Navoiy ham bu asar haqida aniq gap aytmagan va namuna tarzida undan misol keltirmagan ko'rinadi.

3. Hozirgi kunda mavlono Lutfiyga nisbat berilayotgan «Gul va Navro'z» dostoni ham bor. Ammo keyingi yillarda ilmiy muomalaga kiritilgan yangi manbalardagi ma'lumotlar bu masalani, ya'ni «Gul va Navro'z» dostonining mavlono Lutfiy qalamiga mansubligiga oid bahsga sabab bo'lgan edi. Bu bahs Zahiriddin Muhammad Boburning «Risolayi aruz» yoki «Muxtasar» nomi bilan ataluvchi asarning 1970-71 - yillarda nashr bo'lganidan so'ng boshlanib, bu haqda qator maqolalar ham e'lon qilingan edi.¹ Bahsning asosiy mazmuni «Gul va Navro'z» dostonining muallifi mavlono Lutfiy-mi yoki Haydar Xorazmiy-mi? degan masalaga qaratilgan edi. Chunki, Zahiriddin Bobur o'zining eslatgan asarida doston muallifi sifatida mavlono Haydar Xorazmiyni ko'rsatgan edi. Ammo masalani shu tarzda qo'yib bahs yuritishda hali vaqt borligi, uni uzil-kesil hal qilish uchun yana dalillar kerakligi haqida fikr bildirilgach,² bu bahs to'xtatilgan edi.

Oradan 20 yillar o'tgach, 1994 - yilda yangi bir manba aniqlandi: u ham bo'lsa, 1437 - yilda-mavlono Lutfiy hayotligi vaqtida yozilgan «Funun al-balag'a» asari edi. Uning muallifi Shayx Ahmad Taroziy bo'lib, asarda «Gul va Navro'z»

¹ Эркинов С. Яна «Гул ва Навруз»нинг муаллифи хақида. Узбек тили ва адабиёти, журн., 1972, 2-сон, 54-62-бетлар; Фозилов Э. Лутфийнинг «Гул ва Навруз»и хақида. Узбек тили ва адабиёти, журн., 1972, 4-сон, 43-бет;

² Валихужаев Б. «Гул ва Навруз» бахсига доир. Узбек тили ва адабиёти, 1979, 1-сон, 50-52 бетлар. Макола 1972 йилда ёзилган ва журнал тахририятига юборилган булса-да, ammo у 1979 йилдагина нашр килинган эди. Унинг нашр булишига проф. А. Абдулазизовнинг сайъ-харакати боис булган экан. Пайтдан фойдаланиб, мухтарам профессорга миннатдорчилик изхор киламан.

dostonining muallifi mavlono Lutfiy emas, balki mavlono Haydar Xorazmiy ko`rsatilgani e`lon qilindi ³.

Bu o`rinda bir narsaga e`tiborni qaratish ma`qul: agar Zahiriddin Muhammad Boburning asari XVI asrda, aniqrog`i 1524-1525 - yillarda yozilgan bo`lsa, Shayx Ahmad Taroziyning «Funun al-balog`a»si esa mavlono Lutfiy tirikligi vaqtida yozilgan. Bas shunday ekan, Shayx Ahmad Taroziyning ma`lumoti shubhasiz bo`lib, uning kashf etilishi esa « Gul va Navro`z»ning muallifiga doyr bahsga nuqta qo`yadi hamda asarning muallifi sifatida mavlono Haydar Xorazmiyni e`tirof etishni taqozo etadi. Shundan kelib chiqqan holda biz bu doston to`g`risida mavlono Haydar Xorazmiy haqida so`z yuritayotganda mulohaza yuritish tarafdorimiz. Shunday bo`lsa-da, mazkur dostonning mavlono Haydar Xorazmiy tomonidan yozilishi sabablariga oid bir- ikki mulohazalarni bayon etish o`rinli ko`rinadi. Ma`lumki, mavlono Haydar aslida Xorazmdan bo`lganligi sababli Xorazmiy nisbasi bilan mashhurdir. Uning hayoti va fa'oliyati to`g`risidagi ma`lumotlar yetarli bo`lmasa-da, ammo shu narsa ravshanki, u XIV asrning ikkinchi yarmida Xorazmda (ammo qaysi shahri yo qishlog`idan-Hazorasp, Urganj, Berun, Xiva... ekanligi noma`lum) dunyoga kelib, maktabda o`qib, o`z zamonining rasmiy ilmlari hamda tarix, adabiyot va uning nazariyasiga doir fanlarni chuqur o`rganib, she`r aytish bilan ham shug`ullanadi va ancha tajribaga ham ega bo`ladi. Shundan so`ng u Xorazmdan Fors o`lkasining hukmdori Iskandar mirzo poytaxti Sherozga borib, Iskandar mirzo (1409-1417) tashkil etgan adabiy anjumanning fa'ol qatnashuvchisiga aylanadi. Iskandar mirzo xuddi mirzo Ulug`bek, Boysung`ur mirzolar kabi ilmu adabiyot bilan qiziquvchi, turkiygo`ylikni qo`llab-quvvatlaguvchi, o`z navbatida , o`zi ham she`rlar bituvchi kishi edi.

Alisher Navoyi «Majolis un-nafoyis»ning yettinchi majlisida Iskandar mirzo hamda mavlono Haydar Xorazmiy to`g`risida shunday yozadi :

«Sulton Iskandari Sheroziy ham (Amir Temurga) nabiradur. Saltanat tajammulini derlarkim salotindin ozi oncha qilmish bo`lg`ay. Yetti yo sakkiz yilliq saltanatida go`yoki uch ganj topibdur. Mavlono Haydar turkiygo`y aning modihi ekandur. Bu aning masnaviysidindurkim:

Himmat elidur yaddi bayzo degan,
Er nafasidur dami Iso degan.

Va sulton Iskandarni derlarkim tab`i nazm erdi va bu tuyuqni andin naql qilurlarkim:

To`lun oyg`a nisbat ettim yorumi,
Ul xijolatdin kam o`ldi yorumi,
Tori mo`yungning zakotin men beray.
Yo Misrni, yo Halabni , yo Rumi,
Burung`i tuyuqdin bu turkonaroqdur ¹»

³ Хайитметов А. Дилимизга жуда якин. Узбекистон адабиёти ва санъати, 1998, 17 апрел ,5-бет.

¹ Alisher Navoyi. Majolis un-nafoyis. OzFAN, Toshkent,1961, 197-198-betlar (arab yozuvida). Misolning oxiridagi «burung`i tuyuqdin» iborasi Abu Bakr mirzoning Iskandar mirzo zikridan oldin keltirilgan tuyug`iga ishoradir.

Xuddi ana shu davrda Haydar Xorazmiy she'riyatning g'azal, qasida, ruboyi va boshqa nav'larida she'rlar bitish bilan birga:

Turk zuhuridir o`junda bukun

Boshla ulug` yir bila turkona un, -

deb turkiy tilda katta hajmda asarlar yozishga da'vat etdi va o`zi ham Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviylar «Xamsa»lariga «turkona un»da-turkiy tilda javob aytishga bel bog`lagan ko`rinadi. Bu fikr Zahiriddin Muhammad Boburning «Risolayi aro`z-Aro`z risolasi»da mavlono Haydar Xorazmiyning «Gulshan ul-asror» (bu asar hozirda «Maxzan ul-asror» tarzida yuritilmoqda) va «Gul va Navro`z» dostonlarining vazni haqida gapirilgan o`rinlarda ochiq-oydin seziladi. Bu nihoyatda muhim dalil bo`lgani jihatidan ularni aynan keltirish maqsadga muvofiq ko`rindi.

Zahiriddin Muhammad Bobur sare' bahri haqida gapirib, misollar keltirgach, shunday yozadi:

«Masnaviy vaznlaridin biri budur. Bu vaznda dog`i xele masnaviylar aytibturlar. Ul jumladin Shayx Nizomiyning «Maxzan ul-asrori»dur va Xo`ja Xusravning "Matla' ul-anvori" va "Qiron us-sa'dayn"i va mavlono Abdurahmon Jomiyning «Tuhfa»si. Kotibiy «Maxzan ul-asror» muqobalasida bir kutub aytibdur ham zu-l-bahrayn zu-l-qofiyatayn filvoqe' mahkam zo're zohir qilibtur. Yana mavlono Haydar Xorazmiyi turkigoyning «Gulshan ul-asrori»dir.

Pand va nasihatga yaxshi abyoti bor, nechukkim, debtur:

Er kishiga himmat agar bo'lsa yor,

Oqibat ul-amr murodin topor.

Har kishiga himmat agar tush bo'lur.

Ko`kni taloshquchi uchar qush bo'lur

Har g`alat er o`g`lig`a bir pand erur,

Kim g`alatin bilsa xiradmand erur.

Yana Mir Alisher Navoyining «Zubdat ul-ahrori»dir ¹.

Payravliq maqomi Shayx Nizomiy va Xo`ja Xusrav va mullo Jomiydin istimdod tilab, so`ngg'i bayt(ta) iqtiyos tariqi bila o`zini tavrang`i² qilibtur»³ Zahiriddin Muhammad Bobur o`zining shu asarida hazaj bahri haqida so`z yuritib, uning sakkizinchi vazniga misollar keltiradi-da, keyin shunday yozadi: «Bu vaznda masnaviy aytibturlar, ul jumladin shayx Nizomiyning "Xusravu Shirini»dir va

¹ Bunda Bobur Alisher Navoyining "Hayrat ul-abror" dostonini negadir boshqacha nomlamoqda. Ehtimolki, bu kotib xatosidir.

² Tavrang`i-qadimiy turkiy «tavran» so`zidan tuzilgan bo`lib, uning ma`nosi «intiluvchi»dir. Qara: Древнетюркский словарь. «Наука», Ленинград, 1969, стр.542. S.Hasanov Zahiriddin Muhammad Bobur asarining faksimilasi va transliteratsiyasini nashrga tayyorlaganda transliteratsiyada bu so`zni tushirib qoldirib, uning o`rniga qavsda savol belgisini qo`ygan. Qara: Zahiriddin Muhammad Bobur. Muxtasar. «O`zFAN» nashriyoti, Toshkent 1971, transliteratsiya, 195 bet.

Zahiriddin Muhammad Bobur bu so`zni «so`ngg'i bayt(ta) iqtiyos tariqi bila o`zini tavrang`i qilibtur» gapida ishlatib shundan so`ng «Hayrat ul-abror»dan misol keltiradiki, uning so`nggi bayti quydagichadir: Qahfi fano ichra alar bo'lsa gum, Men ham o`lay robeuhum kalbuhum. Bobur ana shu bayt mazmuniga ishora qilib, «tavrang`i» so`zini ishlatgan.

³ Ko`rsatilgan asar, faksimila, 165 varaq (a-b).

Xo`ja Xusravning "Shirinu Xusravi» va mavlono Abdurahmon Jomiyning «Yusufu Zulayxo»si va Muhammad Assorning" Mehru Mushtariy"si va Mir Alisher Navoyining «Farhodu Shirin»i, mavlono Abdul-Haydar Xorazmiyning «Gulu Navro`zi». Keltirilgan misollardan ma`lumki, ikki o`rinda ham Bobur Haydar Xorazmiyning xamsanavislar qatorida tilga oladi. Agar bu dalil e`tiborga olinsa, unda Haydar Xorazmiyning Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy xamsalariga turkiy tilda javob aytishga bel bog`lagani ham ma`lum bo`ladi. Bu fikrni mavlono Haydar Xorazmiyning «Gulshan ul-asror» dostonida Nizomiy Ganjaviyning tilga olib, bu mashhur shoirning Haydar Xorazmiyga murojat qilib:

Bu qaro tuproqqa qilib jur`arez,
Lutf bila tutti qo`limniki, xez!-
Turk zuhuridur o`junda bu kun,
Boshla ulug' yir bila turkona un..
Turk surudini tuzuk birla tuz,
Yaxshi ayolg`u bila ko`kla qubuz.
So`zda mening tavrimga erur dilpisand,
Tab`g`a gulqand kibi sudmand.
Men bitigan xat bila yo`ng`il qalam,
Men yurugan yo`l bila urg`il qadam"-¹.

deganidan ham anglash mumkin, ya'ni Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy tilidan Nizomiy «bitgan xat», Nizomiy «yurgan yo`l»dan bormoqchi ekanini takidlashi hisobga olinsa, unda mavlono Haydar «turk zuhuridir o`junda bu kun»-XV asrning birinchi choragida turkiy-o`zbek tilida - Xamsa-beshlik yozishga bel bog`lab, uning dastlabki ikki dostonini – «Gulshan ul-asror» (yoki «Maxzan ul-asror») hamda «Gul va Navro`z»ni yozgan, yozganda ham o`ziga xos tarzda yozgan, deyish mumkin. Ammo bu ajoyib tashabbusning keyingi taqdiri, ya'ni uning qolgan boshqa dostonlari yozilgani – yozilmagani noma`lum bo`lib qolmoqda. Shunday bo`lishi mumkinki, ular yozilmay qolgani ham mumkin. Chunki, yuqorida tilga olingan dostonlarni yozish vaqtida muallifning qarilikdan shikoyatlari ham ifoda etilgan:

Umr o`tib ko`rmayin uyquda tush,
Nolalarimdin uyumay qurtu qush.²

Bundan qat`iy nazar mavlono Haydar Xorazmiy Nizomiyning xamsanavislik an`analari yo`lidan borib, turk-o`zbek tilida ham beshlik yozishni niyat qilib, ikki dostonni yaratgan.

Bu masala alohida tadqiqotning mavzusi bo`lganligini nazarda tutib, biz asosiy mavzu, ya'ni mavlono Lutfiy haqidagi mulohazalarni davom ettiramiz. Yuqorida ko`rilganidek, «Gul va Navro`z» dostoni mavlono Lutfiy qalamiga mansub emas. Shuning uchun 1941 - yilda nashr ettirilgan «Узбек адабиёти тарихи хрестоматияси»ning birinchi tomidagi Lutfiy bo`limida u tilga

¹ Haydar Xorazmiy. Gulshan ul-asror. Qara : Муборак мактублар. Г. Гулом номидаги АСН, Тошкент, 1987, 221-бет.

² Хайдар Хоразмий. Гулшан ул-асрор, курсатилган нашр, 214-бет.

olinmagan³. Shunday qilib, mavlono Lutfiy tomonidan yaratilgan va bizga ma'lum bo'lgan asarlari she'rlar devoni va «Zafarnoma» tarjimai bo'lib, bulardan «Zafarnoma» tarjimai tugallanmay qolgani tufayli bizgacha yetib kelmagan. Turkiy va forsiy she'riy devonlaridan esa turkiy devoni etib kelgan, forsiysi esa hozircha noma'lum bo'lib, undan ayrim misollar turli majmua va tazkiralarda keltirilgan, xolos.

MAVLONO LUTFIY SHE'RIYATI

Lutfiy she'riyatining janrlari

Alisher Navoyining ta'kidlaganidek, XV asrning birinchi yarmida turkiy va forsiy tillardagi she'rlarini devon holiga keltirgan shoirlardan biri mavlono Lutfiydir.

Mavlono Lutfiy devonining hozircha ma'lum nusxalarida quydagi janrlar mavjud:

Tartib raqami	Janr turi	Asar soni	Hajmi (misra: bayt)
1.	G'azal	372	4172 misra ¹ = 2086 bayt
2..	Qasida	3	214 misra ¹ = 107 bayt
3.	To'rtlik	115	460 misra ¹ = 230 bayt
4.	Fard	60	120 misra ¹ = 60 bayt
5.	Ayrim bayt	22	44 misra ¹ = 22 bayt
Jami:	5	572	5548 misra ¹ = 2774 bayt

Mavlono Lutfiy she'riyatining E.Ahmadxo'jayev tomonidan shu tartib va tarzda belgilangan janrlaridan kelib chiqib¹, shu muallif ishtirokida nashrga tayyorlangan Mavlono Lutfiy she'riyatining «Sensan sevarim» asarlari to'plami² ko'zdan kechirilganda ma'lum bo'ldiki, yuqorida keltirilgan janrlar sirasiga «Sensan sevarim»dagi «ruboyi», «qit'a» janrlari negadir qo'shilmagan. Shunga ilova tarzida aytish lozimki, jadvaldagi janrlarda «to'rtlik-tuyuq» bitta janr sifatida eslatilgan bo'lsa, «Sensan Sevarim»da bular alohida-alohida tarzda keltirilgan³.

Bundan tashqari jadvalda «ayrim bayt»lar tarzida tilga olingan she'rlar deyishda nimalar nazarda tutilgani aniq emas.

³ Узбек адабиёти тарихи хрестоматияси. VIII-XV асрлар, 1-том, Укувпеднашр, Тошкент, 1941, 95-96-бетлар

¹ Ахмадхужаев Э. Туркий назмининг сеҳргари. «Фан»: Тошкент, 1992, 16-бет.

² Лутфий. Сенсан севарим. Нашрга тайёрловчилар: С.Эркинов, Э.Фозилов, Э.Ахмадхужаев. Г.Гулом номидаги АСН, Тошкент, 1987, 460 бет.

³ Ko'rsatilgan asar, 344, 351 betlar.

Bu o'rinda «Sensan sevarim» to'plamida janrlarni ko'rsatish holati sharq she'rshunosligida qabul qilingan tarzda bo'lganini o'qtirish ma'qul ko'rinadi. Shundan kelib chiqib, mavlono Lutfiy she'riyati-devonida hozircha ma'lum bo'lgan she'rlar asosida ularning quyidagi janrlarda yozilganini qayd qilish maqsadga muvofiqdir:

1.G'azal 2.Qasida 3.Ruboyi 4.To'rtlik 5.Tuyuq 6.Qit'a 7.Fard.

Shunday qilib, mavlono Lutfiy devonining hozircha ma'lum she'rlari yetti janrda yozilgan bo'lib, ularning hajmi - misra' va baytlar soni esa jadvalda ko'rsatilganicha qolaveradi, ya'ni 5548 misra'-2774 bayt. Har bir janrdagi asarlardan g'azal va qasidalarining soni va hajmi hozircha jadvaldagi tarzda qolib, boshqalarini yanada aniqlash lozim. Hozircha ma'lum bo'lgan dalil shundan guvohlik beradiki, mavlono Lutfiy devonidagi yetakchi janr g'azal bo'lib, u son (372) va hajm (4172 misra'-2086 bayt) jihatdan devonning ko'pchilik qismini tashkil etadi. Devonda hammasi bo'lib 572 asar bo'lsa, shundan 372 tasi g'azal; devondagi asarlarning umumiy hajmi 5548 misra'-2774 bayt bo'lsa, shundan 4172 misra'-2086 bayt g'azal janri misra'-baytlaridir.

Shundan kelib chiqqan holda mavlono Lutfiy she'riyati haqidagi mulohazalarni uning g'azallari to'g'risidagi fikrlar bilan boshlash ma'qul.

G'azal - xusu siyatlari: xillari, mavzu va badiiyati.

Mavlono Lutfiy g'azallarining xususiyatlari deyilganda ularning hajmi-har bir g'azalni tashkil etgan baytlar soni, g'azallarining mavzu doirasi, timsollari, badiiy xususiyatlari nazarda tutiladi.

G'azallarining hajmi haqida uzil-kesil fikr yaratish uchun mavlono Lutfiy devoni, jumladan g'azallarining ilmiy-tanqidiy matni bo'lishi kerak. Ammo hozirgi kunda bunday matn bo'lmagani sababli ularning hajmi, ya'ni har bir g'azalni tashkil etuvchi baytlar soni va shu asosda g'azallarining baytlar soni jihatidan miqdori hamda uning sabablari to'g'risida so'z yuritish imkoniyatiga ega emasmiz. Shunday bo'lsa-da, hozir mavjud bo'lgan g'azallar asosida shunday deyish mumkinki, mavlono Lutfiy g'azallarining ko'pchiligi 5-7 baytdan iborat bo'lib, 9 baytlilari ham bor.

G'azallar ichidagi baytlarning o'zaro mantiqiy yoki shakliy bog'liqligi jihatidan g'azallarni ikki guruhga ajratish mumkin.

1. Baytlari mantiqiy va mavzu jihatdan bog'langan yakpora g'azallar.

2. Har bir bayti alohida mavzuga bag'ishlanib, g'oyaviy jihatdan birlashuvchi baytlardan iborat g'azallar.

Birinchi guruhga mansub g'azallarining bu sohadagi xususiyatini ko'rsatish maqsadida shu guruhga kiritish mumkin bo'lgan quyidagi g'azalni ko'rib o'tish ma'qul ko'rindi:

Jonim chiqadur dard ila jononima ayting,
Men xasta g'ado holini sultonima ayting.
O'rtanmagu, ko'z yoshiyu o'lmakturur ishim,
Bu qissani ul sham'i shabistonima ayting.
Qat-qat yuragim bog'ladi qon g'uncha mengizlik,
Bu dardi dilimni guli xandonima ayting.

Qon yoshim erur yuz uza yulduz kibi sonsiz,
 Ul ko`zlari Cho`lpon, mahi tobonima ayting.
 Lutfiyi dilafgor tilar hajr alidin dod,
 Ahvolini u begimayu xonima ayting¹.

Mazkur g`azal besh bayt-o`n misradan iborat. Uning radifi = «ayting», qofiyani tashkil etuvchi so`zlari esa-«jonima, sultonima, shabistonima, xandonima, tobonima, xonima»lardir.

G`azalning radifi-«ayting» men-oshiqning uchinchi shaxsga murojaati bo`lib, bu so`z g`azalning matla`idan maqtaigacha takrorlanib kelib, ma`lum bir iltijo, iltimos, yordam so`rashni ta`kidlash ohangini ifoda etadi. Bu so`z, o`z navbatida, «nimani» degan so`roqni keltirib chiqoradiki, shoir bu savolga birinchi bayt-matlaning ilk misrasida umumiy tarzda javob aytgan: «jonim chiqadur dard ila». Endi buni kimga aytish kerak savoli ham maydonga keladiki, bu savolga ham birinchi misrada javob: «jononima ayting!» Agar diqqat qilinsa, matla`ning birinchi misrasida g`azalning asosiy mavzusi belgilanib, uning mazmuni ham ifoda etilgan. Matla`ning ikkinchi misrasi esa shu mavzu` va mazmuni ta`kidlash, kuchaytirish va timsollarni badiiy qiyoslashga bag`ishlangan: unda chiroyli o`xshatish «oshiq-gado, jonon-sulton» ishlatilib, birinchi misradagi «jonon»ga sulton sifati berilib, u sultonga o`xshatilgan bo`lsa, birinchi misradagi «men-oshiq» bunda «gado» sifatida tilga olinib, birinchi bayt-matla`da g`azalning asosiy mavzusi, mazmuni va timsollari belgilanib berilgan. Ammo birinchi baytda keltirilgan «dard»ning qanday yoki nimaning dardi ekanligi masalasi sharhlanmagan. Uning sharhi, yoki «nimaning dardi» savoliga javob esa g`azalning yakunlovchi bayti-maqta`ning birinchi misrasida berilgan:

Lutfiyi dilafgor tilar hajr alidin dod
 Ahvolini u begimayu xonima ayting!

Bu baytda matla`da aytilgan «dard»ning «hajr» dardi, hijron azoblari dardi ekanligi oydinlashtirilib, bu bilan boshlangan mavzu yakunlangan. Demak, g`azalning matla` va maqtasi oralig`dagi baytlarni qolib ichida saqlaganday, ularning ana shu mavzu doirasida bo`lishini ta`minlaganday bo`ladi. Shuning bilan birga g`azalning ikkinchi, uchinchi va to`rtinchi baytlari, o`z navbatida, matla`da bayon etilgan fikr-mazmuni bosqichma-bosqich sharhlovchi, ya'ni oshiq-xasta, gado «holi`»ning holatini badiiy tarzda tasvirlovchi bo`lganligidan ruhiy holatning tadrijan rivojlanib, yuqori cho`qqiga ko`tarila borib, maqta`da aytiladigan maqsadni ifoda etishga xizmat qiladi. Shu jihatdan ikkinchi baytning birinchi misrasi:

«O`rtanmagu ko`z yoshiyu o`lmak turur ishim»:

uchinchi baytning birinchi misrasi:

«Qat-qat yuragim bog`ladi qon g`uncha mengizliq»;

to`rtinchi baytning birinchi misrasi:

«Qon yoshim erur yuz uza yulduz kibi sonsiz» yuqorida bayon etilganlarni-oshiq «hol»ining holatini ochiq-oydin ifoda etadi.

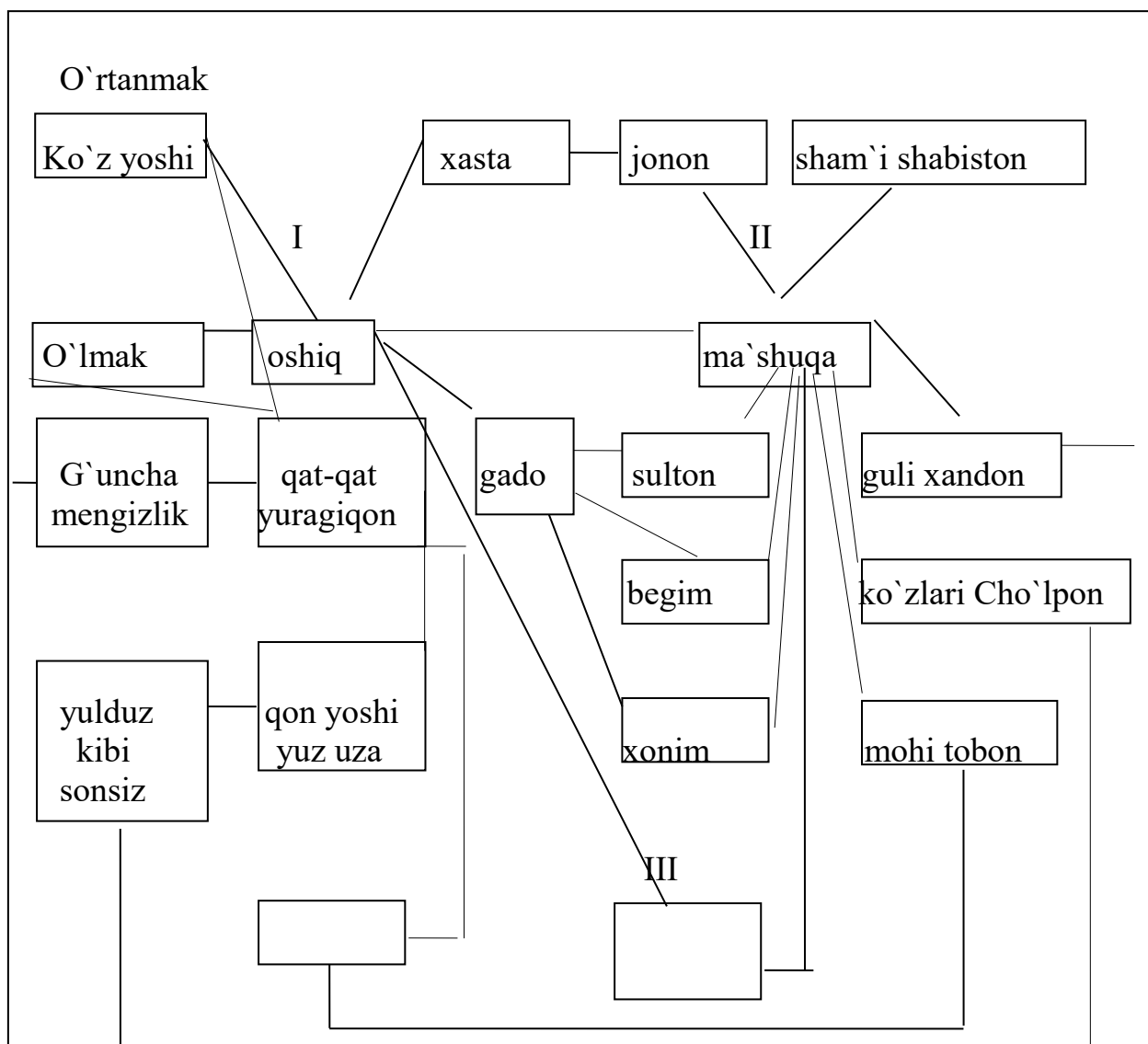
Shunisi ham borki, ikkinchi, uchinchi va to`rtinchi baytlarning ikkinchi misralari ma`shuq-mahbubaga, uning sifatlariga tegishli bo`lib, oxiridagi so`z -

¹ Лутфий. Сенсан севарим, 134-бет

«ayting» baytlardagi ikki misra'larni o'zaro bog'lovchi va, shuning bilan birga, g'azaldagi hamma misra' va baytlarni o'zaro aloqada, bog'li ekanini ta'kidlovchi omil sifatida kelgan. Endi g'azalning umumiy mavzusidan so'z yuritadigan bo'lsak, u oshiqning ma'shuqa-mahbubi hijronidan shikoyat mavzusi bo'lib, undagi tamsil-obrazlar-oshiq-ma'shuqa va uchinchi shaxsdan iborat. Bu timsol-obrazilarning sifatleri g'azalning baytlarida birin-ketin tasvirlangan. Ana shu asosda quyida ularni nazardan o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Keltirilgan chizmadan shu narsa ayon bo'ladiki, g'azaldagi barcha so'z ikki asosiy timsol-oshiq va ma'shuqa bog'lanadi, ularning sifatlarini ifoda etadi yoki turli o'xshatishlarni bildiradi. Shundan kelib chiqib aytish lozimki, g'azalda ortiqcha so'z yo'q. Bu o'rinda qiziq bir holatni eslatish maqsadga muvofiqdir. G'azalda hammasi bo'lib 61 ta mustaqil va yordamchi so'z mavjud. Shunisi ham borki, birinchi, ikkinchi va uchinchi baytlarning har misrasida 6 tadan baytda esa 12 tadan so'z ishlatilib, to'rtinchi baytning birinchi misrasida 8 ta, ikkinchisida 5 ta baytda esa 14 so'z ishlatilgan. Maqta'da esa birinchi misrada 6 ta, ikkinchisida 5 ta, baytda hammasi 11 ta so'z ishlatilgan. Demak, o'n misrada 61 so'zning ishlatishi - qariyb hammasida teng miqdorda so'zlarning bo'lishi, albatta, vazning talabi asosida ekanligini va unda chekinishlarga yo'l qo'ymaslikka harakat qilinganidan guvohlik beradi.

Mazkur g'azalga oid chizma:

dil afgor

uchinchi
shaxs

G'azaldagi 61 soʻzdan "ayting" 6 marta, "u" 3 marta, "ko'z", "qon", "yosh", "dard", "bu" 2 martadan kelgan boʻlsa, qolgan 43 ta soʻz bir martadan ishlatilgan. Bular orasida «dilim», «yuragim» sinonimlari ham bor. Demak, g'azaldagi soʻzlarning 70 foizdan koʻprogʻi takror boʻlmagan. G'azaldagi 61 soʻzdan 41 tasi, yaʼni qariyb 70 foizi turkiy-oʻzbekcha soʻzlar boʻlsa, 5 tasi arabcha va 15 tasi fors-tojikcha soʻzlardir. Agar biz fors-tojik soʻzlaridan «gul», «dard», «sham», «gado», «gʻuncha», "jonon"larning umumiy-forsiy-turkiy ekanini hamda arabcha soʻzlardan «hajr», «qissa», «hol», «ahvol», «lutf»larning ham umumiy-arabiy-turkiy ekanini nazarda tutsak, unda turkiy soʻzlarning g'azalda ishlatilish foizi yanada koʻpayadi.

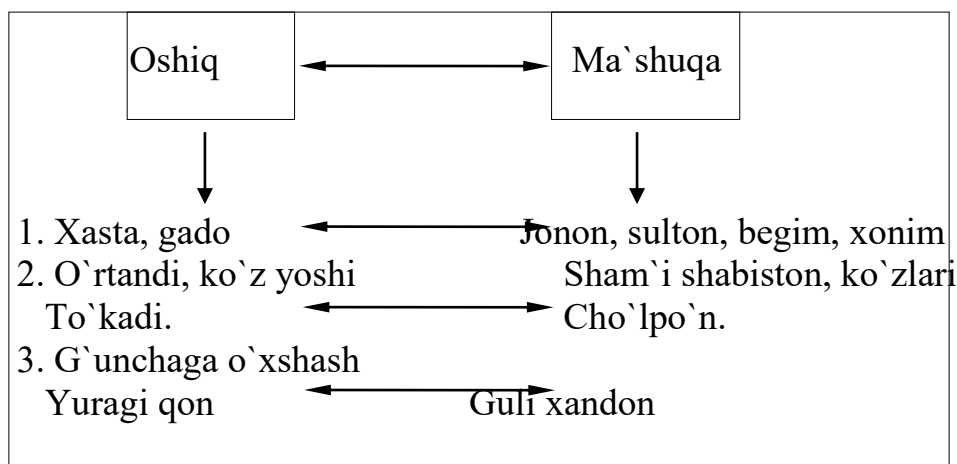
Turkiy-oʻzbekcha soʻzlar ichida qadimiy va umumiy turkiyga xos «meng», «al», «Cho'lpon» kabi soʻzlar bilan birga «sultonim», «begim», «xonim»lar ham ishlatilgan. Bu keyingi uch soʻz mavlono Lutfiy zamonasida koʻp tarqalgan va ishlatilgan soʻzlardir.

G'azalda keltirilgan soʻzlarning birortasini qoldirish yoki tashlab ketish mumkin emas. Agar shunday qilinsa, unda, g'azalning yaxlitligiga futur etadi, timsollarni tavsiflashda, g'azal vazni, ohangdorligi, jozibadorligiga noqislik yuzaga keladi.

Diqqatga sazovor joyi shundaki, g'azaldagi oʻxshatish, sifatlash va tazodlar ikki timsol-obraz atrofiga, ruhiy va jismoniy jihatdan bir-biriga qarama-qarshi, ammo ikkovi bir-biri bilan uzviy bogʻlangan, biri ikkinchisi holatini yorqin ifodalaydigan ikki qutb – oshiq va maʼshuq doirasidadirlar. Shu jihatdan birinchi qutb-oshiqni olib qarajak, u g'azalning asosiy harakatlanuvchi-soʻzlovchi timsolidir. Ikkinchi qutb-maʼshuq haqida, uning sifat va xususiyatlari haqida soʻz bor, ular birinchi qutb-oshiq tomonidan bayon qilinadi. Ammo maʼshuqning oʻzi koʻrinmaydi. U qaerdadir uzoqda, shuning uchun birinchi qutb-oshiq uchinchi shaxsga murojaat etib, oʻz holatini unga-maʼshuqqa «ayting» deb yolvoradi. Demak, g'azal mohiyatan birinchi qutb-oshiqning monologi tarzida boʻlib, u hijron kunlaridagi ahvolidan-xasta-kasalligi, gʻunchaga oʻxshash yuragining qavatmaqavat qonligi, yurakdagi bu qonlar esa koʻz yoshlariga aylanib, qatra-qatra (yulduzlar kabi hisobsiz) tarzda yuzida oqayotganligi, hijron olovi-oʻtida oʻrtangani va oʻlishga yaqin qolganidan qon yigʻlab, iltijo qilib va yordam soʻrab gapirayotgani lavhasining tasviridir. Bu lavha lirizm bilan qoʻshilgan epizm-hikoya boʻlib, undagi lirizm- oshiq ruhiy holatining nihoyatda jozibali tasvirini tashkil etsa, epizm boʻlayotgan voqeaning nozik nuqtalarigacha qalamga olishdan iborat. Natijada oshiq hayotining maʼlum fursatdagi holatini tasvirlagan bu lavha kishi koʻzi oʻngida yorqin namoyon boʻladi, yaʼni zamon, makon va holat tasvirining yaxlitligi maydonga keladi. Zamon – bu oshiqning hijron kunlari, makon (garchi g'azalda u aniq ifodalanmagan boʻlsa-da) xasta, gadoning kulbasi

ekanligi, holat esa yuqorida eslatganimiz oshiqning ana shu zamon va makonda hijron dardidan chekayotgan iztiroblari.

Endi g'azaldagi ikkinchi timsol – ma'shuqning tasviriga kelsak, aytilganiday, ma'shuq g'azalning faol qatnashuvchisi emas, u so'zlamaydi, chunki u oshiq monologi aytilayotgan makon va zamonda hozir emas, u uzoqda. Ammo ma'shuq oshiq xayoli, so'zlari-monologida uning (oshiqning) tufayli ayrim sifatlari bilan ko'zga tashlanadi. Xasta, gado – oshiq tasavvurida ma'shuq – «jonon, sulton, begim, xonim», shuning bilan birga u – ma'shuq «sham'i shabiston», «guli xandon», «ko'zlari Cho'lpon», «mohi tobon». Agar ma'shuqning bu sifatlari oshiqning sifat va holi bilan chog'ishtirilsa, unda ikki qutb – oshiq va ma'shuqdagi tazod hodisasi yaqqol kuzatiladi. Qiyoslash uchun quyidagi chizmaga e'tibor beraylik:

Bu chizmadan ko'rinadiki, ma'shuqning sifatlari ko'proq uning zohiriy ko'rinishiga tegishli bo'lib, uning botiniy sifatlari bevosita qayd qilinmagan. Hatto boshqa g'azallarda ishlatiladigan «jafokor», «zolim», «bevafo» va hokazo sifatlar bunda ochiq-oydin uchramaydi. Shunday bo'lsa-da, mavlono Lutfiy zohiriy ko'rinishda botiniy holatga ham ishora qiladi, ya'ni mashuqaning «sham'i shabiston» ligi, ya'ni qorong'i kechaning, yoriq sham'i-chirog'i ekanligini tasvirlash bilan uning tashqi ko'rinishi-sog'lom, o'ynoqiligini ham tasavvurga keltiradi. Bunday tasavvur mashuqning «ko'zlari Cho'lpon» ligida ham kuzatiladi: Cho'lpon eng yoriq yulduzlardan biri, u o'zidan nur taratadi. Demak, mashuqning botiniy ko'rinishi ham shunga munosib tarzda: kayfiyati a'lo, quvnoq va xursand, u ko'zlaridan yosh to'kmaydi, balki uning ko'zlaridan nur yog'iladi.

Ana shuning o'zidan ham ma'shuqning botiniy ko'rinishi kishi ko'z o'ngida gavdalanib turadi.

Oshiqning tasvirida esa uning botiniy holatiga (o'rtanmoq, ko'z yoshlarini to'kmoq) asosiy urg'u berilgan. Garchi oshiqning botiniy holatiga urg'u berilgan bo'lsa-da, bu holat uning zohiriy ko'rinishini ham o'z ichiga oladi, boshqacha aytganda botiniy holat zohiriy holatni – ko'rinishni tasavvur ettiradi: oshiq o'rtanar va ko'z yoshlarini to'kar ekan, uning zohiriy ko'rinishining ayanchli ekanligi, qiynalayotganini ham ifoda etadi.

Shunday qilib, ikki timsol tasvirida ikki xil tasvir uslubi ishlatilib, biri ikkinchisini takror etmasa-da, ammo oqibatda ularning o'zaro uyg'unligi, yaxlitligi, ya'ni zohirda botinu botinda zohirning ko'rinishi maydonga keltirilgan. Bu esa mavlono Lutfiyning adabiy – shoirlik mahoratining namunasi sifatida diqqatga sazovordir.

G'azalda oshiq va ma'shuqa tasvirida tazod va tanosib san'atlari shunchalik bir-biriga uyg'unki, bu uyg'unlik, o'z navbatida, tasvirdagi yaxlitlikni keltirib chiqaradi. Jumladan, oshiq xasta, gado, ma'shuq-sulton, begim, xonim. Bunda «gado-sulton; begim,xonim» ijtimoiy tabaqalanish jihatidan biri eng past zinada tursa, ikkinchisi esa eng yuqori zinada turadi. Ammo o'sha davrning ijtimoiy holati nuqtai nazaridan qaraganda ularni bir-biridan ajratgan holda tasavvur etib bo'lmaydi, chunki gadosiz sulton va sultonsiz gado bo'lmas. Shu jihatdan bunda ham tazod va ham tanosib -mutanosiblik ko'zga tashlanadi. Yoki ikkinchi holatni ko'zdan kechirsak: ma'shuq- sham'i shabiston, ko'zlari Cho'lpon; oshiq-o'rtanadi, ko'z yoshi to'kadi.

Bunda tazod va tanosib nihoyatda go'zal tarzda ifodalangan. Ma'shuqning sham'i shabiston va ko'zlari Cho'lponligi tasvirida ma'lum bir zamon-vaqt ko'zga tashlanadi, ya'ni sham', ham, Cho'lpon ham qorong'u kechada kuzatiladigan hodisa va odatda ular qorong'ulikni yorituvchilar sifatida tasavvur etiladi yoki ishlatiladi. Ammo oshiqning o'rtanishi va ko'z yoshlarini to'kishi, yuqorida bo'lganiday ma'lum bir zamon <kecha, qorong'ulik> bilan bog'liq emas, balki u doimiydir, ya'ni oshiqning o'rtanishi va ko'z yoshlarini to'kishi kecha va kunduz-muttasil davom etadi.

Shundan-da, bu tasvirda vaqtning farqi – tazodi yuzaga keladi. Ammo bu farq – tazod bir-biri bilan uyg'unligi jihatidan ikki timsolni yaxlit tasavvur etishga ko'maklashadi, ya'ni ma'shuq hatto qorongu kechada ham nur sochuvchi, yoruq hodisa, oshiq esa kunduzi ham, kechasi ham hijron dardi tufayli «qorong'u»likda. Oshiqning «qorong'u» holatini ma'shuq «nuri» – iltifoti oydinlashtira oladi. Bunda ham, ya'ni «nur va qorong'u»likda ham, o'z navbatida, tazod va mutanosiblik bor. «Nur»siz qorong'ulik bilinmas, «qorong'u»liksiz «nur» sezilmas. Shunday ekan, ma'shuqsiz oshiq va oshiqsiz ma'shuq bo'lmas. Ularning ikkalasi yaxlitlikni tashkil etadi.

Bu o'rinda mavlono Lutfiyning tasavvufona qarashlari, xususan olami sag'ir va olami kabirlarning yaxlitligi, birligi, vahdati vujudga oid aqidalari ham ifoda etilgan. Bu hol xususan quyidagi baytda ham o'z ifodasini topgan: Qon yoshim erur yuz uza yulduz kibi sonsiz, Ul ko'zlari Cho'lpon mahi tobonima ayting. Bunda olami sag'ir-oshiq bilan bog'liq bo'lgan «ko'z yoshi, yuz, ko'zlari" bilan bir qatorda olami kabirdagi-koinotdagi «yulduz, Cho'lpon,mah (oy)» yaxlit kelganligi fikrni tasdiqlaydi. Chunki, Cho'lpon ham, mah (oy) ham, yulduz ham oshiq va ma'shuqda mujassamlashgan, ya'ni olami sag'irda olami kabir zuhur etgan. Shunday ekan, ular yaxlitdirlar. Agar masalaning bu tomoniga ham e'tibor qilinsa, unda oshiqdagi «hijron» dardining falsafiy jihatlari ham oydinlashadi, ya'ni bu «hajr'-judolik»-juzv-qatraning kull-ummondan ajralib qolib, unga erishish uchun tortayotgan aziyatlari, dardlari-o'rtanmog'i, ko'z yoshi to'kishlari ekanligi ma'lum

bo'ladi. Demak, g'azaldagi timsollarda majoziy va haqiqiy ishq bilan bog'liq bo'lgan masalalar mujassamlashgan. Bunda «juzv-kull», «qatra-ummon» birligi nazarda tutilgan, chunki juzvsiz kull va kullsiz juzv hamda qatrasiz ummon va ummonsiz qatra bo'lmas. Ularning birligi, xususan juzv-qatraning kull-ummonga qo'shiluvi uni iztiroblardan xalos etadi, «qorong'u» kunini yoritadi, ya'ni istalgan maqsad -visolga erishish hosil bo'ladi.

G'azaldagi timsollar tasviridagi yana bir tazod va tanosib-oshiqning g'unchaga o'xshash yuragi va uning qat-qat qonligi, ma'shuqning esa «guli-xandon»ligida ko'rinadi. Bunda, birinchidan, oshiqning yuragi g'unchaga o'xshatiladi. Shunga qarama-qarshi ravishda ma'shuqning «ko'ngli-yuragi» emas, balki butun vujudi «guli xandon»ga mengzaydi.

Ikkinchidan, ochilmagan g'uncha ichidagi qizil barglar qavatma-qavat joylashganiday, oshiq yuragi «qat-qat» – qavat-qavatlar qon bog'lagan. Bunda «yurak-g'uncha», yurakdagi qatlam-qatlam qon esa g'uncha ichidagi qizil barglarga o'xshatilgan. Shunisi ham borki, shoir «qizil barg» iborasini ishlatgan bo'lmasa-da, bu mazmun «qon bog'ladi» iborasidan anglashiladi. Bunda «qon»-qizil rang ma'nosini ham ifoda etganligini nazarda tutilgani e'tiborga olinsa, unda masala tushinarli bo'ladi.

Shu jihatdan ma'shuqning «guli xandon»ligi ham yuqoridagi mantiq bilan (g'uncha) bog'liq bo'lgan yana bir tazodni maydonga keltiradi: g'uncha-guli xandon. Bu guli xandonning rangi-oq, qizil, sariqligi aniq aytilmagan, ammo «g'uncha» mengizlik yurakning qat-qat qonligi tasviridan bu guli xandonning rangiga ham ishora qilingan, ya'ni u qizil rangdagi ochilgan kulgan-guli xandondir. Ochilgan qizil gul, ma'shuq-oshiqning tarovati, bejirimligi, maftunkorligi bilan xasta-oshiqning holidan tamoman farq qiladi. Chunki xasta-kasalning rangida qizillik emas, balki sarg'ayish, so'lg'inlik paydo bo'ladi. Shunday ekan, oshiq va ma'shuq zohiriy ko'rinishida tazod maydonga kelgan. Ikkinchi tomondan ma'shuq-guli xandondagi qizil rang ham «qon» ma'nosida, ya'ni salbiy ma'noda emas, balki yasharish, sog'lomlik ma'nosida, ya'ni ijobiy ma'noda ishlatilganligi ham «qizil» so'zi ma'nosini tushunishdagi ichki botiniy farqni –tazodni yuzaga keltirgan. Shunday qilib, g'azaldagi ikki timsol oshiq va ma'shuq tasviri shunchalik mahorat bilan amalga oshirilganki, buning natijasida ularni turli tomondan idrok etish imkoniyati maydonga keladi. G'azaldagi uchinchi timsol esa ko'zga ko'rinmaydi, uning oshiq holiga ham, ma'shuqning holiga ham bo'lgan munosabati bilinmaydi, oshiqning iltimosi-iltijosi-ma'shuqqa uning holini aytish vazifasining bajarilgan va yo bajarilmagani haqida ham hech qanday ma'lumot va yo ishora ko'rinmaydi. Demakki, uchinchi timsol- ramziy bo'lib, shoir uning harakati-fa'oliyatini tasvirlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan emas. Shuning uchun ham uning fa'oliyati natijasi tasvirlanmagan.

Aytilganlardan ma'lum bo'ladiki, g'azaldagi harakat qiluvchi-so'z orqali o'z holini bayon etuvchi yagona timsol bu oshiqdir. Boshqa hamma vositalar ana shu timsolni yaqqol tasavvur etishga xizmat qildirilgan.

G'azal aruzning hazaji musammani axrab bahrida yozilgan bo'lib, uning ruknlari baytda quyidagicha ifodalanadi.

Jonim chi \ qadur dar d-i \-la jono \nima ayting
 Men xasta \ gado holi \ ni sulto \nima ayting
 Maf'ulu mafo'iylun maf'ulu mafo iylun.

Mazkur bahrning tanlanishi bejiz emas. Diqqat qilinsa, har bir misrada o'n to'rttadan bo'g'in bo'lib, baytda yigirma sakkizta bo'g'in mavjud. Shulardan har misrada ikkitasi qisqa bo'g'in bo'lsa, qolgan o'n ikkitasi cho'ziq bo'g'inni tashkil etgan. Bu g'azalda bayon etilgan oshiq holatining shiddatini, oshiqning o'rtanib, kuyib-pishib aytilayotganining ifodasi bo'lib hisoblanadi. Bu esa, o'z navbatida, oshiq monologining qanday ohangda aytilayotgani hamda oshiqning ham zohiriy va ham botiniy holatining nechyn ekanini tasavvur etishda ko'maklashadi. Demak, g'azalda bayon etilgan mazmun o'ziga xos va munosib shaklni tanlagan hamda o'zining (mazmunining) mukammalligini ta'minlashga erishgan. Bunda ham mazmun va shakl mutanosibli (garmoni) yuzaga kelgan.

Aytilganlar shundan dalolat beradiki, nazardan o'tkazilgan g'azal mavzu, mazmun va shakl jihatdan yakpora g'azallar jumlasidan bo'lib, mavlono Lutfiyning shoirligi, badiiy mahoratini to'liq namoyish etadi. Ana shunday g'azallardan yana bittasi bilan tanishish maqsadga muvofiq ko'rinadi.

Bu g'azalning matlasi quyidagicha:

Bihamdullohki, keldi dilraboyim,
 Azizon, ko'zi Cho'lpon, to'lin oyim.

Mazkur g'azal yetti baytdan iborat bo'lib, aruzning hazaji musaddasi mahzuf (maqsur) bahrida (ruknlari: mafoylun mafoylun mafoyl (failyn)) yozilgan. Uning mavzusi esa ko'rib o'tganimiz g'azalning mavzusidan tubdan farq qiladi: agar oldingi g'azal oshiqning hijron dardlaridan chekayotgan azoblari bayonidan iborat bo'lsa, bu g'azal esa oshiqning mahbub bilan uchrashuvi-mas'huqning oshiq oldiga kelishi xursandchiligining bayonidan iborat. Bu hol matla'ning birinchi misrasi:

«Bihamdullohki keldi dilraboyim» hamda maqta'ning birinchi misrasida: »Farah qil, Lutfiykim, dildor keldi»da o'z aksini topgan. Matla'dan maqta'gacha bo'lgan baytlar esa ana shu dilrabo fazilatlarining tasviri va tavsifiga bag'ishlangan bo'lib, maqtada' matla'ning birinchi misrasida aytilgan fikrning amalga oshuvi shukronasi, ya'ni hijron chog'idagi oshiqning iltijolari natijasiz qolmaganligining ifodasidir:

Farah qil Lutfiyki dildor keldi,
 Ijobat bo'ldi hazratga duoyim.

Mana shu baytdan ma'lumki, shoirning mahbubi hayotiy shaxs-insondir. Chunki "Hazratga" -Alloh taolaga qarata qilgan iltijolarning ijobat bo'lganligi ham, mahbubning safardan oshiq oldiga kelganligi ham ("Bu yon kelgach safardin mahliqoyim") buning yorqin dalilidir. Demak, bunda majoziy ishq-insonning insonga bo'lgan ishqidan so'z boradi. Shuning uchun bu g'azalda birinchi g'azaldagiday tasavvufona aqida ifoda etilgan emas. Shuning tufayli g'azalga dilraboning ko'zi (ko'zi Cho'lpon), yuzi (to'lun oy, gul), qomati (pari paykar), sochi (sunbul), bag'ri (tosh), so'zi (shirin), dudog'i tilga olinib, ularning har biri o'ziga xos-munosib sifatlar bilan ardoqlangan. Dilraboning hamma andomi-go'zal. Ammo bu g'azalda dilraboning ana shunday tavsiflar, ya'ni zohiriy

ko'rinish go'zalligini tasvirlash bilan birga uning oshiqqa nisbatan "bevafo"ligi, bag'ri esa "tosh"ligi ham qayd qilingan. Lekin bu qaydlarda dilraboni qoralash ohangi sezilmaydi, aksincha oshiqning dilraboni erkalash bilan undan gila qilayotgani seziladi. Bu ohang esa "Visoli-rohatim, hajri-baloyim" iborasidan ham bilinadi. Shoir bu bilan, ya'ni visol chog'idagi rohat hajr zamonidagi barcha balolarni unitishga olib kelganini ifoda etadi hamda dilraboning buni bilib qo'yishi, bundan so'ng oshiqni hijron balolariga yo'liqtirmaslikka harakat qilishi lozimligiga ishora qilganday bo'ladi. Shu jihatdan g'azaldagi quyidagi bayt nihoyatda qiziq:

Qonimni hajr ila to'kti yozuqsiz,
Dudog'ingdin tilarman xunbahoyim.

Ya'ni: hech qanday gunohim bo'lmagan holda dilrabo o'zining hijroni bilan qonimni to'kdi, endi esa, ya'ni visol chog'ida dilraboning lablaridan begunoh to'kilgan qonlarim xunbahosini talab qilaman.

Bunda o'sha davrdagi nozik bir hodisaga ishora qilingan. Ma'lumki, birov gunohsiz bo'lgan bir kishini o'ldursa, qonini to'ksa, qotil o'lgan odamning da'vogarlarini talabi bilan xunbaho - qon haqqi (pul, boylik) to'lagan. Mavlono Lutfiyning yuqoridagi baytida ana shu voqeaga ishora (talmeh) qilinmoqda. Ammo shoir hajr kunlarida to'kilgan qonlari (qiynalish, ko'z yoshlari) evaziga ma'shuqadan boylik to'lashni talab qilmaydi, balki dilrabo (ma'shuqa)ning lablaridan to'yib-to'yib bo'sa olish istagini bildirmoqda, chunki bu bo'sa oshiq uchun har qanday boylikdan ham afzal va ortiqdir. Mazkur g'azalda radif ishlatilmagan, balki unda qofiya mavjud bo'lib, qofiyani tashkil etuvchi so'zlar asosan dilraboning fazilatlarini ma'lum darajada ifoda etuvchi (oyim, bevafoyim, jonfizoyim, mahliqoyim...) so'zlardan iborat.

Demak, g'azalda mavzu yaxlitligi va shu asosda g'azalning yakporaligi yuzaga kelgan. Ko'rib o'tganimiz ikki g'azalning mavzusi bitta u ham bo'lsa ishqdir. Ammo birida ana shu mavzuning bir qismi bo'lgan "hajr" yetakchilik qilsa, ikkinchisida esa umumiy mavzuning boshqa bir qismi-"visol" yetakchilik qiladi. Ana shundan kelib chiqilgan holda har bir g'azal o'ziga xos ohang va tasvir xususiyatlariga ega: birida "hajr" bilan bog'li bo'lgan barcha jihatlar tasvirlangan bo'lsa, ikkinchisida undan farqli o'laroq "visol" bilan bog'liq kayfiyatlarning bayoni berilgan. Shuning uchun birinchi g'azalning matla'idagi "Jonim chiqadur dard ila jonima ayting" mazmuni ikkinchi g'azalda umuman ko'rinmaydi, balki unda "Farah qil Lutfiykim, dildor keldi" mazmuni yetakchidir.

Demak, ikki g'azalning shakli an'anaviy g'azal bo'lsa-da, ammo bu qolib (matla', maqta', qofiya, radif, vazn, tasvir vositalari) har bir g'azalda ifoda etilgan mazmunga bo'ysindirilgan, unga mos va xos holdagi vazifalarni bajargan. Shundan-da, har ikki asarning shakl-qolibi bir bo'lsa-da, ammo uning mohiyati, tasvir uslubi, timsollarning ruhiy holati bir-biridan farq qiladi. Bu esa har bir g'azalning o'zi alohida bir olam, alohida bir badiiy hodisa ekanidan guvohlik berishi bilan birga mavlono Lutfiyning shoirlik mahoratini yana bir karra namoyish etadi.

Biz yuqorida mavlono Lutfiy g'azallarini ikki guruhga ajratib, ulardan birinchisi haqida so'z yuritdik. Endilikda esa ikkinchi guruh, ya'ni har bir bayti

alohida mavzularga bag'ishlanib, g'oyaviy jihatdan birlashuvchi baytlardan iborat g'azallari haqida ham to'xtalsak. Bunday g'azallardan birining matla'i Mir Alisher Navoyi tomonidan ma'qullangan bo'lib, bu matla' "Majolis un-nafoyis"da keltirilgan. Shuni nazarda tutib, hazrat Alisher Navoyi nazari tushgan g'azalni ko'zdan kechirish maqsadga muvofiq deb topildi. Bu quyidagicha:

Sayd etti dilbarim meni oshufta sochtin,
 Soldi kamand bo'ynuma ikki qulochtin.
 Husning chog'inda to ne adabsizlik etti gul,
 Kim yuzini qonatti sabo zaxmi kojtin.
 Qandin teng o'lsun ul shakar irning bila nabot,
 Ma'lum erur tafovuti ikki yig'ochtin.
 Gar shona urisa zulfunga mashshotayi nasim,
 Chiqqay hazor halqa ko'ngul tugma¹ sochtin.
 To'yg'uncha qo'y yuzung sori Lutfiyni boqqali,
 Ne'matni boy kishi ayammas chunki ochtin².

Bu g'azal besh baytdan iborat bo'lib, dilbarning go'zalligini tavsiflash uning umumiy g'oyasini tashkil etadi. Shuning uchun g'azalning birinchi va to'rtinchi baytlari dilbarning sochi bilan bog'lik tasvirdan iborat bo'lsa, ikkinchi bayt umuman go'zalligi, uchunchi bayt dilbar irni-lablari tavsifi, beshinchi bayt-maқта' esa yana ikkinchi baytdagi mazmun ifodasi bilan yakunlangan. Shunday qilib, g'azalda matla'da bayon etilgan mavzu-sochning uzunligi-maқта'gacha uzluksiz davom etmaydi, balki faqat to'rtinchi baytgina bu mavzuga tegishlidir, xolos. Boshqa baytlarda dilbarning irni-lablari va umuman go'zalligi mavzusi yoritilgan. G'azalning matla'si hazrat Mir Alisher Navoyi nazarlariga tushib, u "mutaazzir ul-javob"- javob aytish nihoyatda mushkil bo'lgan matla' tarzida juda yuqori baholangan. Buning sababi nimada? Buning sababi, bizningcha, shunda bo'lsa kerakki, mavlono Lutfiy bu baytning o'zidagina ajoyib ov manzarasini kishi ko'zi oldida gavdalantiradi. Tasavvur eting: keng ov maydoni. Unda turli jonvorlar yuripti. Ovchi esa qo'lga kamand-arqon bilan jonvorlardan birini ov qilish uchun qulay fursat kutib o'tiribti. Mana, qulay fursat ham yetti, ovchi ko'zlagan sayd-jonvor yaqinlashdi. Shunda ovchi-sayyod qo'lidagi kamandni chaqqonlik bilan ovning bo'yniga tashlab, uni o'zi tomon tortayapti. Sirtmoqqa ilingan jonvor esa qutilishga intilmoqda, ammo sirtmoq bo'yniga mahkam yopishib, uni bo'ysinishga majbur qilmoqda. Oqibatda ovchi jonvorni qo'lga kiritdi... Bu bir tomondan. Ikkinchi tomondan esa shoir baytda ovchi o'rniga dilbarini, ovchi kamandi-arqoni o'rniga dilbarning ikki quloch keladigan sochini, jonvor o'rniga esa oshiqni qo'yib, dilbar (ovchi)-soch (kamand)-oshiq (sayd) lahvasini maydonga keltirgan. Qizig'i shundaki, mavlono Lutfiy dilbarini o'zi xoxlovchi oshiqqa erishish uchun harakat qilguvchi fa'ol kuchga aylantirgan. Ikkinchidan esa shoir oddiy qilib, "dilbarning sochlari uzun" deb qo'ya qolmasdan uni badiiy tarzda juda go'zal qilib "ikki

¹ Bu so'z "Сенсан севарим" to'plamida "tekma" (текма) tarzida yozilgan. Ammo "tekma" bu o'rinda mantiqan to'g'ri kelmaydi. U "tugma" (tugmoq fe'lidan: tugunli, o'ralgan, chirmashgan) tarzida o'qilsa, unda soching holiga (chirmashgan, o'ralib qolgan) mos keladi va u taralgach tekislanadi, tugun ochiladi. Baytning mazmuni ham ana shunday o'qishni talab qiladi.

² Сенсан севарим. 204-бет

qulochtin" ekanligini va u oshiqlarning bo'yniga soladigan sirtmoq-kamand ekanligini tasvirlash vositasida ham dilbar sochlarining uzunligini hamda uning "oshiqona" mavqeyini zo'r mahorat bilan aks ettirgan. Shuning bilan bir qatorda baytda ishq-sevish va sevilish bobida dilbar- ma'shuqaning yetakchi mavqeini ham uqtirgan. Chunki dilbarga erishish uchun intilib yurgan oshiqlar ko'p, ammo dilbar ular orasidan o'ziga ma'qulini, loyiqinigina tanlab oladi. Shu tartibda tanlangan (sayd qilingan) oshiq esa eng baxtli va saodatli kishi sanalgan.

G'azalning ikkinchi baytida so'z soch haqida emas, balki dilbarning husni-go'zalligidan boradi. Bunda ham shoir ajoyib tasvirni maydonga keltirib, o'quvchi ko'z o'ngiga dilbar husnining tengsizligi, undan tabiatdagi hamma narsalar ibrat olishga intilganligi, shuning uchun ham "gul" dilbarning go'zal "oq yuzlaridan" oqlikni olib, oq gul bo'lgani va bundan faxrlangani, ammo bu ishi bilan dilbarga nisbatan odobsizlik qilgani uchun jazolanгани tasvirlanadi. Gul esa bunday odobsizligi uchun sabo-shamol-nasim tomonidan jazolanadi, ya'ni nasim gulning yuziga shunday qattiq koj-shapati uradiki, buning natijasida gulning oq yuzida qizillik paydo bo'ladi va natijada qizil rangga ega bo'lib, oq gul-qizil gulga aylanadi. Shunday qilib, oq gul dilbarga nisbatan odobsizlik qilgani uchun qattiq jazolandi.

Bu nihoyatda ajoyib shoirona tasvir. Bunda insonning go'zalligiga teng keluvchi go'zallik yo'qligi, agar bolsa, u inson go'zalligi tufayli, undan ibrat, namuna olish va yoki insondagi go'zallikdan undan (insondan) so'ramasdan o'g'irlik qilgani tufayli bo'lishi mumkinligi, xulosa qilib aytganda, inson takrorlanmaydigan mo'jiza maxluqligiga alohida e'tibor qaratilgan.

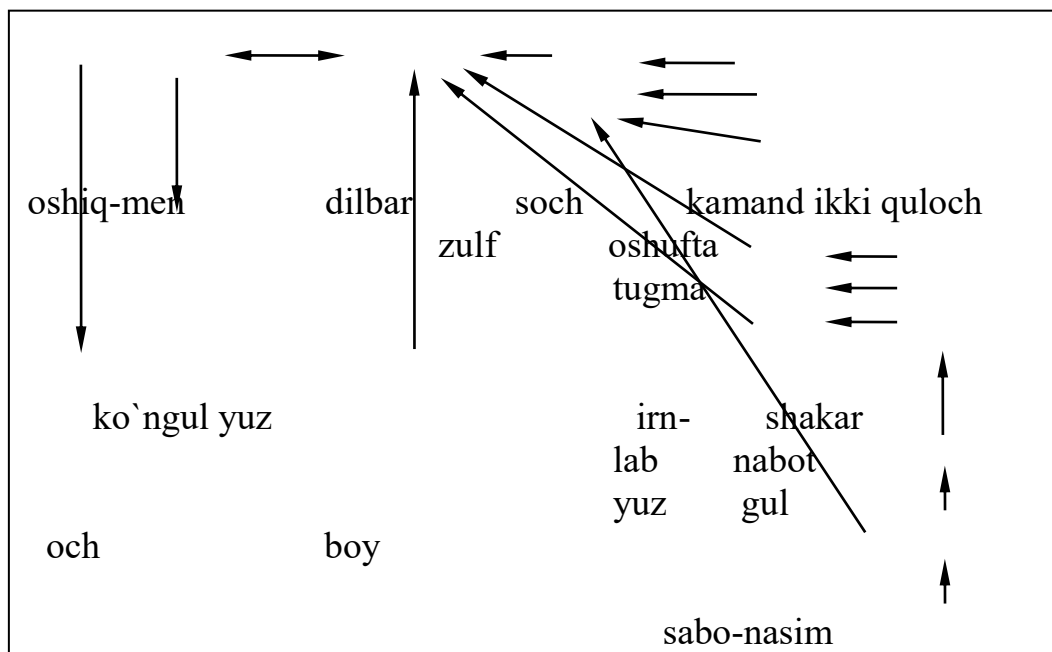
Shu munosabat bilan mavlono Lutfiy tomonidan yangi bir holatning tasviri amalga oshirilayotganini ham uqtirish lozim. Ma'lumki, "gul" timsoli an'anaviy tasvirda ijobiy mazmun-go'zallik va latofat ramzi sifatida tavsiflanadi. Ammo mavlono Lutfiyning mazkur g'azalida u salbiy mazmun tashuvchi timsolga (o'g'ri) aylangan. Shuning bilan birga u odobsizligi uchun jazolanadi. Demak, shoir bunda an'anaviy timsolni yangicha shoirona tarzda kashf etgan. Uning sababi esa yuqorida bayon etilgan edi. Xuddi ana shu fikr g'azalning uchinchi baytida ham davom ettirilgan. Unda dilbarning irni-lablari sifati-shirinligidan so'z boradi. Bu lablar shunday shirinki, nabot-navvot ham shirinlikda unga teng kela olmaydi. Ular o'rtasidagi farqni shoir "ikki yig'och" masofa tarzida xalqona ibora bilan ifoda etgan.

To'rtinchi baytda matla'dagi mavzu-sochga qaytilgan. Unda go'zal bir tasvir mavjud: tugmalangan-tugilgan, yopishgan tugma sochni nasim mashshotasi (soch taratuvchisi) shona bilan tarasa, tug'masochning tekislangan - ochilgan har bir halqasidan mingta ko'ngul chiqaveradi. Bu bilan shoir birinchi bayt-matla'dagi tasvirni yanada kuchaytiradi va o'zining fikrini tasdiqlaydi, ya'ni dilbarga intiluvchi ko'ngullar-oshiqlar ko'p. Shuning uchun dilbarning kamand sochlari sirtmog'iga ilinganlar ham ko'p. Shundan-da dilbarning jingalak sochlari, halqalari ham sonsiz bo'lib, har halqada bir oshiqning ko'ngli "bandi"- bandga yo'liqqan. Ammo ularga dilbar shafqat qilmaganidan faqat nasim-shamol mashshotasining sochga shona

urishi ularni banddan qutqaradi. Demak, dilbar shunchalik go'zalligi bilan baribir oshiqlariga nisbatan shafqatsiz-ularga iltifot qilmaydi.

Bu tasvirida yana bir tazod maydonga kelgan, ya'ni dilbar zohiriy jihatdan tengsiz g'ozal, ammo fe'liy jihatdan esa oshiqlariga nisbatan nomehribon, shafqatsiz, jafokor. Ko'rinadiki, zohiriy go'zallik fe'liy, botiniy nomehribonlik bilan tazod tasvirni tashkil etgan. Ana shundan kelib chiqib, shoir oxirgi-beshinchi baytda bu masalaga alohida urg'u beradi hamda dilbarni esa boylik-ne'matga ega bo'lgan "boy"ga, oshiqni esa ne'mat - boylikka ega bo'lmagan, hatto eguligi bo'lmagan " och kishi"ga o'xshatadi. Bu bilan shoir muhim bir ijtimoiy mavzuga ishora qilmoqda, ya'ni boylar ochlardan ne'matini ayamaganidek, sen ham biz kabi didoringni ko'rishga zor bo'lganlarga ko'zimiz to'yguncha yuzingga boqishga imkon bersang, deb iltijo qilgani masalaga yanada kengroq qaraganidan dalolat beradi. Demak, g'azalning matla'ida dilbarning sochi haqida boshlangan mavzu maqta'da jiddiy masala-ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi munosabatni aks ettirish bilan yakunlanadi. Shunday qilib, hazrat Alisher Navoyining nazarlariga tushgan matla'ning "mutaazzir ul-javob" tarzida baholanishi faqat matla'gagina emas, balki butun g'azalga ham tegishli baho, deb qarash mumkin.

Endigi navbatda g'azaldagi timsollar va ular bilan bog'liq bo'lgan sifatlarni ko'zdan kechirish ma'qul. Buni quyidagi chizmadan ham kuzatish mumkin:

mashshota

shona

Chizmadan ko'rinadiki, g'azalda an'anaviy timsollar-- oshiq <men>, dilbar, gul, sabo, ko'ngul, soch, yuz va irn-lablar mavjud bo'lib, ularning ko'pchiligi dilbar bilan bog'liqdirlar. Agar g'azaldagi timsollar ikki guruh-oshiq <men> va dilbar guruhini tashkil etsa, bu g'azalda dilbar guruhining yetakchiligi ko'zga tashlanadi. G'azalda raqib timsoli ko'rinmasada, ammo bundagi gul ma'lum darajada o'ziga xos tarzda uning mavqeidagi timsol. Chunki, odatda, raqib oshiq va ma'shuqa o'rtasida turuvchi, ularni bir-biridan uzoqlashtiruvchi sifatida ko'rinsa, gulda bunday xislat yo'q. Ammo u ma'shuq go'zalligi - oppoq yuzining ranglarini o'ziga olgani va bu bilan dilbarga nisbatan odobsizlik qilgani uchun jazolanadi: sabo yuzlarini qonatadi, oq gul -- qizil gulga aylanadi.

G'azaldagi sabo-nasim timsollari, bir tomondan, gul bilan bog'lansa, ikkinchi tomondan, dilbar sochi bilan bog'li tarzda tasvirlangan.

Oshiq-men g'azaldagi voqeani bayon etuvchi, hikoya qiluvchi timsol bo'lib, harakat jihatidan fa'ollik dilbarga tegishli. Dilbar oshiqni sochlari bilan bo'ynidan bog'laganida ham oshiq norozilik, qarshilik bildirmaydi. Oshiqning qarshilik bildirmasligi, sirtmoqdan qutulishga intilmagani uning bu holdan roziligi, xursandligini bildiradi. Bu o'rinda qiyos uchun shoir Furqatning "Sayding qo'yaber sayyod, sayyora ekan mendek" deb boshlanuvchi musaddasidagi sayyod sirtmog'iga ilingan saydni qutqarish uchun "men" ning sayyodga murojaati holati ko'rinmaydi. To'g'ri, Furqatda sayd-tuzoqqa ilingan kiyik. Ammo shoir, "men va kiyik"da umumiylikni ko'rib, kiyikning "mendek"ligini uqtiradi. Mavlono Lutfiy g'azalida oshiq-menning o'zi dilbar-sayyod tuzog'iga bo'ynidan ilingan bo'lsa-da, u bunga e'tiroz bildirmaydi. Chunki, men-oshiqning asosiy maqsadi ham dilbarga yaqinlashish, uning huzurida bo'lishdir. Shuning uchun sayd-sayyod masalasi ikki muallifda ikki maqsad uchun foydalanganidan bir masalaning halli ikki xil bo'lgani mantiqiy va tabiiydir.

Ko'rinadiki, mazkur g'azal o'zining ko'pgina fazilatlarini bilan birinchi guruhga mansub bo'lgan "Jonim chiqadur hajr ila jononima ayting" misra'si bilan boshlanuvchi g'azaldan farq qiladiki, bu ham mavlono Lutfiyning shoirlik mahoratini namoyish etuvchi dalillardandir (bu g'azallarga doyr chizmalarni yana bir karra solishtirib ko'ring).

Shunday qilib, g'azallarining qaysi guruhga mansubligidan qat'iy nazar umuman shoir g'azallarining asosiy mavzusi ishq bo'lib, shu bilan bog'li tarzda ijtimoiy hamda falsafiy mavzularga ham murojaat etiladi. Eng muhim tomoni shundaki, mavlono Lutfiyning asosiy maqsadi insonning mu'jizaviy zot ekanini badiiy tarzda ko'rsatish va isbotlashdan iboratdir. Shuning uchun uning g'azallarida tabiatdagi barcha go'zalliklar inson tufayli ekanini tasvirlashga katta e'tibor qaratilgan. Shu jihatdan uning inson uzvlari-yuz, og'iz, lab, quloq, soid-bilak, sochlarni tabiatdagi gul, lola, dur (qiymatbaho tosh), kumushlar bilan mutanosib tarzda tilga olib, tabiatdagilarni inson oldida xijolatda qoldirishlari natijasida maydonga kelgan go'zal tasvirlar nihoyatda chuqur shoirona ko'rish, tasavvur etishning mahsuli sifatida kishini hayratlantiradi. G'azallardagi ana shunday mazmun kasb etgan baytlarga nazar solaylik.

Yor-ma'shuqaning yuzi, yonoqlari va gul, lola hamda oy, qujosh tasviri:

Gul:

1. Gul eltur ol o'yla chehradin rang,
Qizarsa o'g'ri uchun yel urar koj. (Сенсан севарим, 31-бет)
2. Husning chog'inda to ne adabsizlik etti gul,
Kim yuzini qonatti sabo zahmi kojtin (Сенсан севарим, 204 бет)r
3. Oy yuzingning xijlatindin gul qizardi holiyo,
Xanda birla o'tkarur, chun infioli bordurur. (Сенсан севарим, 56)
- 4 Gul qamaringdan o'g'irlab oldi jamol, aning uchun,
Shohi rabe' oni tikan dorig'a o'g'ritek osar (Сенсан севарим, 67 бет)
- 5 Sevingandin gul o'z to'nig'a sig'mas,
Kim oni yuzungga nisbat qilurlar. (Сенсан севарим, 47 бет)

Lola: 1 Netar lola turub yobonda muncha,

Uyotingdin agar ovora yo'qdur. (Сенсан севарим, 41 бет)

2.Ey sarvi guluzor, yanoqingdin o'ftonib,

Yobong`a shahrdin qochibon lola zor erur. (Сенсан севарим 60 бет)

3.Yuzingdin lola rang eltib, uyolib shahrg`a kirmas,

Anin bo`ynin kishi bog`lab ketirmog`uncha sahroдин

(Сенсан севарим, 181 бет)

Quyosh: Quyosh oyttek yuzungning xijlatindin,

Qochib, to`rtinchi ko`k uzra chiqibtur. (Сенсан севарим. 58 бет)

Yuqorida keltirilgan baytlarning qisqacha sharhi: «Gul va yuz, husn» tasviriga bag`ishlangan 1-4 - baytlarda ma'shuqning yuzidan rang va jamol (chiroy) o`g`irlagani uchun gul xijolatda va faqat xijolatda emas, balki u «o`g`riligi» uchun jazolanadi ham. Bunday jazolardan biri nasim - yel uning yuziga koj (shapati) urib, gulning yuzini qonatgani bo`lsa, ikkinchisi gulning o`g`ridek «tikon doriga» osilganidir. Bu juda go`zal shoirona ko`rish va tasviridir. Bunda an'anaga ko`ra ijobiy tarzda tasvirlangan «gul»-go`zallik ramzi «salbiy» tomondan kashf etilgan-gul-o`g`ri va shuning uchun jazoga yo`liqqan. Ammo, shuning bilan birga, mavlono Lutfiy «gul» haqidagi an'anaviy tushunchani tamoman inkor etmaydi. Chunki keltirilgan baytlarning 5-sida, ya'ni:

Sevingandin gul o'z to'nig'a sig`mas,

Kim oni yuzungga nisbat qilurlar,-

da esa gul haqidagi ana shu an'anaviy tushunchani ifoda etadi hamda «lola» bilan bog`li bo`lgan misollardan 2-baytini «Ey sarvi guluzor» iborasi bilan boshlab, o`zi ham ma'shuq yuzini «gul»ga o`xshatadi (guluzor). Bas shunday ekan, mavlono Lutfiy «gul» tasvirida, bir tomondan, an'anaviylikni saqlasa, ikkinchidan, shoir bu bilan qanoatlanib qolmay, unga (an'anaviylikka) yangilik kiritishga intilib, yaxshi va chiroyli shoirona tasvirlarni yaratadi.

«Lola» bilan bog`li bo`lgan baytlarda ham an'anaviylikdan farq qiluvchi, yangi shoirona ko`rish mahsuli bo`lgan tasvirlar ham mantiqiy asoslangani va badiiy in`ikosi bilan o`quvchini zavqlantiradi:

Yuzingdin lola rang eltib, uyolib shahrg`a kirmas,

Anin bo`ynin kishi bo`g`lab keturmaguncha sahroдин.

Naqadar mantiqiy va go`zal shoirona sharh: ma'lumki, odatda lola dasht, tog` va tog` etaklarida o`sadi. Odamlar esa uni terib olib, bog`lab shaharga olib keladilar. Bu tabiiy va bor bo`lgan holat. Ana shu tabiiy va mantiqiy holatni esa mavlono Lutfiy shoirona tarzda sharhlaydi: lolaning sahroda bo`lishining asosiy sababi uning ma`shuq yuzidan qizil rangni o`g`irlagani bo`lib, bu qilmishidan esa uyolib, dasht-toqqa qochib ketgani va to odamlar uning bo`ynidan bog`lab olib kelmasalar, u shaharga kira olmasligidir.

Bu tasvirda esa yana quyidagi holatlarga ham ishora qilingan ko`rinadi. Biror jinoyat qilgan kishi jazodan qutulish uchun shahardan qochib ketib, odamlar kam yashaydigan joylarda (sahro, tog`) yashirilib ham yuradilar. Ana shunday jinoyatchi qo`lga tushganda uning bo`ynidan bog`lab, shaharga olib kelganlar va jazolaganlar. Demak, bu tasvirda shoir yashirin talmeh san`atini ham qo`llagan va ishq bilan bog`li mavzuga ijtimoiy ohangni singdirgan.

Ko`rinadiki, bu baytda shoir, bir tomondan, lolaning qizil rangni ma`shuq yuzidagi qizillikdan o`g`irlagani tasvirida lolani yor-ma`shuq yuzi bilan bo`g`li tarzda-mutanosiblikda tasvirlagan bo`lsa, ikkinchi tomondan esa uning bu qilmishidan uyolib, sahroga qochib ketganini biror jinoyat qilib, jazodan qutulish uchun qochib ketgan o`g`riga o`xshatib, lola-qochoq, jinoyatchi tasvirini maydonga keltirgan.

Shunday qilib, baytda ham shoirona ko`rish (поэтическое видение) hamda mavjud hayot bilan bog`li bo`lgan voqea-hodisa tasviri mantiqiy yaxlitlikni tashkil etgan.

Lolaning qilmishidan uyolib, yobon-dashtda zor va ovora bo`lib yurgani tasviri lola bilan bog`liq misralarning birinchi va ikkinchi baytlarida ham mavjud.

Keltirilgan misollardan birida «yuz-quyosh» tasviri ham nihoyatda shoirona go`zal sharh bo`lgani jihatidan diqqatga sazovordir. Uning mazmuni quyidagicha: quyosh o`zini go`zallikda tengsiz deb bilardi. Ammo u ma`shuqaning oydek yuzini ko`rgach, uning go`zalligiga qoyil qolib, o`ziga-o`zi mag`rur bo`lganidan xijolatda qolib, yer yuzida tura olmay to`rtinchi ko`k-falakka qochib ketib, o`sha joyda turg`un bo`lib qolibdi. Bunda ham o`sha davr tushunchasiga ko`ra tabiiy hol-quyoshning falakning to`rtinchi qavatida joylashgani masalasi eslatilgan bo`lib, uning sababi esa shoirona tarzda sharhlangan. Bu tasvir ma'lum darajada lola tasviriga o`xshaydi. Ammo ular orasida farq ham bor. Bu farq lolaning yer bilan bo`g`liq bo`lgan tabiiy o`simlik ekanligi va shu munosabat bilan uning turar joyi ham-dasht, tog`, yobon-yer yuzida bo`lganligi bo`lsa, quyoshning koinot jismi ekanligi tufayli uning turar joyi ham shu bilan bog`liq tarzda ko`k-koinotning to`rtinchi qavatidir. Shunday qilib, muallif bu tasvirlar vositasida inson va uning go`zalligining na yer yuzida va na koinotda tengi yo`qligini yana bir karra ta`kidlab, insonning mo`jizaviy zot bo`lib, tabiat uchun ham, koinot jismlari uchun ham go`zallik namunasi ekanligini badiiy tarzda isbotlaydi. Bu esa nihoyatda muhim bir xulosa bo`lib hisoblanadi. Bunday fikr quyida keltiriladigan tasvirlarda ham kuzatiladi.

Yor-ma`shuqaning «labi» bilan bog`li tarzda «qand, Iso, asal, shirinlik» tasvirlari:

Lab-qand: Labingdin chun suchuklik qand o`g`urlar,
Solurlar el ani suvg`a yalang`och(Сенсан севарим, 31-бет)

Lab-Iso: Iso falakka oshti chun bo`ldi la'ling jon berguchi,
Sharmandalikdin ketmasa ko`kta anga ne bor erur
(Сенсан севарим, 57-бет)

Lab-asal: Zanbo'ri asal og`zi to'la shahd ekaninda,
Inningni ko`rib, bemaza deb bol to`kibdur
(Сенсан севарим, 68бет)

Lab-shirin,
yopishuvchi: Shirinligidin qog`azi bir-birga yopishti,
Inning sifatini qandaki yozdim varaq ichra.
(Сенсан севарим, 221-бет)

Keltirilgan baytlarning avval ko`rib o`tilganlar bilan hamohang ekanligini nazarda tutib, bir-ikki masalaga doyr mulohazalarni bayon qilish maqsadga muvofiq ko`rindi. U ham bo`lsa, «lab-Iso» tasviriga bag`ishlangan baytdagi mazmundir. Bunda mavlono Lutfiy hazrati Isoning ko`kka chiqishi haqidagi diniy rivoyatning hayotiy talqinini beradi. Diniy rivoyatga ko`ra, hazrati Isoning mo`jizaviy xususiyatlaridan eng mashhuri o`z nafas-so`zlari bilan o`liklarga jon ato etishdir. Hazrati Iso, mavlono Lutfiy tasviricha, ma`shuq-inson labidagi bunday mo`jizani-ma`shuq lablaridan chiqadigan nafas-so`z o`lik oshiqnlarni tiriltiruvchi ekanini ko`rgach, o`zining ishlaridan sharmanda bo`lib, Yerdan ko`kka qarab uchdi, bo`lmasa Isoga ko`kda nima ham bor? Bu nihoyatda go`zal shoirona talqin va ikkinchi misra xalqona-turkona sharh!! Bunday xalqona-turkona iborani va sharhni «lab-asal»ga bag`ishlangan baytda ham kuzatish mumkin. Shunisi ham borki, baytda mavlono Lutfiy sinonim so`zlarni-asal, shahd, bol shunchalik mahorat bilan ishlatganki, natijada takrir san`atining o`ziga xos ko`rinishi maydonga kelgan. Bu baytni ham Amir Alisher Navoyi tomonidan «mutaazzir ul-javob» deb baholangan baytlar qatoriga kiritish mumkin. Chunki ikki misrada shunday go`zal bir manzara chizilganki, ko`rinishda sodda, oddiy bo`lib ko`rinsa (buni sahli mumtane' deb ham aytadilar), ammo uni yaratish uchun mavlono Lutfiyning voqea-hodisalarni shoirona ko`rish, kashf etish qobiliyatlari asosiy omil bo`lgan.

Yana bir-ikki misolga murojaat etaylik. Mavlono Lutfiy g`azallarida «og`iz-pista», «og`iz-asal qutisi» tasviriga bag`ishlangan chiroyli baytlar ham bor. Masalan:

Og`iz-pista:
Hayratga qolib pista og`iz ochti-yu qoldi,
Majlisda chu og`zing soridin kechti hikoyat.
(Сенсан севарим, 29бет)

Og`iz-asal qutisi:

Ul og`izdir yo asalnig arisi gulbarg uza,
Nish ila nozik nishon qildi-yu to`ldirdi asal

(Сенсан севарим, 142-бет)

Birinchi baytda «xandon pista» (og`zi ochilgan pista) haqida gap borar ekan, shoir tabiiy hodisani tasvirlaydi, ya`ni ayrim pistalar daraxtdaligidayoq qurib qolgach yoriladi- og`zi ochilib, «xandon pista»ga aylanadi. Pistaning «ko`rak»lari esa inson tomonidan biror og`ir jism (bolg`a, tasha...) bilan chaqilib, «xandon pista» holiga keltiriladi. Aytilganidek bu tabiiy hodisa. Ammo mavlono Lutfiy pistaning og`zi ochiqligini shoirona tarzda talqin qiladi. Bu talqinni esa ma`shuq go`zalligi bilan bog`laydi. Natijada pista majlis-oltirishda yor-ma`shuq go`zalligi haqidagi hikoyatni eshitib (hali ma`shuqaning o`zini ko`rmasdanoq) unga maftun bo`lib, uning go`zalligidan og`zi ochilib, hayratlanib qoladi. Bu shoirona ko`rish-talqin bo`lsa-da, nihoyatda go`zal talqin. Demak, bunda ham, yuqorida ta`kidlanganidek, mavlono Lutfiy inson go`zalligi oldida barcha hayratda ekanini yana bir misol bilan shoirona tarzda isbotlaydi. Shuning bilan bir qatorda mazkur tasvirda ma`shuqaning og`zi yashirin tarzda xandon pistaga ham o`xshatiladi. Bu o`xshatishning zimnida ma`shuq kayfiyati-g`azabli emas, xandon, quvnoq ekanligi ham bilinadi. Natijada zohiriy holat tasviri botiniy-ruhiy holat ifodachisi bo`lib qoladi. Bundan tashqari hayratdan pista og`zining ochilishi tasvirida xalqona turkona-ibora biror narsadan hayratga qolganda «og`zi ochilib qoldi» iborasi qo`llanilganidek, bunda ham ana shu ibora nihoyatda o`rinli ishlatilgan. Shunday qilib, mavlono Lutfiy g`azallarida yuqorida ko`rib o`tilganday badiiy kashfiyotlar, shoirona ko`rish natijasida yuksak san`atkorlik bilan yaratilgan baytlar ko`plab uchraydi.

To`rtlik xillari, mavzu va badiiyati.

Mavlono Lutfiy she`riyatining janrlari haqida gapirib, malik ul-kalom shoirning bizgacha yetib kelgan lirik asarlarining xillari chizmada ko`rsatilgan edi. Ana shundan ma`lum bo`ladiki, mavlono Lutfiyning bizgacha etib kelgan she`riyatida g`azal janridan keyin son jihatdan ko`pchilikni tashkil etuvchi bu to`rtlik va uning turli xillaridir.

Mavlono Lutfiy shariatidagi to`rtliklarning xillari - to`rtlik, ruboyi, to`rt misralik qit`a va tuyuqlardan iborat.

To`rtliklarning yetakchi mavzusi ishqdır. Ularning shakli esa qofiya, ba`zan radifga ega bo`lgan to`rt misradir. Misol uchun quyidagi to`rtliklarga diqqatni qaratish mumkin:

Ko`nglim olding g`amzayi fatton ila,
Eshigingda qul bo`libmen jon ila.
Bizni, ey g`uncha o`g`izlik, tobakay,
Yig`latursen ul labi xandon ila?

(Сенсан севарим, 336-бет)

Yoki: Ey avji malohat ustida oy yuzlik,
Gulzori latofat aro nargis ko`zlik.
Qoshingda agarchi egrilik bor,
Ul sarv kabi qaddingga bordur tuzluk.

(Сенсан севарим, 337- бет)

Har ikkala to`rtlik ham ishq mavzusida bo`lib, ularning birinchisida yor hijroniga uchragan oshiqning ma`shuqqa murojaat etib, oshiqqa rahm-shafqat ko`rsatishni iltijo qilishi tasvirlangan. To`rtlik radif (ila) va qofiyani tashkil etuvchi so`zlarga (fatton, jon, xandon) ega. To`rtlikda ma`shuqning «g`uncha og`izligi», «labi xandonligi» eslatiladi. Bunda qiziq bir hodisa mavjud. Ma`lumki, «g`uncha» hali ochilmagan gul. Shoir «g`uncha o`g`izlik» yor haqida gapirib, keyingi misrada uning «labi xandon» ligidan so`z yuritadi. Demak, «g`uncha og`iz» deyilganda «yopiq og`iz» tushunilishi kerak. Ammo ikkinchi misradan «labi xandon» iborasi oldingi misradagi «g`uncha» so`zi o`z ma`nosida emas, balki ko`chma ma`noda, ya`ni «kichik» ma`nosida ishlatilganligi ma`lum bo`ladi. Ana shunda baytning mazmuni aniq bo`ladi. Bundan tashqari to`rtlikda yorning «g`amza»yi fattoni ham eslatilgan. Demak, to`rtlikda, bir tomondan, ma`shuqning zohiriy qiyofasi (og`iz, lab), ikkinchidan esa uning botiniy (g`amzayi fatton) holati ham qisqa tarzda bo`lsa-da, tasvirlangan. Ikkinchi to`rtlikda qofiyani tashkil etuvchi so`zlar (yuzlik, ko`zlik) mavjud bo`lib, radifdan foydalanmagan. Bu to`rtlikda ko`zga tashlanadigan xususiyat shundan iboratki, unda ma`shuqning zohiriy ko`rinishi ko`proq qalamga olingan, jumladan: yuz, ko`z, qosh, qad.

Shuning bilan birga bularning har biri an`anaviy tarzda o`xshatishga ham ega: yuz-oy, ko`z-nargis, qosh-egri, qad-tuz (tik, to`g`ri). Bu o`xshatishlardan «egri» va «tuz»ning har biri ikki ma`noda ishlatilgan: egri-qayrilma hamda ko`chma ma`noda- aldovchilik; «tuz» so`zi ham, birinchidan, «tik» ma`nosida bo`lsa, ikkinchidan «to`g`rilik, chinlik» ma`nosidadir.

Shuni qayd qilish o`rinliki, to`rtliklarda an`anaviy o`xshatishlarni qo`llash ustunlik qiladi. Masalan: «gulrux», «oy yuz», «nargis ko`z», «g`uncha og`iz» va boshqalar (Qaralsin: Сенсан севарим, 336- 338 бетлар). Bu mavlono Lutfiy she`riyatida ham an`anaviylikka amal qilinishi hamda bu an`anaviylikka yangiliklar kiritishga (g`azallarda ko`rilganidek) intilish yo`nalishining mavjudligidan dalolat beradi. Mavlono Lutfiy to`rtliklari sirasiga kiruvchi ruboyilar ham asosan ishq mavzusiga bag`ishlangan bo`lib, ularda ma`shuq va oshiq timsollari, xususan oshiqning ma`shuq firoqidan chekayotgan iztiroblari, ma`shuqning zohiriy va qisman botiniy holati tasvirlari yetakchilik qiladi. Shunisi ham borki, ruboiylarda talmeh san`ati tufayli Iso-Maseh, Ayyub, Nuh, Yusuf, Majnun qissa va hikoyatlariga ishoralar ko`zga tashlanib turadi. Masalan:

Surati Yusuf, nigoro, sendadur,
Doyim anfosi Maseho sendadur.

(Сенсан севарим, 345-бет)

O`tti Majnundin mening dardi dilim

(Сенсан севарим, 346-бет)

Gar ilik tutsang ravon tutgil, begim,
Sabri Ayyub bo`lsa, yo`qtur umri No`h.

(Сенсан севарим, 347-бет)

Bunday tasvirlar to'rtliklarda kamroq uchraydi.

To'rtlik xillaridan biri bo'lmish tuyuq mavlono Lutfiy she'riyatida ham uchraydi. Shunisi borki, bu tuyuqlar tuzulish jihatidan, ya'ni omonim so'zlarning qofiyalanib kelishi tartibiga ko'ra qit'a tuyuq va to'rtlik tuyuqdirlar. Ularning mavzusi esa ishqdir. To'rtlik tuyuq to'rt misradan iborat bo'lib, uning qofiyalanishi «a-a-b-a» tarzidadir. Qofiyalanuvchi sozlar esa shaklan yoki talaffuz jihatidan o'xshash bo'lib, ma'no jihatidan bir-biridan farq qiladi:

Ko'z yoshim tuproq ila gar qotila,
Kelmagayman javridin Haqqo tila.
G'amzasi o'lturdiyu ul bexabar,
Men agar o'lsam ne g'am ul qotila.

(Сенсан севарим, 348-бет)

Bu to'rtlik tuyuqning birinchi, ikkinchi va to'rtinchi misralaridagi «qotila» so'zlari qofiyani tashkil etgan bo'lsa-da, ularning ma'nosi turlichadir.

Birinchi misradagi «qotila» – qotilmoq, qo'shilmoq ma'nosidadir. Ikkinchi misrada esa «Haqqo tila» iborasida uni talaffuz etish vaqtida maydonga kelgan «Haq-qo tila» uning birinchi misradagi «qotila» so'zi bilan qofiyada bo'lishini ta'minlagan. Bunda asosiy urg'u «tila» (tilga) so'ziga berilgan va misrada bayon etilmoqchi bo'lgan mazmun yuzaga kelgan, ya'ni «yorning javridan tilga kelmayman- til ochmayman, hech narsa demayman». To'rtinchi misradagi «qotila» arabcha «qotil» (qatl etguvchi, o'ldurguvchi) so'ziga jo'nalish kelishigining qo'shimchasi «ga»ning qisqartirilib, «a»ning qo'shilishi (bu xalqiy-sheva xususiyati) natijasida hosil qilinib, birinchi, ikkinchi misralardagi so'zlarga qofiya qilingan. Garchi bu so'z ko'rilganiday shaklan o'xshasa-da, ammo ma'no jihatidan boshqa qofiyalanuvchi so'zlardan farq qiladi va ana shu hol tuyuqdagi omonimlarni- shaklan o'xshash, ma'nosi boshqa bo'lgan so'zlar-qofiyalarni maydonga keltirgan. Demak, shaklan o'xshash va ma'nosi farq qiluvchi bu so'zlardan ikkitasi turkiy (qotilmoq, til) bo'lsa, biri arabcha (qotil) so'zdir.

Qoshlaring xush lojuvardi toq erur,
Husn ichinda benaziru toq erur.
Torta olmasman firoqing netayin,
Qilcha tanga bori ishqing toq erur.

(Сенсан севарим, 348-бет)

Bu tuyuq avvalgisidan unda radif (erur) hamda qofiyani tashkil etgan omonim so'zlarning (toq) mavjudligi bilan farq qiladi. Ikkinchidan, omonimlar qo'shimchalarga ega emaslar, faqat to'rtinchi misradagi (toq) talaffuzda ishlatilish shaklida qo'llanilgan. Birinchi misradagi «toq» arabcha bo'lib, «falak» ma'nosidadir. Ikkinchi misradagisi turkiycha bo'lib, «yagona» (juft-toq) ma'nosida kelgan. To'rtinchi misradagi «toq» esa «tog'» so'zining shevadagi talaffuzi asosida «toq» shaklida keltirilgan.

Yuqorida keltirilgan ikki to'rtlik-tuyuq umuman ishqiy mavzuda bolib, ularning baytlari (birinchi va ikkinchi baytlari) o'rtasidagi bog'lanish turlichadir. Chunki, «ko'z yoshim» deb boshlanadigan tuyuqning birinchi baytida tasvirlangan oshiq holatining sababi ikkinchi baytda bayon qilinadi, ochiladi. Shu tarzda birinchi baytdagi fikrning yakuni ikkinchi baytda amalga oshadi. «Qoshlaring» deb boshlanadigan tuyuqda esa birinchi va ikkinchi baytlar o'rtasidagi bog'lanishda ma'lum bir shartlilik mavjud. Chunki birinchi baytda ma'shuq qoshlarining tavsifi berilgan bo'lsa, ikkinchi baytda «bori ishq» – ishq yuki – «firoq» haqida so'z yuritiladi. Demak, bunda ishq mavzusining ikki qirrasini – ma'shuqning tashqi ko'rinishi-qoshi hamda firoqning og'ir yukidan bahs etilgan. Shuning natijasida ikkinchi bayt zohiran bevosita birinchi baytdagi «qosh» mavzusini davom ettirmaydi, balki yangi- firoq yukidan so'z yuritadi. Bu tuyuqda ishq mavzusining ikki qirrasini tilga olinganligi tufayli u «Ko'z yoshim» iborasi bilan boshlanadigan tuyuqdan farq qiladi.

Mavlono Lutfiy to'rtlik – tuyuqlar bilan bir qatorda tajnis san'ati (omonim so'zlarning qofiyani tashkil etishi) asosida qit'a-tuyuqlar ham yaratganlar. Bu tuyuqlarning to'rtlik tuyuqlardan farqi shundaki, bular ham misralar soni jihatidan to'rt misradan iborat bo'lib, asosan ishq mavzusiga bag'ishlansalar-da, ammo ularda qofiya tizimi qit'alardagiday bo'lib, «a-b-d-b» tarzida keladi. Natijada tajnis (omonim) faqat ikkinchi va to'rtinchi misralardagina ishlatiladi. Jumladan:

Vahki, men bexudlug'umdin, ey sanam,
Oy yuzingni ko'rmadim bir kun qona.
Qonima to'ksang raqiblar shod o'lur,
Itlaringning zavqi bor, ore , qona.

(Сенсан севарим, 337-бет)

Ko'rinadiki, to'rtlikning qofiyasi «a-b-d-b» tarzida bo'lib, ishq mavzusiga bag'ishlangan. Uning ikkinchi misrasi oxiridagi «qona» va to'rtinchi misrasi oxiridagi «qona» so'zlari shaklan omonim bo'lib qofiyalanib kelgan. Aslida birinchisi «qonib-qoniqib», ya'ni «to'yib» ma'nosida kelgan bo'lsa, ikkinchisi «qonga» ma'nosidadir. Bunda shoir omonimni maydonga keltirish uchun bu ikki so'zning xalqona-turkona talaffuziga asoslangan hamda qit'a-tuyuqni yaratgan.

Shuni ham ta'kidlash o'rinliki, «Сенсан севарим» to'plamini nashrga tayyorlash vaqtida qit'a-tuyuqlarning bunday o'ziga xos xususiyatiga e'tibor berilmagani uchun ular «tuyuq» bo'limiga kiritilmay, ba'zilar «to'rtlik»lar qatoriga qo'shib yuborilgan bo'lsa (o'sha asar, 337-bet), ko'pchiligi esa izoh berilmay «Qit'alar» (o'sha asar, 351-352-betlar) bo'limiga kiritilgan. Bunday hol esa to'plamdan foydalanuvchilarga har bir janr namunalaridan aniq ma'lumotga ega bo'lishiga xalaqit beradi.

Mavlono Lutfiyning qit'alari haqida shuni aytish kerakki, hozircha e'lon qilinganlari kam bo'lib, «Сенсан севарим» to'plamida faqat bittagina qit'a kiritilgan. Bo'limda (o'sha asar 351-352-betlar) «qit'a» sarlavhasi ostida to'qqizta

to'rtlik keltirilgan bo'lsa, shundan sakkiztasi qit'a-tuyuq bo'lib, quyidagi bittasigina qit'a janriga mansubdir:

Aqlu jonning ofati, din g'orati
Har ne bor ul ko'zi birla qoshdadir.
Ketmadi savdosi hargiz boshtin,
Rost ayturlar, ki «Davlat boshdadur».

(Сенсан севарим, 351-бет)

Odatda qit'alar ijtimoiy, axloqiy mavzularga bag'ishlansa-da, mazkur qit'a ishqiy mavzudan bahs yuritadi.

Sunday qilib, mavlono Lutfiyning bizgacha yetib kelgan she'riy merosi shoir malik ul-kalomligini to'la tasdiqlaydi. Ular mavzu nuqtayi nazaridan ishq va uning bilan bog'li bo'lgan qirralarni badiiy yuksak darajada hal qilganliklari bilan zamondosh hamda keyingi davr shoirlari uchun mahorat maktabi bo'lib xizmat qildi.

Mavlono Lutfiyning o'z she'riyatlarining ahamiyati haqida faxriya uslubida quyidagicha aytganlari ayni haqiqatdir:

Tut quloq Lutfiyning iboratiga,
Kim oning lafzini guhar dedilar¹.

MAVLONO LUTFIY VA ZAMONDOSH SHOIRLAR

Malik ul-kalom mavlono Lutfiy turkiy-o'zbek va forsiy-tojik tillarda she'r aytish bilan zullisonayn (ikki til sohibi) unvoniga sazovor bo'lganlar hamda o'z zamonasida bu ikki tilda she'r bituvchilarning ustozlari sifatida tan olinganliklari yuqorida eslatib o'tilgan edi. Shu jihatdan bu o'rinda mavlono Lutfiyning fors-tojik adabiyotining ulkan vakili Nuriddin Abdurahmon Jomiy hamda o'zbek adabiyotining mashhur namoyandasi Nizomiddin Alisher Navoyilar bilan ijodiy-adabiy munosabatlari haqida so'z yuritish maqsadga muvofiq ko'rindi.

Chunki bu haqda manbalarda keltirilgan ma'lumotlarning mavjudligi bu ishni amalga oshirishga ancha qulaylik yaratadi.

Mavlono Lutfiy va Abdurahmon Jomiy

Mavlono Lutfiy va Abdurahmon Jomiy o'rtalaridagi adabiy aloqalar haqidagi ishonchli ma'lumotlar Mir Alisher Navoyining «Majolis un- nafoyis», «Nasoim ul-muhabbat» kabi asarlarida keltirilgan. Shunisi ham borki, bu ma'lumotlar mavlono

---

¹ Лутфий. Сенсан севарим, 34 бет.

Lutfiy va Abdurahmon Jomiy o`rtasidagi munosabatlarning barcha qirralarini ham qamrab oladi deb bo`lmaydi. Balki ular faqat ayrimlari bo`lib hisoblanadi.

Mavlono Lutfiy va Abdurahmon Jomiyning birinchi uchrashuvlari tarixi qayd qilingan biror manbani uchrata olganimiz yo`q. Ammo bu masalaga oid shunday taxmini o`rtaga tashlash mumkin.

Ma`lumki, Abdurahmon Jomiy 1436 - 1452 yillarda Samarqandda edilar va 1452 - yilda Samarqanddan Hirotga qaytganlar. Bu vaqtda Abdurahmon Jomiy naqshbandiya tariqatining Xurosondagi yirik murshidi Mavlono Sa`diddin Qoshg`ariy huzurida ana shu tariqatga oid ma`lumotlarni yanada chuqurlashtirdilar. Mavlono Sa`diddin Qoshg`ariy vafotlaridan (1457 - yil) so`ng naqshbandiyaning Xurosondagi yirik murshidi bo`lish sharafi esa Abdurahmon Jomiyga nasib etgan edi. Xuddi shu vaqtlarda Abdurahmon Jomiy va mavlono Lutfiy uchrashuvlari ham sodir bo`lgan ko`rinadi. Bu taxmini Mir Alisher Navoyining «Nasoim ul-muhabbat»da keltirgan quyidagi lavhasi ham tasdiqlaydi, desa bo`ladi: «(Mavlono Lutfiy) to`qsan yoshidin tajovuz qilg`onda hazrat Maxdumi Nuran (ya`ni Abdurahmon Jomiy – B.V.) otig`a radifi «suxan» saj` qasida aytib kelturub erdiki, zamon xushgo`ylari barcha xubluqqa musallam tuttillar va ul hazrat dog`i insof berdilar va aning matla`i budurkim, she'r:

Zihi hadisi labat quti ruhu joni suxan,
Guli ruxat chamanoroyi bo`stoni suxan.

Ul hazrat shukrguzorliq yuzidin ma`zirat izhori qilib, dedilarkim: «Bu she'rning silasi o`hdasidin biz chiqaoalmasbizki, muqobalada ham qasidaye sizning otingizga aytqoybiz.»

Mavlono dedilarkim: «Ani sizga oson qilurbiz. Sizning kiygan eski to`ningizni gadoylik qilurbizki, sila bo`lg`ay.»

Ul hazrat uzrxohliqlar bila kisvatni Mavlonog`a kiydurdilar. Mavlono (Lutfiy) bag`oyat so`xta kishi erdi»¹.

Bu o`rinda shuni eslatish lozimki, mavlono Lutfiy Abdurahmon Jomiydan yosh jihatdan 30-40 yil ulug` edi. Ammo shunga qaramasdan, Abdurahmon Jomiyga nisbatan juda katta hurmat va ehtirom bilan munosabatda bo`lishi va hatto egnidagi to`nni katta mukofot tarzida qabul qilgani Abdurahmon Jomiyning shoirlik va olimlik hamda nakshbandiya tariqatining murshidi sifatida tutgan yuksak mavqeyidan guvohlik beradi. Alisher Navoyidan yuqorida keltirilgan lavhadagi bir ishoraga diqqatni qaratmoqchimiz: unda Abdurahmon Jomiy mavlono Lutfiy qasidalariga javoban «qasidae sizning (mavlono Lutfiyning) otingizga aytqoybiz», deb aytadilar. Bu ishning amalga oshganini va yo oshmaganini aniqlash maqsadida Abdurahmon Jomiyning devonlarini ko`zdan kechirdik. Afsuski, bunday qasida devonlarda uchramadi. Shuni ham qayd qilish kerakki, mavlono Lutfiyning Abdurahmon Jomiyga bag`ishlangan qasidasining to`liq matni ham (yuqorida keltirilgan boshlanma baytdan tashqari) hozircha qo`limizga yetganicha yo`q. Nahotki, Abdurahmon Jomiy o`z va'dalariga vafo

¹ Аlisher Навоий. Асарлар. 15 томлик, 15-том, Тошкент, 1968, 181-182 бетлар.

qilmagan bo'lsalar, ya'ni mavlono Lutfiy qasidalariga javoban hech narsa yozmagan bo'lsalar, deb Abdurahmon Jomiy devonlarini diqqat bilan ko'zdan kechirganda faqat «Xotimat ul-hayot» devonidagina «suxan» radifli bitta g'azalni uchratdik.

Ma'lumki, mavlono Lutfiyning Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan qasidalarining radifini ham «suxan» so'zi tashkil etadi. Jomiyshunos A'loxon Afsahzodning aniqlashicha, «Xotimat ul-hayot» devoni 896h-1490-91 - melodiyl yilda tuzilgan bo'lib, unga shoir umrining oxirlarida yozilgan she'rlar, jumladan g'azallar (226ta) kiritilgan. Demak, «suxan» (so'z) radifli g'azal ham ana shu davrning mahsuli bo'lishi kerak. G'azalning matla' va maqta'sini keltirish ma'qul ko'rindi:

Rezad shakar labat ba xatti sabz dar suxan,
To'tiyi ki didaast bad-in son shakar suxan...
Harchand, Jomiyo, suxanat beshtar xush ast,
Bas kun, ki xush naboshad azin beshtar suxan¹.

Mazmuni: So'z aytishda labingdan yashil ipga tizilganday shakar to'kiladi, kimning to'tisi bunday shakar so'zlarni ko'rgan ekan? Jomiy, so'zlaring qanchalik yaxshi bo'lmasin, bo'ldi endi qo'y, uning so'zlariday yaxshi so'z bo'lmas.

G'azalning ma'nosidan shu narsa anglashiladiki, unda «U»ning go'zal so'zlaridan yaxshiroq biron narsa aytib bo'lmaslik ta'kidlangan. G'azalda bunday so'zning muallifi ko'rsatilmagan va uning nomiga ishora ham yo'q. Shunday bo'lsa-da, mazkur g'azal ma'lum darajada mavlono Lutfiyning «suxan» (so'z) radifli qasidasiga javob tarzida aytilmaganmikin, degan fikr xayoldan o'tadi. Agar shunday bo'lsa, unda Abdurahmon Jomiy mavlono Lutfiy she'rlari, jumladan qasidasi shirinlik va xushbayonlikda tengi yo'q, mislsiz ekaniga ishora qiladi, ya'ni unga nihoyatda yuqori baho beradi. Abdurahmon Jomiyning 1480 - yilda boshlanib, 1489 - yilda nihoyasiga etkazilgan ikkinchi devoni «Vositat ul-iqd»-da o'rganayotganimiz masalaga doyr diqqatga sazovor bir ruboyi bor. U quyidagicha:

Ne dar dastam zi ganji donish dirame,
Ne az poyam ba rohi binish qadame,
Xush on ki zi lutf sud no'gi qalame,
Bigzosht ba lavhi hasti az man raqame.¹

Mazmuni: Qo'limda bilim xazinasidan biror diram ham yo'q, oyog'imda esa unga etishga quvvat yo'q. Ajoibi shundaki, lutf qilib qalam surdiyu, borliqda mening haqimda bir narsa yozib qoldirdi.

Agar buning mazmunan Abdurahmon Jomiy tilidan Alisher Navoyi «Nasoim ul-muhabbati» da keltirilgan «Bu she'rnin silasi (mukofoti) o'hdasidin biz chiqaoalmasbiz» so'zi bilan hamohangligi e'tiborga olinsa, yana uning (ruboyining) 1480 - yilda tuzila boshlangan ikkinchi devondaligi inobatga olinsa, unda mazkur ruboyi 70-yillarning oxirlarida yozilgani va o'sha voqea (mavlono Lutfiyning

¹ Абдурахмон Жомий. Васитат ул-икд. Хотимат ул-хаёт. Бо кушиши А. Афсаҳзод. Москва, 1980, с. 420

Abdurahmon Jomiyga bag`ishlangan «suxan» radifli qasidasidaning taqdimi vaqti) sodir bo`lganda aytilgani ma`lum bo`ladi. Ehtimolki, Alisher Navoyi 1496 - yilda o`zining «Nasoim ul muhabbat»ini yozayotganda ana shu ruboyi mazmunidan kelib chiqib, Abdurahmon Jomiyning yuqoridagi gaplarini keltirgan bo`lishi ham mumkin.

Shunday qilib, Abdurahmon Jomiy mavlono Lutfiy qasidasini javobsiz qoldirmagan ko`rinadi. Ammo afsuski, har ikkala qasidaning (Lutfiyning ham, Jomiyning ham) to`liq matni hozircha ilmiy muomalaga kirganicha yo`q.

Mavlono Lutfiy va Abdurahmon Jomiy orasidagi adabiy hamkorlik turli tarzda amalga oshgani ma`lum. Bu jihatdan Alisher Navoyining

«Majolis un-nafoyis»da qayd qilgan quyidagi lavha diqqatga sazovordir: «(Mavlono Lutfiy) o`tar vaqtida (umrining oxirida) bu g`azal matlaikim, tuganmaydur erdi, vasiyat qildikim, hazrati Maxdumi Nuran (ya`ni Abdurahmon Jomiy) tugatib, o`z devonlarida bitisunlar, deb. Ul hazrat ham tugatib, o`z devonlarida bitidilar va ul matla` budirkim:

Gar kori dili oshiq bo kofari Chin aftad,
Beh z-onki ba badxo`yi bemehr chunin aftad»¹.

Baytning mazmuni: Agar oshiq ko`nglining ishi Chin kofiriga tushsa, mehirsiz, yomonfe`llik go`zalga ishi tushgandan ko`ra yaxshiroqdir. Alisher Navoyining ishorasiga ko`ra, biz Abdurahmon Jomiy devonlarini ko`zdan kechirib, «Fotihat ush-shabob» devonida ana shu bayt bilan boshlanadigan g`azalni uchratdik. Bu g`azal quyidagicha:

Gar kori dili oshiq bo kofari Chin aftad,
Beh z-onki ba badxo`ye berahm chunin aftad.
Joye, ki buvad tobon xurshed makun javlon,
Hayf ast k-az on bolo soya ba zamin aftad.
Ishqi tu ba mehru kin har chand zanad qur'a,
Mushkil ki ba nomi man juz qur'ayi kin aftad.
Har jo ki jahad barqe az otashi ishq tu,
Sad dilshudaro sho"la dar xirman din aftad.
Mehrobi huzur omad moro xami abro'yat,
Dar vay zi xatoyi mo mapsandki chin aftad,
Har lahza zanam ohe boshad ki badin novak,
Sayyorayi idboram az charxi barin aftad.
Jomiy chu suxan ronad az la'li guharborat,
Dar domanash az dida durhoyi samin aftad².

Avvalda shuni qayd qilish kerakki, mazkur g'azal ikki ulug' shoir – mavlono Lutfiy va Abdurahmon Jomiy qalamlariga mansub bo`lib, hammualliflikda yaratilgan asardir. Bunday hodisa XY asr adabiy muhitida mashhur shoirlar faoliyatida uchrab turadigan ajoyib bir holdir. Chunki unda bir shoir boshlagan matla'ni ma`no, mazmun va badiiylik jihatdan undan qolishmaydigan darajada davom ettirish nihoyatda katta mahoratni talab qiladi. Bu holni yaxshi bilgan

¹ Алишер Навоий. Танланган асарлар. Уч Томлик, 3-том, Тошкент, 1948, 56-57- бетлар

² Абдурахмон Жомӣ. Фотихат уш-шабоб, Москва, 1978, 291-бет

mavloni Lutfiy uning matla'ini faqat Abdurahmon Jomiygina u istagan tarzda davom ettira olishini bilib, o'sha baytni davom ettirishni Abdurahmon Jomiyga vasiyat qilgan edi. Abdurahmon Jomiy ham, o'z navbatida, uni muvaffaqiyat bilan davom ettirib, g'azal holatiga keltirib, devoniga kiritgan edi. Qizig'i shundaki, Abdurahmon Jomiy g'azalni devoniga kiritar ekan, na g'azalning o'zida va na devonining biror joyida mazkur g'azalning matla'i mavloni Lutfiy qalamiga mansubligiga ishora qilmagan. Faqat Alisher Navoyining bu jarayon haqida yozganlarigina masalaning tub mohiyatini ochishga benihoyat katta ahamiyatga ega.

Shu jihatdan mavloni Lutfiy va Abdurahmon Jomiy hammuallifliklarida yozilgan asarlar haqida aniq ishoralar bo'lmagani uchun boshqa misollarni keltirish yoki ular haqida gapirish ancha qiyindir.

Abdurahmon Jomiy she'riyati, jumladan g'azallari ko'zdan kechirilganda uning mavloni Lutfiy uslubiga xos yangiliklarni qo'llab quvvatlaganining guvohi bolish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, Abdurahmon Jomiyning mavloni Lutfiy an'alarini, she'riyatda yangi timsollar yaratish uslubini davom ettirganidan dalolat beradi. Mavloni Lutfiy she'riyati haqida to'xtalganimizda shoirning «gul, lola, Oy, Quyosh» va boshqa timsollarni yangicha talqin qilganidan so'z yuritib, misollar keltirgan edik. Ana shunday holni Abdurahmon Jomiyning g'azallarida ham mavjudligi diqqatni o'ziga tortadi. Fikrimizning tasdig'i uchun faqat bitta misol-namuna keltirmoqchimiz:

Tubiki ba sidra sar baland ast,
Peshi qadi tu niyozmand ast,
Bo xati tu sabza gar zanad lof,
Az g'uncha sazoyi rishxand ast...
To dida labat sari tavozo'
Peshat ba zamin nihoda qand ast¹.

Mazmuni: Tubi daraxti go'zallik va tik bo'lganidan sarbaland bo'lsa-da, sening qading oldida esa niyozmanddur, ya'ni bosh egadi. Sening xatting (tuklaring) oldida maysa o'zini maqtasa, g'uncha uni uyaltirib quyadi... Sening lablaringni ko'rgan qand senga bosh egadi, ta'zim qiladi.

Bunda mahbubning nihoyatda go'zalligi va unga barcha hayrat bilan boqib, ta'zim qilishi tasvirlanib, u mavloni Lutfiy she'riyatidagi holat va uslubni eslatadi.

Demak, mavloni Lutfiyning merosi va an'anasi faqat turkiygo'ylar tomonidan e'zozlanib qolmay, balki forsiygo'ylar tomonidan ham hurmat va ehtirom bilan o'rganilib, uning an'analari o'ziga xos tarzda davom ettirilgan. Bu esa nihoyatda muhim bir hodisadir.

Mavloni Lutfiy va Alisher Navoyi

Mazkur mavzu ko'p qirrali bo'lish bilan birga uni yoritish uchun ko'maklashadigan manba'larning ham ishonchli ekanligi diqqatga sazovordir. Bu manba'larning kopchiligi mavloni Lutfiy bilan bevosita muloqotda bo'lgan Mir

¹ Абдурахмон Жомий. Васитат ул-хкд, с. 73

Alisher Navoyi qalamiga mansub bo'lib, ba'zilari ularning kichik zamondoshlari mavlono G'iyosiddin Xondamirga tegishlidir.

Mir Alisher Navoyining «Xazoyin ul-maoni», «Muhokamat ul-lug'atayn», «Holoti Pahlavon Muhammad» asarlarida mavlono Lutfiyga tegishli ma'lumotlarni uchratish mumkin. Shuning bilan bir qatorda Mir Alisher Navoyining she'riyatda mavlono Lutfiy an'alarini davom ettirganligi haqidagi dalillar uning badiiy ijodida-«Xazoyin ul-maoni», «Xamsa» va boshqa asarlarida ham bor. Ana shu holatlarni hisobga olib, mavlono Lutfiy va Mir Alisher Navoyi o'rtalaridagi munosabatlarning haqidagi mulohazalarni ikki qismda bayon etish maqsadga muvofiq ko'rindi: Birinchi – Alisher Navoyi asarlarida mavlono Lutfiy hasbi holi, she'riyat olamidagi mavqeiga doyr ma'lumotlarning keltirilishi, ikkinchisi-Alisher Navoyi she'riyatida mavlono Lutfiy an'alarining davom ettirilishi.

Mir Alisher Navoyi va mavlono Lutfiy oralaridagi munosabatlarning boshlanishi tarixi haqidagi ilk ma'lumot mavlono G'iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» asarida keltirilgan lavhada o'z aksini topgan. Bu lavhaning asli va tarjimasi quyidagicha:

«Mavlono Lutfiy, ki ba lutfi suxan yagonayi ofoq bud va pesh az vay va beh az vay ba zaboni turkiy kas she'r nagufta, dar mabodiyi sinni rushdu tamizi on hazrat (ya'ne Alisher Navoiy B.V.) ro'ze ba mulozimatash rasid va iltimos namud, ki az natoyiji abkori afkori xud ba xondani g'azale maro bahravar sozed. On hazrat g'azale xonda, ki matlaash in ast, she'r:

Orazin yopg'och ko'zumdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.

Janobi mavlavi az istimo'i in g'azali g'arro dar bahri hayrat aftoda bar zabon rond, ki: V-Oллоh, ki agar muyassar shudi dah-duvazdah hazor bayti turki va forsiyi xudro badin g'azal mubaddal mekardam va husuli in muomilaro favzi azim meshumurdam»¹.

M. Faxriddinov, P.Shamsiyevlar shu matnni o'zbek tiliga quyidagicha tarjima qilganlar:

«Mavlono Lutfiy so'z lutfida yagonayi davron edi. Undan ilgari hech kim turkiy tilda she'rni undan yaxshiroq ayta olmagan. Oliy hazrat (ya'ni

Alisher Navoyi) yoshlari endigina to'lib, yigitlik davri boshlangan paytlardan bir kuni Lutfiy xizmatiga bordi. Lutfiy, o'z nozik fikrlaringizning natijalaridan yuzaga chiqqan bir g'azalni o'qish bilan bizni bahramand qilsangiz, deb iltimos qildi, ul hazrat bir g'azal o'qidi, uning matla'i mana shu:

Orazin yopg'och ko'zumdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.

Mavlaviy janoblari bu alangali g'azalni eshitish bilan hayrat dengiziga cho'mib, shunday dedi: «V-Oллоh, agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiy baytimni shu g'azalga almashtirardim va bu ishning yuzaga chiqishni zo'r muvaffaqiyat hisoblardim»². Bunda lavhaning asliyati va tarjimasining keltirilishi bejiz emas. Chunki tarjimada ayrim noqislik bordek

¹ G'iyosiddin Xondamir. Makorim ul-axloq. Kobul, 1981, s.33.

² Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 45-46-бетлар.

tuyuldi. Jumladan, asliyatda «Mavlono Lutfiy... dar mabodiyi sinni rushdu tamizi on hazrat (ya'ne Alisher Navoyi) ro'ze ba mulozimatash rasid va iltimos namud, ki...» degan fikr borki, uning ma'nosi-tarjimasi quyidagicha:

«Mavlono Lutfiy... ul hazratning(ya'ni Alisher Navoyining) balog`atga etishi vaqtining avvalida bir kun uning mulozimatiga yetib, iltimos qildiki...»

Bas shunday ekan, aslida mavlono Lutfiy Alisher Navoyilarning hovlisiga kelib, ular ahvolidan xabardor bo`lib, endi balog`at yoshiga yetgan Navoyidan g`azal o`qishni iltimos qilgan. Buni qanday tushunish mumkin? Nahotki, yoshi nihoyatda ulug` malik ul-kalom mavlono Lutfiy endigina 14-15 yoshga to`lgan Alisher Navoyi qoshiga kelsa?!

Bizningcha, buni shunday izohlasa bo`lar: Alisher Navoyining otasi G`iyosiddin baxshi, o`z zamonining o`qimishli va bilimdon kishilaridan bo`lgani uchun uning xonadoniga o`sha davrning olim va shoirlari to`planib turganlar, turli masalalar ustida bahslar, mushoiralar uyushtirganlar. Ana shunday yig`inlarda mavlono Lutfiy ham qatnashgan ko`rinadi. Bas shunday ekan, malik ul-kalom mavlono Lytfiy Alisher Navoyi xonadoniga tasvirlangan lavhadan ancha oldin bordi-keldi qilgan va shu vaqtlarda yosh Alisherni ko`rgan, uning bilimdonligi, odob, she`riyatga maylini ko`rib, unga alohida bir mehr bilan qaragan. Bu orada Alisher Navoyi otasi vafot etadi. Sunday bo`lsa-da, mavlono Lutfiy qadirdon bo`lgan bu xonadonga tez-tez kelib turgan, yosh Alisherga onasi hurmatini hamisha bajo keltirish borasida nasihatlar qilib turgan. Shundan bo`lsa kerak, Alisher Navoyi o`zining «Nasoim ul muhabbat» asarida mavlono Lutfiy haqida so'z yuritar ekan, jumladan shunday yozadi:

«Bu faqir borasida ko'p iltifoti bor erdi va fotihalar o'qur erdi va doyim volida mulozamatig'a va rizoyi xotirig'a targ'ib qilur erdi"¹.

Xuddi ana shu davrda Alisher Navoyilar xonadoniga kelib, ular ahvolidan xabar olib, yosh Alisherga nasihatlar qilg'uvchi mo"tabar siymolardan yana biri mavlono Sayyid Hasan Ardasher edi. Bu haqda Alisher Navoyining «Holoti Sayyid Hasan Ardasher» risolasida quyidagicha yozilgani fikrimizni tasdiqlashga xizmat qiladi: «Alar (ya'ni Sayyd Hasan Ardasher) tariq va ravishi bu faqirni andoq shefta qildikim,bir kun alar mulozamatig'a yetmasam erdi, sabru toqatim qolmas erdi va alar ham kelib, ahvol so'rarlar erdi: Tashvishe bo'lmamish bo'lg'aykim, bukun senden xabar topa olmaduq. Va bu faqirni faqr tariqig'a dalolat va irshod qilurlar erdi va nazm ayturg'a targ'ib ko'rguzurlar erdi:" Bas shunday ekan Xondamir tomonidan keltirilgan lavhada mavlono Lutfiyning Alisher Navoyi xonadoniga tashrif buyurib, ahvolidan xabardor bo'lib, jumladan yosh Alisherni rag'batlantirish, ilhomlantirish maqsadida undan yangi bir g'azalni o'qishni iltimos qilgani mantiqiy bo'lib ko'rinadi. (Shuning uchun matnning o'zbekcha tarjimasi tahrir talabdir).

Agar shunday bo'lsa, unda Xondamir tasvirlagan lavha mavlono Lutfiy va Alisher Navoyi o'rtasidagi munosabatlarning boshlanishi sifatida emas, balki barvaqt boshlangan uchrashuvlardan yozib qoldirilgan va biz hozircha xabardor bo'lgan ilk ma'lumot sifatida qaralmog'i maqsadga muvofiqdir.

¹ Алишер навоий. Асарлар. 15 - томлик, 15 - том, 181-182 бетлар

Demak, mavlono Lutfiy va Alisher Navoyi o'rtasidagi shaxsiy uchrashuvlar hamda ijodiy munosabatlar ulug' shoirning bolalik davridan mavlono Lutfiyning olamdan ko'z yumganlarigacha muddatda turli xilda davom etgan.

Ammo ularni izchil tarzda bayon etgan manba' hozircha ko'zga tashlangan emas. Alisher Navoyi yoshlikdan mavlono Lutfiy bilan uchrashib, unga she'rlarini o'qib berish, maslahatlar olish, maqtovariga sazovor bo'lishi bilan birga yosh shoir malik ul-kalom mavlono Lutfiy she'rlariga mahliyo bo'lib qolgan edi. Bu holning sababini esa. «Holoti Pahlavon Muhammad» risolasida bayon etgan:

«Pahlavon... muqaddima bunyod qildikim:

- Seni bu kun derlarkim turkcha she'rni yaxshi aytursen... Bizning bir savolimiz bor

- Javob beray, siz bori savolingizni ayting.

Dedi :

- Savolimiz budirki, turkiygo'y shuarodin, ulcha she'rlari ro'zgor safhasida sabtdur, qaysi yaxshiroq autibdurlar va sening aqidang aning yaxshi aytmogig'a borur, sen begonursen?

Faqir dedim:

- Barcha yaxshi aytibdurlar, men begonurmen.

Pahlavon dedi:

- Sen takalluf va kasri nafsni qo'y, voqe' yuzidin so'z aytki, buki borini begonurmen dersen, barcha xud birdek emas, albatta, tafovut bor. Faqir ayttimkim:

- Mavlono Lutfiy holo mussalamdurlar va bu qavmning ustodi va malik ul-kalomidur.

Dedi:

- Nechuk Sayyid Nasimiy demading?

Faqir dedim:

- Xotirg'a kelmadi va bar taqdir kelmok Sayyid Nasimiyning nazmi o'zga rang tushubdur, zohir ahli shuarosidek nazm aytmaydur, balki haqiqat tariqin ado qilibdur. Bu savolda sening g'arazing majoz tariqida aytur el erdi..»¹.

Avvalo, bu voqeaning sodir bo'lish tarixiga oyid ishora shu asarning o'zida uchraydi. Jumladan:

«Zarurat yuzidin so'radimki:

- Bu she'rni ²qachon yod qilib tutub erding?

Dediki:

- O'n ikki yil bo'lgayki, Bobur mirzoning majlisida bu she'r o'tar erdi, menga bag'oyat xush keldi, bitib olib yod tuttim»³.

Agar Bobur mirzo deyilganda Abulqosim Bobur mirzo nazarda tutilgan bo'lsa, unda Abulqosim Bobur mirzo 1452-1457 yillarda Xuroson taxtida o'tirgan. Shunday ekan, Pahlavon Muhammad va Alisher Navoyining Mashhaddagi bu munozarasi taxminan 1463- 1464 yillarda sodir bo'lgani hamda Alisher

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик, 14-том, 98-бет.

² Alisher Navoyining o'sha vaqtda yozgan she'ri. Uning maqta'i quyidagicha:

Gar Navoyi siymbarlar vaslin istab ko'rsa ranj.

Yo'q ajab, nevchunki xom etgan kishi ranjur erur (ko'rs.as.:98-bet)

³ Ko'rs. as.: 98-bet

Navoyining Xurosonda Abu Sayyid Mirzo hukmronligi davrida yana Mashhadga borg'ani ma'lum bo'ladi. Endi asosiy masalaga qaytsak. Gap mavlono Lutfiy va Alisher Navoyi uchrashuvlari ustida ketayotganidan yuqorida keltirilgan lavhada Alisher Navoyining (taxminan 22-23 yoshar Alisherning) mavlono Lutfiyning ijodiy uslubi "majoz tariqida" ekanligi, o'zi esa «zohir ahli shuaro»si bo'lgani haqidagi xulosasi nihoyatda muhim. Chunki mavlono Lutfiyning bizgacha yetib kelgan she'riyati Alisher Navoyining bu xulosasini to'la-to'kis tasdiqlaydi.

Demak, bu davrda Alisher Navoyining badiiy ijodning uslublari haqidagi mulohazalari, ya'ni adabiy- tanqidiy va estetik qarashlari shakllanib, u «majoz tariqini» hayot zavqi, inson go'zalligini tasvirlashni ixtiyor qilgan, ma'qul ko'rgan edi. Ana shu aqida asosida bo'lsa kerak, shu yillarda Alisher Navoyi mavlono Lutfiyning bir g'azaliga muxammas bog'laydi. Bu muxammas Alisher Navoyining muxlislari tomonidan 1465-1466 yillarda tuzilgan va hozirda «Ilk devon» tarzida mashhur bo'lgan devoniga kiritilgan. Shu muxammasni ko'rib o'taylik.

Bu muxammas mavlono Lutfiyning « Laylat ul- me'rojning sharhi sochi tobindadur» misrasi bilan boshlanuvchi yetti baytdan iborat g'azaliga bog'langan. Ammo muxammasda Alisher Navoyi g'azalning besh baytini tanlab, uning ikki baytini tushirib qoldirgan. Tushirib qoldirgan bu ikki bayt quyidagilar:

1. Xomayi qudratda bitganda ne mushafdur yuzi,
Kim malohat oyati majmo"aning bobindadur.
2. Ko'zlari har go'sha uyqudin qo'parur fitnalar,
Turfa maxmureki chandon fitnalar xobindadur¹.

Yana shuni ham eslatish joizki, mavlono Lutfiyning «Сенсан севарим» to'plamida keltirilgan mazkur g'azal baytlarining tartibi Alisher Navoyi muxammasidagi mavlono Lutfiy baytlari tartibidan farq qiladi. Jumladan, «Сенсан севарим»da keltirilgan g'azalning to'rtinchi bayti Alisher Navoyida ikkinchi, «Сенсан севарим»dagi ikkinchi bayt Alisher Navoyida uchinchi, «Сенсан севарим»dagi beshinchi Alisher Navoyida to'rtinchi bayt tarzida kelgan. Bunday holdan shunday mulohazaga ham keladi kishi: yo mavlono Lutfiyning Alisher Navoyi ko'rgan devonida baytlar shu tartibda bo'lgan, yoki Alisher Navoyi muxammas bog'layotganda g'azalning ikki baytini tushirib qoldirib, boshqa baytlari tartibini ham o'zgartirmadi-mi? Bundan tashqari hozirgi nashrlarda mavjud baytlarni o'qish va yozishda ham matniy farqlar ko'zga tashlanadi. Har holda bu hodisa mavlono Lutfiy she'riyatining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish naqadar muhim vazifalardan ekanligini yana bir karra tasdiqlaydi.

Endi muxammas haqida gapiradigan bo'lsak shuni qayd qilish lozimki, unda «majoz tariqi» – hayot zavqi, insonning hammadan ham go'zalligini tasvirlash yetakchi yo'nalishdir. Shuning uchun «haqiqat tariqi» ga xos mavzu («sharbat yuhyilizom», «Surayi v-ash-shams», «mozoq ul-basar», «laylat ul-meroj», tubi, rizvon, salsabil, Xizr suyi, Iso dami) «majoz tariqi» bilan izohlanib, mahbubning "irni (labi), yuzi, ko'zi, sochi, qoshi, qaddining" hayratlanadigan darajadagi go'zal va afzalligi tasvirlangan. Shuning bilan unda lutfiyona uslubdagi misralar ham anchagina. Masalan:

¹ Лутфий. Сенсан севарим, 64-бет

Xattidin bo`ldi xijil sunbul bila mushki tator,
Qomatig`a sarv ila shamshoddin yuz qatla or...²

Mavlono Lutfiy mahorat maktabidan o`rganish, unga javoban asarlar yozish, g`azallariga muxammas va musaddaslar bog`lash keyinchalik ham davom etdi. Bu holni Alisher Navoyining birinchi devoni bo`lmish «Badoye' ul-bidoya»da ham uchratish mumkin. Unda yuqorida tilga olingan muxammasdan boshqa yana ikkita muxammas va ikkita musaddas keltirilganki, ular « Ilk devon»dan keyin yozilgan ko`rinadi. Ulardan biri mavlono Lutfiyning:

Ko`kdadur har dam fig`onim ko`rgali sen mohni,

Da`viyi mehringga tonuq tortadurmen ohni, <sup>1</sup>- matla'li g`azaliga bog`langan muxammasdir. Mavlono Lutfiyning g`azali yetti baytdan iborat bo`lgan holda Alisher Navoyi uning besh baytiga muxammas bog`lab, ikki baytini (5 ba 6 baytlar) tushirib qoldirilgan.

Ikkinchi muxammas mavlono Lutfiyning

Ey, soching shaydo ko`ngullarning savodi a`zami,

Halqa-halqa ruhning sarmanzilidur har xami,- ¹ matla'li yetti baytdan iborat g`azaliga bog`langan. Shunisi ham borki, bu muxammas yetti band bo`lib, unda g`azalning baytlari qisqartirilmagan. Ammo muxammasda keltirilgan g`azalda «Сенсан севарим»dagi nusxasida qaraganda matniy farqlar uchraydi. Jumladan, «Сенсан севарим» da g`azalning oxirgi misrasi:

Kim tanidin bo`ldi ko`p jon olg`ali hijron g`ami, (252-bet) tarzida bo`lsa, Alisher Navoyi muxammasida bu misra quyidagicha keltirilgan:

Kim etibdur, vah, ani o`lturgali hijron g`ami.

Agar g`azalning taxallusli misrasi, ya`ni bu misradan oldingi misrasi bilan birga olib qaralganda unda misraning Alisher Navoyi muxammasida mavjud bo`lgan nusxasi mantiqiyroq tuyuladi. "Badoye' ul-bidoya" devonida mavlono Lutfiyning g`azallariga bog`langan ikkita musaddas ham bor.

Shuning bilan birga Alisher Navoyi mavlono Lutfiy tugatmagan bir baytni davom ettirib, g`azal holiga keltirganligi haqidagi ma`lumot Mirzo Muhammad Haydarning «Tarixi Rashidiy» asarida uchraydi:

«Mir Alisher... matla'i... mavlono Lytfiy..., ki pesh az Mir kas miqdori o` nabuda, tamom nakarda budast, Mir on matla'ro xush karda onro tamom soxta budaast va on matla' in ast:

Boshimizdin soyayi sarvi qading kam bo`lmasun,

Zoti poking bo`lmasa olamu odam bo`lmasun».²

Mazmuni: Mir Alisher Navoyi mavlono Lutfiyning, Mir Alishergacha biror kishi uning darajasida emas edi, tugallanmagan quyidagi baytini ma`qul ko`rib, uni tugatib, g`azal bitgan ekan. U matla' budir <matla'>

Biz Alisher Navoyining shu matla' bilan boshlanadigan g`azalini topish uchun uning «Badoye' ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» va «Xazoyin ul-maoni»

² Алишер Навоий. Илк девон. Факсимиле, Тошкент, "Фан", 1968, 138-бет

¹ Алишер Навоий, МАТ, 20 томлик, 1-том, 587-588-бетлар

² Ahmad Gulchini Maoni. Tarixi tazkirahoyi. Jildi 2, Tehron, 1350, s.533, Tarixi Rašidi T., Fan, 1996, str. 257-258 (рус тилида).

devonlarini ko`zdan kechirdik. Ammo ularda shu matla' bilan boshlanadigan g`azalni uchratmadik. Shunisi ham borki, «Badoye' ul- bidoya»da (keyinchalik u «G`aroyib us-sig`ar»ga kiritilgan) «bo`lmasun» radifli ikki g`azal bor:

1) Sensizin, ey umr, bir soat manga jon bo`lmasun,

Sen bo`lu bas tubiyu firdavsu rizvon bo`lmasun.

2) G'am yelidin, yo rab, ul gulga g`ubore bo`lmasun,

Balki onsiz dahr bog`ida bahore bo`lmasun.

Ko`rinadiki, bu matla'lar bilan boshlanadigan g`azallarning Mirzo Muhammad Haydar tomonidan keltirilgan ma'lumotga aloqasi yo`q. Bas shunday ekan, «Tarixi Rashidiy» muallifining qaysi asosda bu ma'lumotni keltirgani ma'lum emas. Shuning uchun uni aniq ma'lumot sifatida qabul qilish qiyin.

Bundan tashqari Alisher Navoyi g`azallarida Lutfiyona uslub, turkiy g`azal yozish yo`nalishi, bu janr (turkiy g`azal) haqidagi nazariy fikrlar ham («Mezon ul-avzon») o`z ifodasini topgan.

Alisher Navoyining mavlono Lutfiyga bo`lgan zo`r ixlos va ehtiromi uning «Majolis un-nafoysis» va «Nasoyim ul-muhabbat» asarlarida keltirilgan ma'lumotlarida ham o`z ifodasini topgan. Bu ma'lumotlarning har jihatdan muhim ahamiyatga ega ekanligini nazarda tutib, ularni to`liq keltirish maqsadga muvofiq ko`rindi:

1. «Majolis un-nafoysis»da: (II majlis):

«Mavlono Lutfiy-alayhir rahma o`z zamonining malik ul-kalomi erdi. Forsiy va turkiyda naziri yo`q erdi, ammo turkiyda shuhrati ko`prak erdi va turkcha devoni ham mashhurdir. Va mutaazzir ul-javob matla'lari bor. Ul jumladan biri budurkim:

Nozukluk ichra belicha yo`q tori gesuyi,

O`z haddini bilib belidin o`lturur quyi.

Yana biri bukim:

Sayd etti dilbarim mani oshufta sochdin,

Soldi kamand bo`ynuma ikki qulochdin.

Va mavlononing «Zafarnoma» tarjimasida ikki ming baytdin ortuqroq masnaviysi bor, bayozg'a yozmag`on uchun shuhrat tutmadi; valekin forsiyda qasidago'y ustodlarning ko'pining mushkil she'rlariga javob aytibdur va yaxshi aytibdur. To`qson to`qquz yashadi. Oxiri umrida radifi «oftob» she'r ayttikim, zamon shuarosi borcha tatabbo` qildilar hech qaysi matla'ni oncha ayta olmadilar va ul matla' budurkim:

Ey zi zulfi shabmisolat soyaparvar oftob,

Shomi zulfatro ba joyi moh darbar oftob.

Va o`tar vaqtida bu g`azal matla'ini tugatmaydur erdi, vasiyat qildikim, «hazrati Maxdumi Nuran tugatib, o`z devonlarida bitisunlar». Ul hazrat ham tugatib, o`z devonlarida bitidilar. Ul matla' budurkim:

Gar kori dili oshiq bo kofari Chin aftad,

Beh z-onki ba badxo`e bemehr chunin aftad.

Mavlono yigitlikda ulumi zohirini takmil qilg`andin so`ngra mavlono Shahobiddin Xiyoboniy alayhir rahma qoshida so`fiya tariqida ham suluk

qilg'ondur. Aziz va mutabarruk kishi erdi. Bu faqir borasida ko'p fotihalar o'qubdurlar. Umid ulkim, chun darvesh kishi erdi, ba'zi mustajo'b bo'lmish bo'lg'ay. Mavlononing qabri shahar navohisida Dehi kanordakim, o'z maskani erdi, andadur.»

2. «Nasoyim ul-muhabbat»da:

«Mavlono Lutfiy tahsil ayyomida mavlono Shahobiddin Xiyoboniy xizmatig'a etar ekandur va odobi tariqat sulukini andin kasb qilur ekandur. Agarchi shoirliq tariqida ma'ruf va mashhur bo'ldi, ammo darveshliq tariqini ilkidin bermadi.

Bu faqir borasiga ko'p iltifoti bor erdi va fotihalar oqur erdi va doyim volida mulozamatig'a va rizoyi xotirig'a targ'ib qilur erdi.

To'qson yoshdin tajovuz qilg'onda, hazrati Maxdumi Nuran otig'a radifi «suxan» saj' qasida aytib kelturub erdiki, zamon xushgo'ylari barcha xubluqqa musallam tuttilar va ul hazrat dog'i insof berdilar va aning matla'i budirkim, she'r:

Zihi hadisi labat quti ruhu joni suxan,

Guli ruxat chamonoroyi bo'stoni suxan.

Ul hazrat shukrguzorliq yuzidin ma'zirat izhori qilib, dedilarkim: "bu she'rning silasi o'hdasidin biz chiqamolmasbizki, muqobalada ham qasidaye sizning otingizga aytqoybiz". Mavlono dedilarkim: "ani Sizga oson qilurbiz. Sizning kiygan eski to'ningizni gadoylik qilurbizki, sila bo'lg'ay". Ul hazrat uzrxohliqlar bila kisvatni mavlonoga kiydurdilar. Mavlono bag'oyat so'xta kishi erdi.

To'qson to'qquz yoshida olamdin o'tdi. Qabri Dehi kanordadur, o'z maskani erdi. Bu matla'idin bu toyifa shurbining choshnisi zohirdur:

Ulki hysn etti bahona elni shaydo qilg'ali,

Ko'zgedek qildi seni o'zini paydo qilg'ali."

Bu lavhalar qiyosiy tarzda o'rganilsa, mavlono Lutfiy tarjimayi holi, ijodi va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida mo"jaz xulosalarga kelish mumkin.

Alisher Navoyi mavlono Lytfiy haqida "Majolis un-nafoysis"ning mavlono Sakkokiy va Husayn Boyqaroga bag'ishlangan bo'limlarida ham so'z yuritdi. Bu fikrlar muhim bo'lganligi hamda ayrim masalalarni tushunishda ko'maklashuvini e'tiborga olib, ularni ham ko'rib chiqish maqsadga muvofiq ko'rindi.

"Mavlono Sakkokiy - Movarounnahrdir. Samarqand ahli anga ko'p mo"taqiddurlar va bag'oyat ta'rifin qilyrlar. Ammo faqir Samarqandda erkanda muarriflaridin (Sakkokiyni maqtovchilar, biladiganlardan B.V.) har necha tafahhus (surishtirish - B.V.) qildikim, aning natoyiji tab'idin bir nima anglayin, ta'rif qilg'anlaricha nima zohir bo'lmadi. Barchadin qolsalar so'zlari budirkim, mavlono Lutfiyning barcha yaxshi so'zi aningdur (ya'ni mavlono Sakkokiynikidyr-B.V.), o'g'urlab, o'z otig'a qilibdur (ya'ni mavlono Lytfiy mavlono Sakkokiyning yaxshi so'zlari-g'azallarini o'ziniki qilib olibdi-B.V.). Ul erlarda bu nav' o'xshashi yo'q mazasiz mukobaralar (kibrilanish, mag'rurlik-B.V.) gohe voqe' bo'lur"¹.

Bularni o'qiganda Alisher Navoyining mavlono Sakkokiyga, uning ijodiga nisbatan munosabati qandaydir boshqacharoq emas-mi, degan xayol kelishi mumkin. Ammo aslida hazrat Navoyi shu asarning o'zida ham, "Badoye' ul-

¹ Alisher Navoyi. Majolis un-nafoysis. Ilmiy-tanqidiy matn, 76-bet

bidoya" devonining muqaddimasida ham mavlono Sakkokiyni malik ul-kalom shoir tarzida e'tirof etib, uning nomini mavlono Lutfiy bilan bir qator va darajada tilga oladi. Jumladan, "Badoye' ul-bidoya"ning debochasida shunday yozadi: "Uyg'ur iboratining fusahosidin va turk alfozining bulag'osidin mavlono Sakkokiy va mavlono Lutfiy rahimahum ollohkim, birining shirin abyoti ishtihori Turkistonda beg'oyat va birining latif g'azaliyoti intishori Iroqu Xurosonda benihoyatdurur ham devonlari mavjud bo'lg'ay." Yana "Majolis un-nafoyis"da ham shunday yozadi: "Mutaqaddim turkiygo'y shuarodin xoh mavlono Lutfiy va xoh mavlono Sakkokiykim, Movarounnahrda malik ul-kalom erdilar..."

Bas shunday ekan, mavlono Sakokkiy haqida yuqorida keltirilgan mulohazalarni qanday izohlash mumkin.

Bizningcha, bunda Alisher Navoyi, bir tomondan, mavlono Sakokkiyning Movarounnahr, jumladan Samarqandda mashhurligi, muxlislarining ko'pligiga ishora qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, mavlono Sakokkiy she'riyatiga mahliyo bo'lgan ayrimlarning mavlono Lutfiy she'riyati haqida aytgan noxolis fikrlarini rad etadi. Bu bilan mavlono Lutfiy she'riyatini noxolis baholardan himoya qiladi. Demak, o'sha davrda (faqat o'sha davrda emas, balki keyingi davrlarda ham) bir shoir ijodiyoti, uning mohiyatini tushunish va tushuntirishda turli xilliklar bo'lganidan guvohlik beradi. Alisher Navoyining buyukligi ham shundaki, shoirlar ijodiyoti haqida xolisona va to'g'ri fikrlarni aytish bilan (bu o'rinda mavlono Lutfiy ijodiga doyr) har xil noxolisona aytilgan mulohazalarga zarba bergan, masalani to'g'ri va xolisona tushunishga da'vat etgan.

Alisher Navoyining mavlono Lutfiy, uning she'rlari va she'rshunosligi haqida bildirgan mulohazalari "Majolis un-nafoyis"ning Husayn Boyqaroga bag'ishlangan sakkizinchi majlisida ham bor. Masalan:

«(Husayn Boyqaro) malik ul-kalom mavlono Lutfiyning mashhur matla'i javobida debtur:

Ey, qading tubiyu jannat xaddi gulgun ustina,-bu matla' voqe' bo'lubturkim:
Xattining tori tushubdur la'li maygun ustina,
O'ylakim jon rishtasi bir qatrayi xun ustina.

Basirat ahli (bilimdonlar) qoshida zohirdurkim, tavofut ne chog'liqdur. Ne uchunkim, Mavlono (Lutfiy) yuzni jannatga nisbat qilibdur va bu munosib tashbehdur. Bovujud bu ikki misra' bir-biriga marbut emas. Va javobi bo vujudi g'arobati ma'ni, ikkalasi bir-biriga muvofiq va alfozi biri birining muqobalasida loyiq voqe' bo'lubdur..."¹

Bunda mavlono Lutfiyning bir baytiga Husayn Boyqaro tomonidan javoban yozilgan g'azal haqida so'z borishi bilan birga Alisher Navoyi mavlono Lutfiy baytining birinchi misrasi va uning ikkinchi misra' bilan bog'lanishiga doyr mulohazalarini ham bayon qilgan. Uningcha, mavlono Lutfiydan misol keltirilgan misrada "mavlono (Lutfiy) yuzni jannatga nisbat qilibdur va bu munosib tashbehdur». Bu haqda so'z yuritishdan oldin o'sha misraning keltirilganimiz nusxasini, takroran bo'lsa-da eslaylik:

Ey qadding tubuyu jannat xaddi gulgun ustina.

¹ Ko'rs. as: 240 bet

Bu misra' mavlono Lutfiyning she'riyati to'plami "Sensan sevarim"da esa bundau keltirilgan:

Ey, qading tubiyi jannat xaddi gulgun ustina².

Bunda gap "tubiy" so'zidan keyin kelgan "u" bog'lovchisi va "i" izofa belgisi ustida boradi. Bularning qaysisi to'g'ri? Bizningcha, mavlono Lutfiyning "Sensan sevarim" to'plamidagi "Tubiyi" shakli to'g'ri bo'lib, u "tubiyi jannat" iborasini tashkil etadi. Bunda "jannat" "tubiy"ning aniqlovchisi bo'lib, shoir misrada "ey (mahbub), sening qading jannat tubiysiga o'xshash bo'lib, uning ustiga "xaddi (yuz) gulgun" (gulday yuzing) bor",- demoqchi. Bas shunday ekan, mavlono Luyfiy mahbub yuzi (xaddi)ni "jannat"ga tashbeh qilgan emas, balki uni "gul"ga tashbeh (o'xshatish) qilgan. Shu jihatdan "Majolis un-nafoysis"da Mir Alisher Navoyining bildirgan mulohazasi "mavlono (Lutfiy) yuzni jannatga nisbat qilibdur va bu munosib tashbehdur",-kotiblar xatosi tufayli shunday tarzda yetib kelgan bo'lishi mumkin.

Chunki, "Majolis un- nafoysis"ning ilmiy-tanqidiy matni hoshiyasida keltirilganidek, asarning Sankt-Peterburgda saqlanadigan bir nusxasida bu gap shunday tarzda kelgan ekan:

"Basirat ahli qoshida ravshandurki,... mavlono (Lutfiy) yuzni jannatga nisbat qilibdur va bu bag'oyat yiroqdur"¹. Bu nusxada "yuzni jannatga nisbat qilibdur va bu bag'oyat yiroqdur" dagi fikrda jon bor, ammo mavlono Lutfiy "yuzni" emas, balki "tubini" janatga nisbat qilganini yuqorida ko'rib o'tgan edik. Bas shunday ekan kotiblar asl mohiyatni yaxshi tushinmagan holda bunday chalkashlikka yo'l qo'ygan bo'lishlari mumkin.

Shunisi ham borki, Mir Alisher Navoyi yuqorida keltirilgan parchada mavlono Lutfiy baytidagi "ikki misra' bir-biriga marbut emas",- deb ham yozadi-yu, ammo ikkinchi misrani keltirmaydi. Mavlono Lutfiyning bayti quyidagicha:

Ey qading tubiyi jannat xaddi gulgun ustina,
Ko'rmadi davron seningdek oy gardun ustina².

Darhaqiqat, odatda ikkinchi misra'da bayon etilgan fikr birinchi misradagi tasvirni yanada chuqurlashtirishi yoki izohi tarzida kelishi kerak. Bu holni Alisher Navoyi shu baytga javob aytgan Husayn Boyqaro baytida mavjudligini alohida uqtirib, yozadi: "(Husayn Boyqaroning) javobi bovujudi g'arobati ma'ni ikkalasi bir-biriga muvofiq va alfozi biri birining muqobalasida loyiq voqe' bo'lubdur." Husayn Boyqaroning mavlono Lutfiyga javoban aytgan va Alisher Navoyi tomonidan maqtagan bayti esa mana bu:

Xattining tori tushubtur la'li maygun ustina,
O'ylakim, jon rishtasi bir qatrayi xun ustina.

Demak, Alisher Naboyi mavlono Lutfiy haqida, uning she'riyati to'g'risida juda ehtirom bilan so'z yuritishi bilan birga mavlononing ayrim bayti ustidagi kuzatishlari natijasini she'rshunos sifatida ham ochiq- oydin ifoda etgan.

Bu esa muhim fazilatdir.

² Лутфий. Сенсан севарим, 219-бет

¹ Alisher Navoyi. Majolis un-nafoysis. Ilmiy-tanqidiy matn, 240, 4-hoshiya

² Лутфий. Сенсан севарим, 219

Husayn Boyqaroga bag'ishlangan majlisda mavlono Lutfiyga oyid yana bir lavha keltirilgan. Unda so'z Mir Xusrav Dehlaviyning hinducha she'ridagi bir tasvir va unga Husayn Boyqaroning munosabati haqida boradi. Mir Xusrav Dehlaviy she'riining mazmunini mavlono Lutfiy shunday bayon etgan ekan: "mahbub bahor ayyomida bir yon boradirmish bo'lg'ay va yog'in jihatidin yer balchig' bo'lmish bo'lg'ay va aning ayog'i balchig'din toyilib yiqilur chog'ida g'oyat nozukligidin yog'in rishtasin madadi bila tutib qo'pmish bo'lg'ay"¹. Alisher Navoyining yozishicha, bu tasvir mavlono Lutfiyni, uni eshitgan Alisher Navoyini va boshqalarni nihoyatda zavqlantirgan bo'lsa-da, ammo Husayn Boyqaro unga e'tiroz bildirib, shu mazmundagi o'zining bir baytini Navoyiga taqdim etadi:

"... Ma'lum bo'ldikim, ul Hazratning (Husayn Boyqaroning) muborak tab'larig'a Mir Xusravning bu xayolida e'tiroze yuzlangan ermish bo'lg'ay... Yer o'pub, arz qildimkim: "ul e'tirozni guharbor alfozdin eshitmak muroddur". Dedilarkim, ul e'tiroz budurkim: "Ul yog'in qatrasini yuqoridin quyi inib keladur. Muqarrardurkim, rishtasig'a dog'i hamul holdur. Rishtaekim, mayli quyi bo'lg'ay, aning madadi bila yiqiladurg'on o'zin asramog'i maholdur". Ul Hazrat bu e'tirozni arz qilgach, faqir bildimkim, men va har kishi hamkim, bu ma'nini eshitib, tahsin qilibdurimiz barcha g'alat qilg'on ermishbiz. Quloq tutub o'z nuqsi ta'bimg'a mo'tarif bo'ldum. Andin so'ng ul Hazrat dedilarki, bu bayt andoq voqe' bo'lubturki, e'tiroz mahalli yo'qdurkim:

Za'fdin kulbamba qo'pmaq istasam aylar madad,
Ankabute rishta osqon bo'lsa har devorg'a:²

Bu lavhada Husayn Boyqaroning she'rshunosligi, uning nozik ma'nolarni dark etuvch-anligi alohida uqtirilib, uning zimmida bu sohada Husayn Boyqaro Mir Xusrav, mavlono Lutfiy hamda Alisher Navoyidan ham ustun turishiga ishora qilingan. Ehtimolki, bu fikr bironvga erish tuyular, ammo bunday hollarning uchrashi tabiiy bo'lib, faqat uni Alisher Navoyidek e'tirof eta bilish har kimning qo'lidan kela olmasligi aniqdir. Bu jihatdan ham Mir Alisher Navoyi ibrat va namuna bo'lib qoladilar.

Shunday qilib, Mir Alisher Navoyi o'z faoliyati davomida boshqa so'z sa'natkorlari qatorida mavlono Lutfiyga ham turli xilda o'z munosabatini bildirib, lutfiyshunoslikka munosib hissa qo'shdi.

MAVLONO LUTFIY VA KEYINGI DAVR SHOIRLARI

Mavlono Lutfiy she'riyati faqat XY yuz yillikda yashagan shoirlar uchun mahorat maktabi bo'lib qolmadi, balki u XYI-XIX yuzliklarda ham mumtoz she'riyat namunasi bo'lib qoldi. Shuning uchun uning she'rlar devonini mutolaa qilish, g'azallariga javobiyalar yozish va muxammaslar bog'lash O'rta Osiyo hamda Kavkazorti hududlarida yashab, ijod qilgan shoirlar faoliyatida ko'zga tashlanadi. Shuning natijasida eslatilgan davr va hududlarda yashab, faoliyat ko'rsatgan

¹ Alisher Navoyi. Majolis un-nafois. Ilmiy-tanqidiy matn, 252-253 betlar

² Ko'rs. as.: 252-253 betlar

Fuzuliy, Roqim, Amiriy, Ado, Olim Devona, Tabibiy, Xon kabilar boshqa shoirlar she'rlari barobarida mavlono Lutfiy g'azallariga ham muxammaslar bog'ladilar.

Muhammad Sulaymon O'g'li Fuzuliy (1498-1556) Ozarboyjonning mashhur shoirlaridan biri bo'lib, uning arab, fors va turk tillarida bitgan asarlari XVI yuz yillikdayoq ko'p o'lkalar, jumladan O'rta Osiyo shaharlariga (masalan Samarqandga) ham yetib kelib, keyinchalik uning devoni madrasalarda Sa'diy, Hofiz, Navoyi, Bedil asarlari qatorida o'qitilardi.

Muhammad Fuzuliyning shoir sifatida shakillanishida boshqa shoirlar bilan bir qatorda Alisher Navoyi hamda mavlono Lutfiyning ijodiyotlari ham muhim ta'sir ko'rsatdi. Shuning uchun Fuzuliy devonidagi muxammaslar orasida uning mavlono Lutfiy g'azaliga bog'lagan muxammasi ham bor.

Bu muxammas mavlono Lutfiyning:

Ey azaldin to abad ko'nglum giriftoring sening,

Chora qilkim, bo'ldi jonim asru afgoring sening¹, - matla'i bilan boshlanadigan g'azaliga bog'langan. Mazkur g'azal besh baytdan iborat bo'lib, muxammas ham besh banddan iborat. Ammo ularda matniy farqlar uchraydi, bir baytning o'rne almashtirilgan (2-bayt, muxammasda 3-o'rinda kelgan). Muxammasning birinchi va beshinchi bandlari quyidagicha:

Jondadur subhi azaldin mehri ruxsoring saning,

No'la to shomi abad o'lmas talabgoring saning,

Endi jono bo'lmamish ming oshiqi zoring saning,

Ey azaldan to abad ko'nglum giriftoring saning,

Chora qilkim, bo'ldi jonim asru darmoning saning...

Sonma javr etsang, Fuzuliy, injinib tarkin qila,

Gar jafo qil, gar vafo joni fido san qotila,

Man xud o'ldum, emdi san tig'i jafo olib ala,

Lutfiyni o'ldirsang, ey dilbar, jafo tigi bila,

Anda ham bo'lg'ay maning ruhim madadkoring saning².

Shuni uqtirish o'rinliki, muxammasda ikki uslubning- mavlono Lutfiyning "majoz tariqi" va turkonaligi bilan Muhammad Fuzuliyning "ahli irfon" tariqi uyg'unlashuvi tufayli muxammas ikki buyuk shoir qalamiga mansub yaxlit bir asar sifatiga ko'zga tashlanadi.

Mavlono Lutfiy she'riyati Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklarida ham keng tarqalgan bo'lib, qator shoirlar uning g'azallariga javobiya aytdilar, muxammas bog'ladilar. Ana shunday shoirlardan Amiriy va Sultonxon to'ra Adolarning Mavlono Lutfiy g'azallariga bog'lagan muxammaslarini eslatib o'tish mumkin.

Amir Sayyid Muhammad Umarxon Amiriy (1787-1821) Qo'qon xoni va Amiriy taxallusi bilan o'zbek hamda tojik tillarida she'r yozgan zullisonayn shoirlardan bo'lish bilan birga ozi hukmronlik qilgan Qo'qonda ancha baquvvat ilmiy-adabiy muhitni ham tashkil etgan ma'rifatparvar hukmdorlardan edi. Umarxon Amiriyning shoir sifatida shakillanishida mumtoz adabiyotning Hofiz, Lutfiy, Navoyi, Fuzuliy va Bedillarning ijodiyotlari ham muhim o'rin egalladi. Bu

¹ Лутфий. Сенсан севарим, 135-бет.

² Fuzuliy devoni. Faksimile, Baki, 1958, 124-bet

holni Amiriy o'z devoniga yozgan debochada shunday ifoda etgan: "Gohe ustodlar devonlaridin biror shavqangez va muhabbatomez g'azaldin rangin va tahsin qofiya topardim, tatabbuida g'azal aytur edim filhol zavq-shavq fartidin muxammas bog'lar edim"³.

Amiriy mazmun va badiiyat jihatidan baquvvat asarlar yozuvchi shoirlar qatoridan o'rin olganini o'sha davr shoirlari ham tan olgan edilar. Jumladan, uning buyrug'i bilan tuzilgan "Majmuat ush-shuaro"da shunday misralar bor:

Ba sehri suxan az fununi kamol,
Guhar rezad az kilki shirin maqol¹.

Yana:

Ba yslubi she'r suxan karda soz,
Gahe az haqiqat, gahe az majoz.
Ba guftori shirin shahi xush kalom,
Jahonro kashida ba silki nizom.
Ki xohi g'azal guftai xoh bayt,
Buvad har yak abyoti o' shohbayt...²

Amiriyning o'zi ham faxriya uslubida yozgan quyidagi misralarda uning she'rlari mavlono Lutfiy, Alisher Navoyi, Fuzuliylarning tahsin-ofarinlariga sazovor bo'lganini eslatadi:

Fuzuliy birla Lutfiy ofarindin aylamas tamkin,
Erursen husn Amiri men gadog'a etmagaysen kin,
Bu nazmidinki sar to po erur guldastai rangin,
Navoyi, asrabon tamkin kishidin istama tahsin,
Chu shah ko'rguzdi istehson ko'rub nazmini mustahsan³.

Shunday qilib, Amiriy mumtoz shoirlardan Alisher Navoyi, Abdulqodir Bedil, Muhammad Fuzuliylarning g'azallariga muxammas bog'lash bilan birga mavlono Lutfiyning ham to'rtta g'azaliga muxammas bog'ladi.

Bu muxammaslar mavlono Lytfiyning quyidagi matla'li g'azallariga bog'langan:

- 1.Ey sanubar bo'yli dilbar, fikri hijron qilmag'il,
Shavq o'tinda men gadoni asry biryon qilmag'il.
- 2.Ishq tushsa har ko'ngolg'a dardu g'amdin chora yo'q
Yetsa chun nashtar jarohatka alamdin chora yoq.
- 3.Nortek yonoqlaring kibi sham' anjumanda yo'q,
Sarvi qading mengizli sanubar chamanda yo'q.
- 4.Ey jafodin bir zamon ko'ngli pushaymon bo'lmag'on,
Qoni bag'rim zarrai qayg'ung bila qon bo'lmag'on.

Shuni ham nazarda tutmoq lozimki, mavlono Lutfiyning yuqorida keltirilgan matla'lar bilan boshlanadigan hamma g'azallari yetti baytdan iborat bo'lgan holda, Amiriy ularga muxammas bog'layotgan vaqtda baytlar sonini ba'zida kamaytirgan.

³ Амирий. Девон. Т., Фан, 1972, 21-бет

¹ Majmuat ush-shuaro. Тошкент, 1902, 3-бет

² Ko'rs.as.: 162

³ Ko'rs.as.:320 bet.

Masalan, "Ey sanuvbar" deb boshlanadigan g'azalga bog'langan muxammasda faqat besh bayti saqlanib, ikkitasi qisqartirilgan; yoki "Ishq tushsa" deb boshlanadigan g'azalga bog'langan muxammasda esa faqat to'rt bayti saqlanib, uchasi tushirilib qoldirilgan, To'g'ri, bir shoirning g'azallariga muxammas bog'layotgan shoir g'azalga, uning baytlariga erkin munosabatda bo'lishi, ya'ni ularni to'la olishi yoki qisqartirishi tajribalari uchraydi. Chunki muxammas bog'layotgan shoir o'zining maqsadi va ifoda etmoqchi bo'lgan niyatidan kelib chiqib bunday usulni qo'llashi mumkin. Amiriy ham ana shu tajribalarga asoslangan ko'rinadi.

Jumladan, yuqorida birinchi raqami bilan keltirganimiz matla' bilan boshlanadigan yetti baytlik g'azalning quyidagi ikki bayti Amiriy tomonidan tushirilib qoldirilgan:

O'zgalari sori boqib, g'amza o'qini otmag'il,
Yuragimni dam-badam hasrat bila qon qilmag'il.
"Sen meni sevdung",- debon ne yorg'urursan bandani
Gar kerakmas oshiq avval elni hayron qilmag'il.

Mazkur misralarda bayon etilgan mazmun-ma'no Amiriy aytmoqchi bo'lgan fikrlarga yug'un kelmagan ko'rinadi. Chunki, bu misra'larda "mahlub"ning nomatlub qiliqlari tanqid qilinadi. Amiriy-shoir tasvirlayotgan mahlubda bunday "qiliqlar"ning bo'lishini xohlamaydi. Demak, Amiriy mavlono Lutfiy g'azaliga ijodiy yondashgan va uni muxammas holiga keltirgan.

Amiriy muxammaslarining mutolaasidan ma'lum bo'ladiki, unda Lutfiyona uslub, "majoz tariqi" va turkonalikka rioya qilingan. Hatto bu hol quyidagi bandda yana o'ziga xos tarzda ham ko'rinadi:

Ey gado, payg'omimi yetkur o'shal jononima,
Men gado ahvolini arz aylag'il sultonima,
Sham'i husnung sho"la soldi kulbai vayronima...¹
Amiriyning bu misralari o'qilar ekan, darhol mavlono Lutfiyning:
Jonim chiqadur dard ila jononima ayting,
Bu xasta gado holini sultonima ayting, -

bayti bilan boshlanadigan g'azali xotirga keladi. Ko'rinadiki, Amiriy mumtoz shoirlar qatori mavlono Lutfiy she'riyatini ham shunchalik ehtirom bilan mutolaa qilganki, u Amiriyning badiiy tafakkuri jarayonida o'chmas iz qoldirib, o'xshash ma'no va mazmundagi bayt, g'azallarining yaratilishiga sababchi bo'lgan.

Amiriy bilan bir davrda fa'oliyat ko'rsatgan zullisonayn shoirlardan biri Sultonxon to'ra Adodir².

Naqshbandiyaning XY yuz yillikning ikkinchi yarmidagi mashhur murshidi Xoja Ubaydulloh - Xoja Ahror Valiyning avlodlaridan bo'lmish Sultonxon to'ra Ado o'z davrining ijtimoiy, ma'naviy hayotida muhim mavqe'ga ega bo'lishi bilan birga o'zbek va tojik tillarida nihoyatda baland darajada yozilgan she'riy asarlari bilan ham adabiy muhitning ko'zga ko'ringan namoyandalaridan edi. Ado mumtoz adabiyotning zabardast shoirlaridan Sa'diy, Hofiz, Jomiy, Alisher Navoyi,

¹ Амриий, Девон, 323- бет

² Б.Валихужаев. Хожа Ахрори Вали. "Зарафшон", Самарканд, 1993.

Fuzuliyar qatorida Lutfiyini ham ustoz sifatida e'tirof etib, uning she'rlarini muttasil mutolaa qilar, uning g'azallariga o'xshatmalar bitar, muxammaslar yozardi. Hozircha bizga ma'lum bo'lishicha, u mavlono Lutfiyning to'rtta g'azaliga muxammas bog'lagan.

Biz mazkur muxammaslarning nashr ettirilmaganini nazarda tutib, ularning birinchi va taxallusli bandlarini keltirishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Ul og'iz kim nuqtayi nun gumon derlar ani,
 Yo adam mimidurur ko'zdin nihon derlar ani,
 Ruh yo'q oshiq tanida ulki qon derlar ani,
 Partavedur ul tabassumdinkim jon derlar ani,
 Soyayi sarvingdurur ul hamki ravon derlar ani.

Hech kishi mumtoz o'lmas ishqing tutmay sipos,
 Ey Ado, qilg'il muhabbat yo'lig'a o'zdin qiyos,
 Dardi ishq ermishki bordur munchalar sohib asos,
 Lutfiyi gumnomni olamda qilg'on ro'shinos,
 Dog'i ishqingdurki davlatliq nishon derlar ani.

Izoh: mavlono Lutfiyning g'azali olti baytdan iborat bo'lsa-da, Ado uning bir baytini tushirib qoldirgan, jumladan:

Baxti sargashtimni ko'rkim zulfi tegdi boshima,
 Jon kamininda nechakim notavon derlar ani.
 2. Subhidam esdi chamanda bir nafas jo'sh etgali,
 O'z tutuni ohidek ul o'tga hamdo'sh etgali,
 Oni ro'kash aylab ammo o'zi og'o'sh etgali,
 Sunbulingni tong yeli torqatti gulpo'sh etgali
 Bexato Chin butlarini halqa dargo'sh etgali.

Ey Ado, sendek qilib bezar jondin Lutfini,
 Ko'zi-bodom, og'zi-pista ko'rdi qondin Lutfini,
 Qildi mahrumi tamosho bo'stondin Lutfini,
 Gul yangoqing nori bulbuldek fig'ondin Lutfini,
 Bir nafas imkon emaskim qo'ysa xomo'sh etgali.

Izoh: Mavlono Lutfiyning g'azali besh baytdan iborat bo'lib,
 Ado ularni to'liq taxmislishtirgan.

3. Ko'nglum uyi, ey sarvi ravon, oyinang o'lsun,
 Sayr etgali ko'ksun yarasi gulshaning o'lsun,
 Oshiq-tan, sen-ruhsany jonlar taning o'lsun,
 Jono, badaning jondiru jonlar taning o'lsun,
 Haq fazli aning hifzina pirohaning o'lsun.
 Ko'zgudek Ado gardi manoling etagina,
 Ka'bayi qoshingga nuqtayi xoling etagina,
 Ozoki tegragohi (?) xayoling etagina,
 Lutfiy ali yetmas chu visoling etagina,
 Xohi bu jamol oning xohi saning o'lsun.

Izoh: Mavlono Lutfiy g'azali besh baytdan iborat bo'lib, Ado uni to'la taxmirlashtirgan. Matnda farqlar bor.

4. Bir shom tilab erdi mani bazmig'a dilbar,
 Bir ilgida mino erdi, bir ilgida sog'ar,
 Yorim kecha qo'пти yanayu noz qilib sar,
 Hammomga azm aylagach ul sho'xi sitamgar,
 Hammom yuzi aksi bila bo'ldi munavvar.
 Hammom, Ado, demakim marmar toshidindur,
 Bu masjidu mehrob egilma qoshidindur,
 Do'zax bila to'fonni dema o'z boshidindur,
 Bu Lutfini ohini o'tiyu ko'z yoshidindur,
 Hammomni o'tu suvi tushmas anga bovar.

Izoh: Mavlono Lutfiyning g'azali olti baytdan iborat bo'lsa-da, Ado uning beshtasini taxmirlashtirib, quyidagi baytni tushirib qoldirgan:

Ey koshki men bo'lg'ay edim olida xodim,
 To vasl tuni bo'lg'ay edi bizga muyassar.

Keltirilgan misollardan oydin bo'ladiki, Ado mavlono Lutfiyning g'azallariga muxammaslar bog'lab, malik ul-kalom shoirga nisbatan o'zining ehtiromini ifodalagan, uning baytlaridagi mazmunlarni davom ettirgan. Shuni ham eslatish joizki, Fuzuliy ham, Amiriy va Ado ham malik ul-kalom mavlono Lutfiy g'azallariga muxammaslar bog'lash bilan zamondoshlari orasida mavlono Lutfiy g'azallarini targ'ib etish, ularni o'rganishga da'vat etish vazifasini ham o'ziga xos tarzda amalga oshirganlar. Bu esa mavlono Lutfiy she'riyatining asrlar osha barhayot bo'lishini ta'minlashning bir vositasi edi.

X U L O S A

Mir Alisher Navoyigacha bo'lgan o'zbek adabiyotining malik ul-kalom shoiri mavlono Lutfiy o'zining uzoq umri davomida ijod etgan she'riy asarlari bilan badiiy tafakkur tarixida muhim mavqega ega bo'lgan so'z san'atkoridir. Garchi mavlono Lutfiyning hasbi-holi, tarjimayi holi va yaratgan asarlari haqida to'la-to'kis ma'lumotlar to'planmagan bo'lsa - da, ammo uning haqida yozilgan ayrim ma'lumotlar hamda hozirgacha aniqlangan merosi bu ulkan so'z san'atkorining badiiy mahorati, uning so'zi sehrining jozibadorligini idrok etishda yetarli dalillarni bera oladi.

Mavlono Lutfiy o'sha davr an'anasiga ko'ra zullisonayn: turkiy va forsiy tillarda she'r aytuvchi hamda turkiygo'y va forsiygoylarning ustozlari sifatida tan olinishi uning she'riyatiga bo'lgan ixlos va ehtiromning namunasi tarzida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavlono Lutfiyning XY yuz yillikdayoq malik ul-kalom tarzida e'tirof etilishi uning she'riyati ahamiyatini belgilab, badiiy tafakkur jarayonida bir shoirona

maktabning vujudga kelganidan darak berdi. Darhaqiqat, bu adabiy maktab-an'ana faqat XY yuz yillikda ixlosmandlariga ega bo'lib qolmadi, balki XYI-XIX yuz yilliklar davomida O'rta Osiyo, Kavkaz orti, Turkiya va boshqa o'lkalarda ham uning ijodi o'rganildi, unga javobiyalar yaratildi, g'azallariga muxammaslar bog'landi. Bu esa mavlono Lutfiy she'riyatining asrlar osha barhayotligidan dalolat beradi.

XX yuz yillikda jahon turkshunos olimlari, xususan o'zbek olimlarining olib borgan tadqiqotlari mavlono Lutfiy asarlarini o'rganish va targ'ib etishda muhim natijalarga erishdi. Bu tadqiqotlar hozirgi kunda davom ettirilmoqda. O'ylaymizki, XXI yuz yillikda Lutfiyshunoslikda aniqlanishi lozim bo'lgan ko'pgina muammolar o'z echimini topadi va mavlono Lutfiy vorislari malik ul-kalom shoir haqida to'la-to'kis ma'lumotlarga ega bo'lgaylar.

MAVLONO LUTFIY HAQIDA MUTAFAKKIR VA ALLOMALAR BUYURADILAR:

Nizomiddin Mir Alisher Navoyi:

"Mavlono Lutfiy, alayhir rahma, o'z zamonining malik ul-kalomi erdi. Forsiy va turkiyda naziri yoq erdi, ammo turkiyda shuhrati ko'prak erdi".

"Majolis un-nafoysis"

Muhammad Haydar

"Mavlono Lutfiy, ki... pesh az Mir (Alisher Navoyi) kas miqdori o' nabuda"- Mavlono Lutfiy- Mir Alisher Navoyidan oldin hech kim uningcha bo'lmagan.

"Ta'rix Rashidiy"

Abdulloh Kobuliy

"Mavlono Lutfiy dar on zamon benazir va xushtab'u shirinkalom va suxanvar buda. Dar she'ri forsi va turki misl nadoshta." - Mavlono Lutfiy u zamonning o'xshashi bo'lmagan xushtab', shirin-kalom va so'z ustasi edi. Forsiy va turkiyda naziri yo'q edi.

"Tazkirat ut-tavorix"

To'xtasin Jalolov

"Lutfiy o'zbek adabiyoti tarixida lirika-g'azal janrining eng ulug' namoyandasi sifatida mashhurdir".

Y.E.Bertels:

"Lutfiy siymosida eski o'zbek she'riyati dastlabki ulkan g'alabani qo'lga kiritdi".

Sodir Erkinov

"O'z ijodini inson hayotidagi barcha oliyjanob xislat va fazilatlarni jo'shqin qalb rubobi bilan kuylashga bag'ishlagan, ham o'zbek, ham tojik tillaridagi asarlari bilan o'quvchilar qalbidan o'chmas joy olgan talantli shoir (Lutfiy)ning nomi bizning zamonamizda zo'r hurmat va ehtirom bilan o'ralgan"

E. Ahmadxo'jaev

"Mavlono Lutfiy - turkiy nazmning sehgari".

Мундарижа

Алломанинг муҳим тадқиқотлари	3
Низомиддин Мир Алишер Навоий (даври, замондошлари, ҳаёти, фаолияти, мероси)	7
Заҳириддин Муҳаммад Бобур (даври, фаолияти, мероси)	176
Sulton Husayn Boyqaro Husayniy she'riyati	205
Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy	258